

Управління культури Волинської облдержадміністрації
Володимир-Волинська міська рада
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Володимир-Волинський історичний музей
Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир»
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Державний архів Волинської області
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба
України» Інституту археології НАН України
Волинська обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури
Волинської області»

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині.

Науковий збірник

Випуск 47

*Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 1025-й річниці Хрещення Київської Русі
та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський,
м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19-20 червня 2013 року*

м. Луцьк, 2013

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Випуск 47. Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2013. – 332 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в м. Луцьк і м. Володимирі-Волинському 19-20 червня 2013 року, присвячені археології, історії, культурі та етнографії Володимира-Волинського і Волині в контексті української та світової історії. Окремий розділ присвячено ролі християнства в історії та культурі краю.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: *Геннадій Бондаренко,
Анатолій Силюк,
Богдан Зек,
Микола Мігас,
Ігор Маркус.*

Відповідальні за випуск: *Анатолій Силюк.*

Технічний редактор: *Олександр Трофімук.*

**Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.**

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на період 2011-2015 роки та за фінансової підтримки Володимир-Волинської міської ради.

Розділ I. ХРИСТІЯНСТВО В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ

Вікторія БЛІК (Луцьк)

СТАНОВИЩЕ ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.)

Укладення церковної унії на Берестейському соборі 1596 р. поклало початок виникненню, утвердженню і діяльності в українських землях Унійної церкви. Важливу роль у ній відігравав Василіанський чернечий орден [51, с. 144]. Зміцненню і розвитку цього чину сприяли реформи, проведені у першій третині XVII ст. унійним митрополитом Йосифом Вельямином Рутським. Центром реформування став монастир Святої Трійці у Вільно [55, с. 153]. У 1617 р. василіанські монастирі Київської унійної митрополії були об'єднані у Литовську конгрегацію (провінцію) (інші назви – Святотроїцька, Віленська) [50, с. 74]. На чолі провінції став протоархімандрит, який обирався генеральною капітулою. Провінція підпорядковувалася митрополитові, й місцеві єпархіальні архієреї не мали права втручатися в управління монастирями. Так василіанські монастирі вивільнилися з-під опіки місцевих єпископів. 10 серпня 1631 р. папа римський Урбан VII затвердив ці нововведення [54, с. 18].

Розвиток Василіанського чину привів до утворення у 1739 р. на генеральній капітулі у Львові провінції Покрову Пресвятої Богородиці, відомої як Руська, або Коронна; до неї ввійшли ті василіанські монастирі, які не належали до Святотроїцької провінції [55, с. 153]. Генеральна капітула 1743 р., скликана у Дубно, оголосила про об'єднання двох провінцій на чолі з протоархімандритом [54, с. 21–22].

Напередодні першого поділу на теренах Речі Посполитої було 147 чоловічих василіанських монастирів з 1 281 ченцем та 25 жіночих монастирів з близько 300 черницями.

У 1780 р. була скликана Тороканська капітула, на якій відбулася чергова реорганізація управління Василіанського чину. Тепер усі василіанські монастирі мали належати до провінцій: Галицької (Спаської), Литовської (Святотроїцької), Руської чи Польської (Покрову Пресвятої Богородиці) та Білоруської (Святомиколаївської) [56, с. 76]. Наприкінці XVIII ст. монастирі трьох останніх провінцій опинилися в межах Російської імперії у кількості 99 чоловічих обителів (870 ченців) і 10 монастирів сестер-василіанок [55, с. 154]. У Правобережній Україні було 38 чоловічих монастирів (понад 336 ченців) і 5 жіночих; з них у Волинській губернії – 22 чоловічих і п'ять жіночих монастирів (в Дубні (або Підбірцях), Полонному, Володимирі-Волинському, Корці і Ясногородці). На Поділлі було 13 василіанських монастирів [53, 141–142], решта – на Київщині. Отже, більше третини василіанських монастирів, які опинилися в межах Російської імперії, зосереджувалася на Волині, Київщині та Поділлі.

Після третього поділу Речі Посполитої російська імператриця Катерина II 6 вересня 1795 р. видала указ, відповідно до якого василіанські монастирі, що не утримували шкіл і шпиталів, тобто не займалися освітньою чи благодійницькою діяльністю, а тому були “безкорисні” (за визначенням уряду), мали бути закриті, а ченці з них переселені в інші монастирі в межах Білоруської єпархії [46, № 17 384]. У Петербурзі вважали, що василіанських монастирів було непропорційно багато до кількості церков, які на той час ще залишалися в унії. У новоприєднаних землях була проведена ревізія всіх монастирів із зазначенням кількості належних їм підданих селян, всього рухомого та нерухомого майна [1, арк. 3 зв.].

Одним з перших до православ'я був приєднаний Гранівський монастир у Гайсинському повіті Київської губернії. У 1795 р. на Волині був скасований Корецький монастир сестер-василіанок [5, арк. 1], а церкву “переосвячено на православ'я” [6, арк. 5–9].

До кінця 1796 р. у Правобережній Україні закрилося 10 василіанських монастирів: три у Волинській губернії, п'ять у Подільській і два у Київській; у них було 86 ченців. До 1798 р. 14 церков при чоловічих василіанських монастирях були передані православним (у Луцьку, Піддубцях, Білостоці, Пугінках, Дубні, Мильні, Страклові, Зимному, Низкиничях, Любарі, Гощі Волинської губернії і Маліївцях Подільської губернії та дві церкви при жіночих монастирях у Дубні (Підбірцях) і Полонному Волинської губернії) [55, с. 156–157; 2, арк. 35]. Таким чином, на початок XIX ст. у Правобережній Україні залишилося 28 чоловічих і 4 жіночих василіанських монастирів, з яких 14 залишились без церков.

Закриття монастирів проводилось методами, які викликали протест василіан і змушували їх подавати скарги до генерал-губернатора Т. Тутолміна і губернатора В. Шереметьєва. 5 травня 1795 р. митрополит Т. Ростоцький скаржився, що багатьох ченців арештовують, а у деяких монастирів відбирають їх володіння

для того, щоб ченці зрікалися унії. Наприклад, у липні 1796 р. у Гошанського монастиря, що в Острозькому повіті, на православ'я була відібрана Святомихайлівська церква, але вже у серпні василіани закрили її і не дозволяли православному священику правити в ній [4, арк. 2–7].

17 травня 1804 р. вийшов указ “Про виконання Римо-католицькою колегією постанови, які з уніатських монастирів слід закрити і котрі можуть продовжувати діяти” [48, № 21 291]. У ньому вимагалось подати відомості про всі василіанські монастирі в межах Російської імперії з метою скасування деяких з них. У поданих Колегією відомостях від 12 січня 1805 р. [11, л. 281–351], зазначалося, що на той час у межах Луцької греко-уніатської єпархії діяли 32 василіанські монастирі: у Волинській губернії – 23 чоловічих і 4 жіночих, у Подільській – 2 чоловічих і Київській – 3 чоловічих монастирі; у них налічувалося 246 ченців; а загальна фондушева сума становила 151 463,9 рублів).

На підставі цих відомостей було виділено 11 монастирів, які підлягали закриттю, бо не проводили просвітницької чи благодійницької роботи: Гошанський, Дорогобузький, Луцький, Білостоцький, Мильчанський, Зимнівський, Низкиницький, Піддубський, Верхівський, Пугинський і жіночий Полонський. Інші ж монастирі визнавалися такими, що мають недостатній фондуш для утримання шкіл, а тому рівень навчання у них, за винятком школи при Почаївському монастирі, є незадовільним. Отже, планувалося різке скорочення кількості василіанських монастирів [44, с. 304–308].

Незважаючи на тиск з боку центральної влади, василіани робили спроби зберегти монастирі і їхнє майно. Цього ж домагався і луцький греко-уніатський єпископ Стефан Левинський, який у 1803 р. клопотався про повернення черниць у Корецький монастир. У 1804 р. він відправив до Синоду лист, у якому серед іншого просив про повернення церков Луцькому, Любарському, Дубнівському та каплиці Кременецькому монастирям. Ці прохання так і не були задовільнені, оскільки Синод вважав, що це нашкодить православ'ю [3, арк. 61–62]. Такі відповіді влади схилили василіан до радикальніших дій. Наприклад, ігумен Білостоцького монастиря Сновидецький у 1813 р. не лише переконав своїх парафіян повернутися в унію, а й захопив “переосвячену на православ'я” монастирську церкву [13, л. 12].

21 липня 1810 р. Сенат дав розпорядження Римо-католицькій духовній колегії, щоб вона заборонила переходити з однієї конфесії в іншу. Посилаючись на це розпорядження, Греко-уніатський департамент колегії заборонив василіанам приймати у свій чин осіб, що сповідували католицьку віру [47, № 22659]. Насправді ця вимога не виконувалася.

2 жовтня 1810 р. вийшов імператорський указ “Про василіанський духовний орден і училища залежні від нього” [49, № 24366]. Згідно з цим указом при василіанських монастирях могли функціонувати лише ті школи, які мали необхідний для своєї діяльності фондуш і визначену кількість учнів. За таких умов школи могли бути лише при шести монастирях – Любарському, Овруцькому і Володимир-Волинському Волинської губернії, Канівському та Уманському Київської губернії, Барському Подільської губернії. В майбутньому на їх базі передбачалося створити повітові училища. У тому ж році міністр народної освіти турбувався про передачу Барському монастиреві додаткових коштів з інших монастирів на утримання школи [12, л. 22]. При цьому він вважав, що школи при Любарському і Володимир-Волинському монастирях мають недостатнє фінансування [14, л. 2], а при Овруцькому її взагалі треба закрити [15, л. 2–3].

Вирішення питання функціонування василіанських монастирів на деякий час було відкладено у зв'язку зі смертю у 1814 р. митрополита Г. Кохановича. Імператор вагався, кого призначити на цю посаду. Біле духовенство підтримувало полоцького архієпископа Івана Красовського, а василіани – берестейського єпископа Й. Булгака. Врешті-решт митрополиту кафедру лише у 1817 р. зайняв Й. Булгак.

Хоча василіани й домоглися свого, але це не захистило їх від тиску з боку влади. Упродовж 1813–1823 рр. Синод розглядав справу про передачу до державної власності майна Дубнівського (Підборецького), Мильчанського та Страклівського монастирів [10, л. 123]. З 1815 р. точилася боротьба між православними і василіанами за церкву Дерманського монастиря [16, л. 106]. У 1816 р. православному духовенству перейшло фондушеве майно Низкиницького монастиря [17, л. 1–2]. У наступному році православні священики висунули претензії й на Гошанський монастир [18, л. 1–3]. 21 листопада 1821 р. вийшов указ “Про передачу Дерманського монастиря у Волинській губернії Дубнівського повіту греко-російському духовенству зі всім церковним майном і капіталами” [19, л. 1].

У квітні 1822 р. Олександр I наказав міністру духовних справ і народної освіти приступити до скорочення василіанських монастирів на підставі влаштування на їх матеріальній базі єпархіальних семінарій і поліпшення побуту білого греко-уніатського духовенства [20, л. 1]. У Почаївському та Милецькому монастирях мали відкритися духовні училища [21, л. 30], а в Овруцькому – семінарія [25, л. 1]. До того ж з 1828 р. було заборонено навчання греко-уніатської молоді у Віленській римо-католицькій духовній семінарії [22, л. 1]. Через два роки василіанські монастирі не мали права виділяти кошти на

утримання цієї семінарії [24, л. 1–20].

Все ж за даними на кінець 1826 р., у Луцькій греко-уніатській єпархії збереглося 26 василіанських монастирів, з яких 22 чоловічих з 206 ченцями і 3 жіночих з 14 черницями [4, арк. 106 зв.].

9 жовтня 1827 р. імператор в черговий раз підтвердив указ про заборону приймати в греко-уніатське чернецтво осіб інших обрядів, зокрема римо-католиків, а також наголосив на необхідності передачі приміщень деяких василіанських монастирів для відкриття шкіл та семінарій для греко-уніатської молоді духовного стану. Цей крок пояснювався турботою влади про збереження східного обряду богослужіння в Греко-уніатській церкві [45, с. 530].

На виконання цього указу міністр внутрішніх справ Д. Блудов дав розпорядження почати продаж маєтків колишніх василіанських монастирів. Для нагляду за майном закритих монастирів створювалися спеціальні економічні комісії. Контроль за бенефіціями, які до 1828 р. належали 15 монастирям (Барському, Білостоцькому, Дорогобужському, Дубнівському, Гошанському, Уманському, Кременському, Лисянському, Луцькому, Мильчанському, Піддубцівському, Пугинському, Туминському, Верхівському, Жидичинському), покладался на Жидичинську економічну комісію. Її очолив луцький суфраган Кирило Сероцинський, членами були священники Єронім Бачинський та Стефан Терлецький [56, с. 125–128]. У 1838 р. вийшло спеціальне розпорядження Синоду “Про повернення боржниками сум, що перебувають у віданні Жидичинської комісії і належать до загального капіталу греко-уніатського духовенства” [35, л. 1–67; 37, арк. 11–15].

Оскільки у 1834 р. Жидичинська економічна комісія отримала всі фондуші Луцької кафедральної капітули, то вона також домогалася повернення ще не виплачених капітулі відсотків [23, л. 14]. У січні 1837 р. за сприяння Жидичинської комісії Дубнівський земський суд зобов’язав графа Ходкевича сплатити кременецьким василіанам відсотки від суми 18 610 злотих [8, арк. 6–6 зв.]. У 1839 р. тривало судове слідство з приводу повернення поміщиком Краєвським капіталу вже закритого Гошанського монастиря [40, арк. 1].

Листопадове повстання 1830 р. спричинило нову хвилю закриття василіанських монастирів. Василіани у Волинській губернії підтримали до певної міри це повстання. Ченці Любарського монастиря Литинський і Синицький виголошували промови на підтримку повстання [41, арк. 10 зв.]. Братія Почаївського монастиря виступила на боці польського генерала Юзефа Дверницького, коли він розпочав наступ на заході Волині і вступив у Почаїв [41, арк. 3].

На підставі зібраних спеціальною комісією з конфіскації майна учасників Листопадового повстання матеріалів розпочалася підготовка до закриття Почаївського монастиря. Відповідне розпорядження вийшло 3 травня 1831 р. [43, арк. 2 зв.].

Після закриття Почаївський монастир деякий час залишався пустою. До Почаєва була направлена охорона з військових, які охороняли монастир до весни 1834 р., але єпископ Інокентій звернувся до генерал-губернатора з проханням про постійну військову охорону монастиря. Це прохання було виконане і до Почаєва була направлена команда з Одеського єгерського полку [42, арк. 202–228].

У Листопадовому повстанні брали участь і ченці Овруцького монастиря, що стало приводом до закриття монастиря і конфіскації його майна.

Розпорядження про закриття Овруцького монастиря датоване 15 серпням 1831 р. [26, л. 2]. Частина доходів Овруцького монастиря була спрямована на утримання греко-уніатської семінарії і на побудову православної церкви в селі Шепелиці, яке донедавна належало цьому монастирю [27, л. 13].

Закриття Почаївської та Овруцької обителів стало початком кампанії з остаточної ліквідації василіанських монастирів. У 1832 р. вийшли розпорядження про закриття Канівського [28, л. 50] і Дубнівського (Підборецького) жіночого монастирів [29, л. 20]. Міністр внутрішніх справ Д. Блудов у березні 1833 р. доповідав імператору про необхідність закрити “зайві” василіанські монастирі, з чим погодилась й Греко-уніатська духовна колегія [57, с. 11]. 18 квітня 1833 р. з’явився документ про скасування в імперії 15 василіанських монастирів, з яких 9 знаходилось на Правобережжі: Дубнівський (Підборецький), Мильчанський, Піддубцівський, Гошанський, Верхівський, Луцький, Білостоцький, Пугинський та Туминський [31, л. 2–4 об.].

2 червня 1833 р. Департамент духовних справ іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ прийняв рішення про переобладнання Піддубцівського монастиря в Луцькому повіті і Верхівського у Ковельському на парафіяльні церкви через велику кількість парафіян-уніатів при них. Майно і будівлі Туминського монастиря передавалися православної парафії. Мильчанський і Дубнівський (Підборецький) у Дубнівському повіті, Гошанський в Острозькому, Білостоцький і Луцький у Луцькому, Пугинський у Ковельському повітах з усім рухомим і нерухомим фондушем, монастирськими та господарськими

будівлями переходили у відання місцевого православного духовенства [38, арк. 1–1 зв.].

У 1833 р. при Милецькому монастирі, що у Ковельському повіті, відкрилося духовне повітове училище [30, л. 1–13] на 28 учнів з числа дітей унійного духовенства [39, арк. 1]. У тому ж році будівлі жіночого Дубнівського (Підборецького) монастиря, в якому з 1832 р. не було жодної монахині, отримала місцева парафіяльна церква [36, л. 1–9]. У 1834 р. увесь двоповерховий мурований корпус закритого Луцького монастиря зайняла міська лікарня [34, л. 1–8].

19 січня 1834 р. вийшло розпорядження про закриття Уманського і Лисянського монастирів, що знаходилися відповідно в Уманському і Звенигородському повітах Київської губернії [32, л. 1–2].

Отже, упродовж 1831–1834 рр. у трьох правобережних губерніях було закрито чотирнадцять монастирів.

Ліквідація василіанських монастирів продовжилась через три роки. 15 жовтня 1837 р. вийшов указ про закриття Барського монастиря [9, арк. 37]. Опис і передача монастирського майна Православній церкві розпочалася 1 грудня 1837 р., коли туди прибув ігумен Любарського монастиря Йосип Орданович [33, арк. 1–39 зв., 77 зв.].

Невирішеним на цей час залишилось питання про закриття Кременецького, Любарського і Тригірського монастирів [33, арк. 38], оскільки перші два мали численні парафії, а третій налічував більше 20 ченців, переведених сюди з інших, вже закритих монастирів [7, арк. 1 зв.]. 16 листопада 1837 р. Синод видав указ, в якому повідомлялося про продовження функціонування цих трьох монастирів. Однак уже через два роки Кременецький монастир був закритий. Ченців переселили в інші обителі, монастирські будівлі передали парафіяльному священику Крамановському, церкву “освятили на православ’я”, а бібліотеку отримала Волинська семінарія [35, л. 1–9]. Любарський та Тригірський монастирі продовжували діяти, як місце перебування непокірних ченців з інших закритих обителей [36, л. 19].

Отже, вважаючи Василіанський чин головною опорою унії, основним джерелом латинізації Унійної церкви, російський уряд доклав усіх зусиль до обмеження його впливу в Церкві та остаточної ліквідації. На кінець XVIII ст. у Правобережній Україні було 38 чоловічих і п’ять жіночих василіанських монастирів. Перша хвиля наступу уряду на ці монастирі прокотилася у 1795–1796 рр., коли було закрито 10 чоловічих і один жіночий монастир. За нашими підрахунками, у 1798 р. у 15 монастирів на православ’я були відібрані церкви. Процес ліквідації монастирів тривав і в перші десятиліття XIX ст.

У другій половині 1820-х рр. уряд посилив наступ на василіанські монастирі. Каталізатором цього процесу стало Листопадове повстання 1830 р., в якому василіани взяли певну участь. До 1839 р. у Правобережній Україні залишилося лише три василіанські монастирі (у Кременці, Любарі і Тригір’ї).

До кінця 30-х рр. XIX ст. були закриті всі василіанські монастирі на Правобережжі.

1. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської області), ф. 382, оп. 1, спр. 13. – 29 арк.

2. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 19.– 41 арк.

3. Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 59. – 32 арк.

4. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської області), ф. 1, оп. 1, спр. 337. – без пагінації.

5. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 4, спр. 385. – без пагінації.

6. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 530. – без пагінації.

7. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, спр. 1244. – без пагінації.

8. Державний архів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, спр. 395. – 58 арк.

9. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 238. – 96 арк.

10. Российский государственный исторический архив (далі РГИА), ф. 797, оп. 6, ч. 1, д. 22 175. – 123 л.

11. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 1, д. 22176.– 637 л.

12. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 327. – 22 л.

13. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 349. – 70 л.

14. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 362. – 13 л.

15. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 363. – 13 л.

16. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 387. – 106 л.

17. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 392. – 58 л.

18. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 412. – 69 л.

19. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 500. – 268 л.

20. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 641. – 60 л.

21. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 624. – 3 л.

22. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 668. – 12 л.
23. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 700. – 21 л.
24. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 746. – 20 л.
25. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 756. – 7 л.
26. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 806. – 112 л.
27. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 8096. – 85 л.
28. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 849. – 55 л.
29. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 856. – 20 л.
30. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 875. – 13 л.
31. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22887. – 106 л.
32. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 926. – 86 л.
33. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 944. – 38 л.
34. РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 950. – 8 л.
35. РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23 396. – 67 л.
36. РГИА, ф. 797, оп. 7, д. 23 552. – 19 л.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 442, оп. 65, спр. 69. – 4 арк.
38. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 367. – 78 арк.
39. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 134, спр. 624. – 37 арк.
40. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 138, спр. 84. – 7 арк.
41. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 782, спр. 239. – 107 арк.
42. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 782, спр. 281. – 231 арк.
43. ЦДІАК України, ф. 467, оп. 1, спр. 61. – 32 арк.
44. Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. – Вильно : Тип. А. Киркора, 1868. – 615 с.
45. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. 1701–1839. – СПб : Синодальная Тип., 1907. – VIII, 1631 с.
46. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ I). 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXIII : 1789 – 6 ноября 1796 г. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 975 с.
47. ПСЗ I. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXV: 1798–1799 гг. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 934 с.
48. ПСЗ I. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXVIII: 1804–1805 гг. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1352 с.
49. ПСЗ I. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXXI : 1810–1811 гг. – СПб : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 953 с.
50. Ваврик М. М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка / М. М. Ваврик. – Рим : PP. Basiliani, 1979. – 217 с.
51. Великий А. Г. 3 Літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VII: XVIII–XIX ст. / А. Г. Великий. – Рим: Вид-во ОО Василіян, 1979. – 279 с.
52. Лось В. Василіанські монастирі як основна опора унії на Волині (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / В. Лось // Велика Волинь : наук. зб. – Житомир, 2004. – Т. 31. – С. 240–247.
53. Хіхляч Б. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд / Б. Хіхляч // Подільська старовина : наук. зб. – Вінниця:, 2008. – Вип. IV – С. 139–159.
54. Piłdypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu Bazylianskiego / M. Piłdypczak-Majerowicz. – Warszawa, Wrocław : PWN, 1986. – 271 s.
55. Radwan M. Bazylianie w zaborze Rosyjskim w latach 1795–1839 / M. Radwan // Nasza Przeszłość. T.93: 2000. – S. 153–225.
56. Radwan M. Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839 / M. Radwan. – Roma, Lublin : Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001. – 504 s.
57. Radwan M. Kościół grekokatolicki w zaborze Rosyjskim około 1803 roku / M. Radwan. – Lublin : IESW, – 2003. – 187 s.

**МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕДИЦІЯ 2012 РОКУ НА ТЕРИТОРІЮ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ:
АНОТАЦІЇ ПРО ОКРЕМІ ТВОРИ ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА
ГОРОХІВСЬКОГО РАЙОНУ**

В історичному розвитку сницарства Волинь займає особливе місце, оскільки тут існували й досі функціонують осередки та окремі майстри, які створили безліч дерев'яних церковних предметів, вартих уваги з мистецтвознавчого, культурологічного, краєзнавчого й історичного поглядів. Актуальність вивчення дерев'яного обладнання українських храмів зумовлена гострою потребою зберегти і популяризувати церковне мистецтво, яке своєю самотністю вирізняється з-поміж художньої культури християнства інших країн. В останні десятиліття важливу роботу у цьому напрямку активно проводять музейні працівники Волинського краю. Однак рівень обстеження давніх церковних творів ще недостатній через низку причин. При огляді пам'яток візуально відчутним залишається нерозуміння місцевою громадою цінності церковного мистецтва, спричинене тривалою атеїстичною ідеологією радянського періоду. Періодичні викрадення раритетів із храмів, а то й невдалі їх «оновлення» заробітчанами утруднюють повноцінно вивчати церковне мистецтво, але й спонукають фахівців активніше і у стислі терміни його досліджувати. До цього важливого науково-практичного процесу залучені науковці відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України.

Згідно програми науково-дослідної роботи працівниками зазначеної інституції було проведено комплексну мистецтвознавчу експедицію упродовж 14—26 червня 2012 року, у ході якої вивчалась духовна та матеріальна культура українців Західної Волині[1]. На основі емпіричних методів спостереження, вимірювання, фотографування, опитування автором статті зафіксовано знахідки з галузі художнього деревообробництва — сницарства[2]. Виявлені твори у майбутньому ще потребують детальної атрибуції й усебічного мистецтвознавчого дослідження, насамперед морфологічного аналізу. Проте з-поміж масиву зібраного польового матеріалу, вже можна виокремити твори дерев'яного церковного обладнання, які є виразними прикладами, що стосуються проблематики вивчення знахідок. Зазначимо, що серед артефактів українського церковного мистецтва, найменшу увагу дослідниками приділено пізнім творам, зокрема кінця XIX — першої половини XX ст. Художнє облаштування храмів останньої третини XX ст. та сучасні дерев'яні вироби також потребують мистецтвознавчої оцінки. Такі міркування враховані у переліку завдань експедиції і спонукають науковців фіксувати увесь матеріал, вартий уваги з мистецтвознавчого погляду.

У межах Волинської області початок маршруту експедиції пролягав на території Горохівського району. Не усі заплановані об'єкти церковної архітектури вдалось дослідити через низку обставин, не залежних від експедиторів. У церкви Різдва Пресвятої Богородиці 1789 р. с. Мерва, такої ж назви 1785 р. с. Гумнище, св. влмч. Дмитрія XVIII ст., 1920 р. у с. Липа св. арх. Михаїла 1783 р. (1788 р.) с. Смолява, Зачаття св. Анни XVII ст. с. Підбереззя, Покрови 1764 р. с. Пірванче, св. Миколая 1814 р. с. Скобелка науковці не потрапили.

Пощастило більше із оглядом храмів інших населених пунктів району. Згадані архітектурні пам'ятки і предмети церковного обладнання не вичерпують усієї проблематики мистецтвознавчого дослідження, але вказують на специфіку роботи експедиційних обстежень та основні (типові) труднощі, що стосуються анотацій виявлених творів.

Так, вдалось оглянути стан збереженості дерев'яного обладнання тридільної двоверхої з невеликим трансептом **церкви Покрови Богородиці 1715 р. с. Диковини**. У ході інтерв'ю з місцевим респондентом — старостою церкви з 2004 р. Козицьким Олександром Степановичем (1972 р. нар., уродженцем цього ж села) вдалось зафіксувати інформацію, що храм 1920 р. перенесений зі с. Бужани. Для широкого кола поціновувачів української культури про це повідомляє й Вікіпедія. Одначе, у фотоальбомі «Храми Волині» 2002 р. репродуковано церкву Покрови з підписом внизу про те, що «храм побудований 1923 р., не припиняв діяльності»[3, 12]. Таке датування є, очевидно, достовірніше, ніж 1715 р. З XVIII ст. можливо збереглись лише окремі фрагменти будівлі. Так, збережено кований надбанний хрест (увінчання нави) з втратами менших хрестиків на раменах і сяйва-проміння середохрестя. Варто зауважити, що теперішній вигляд фасадів, оббитих ззовні сайдингом, знецінює архітектурно-художній вигляд Святопокровського храму.

На горищі дзвіниці, яка зведена над бабинцем храму, виявлено різьблену дерев'яну вазу, асиметрична композиція та натяк на рокайлевий декор якої схиляють до думки, що це ймовірно інтерпретація кінця XIX—початку XX ст. одного з поширених елементів періоду рококо. Таке датування знахідки обумовлене

Ил. 1.

Ил. 2.

Ил. 3.

Ил. 4.

кількома причинами. При перевезенні храму у 1920-их рр. ваза не могла відразу потрапити на горище будівлі, хоча призначалась для використання її в оздобленні інтер'єру. В середині храму не виявлено конструкцій, які вона могла б завершувати. Архітектоніка існуючого облаштування храму — іконостасу, бічних вітарів, запрестольного простору початку ХХ ст., не дають достатніх підстав висловити гіпотезу про первісне використання на них знайденої вази. Іл.1. Проте вона була очевидно елементом (не ідентифікованого або вже неіснуючого) іконостасу чи увінчання бічного вітаря, запрестольної ікони, про що свідчить тристороння (горельєфна) різьба й рештки обсіпаного ґрунту на ній.

Іншими знахідками на горищі стали металеві шлюбні вінці очевидно першої третини ХХ ст. та свічник-ставник на триопорному дерев'яному базисі. Датування останнього стосується кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Місцевий респондент не зміг пояснити провенанс (походження) виявлених експедиторами предметів. Іл.2.

Біля входу на стіні іншого храму — **Георгіївської церкви с. Кутрів**, охоронна таблиця за № 103 повідомляє про її спорудження в **1761 р.** Цю інформацію підтверджує надпоріжник вхідних дверей бабинця, який містить епіграфіку — напис та датування кирилицею: «Заложися храм сей року Бжія ЬшоЪ мця маіа дня Г». Над ним є інше датування, суперечливе й, очевидно, вирізане дещо пізніше — «В 1751 г». Така неточність можливо допущена через подібність кириличної літери о («ксі») із арабською п'ятіркою. Проте, згідно тверджень С. Василевської, церква була зведена місцевими селянами на честь 100-ліття битви під Берестечком, яка відбулась у 1651 р., що підтверджує здавалося б правильність допису [4, 172]. Як і церква, триарусна дзвіниця внесена до Державного реєстру національного культурного надбання по Волинській області, однак стіни покриті тиньком, який прискорює руйнування будівлі.

Іконостас загалом містить елементи кількох періодів. З автентичного сницарського обладнання в інтер'єрі збереглися, ймовірно, лише обрамлення трилопатевої арки над царськими вратами та накладні деталі на пілястрах, що обрамляють неваго намальовану, очевидно наприкінці ХХ ст., ікону «Пантократора» у яскраво-насичених барвах. Рокайлеві завитки асиметричної композиції схиляють до думки про одночасне датування із будівництвом храму.

Манера письма сцени «Благовіщення» та чотирьох євангелістів у медальйонах царських врат: світлотіньове рішення ликів, одягу, колористика тла й хмарного неба вказує на авторство професійного маляра і час їх виконання — межу кінця ХІХ — початку ХХ ст. Композиція завитків, парне розміщення квітів-троянд на ажурних полотнах врат підтверджують припущення про їх створення у період модерну. Особливість написання ікон «Отці Церкви» («Три Святителі») та «Св. Миколай Чудотворець» намісного ряду вітарної перегороди належить цьому ж анонімному автору.

Гладкостовбурні колони із композитними капітелями обабіч врат та пілястри, що обрамляють дияконські двері, привнесені особливостями класицизму. Таким чином вітарна перегорода зазнала кілька періодів реконструкцій. Іл. 3.

Серед інших цінних артефактів варті уваги ікона «Архистратиг Михаїл» останньої чверті ХVІІІ ст., що висить на північній стіні бабинця; процесійний хрест з фігурою рознятого Христа (ХІХ ст. ?); гаптована Плащаниця ХVІІІ ст. із розгорнутою іконографічною редакцією «Покладення до Гробу»; ікона «Юрій Змієборець» ХІХ ст. цокольного ряду бічного вітаря, присвяченого тепер іконі початку ХХ ст. «Св. Варвара в темниці» (первісна ікона — невідома або, можливо, «Архистратиг Михаїл», що на стіні у бабинці). Іл. 4. Іл. 5.

Привертає увагу процесійна ікона «Свм. Георгій» — «Непорочне зачаття» останньої третини — кінця ХІХ ст. Зображення неваго підмальовані очевидно у ХХ ст. Лише образ Георгія свідчить про вправну руку майстра, який писав святого з храмової ікони кутрівської церкви, що зберігається у Музеї волинської ікони (інвентарний номер Ж-309) [5]. Іл.6.

На етапі попередньої атрибуції твору, датування іконопису однозначно означити складно. Внаслідок спостережень є підставою вважати ажурне обрамлення процесійного кіоту різночасовим: увінчання із завитками неоророко — автентичне, а бокові «крила» із галузками-завитками та стилізований готизуючий хрестоцвіт виготовлені значно пізніше, вже у ХХ ст. Сумніви у датуванні викликає також стилістика іконописання постатей св. Георгія та Богоматері Непорочне Зачаття, тому процесійну ікону датуємо умовно останньою чвертю ХІХ — початком ХХ ст.

Різноманітне й художньо розмаїте дерев'яне обладнання храму с. Кутрів може бути прикладом ще у двох випадках, які належать проблематиці формування локальної традиції церковного облаштування та проникнення чужих засад оформлення інтер'єру. Адже у ході експедиційного дослідження враховуються не тільки головні візуальні відмінності християнських обрядів, а й декоративні ознаки окремих конструкцій і предметів.

Насамперед це стосується специфіки організації внутрішнього простору. Так, загалом для храмів усієї території України, що були насильно приєднані до Російської імперії, й зокрема для українських церков Волині, Полісся властиво встановлювати парапети-обмежувачі, які розділяють наву, нижній хор-клірос з півдня та солею. Зазвичай таку конструкцію складають ажурно-профільовані елементи або точені балясини й поручні, до яких кріплять процесійні ікони, хоругви, патериці, ікони в кіотах для возвеличення. Цей спосіб обладнання інтер'єру в українських церквах виник, очевидно, ще на початку XIX ст. під впливом традиції облаштування московських церков та через нагромадження у кожному храмі значної кількості церковних предметів, зокрема ікон, які заступають для огляду нижні яруси вівтарної перегороди.

До невластивих для волинських храмів облаштувань належить різьблена рама репродукції образу «Богородиці Одигітрії» останньої чверті XX ст. з мотивами своєрідного прийому орнаментального різьблення — яворівської різьби. Предмет не представляє у даному випадку художньої цінності, однак є виразним і не єдиним прикладом поширення цього виду плоскої різьби, не властивого для регіону. Очевидно, що орнамент рами виконано не цілком вправним різьблярем, можливо ще учнем профтехучилища № 14 смт. Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл. Про це свідчать елементи різьбленої композиції: слабка пластика листя, галузок, «качечок» та неоднакової товщини лінія [6].

У дзвіниці виявилась цікавою знахідка, ймовірно першої третини XX ст. — накривка на артос. Вона виготовлена із полотна й по ґрунті розписана. Вгорі зображено сцену Воскресіння Христа з адоруючими ангелами обабіч Нього. На задньому плані видніється Голгофа з трьома хрестами.

Святопокровська церква 1880 р. (Охоронний № 130-м; датування у джерелах Вікіпедії 1800 р. є, очевидно, помилкою) **с. Перемиль** містить кілька творів, які репрезентують локальну традицію церковного мистецтва кінця XIX — початку XX ст. Цікавими для вивчення, на наш погляд є процесійні ікони, окремі з яких виготовлені, ймовірно, різьблярами в одній із потужних майстерні церковного мистецтва Волині — Почасєві. Окрім іконографії святого чи релігійного сюжету, православні процесійні ікони, які побутують в українських церквах, відрізняються від феретронів західного обряду архітектонікою кіоту — конструкції, у яку вмонтована двостороння ікона. Центральне зображення оточують колонки, на яких часто можуть бути потовщення на стовбурі — «важки» («диньки»). Такі елементи були поширені у давньоруському, а згодом у північноросійському зодчестві. Завершує кіот переважно півциркульний, трилопатевий або стрільчастий «кокошник», подібний до фігурного силуету увінчань царських врат XV ст. з новгородських земель [7, 17]. Доповненням оздоблення процесійних ікон інколи слугують півкулясті, продовгувато опуклі, або гранчасті (нагадують діамантовий руст) бонії, а також імітація давньоруської плетінки.

З такими ознаками у Перемильській церкві зафіксовано однолицеву процесійну ікону «Св. пр. Ілля» з епіграфікою «Сія св. ікона сооружена братчиками церкви с. Перемыля в 1928 г.», ікону «Покрова Богородиці» цього ж періоду.

Інші стильові ознаки містить феретрон «Богородиця Непорочне Зачаття» — «Новозавітня Трійця». Площини базису та овальна форма самої ікони прикрашені рокайлевими завитками, ажурними язиками полум'я, «гловією» й стилізованими трояндами. Манера іконопису та різьби дають підставу вважати автора (авторів), які знайомі із західною традицією церковного мистецтва, й датувати пам'ятку останньою третиною XIX ст. Таке припущення пов'язано із оголошенням папою Пієм IX 8 грудня 1854 р. догмату про Непорочне Зачаття Діви Марії. Період історизму з елементами неорококо припадає на останнє двадцятиліття XIX ст., відповідно звужує час датування виготовленої процесійної ікони до вказаних меж. Іл. 7. Іл. 8.

Отже, на сучасному етапі вивчення пам'яток сницарства польові дослідження залишаються актуальними, незважаючи, на півтора столітнє наукове зацікавлення церковним мистецтвом. Виявлені артефакти храмового облаштування збагачують знання про цей вид художньої творчості українців й, відповідно, дозволяють уточнити систематизацію усіх існуючих цінних об'єктів. Під час експедиції визначаються час виготовлення знахідки, період якого може коливатись у межах століття, десятиліття чи року; місце створення (майстерня, осередок або школа — у сенсі традиційних особливостей деревообробництва конкретного регіону), авторство (індивідуальне, колективне). Атрибуцію пам'ятки полегшують зробити додаткові джерела інформації, зокрема інтерв'ю у місцевих респондентів, проте воно не завжди має очікувану результативність.

Виявлені різьблені твори XVIII ст., зразки сницарства XIX — першої половини XX ст. і сучасні церковні предмети храмів Горохівського району засвідчують часову протяжність традиції цього ремесла, якому, як і будь-яким іншим видам людської діяльності, властиві періоди розквіту й згасання. Фіксація

виявлених експедицією 2012 р. раритетів уможливило повніше висвітлювати розмаїття втілених сницарями художніх ідей. Опрацювання зібраного матеріалу дозволить краще зрозуміти традиційне сницарство краю.

1. В експедиційних дослідженнях брали участь працівники відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України: Никорак О.І., Шпак О.Д., Федорчук О.С., Герій О.О., Мотиль Р.Я., Козакевич О.Р., Болюк О.М. (керівник) та водій мікроавтобуса Романів В.Т.

2. Про специфіку роботи експедиторів відділу народного мистецтва Інституту народознавства детальніше див.: Болюк О. Мистецтвознавчі студії сницарства: методика дослідження та атрибуція пам'яток у польових умовах (експедиція 2011 р.) / Олег Болюк // *Апологет*. — 2012. — №32—33: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Львів, 23—24 листопада 2012 р.: Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. — С.161—167.

3. Храми Волині: Фотозбірник / Упоряд. Леонід Бабич. — Луцьк: Вісник і Ко, 2002. — 154 с.

4. Василевська С. 250 років від часу спорудження Георгіївської церкви в с. Кутрів Горохівського району Волинської області (1761) / С. Василевська // *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2011 рік*. — Луцьк, 2010. — С. 172.

5. Карпюк Л. Ікони Святого Юрія Змієборця XVI-XVIII століть з колекції ВКМ // Джерело: http://istvolyn.info/index.php?searchword=%D0%9A%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B2&ordering=newest&searchphrase=any&limit=0&option=com_search

6. Взагалі яворівська різьба була розроблена в 1955-1956 рр. та впроваджена у навчальний процес на основі місцевого триколірного розпису знаним майстром-різьбярем Йосипом Петровичем Станьком у Яворівській школі художніх ремесел (Львівщина), яка згодом перебувала в с.мт Івано-Франкове (колишній Янів).

7. Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII вв. / Михайло Дмитрович Драган. — К.: Наукова думка, 1970. — 204 с.

Валерій БОРТНІКОВ (Луцьк)

ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

Однією з найголовніших цінностей нинішнього тисячоліття є створення Західною цивілізацією феномену демократії в її ліберальному, соціальному, світоглядному та інших вимірах. Саме західна демократія стала зразком для побудови демократичних суспільств у всіх куточках земної кулі. Однак не скрізь західна модель «прижилася». Сьогодні все частіше лунає теза про «кризу демократії» і втрату моральних орієнтирів у суспільстві. Сутність кризи виявляється у відчуженні простих громадян від влади, недосконалості форм політичної участі та волевиявлення народу, політичному авантюризмі та егоїзмі. Із особливою гостротою ця проблема постає в Україні. Незадовільний стан соціальної захищеності населення на тлі фантастичного збагачення вищих посадовців, відсутність надійних механізмів впливу на владу з боку громади зберігають потенційну небезпеку соціальних вибухів. Все це примушує замислитися над духовними підвалинами західної демократії, де можна знайти відповіді на запитання, що постають. Зокрема відсутність знань про її глибоке релігійне підґрунтя може сприяти легковажному ставленню до процесів демократичних перетворень в Україні.

Відомий французький вчений XIX ст. А. де Токвіль, досліджуючи досвід американської демократії, зробив висновок про те, що лише союз демократії з християнством забезпечив її життєздатність. «Демократія, що не знає ані поняття аристократичної чесноти, ані почуття спадкової стабільності у верхів, — писав А. де Токвіль. — легко може виродитися у гонитву розпорошених індивідів за особистою користю і наприкінці — у деспотизм спиритної верхівки під прикриттям „загальної волі” — „волі народу”. Якщо республіканська демократія Північноамериканських штатів досі не перетворилася в „демократичний деспотизм”, цим Америка зобов'язана релігійності свого населення» [5, с. 204].

Генетичний зв'язок демократії та християнства впливає хоча б із тих міркувань, що впродовж двох тисяч років існування християнство не ухилялося від впливу на суспільне та політичне життя, а навпаки, постійно було одним із найвпливовіших факторів у створенні людських суспільств, держав та культури. В епоху панування християнства людство досягло високого рівня своїх сил, засобів життєдіяльності, сформувала розвинуту систему суспільних відносин, здатну до самовдосконалення. На думку відомого німецького письменника Т. Манна, демократія ідентична основам і принципам усієї Західної цивілізації та її моралі і «є не що інше, як політичний аспект західноєвропейського християнства» [1, с. 228], а сама політика є не що інше, як моральність духу, без якої він приречений на загибель.

В основу культурних цінностей християнства покладено такі універсальні поняття, як любов, надія,

мир, справедливість, рівність. Достатньо поверхового погляду, щоб помітити дивовижну схожість цінностей християнства і демократії. На думку класика сучасної західної демократії Й. Шумпетера, християнство приховує в собі відчутний егалітарний елемент. «Спаситель прийняв смерть за всіх: він не розрізняв людей за їх суспільним становищем. Тим самим він засвідчив справжню цінність окремої душі – цінність, яка не визнає ніякого розшарування. Хіба це не підтвердження (як на мене, єдине можливе підтвердження) того, що „кожна людина варта не більше за іншу”, – підтвердження, яке надає неземного значення тим положенням демократичного вчення, яким не так легко надати якогось іншого значення?» [8, с. 330].

Аналіз Біблії, праць християнських богословів, енциклік Папи Римського, з одного боку, а з іншого – політичних документів часів Великої французької революції, Декларації незалежності США, сучасних конституцій і програм політичних партій, особливо християнсько-демократичного і соціал-демократичного спрямування, дозволяє стверджувати, що такі християнські цінності, як свобода, справедливість, солідарність, прагнення до загального блага були та залишаються гаслами практичної політики сучасних демократичних держав.

Питання стоїть таким чином: чи може влада використати потенціал християнства? І чи можуть християнські церкви відповісти на виклики часу? Перед демократією постає важка проблема ув'язування рішення повсякденних завдань із намаганнями, спрямованими на покращення морального клімату суспільства, розширення простору гуманізму.

Коли йдеться про взаємозв'язок демократії і християнства, то демократія розуміється у найпоширенішому значенні, те, що більш відповідає поняттю «демократичний політичний режим», аніж «демократична форма правління». Остання є скоріше механізмом, засобом реалізації принципів і норм демократичного «духу» нації, складовою якого є християнська етика та мораль. Повноцінне розуміння демократії виходить за межі уявлень про необхідність вільних виборів, влади більшості, захисту прав меншості, демократичних процедур та ін. Поряд із необхідними політичними інститутами й ліберальними економічними структурами, на яких базується демократія, існуватиме добросесне громадянське суспільство. Як попереджував Д. Медісон 1788 р., є грубою помилкою вважати, що будь-яка форма правління, «яка не ґрунтується на добродійності народу, надасть свободу і щастя» [4, с. 589].

Між відповідними моделями сучасної демократії існують певні відмінності. Це залежить від пануючої в суспільстві ідейно-політичної доктрини: ліберальної, консервативної, соціал-демократичної та ін. Вважається, що етичні цінності соціал-демократії зі усіх світських ідейно-політичних течій найбільше відповідають духові Євангелія. Для підтвердження цієї думки достатньо проаналізувати тексти конституцій провідних західних держав з усталеними соціал-демократичними традиціями, а також програми впливових соціал-демократичних партій і організацій.

Так, наприклад, у Берлінській програмі німецьких соціал-демократів підкреслюється, що в партії «співпрацюють люди різних поглядів і з різним відношенням до релігії. Духовними коренями демократичного соціалізму є християнство, гуманістична філософія, епоха Просвітництва, вчення Маркса про історію суспільства, а також досвід робітничого руху» [2, с. 174]. В програмі Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), що прийнята на ХУ з'їзді СДПУ(о), йдеться про те, що релігія «традиційно посідає важливе місце в духовному житті українського народу. Соціал-демократи високо оцінюють роль релігії в духовному розвитку суспільства, його моральному очищенні, зміцненні норм моралі» [3, с. 39].

Коли йдеться про взаємозв'язок між етичними цінностями соціал-демократії і християнства, слід зауважити, що соціал-демократія як і Церква, орієнтуються на ідею «загального блага». Соціал-демократія є також захисником пригноблених і ображених. Тобто певною мірою цей рух спирається на релігійні світоглядні засади. Однак соціал-демократи виходять не з ідеї милосердя, а «з просвітницько-гуманістичного ідеалу гідності і зрілості людини» [2, с. 73–74].

Розглянемо головні цінності соціал-демократії в їх співставленні з цінностями християнства. А саме: свободу, справедливість і солідарність. Джерелами з цього питання слугували Декларація принципів Соціалістичного інтернаціоналу (Стокгольмська декларація) (1989 р.), Годесбергська програма СДПН (1959 р.), Програма принципів Соціал-демократичної партії Німеччини (1989 р.) (Берлінська програма), Програма СДПУ(о), прийнята на ХУ з'їзді у 2000 р., Біблія, насамперед Новий Заповіт, а також енцикліки Папи Римського.

Годесбергська програма була першою в історії СДПН, в котрій основні цінності виступили в якості моральних основ діяльності соціал-демократичної партії. «На місце цілей політики, що виводилися з суспільного аналізу, основні цінності стали нормативними завданнями політики» [7, с. 21]. В ній свобода, справедливість і солідарність характеризуються як основні цілі соціалістичного устремління, соціалізм проголошується «постійним завданням» для того, щоб «добиватися свободи і справедливості, зберегти

їх і утверджувати себе в них». В суспільній дійсності не існує ані абсолютної свободи, ані абсолютної справедливості. У зв'язку з цим основні цінності як політичні завдання можуть бути втіленими лише відносно. Це означає, що в державі і суспільстві можна прагнути лише до більшої свободи, більшої справедливості, солідарності тощо.

Свобода органічно притаманна природі людини, саме вона складає моральне підґрунтя її сутності. Вона онтологічно пов'язана з релігійною вірою, тому, що віра сягає за межі людського світу і його творинь; вона підносить людину до вищого й більш універсального шаблону реальності аніж конечний і тимчасовий світ, до якого входять держава і економічний лад. У такий спосіб вона вносить в людське життя елемент духовної свободи, який може справити творчий та оновлюючий вплив на суспільну культуру і історичну долю людини. Як влучно зауважив С. Л. Франк, «будь-яка відмова від свободи є духовне самогубство, будь-який замах на свободу іншого є замах на вбивство в ньому людини, на протиприродне винищення в ньому „образа і подоби Божій” і перетворення його в тварину» [6, с. 240].

Проповідь свободи є одним із головних лейтмотивів біблійних заповітів. Так, в Євангелії від Луки наголошено: «На Мені Дух Господній, бо Мені Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим. Послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених...» (Лк. 4:18). А в другій книзі Мойсеєвої Вихід йдеться: «Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з Єгипетського краю з дому рабства» (2 М. 20:2). «І будеш пам'ятати, що був ти рабом в єгипетському краї, і вивів тебе Господь Бог твій, звідти сильною рукою...» (5 М. 5:16).

Метою соціал-демократичної політики є створення в державі і суспільстві передумов, які дозволяють людині мати максимум свободи для волевиявлення. Однак ця мета може бути досягнута лише у тому випадку, якщо свободу розуміти не лише як індивідуальну, але водночас і як суспільну свободу. Вони взаємопов'язані: свобода індивіда може розвиватися лише у вільному суспільстві, і навпаки – вільне суспільство не може розвиватися без свободи індивіда. «Кожна людина має право бути вільною від політичного насильства, а також мати и найкращі шанси у здійсненні своїх особистих цілей та індивідуальних можливостей», – йдеться в Декларації принципів Соціалістичного інтернаціоналу [2, с. 138–139].

Розвиваючи позицію Соцінтерну з цього питання німецькі соціал-демократи у своїй Берлінській програмі підкреслюють, що соціал-демократія «прагне до такого суспільства, в якому кожна людина мала б можливість вільно розвивати свою особистість і свідомо брати участь в політичному, економічному і культурному житті». Вони вважають, що свобода іншого «визначає межі і є умовою свободи кожної окремо взятої людини. Свобода вимагає звільнення від принизливої залежності, від злиднів і страху, але вона також означає і можливість розвивати індивідуальні здібності, а також відповідально брати участь в суспільному і політичному житті. Свій шанс бути вільними може використати лише той, хто впевнений в достатньому соціальному захисті» [2, с. 177].

Межі індивідуальної свободи визначаються індивідуальним і моральним обов'язком індивіда по відношенню до суспільства. Годесбергська програма підкреслює: «Свобода за демократичного соціалізму не є тому ані індивідуалістичною, ані колективістською. Вона не надає індивіду необмеженої автономії, але й не вимагає від нього безумовного підкорення заповідям суспільства. Скоріше вона перебуває в полі напруження між свободою індивіда та його соціальним обов'язком» [7, с. 29].

Українські соціал-демократи розуміють свободу, насамперед як «необмежені можливості самореалізації особистості в будь-якій сфері людської діяльності» [3, с. 2].

Розуміння свободи багатогранне. Так, наприклад, ліберали роблять акцент на негативному розумінні свободи. Це, насамперед, свобода від держави. Соціал-демократи же наголошують на позитивному розумінні свободи – свободи не «від чого», а «для чого». У приватній сфері це означає – вільний розвиток особистості. У політичній – участь в прийнятті рішень в суспільстві і державі. Крім цього необхідна і матеріальна свобода, тобто соціальні гарантії і добробут, які є передумовою того, щоб люди могли користуватися свободою, яка їм формально гарантована.

Свідченням спорідненості позицій соціал-демократії і Католицької церкви щодо умов вільного розвитку людини є роздуми з цього питання Іоанна Павла II, який у своїй енцикліці «CENTESIMUS ANNUS» (1991р.) акцентував увагу на тому, що «нехтування природою людини, яка створена для свободи, не лише неприпустиме з етичної точки зору, але й практично неможливе. Там, де організація суспільства обмежує або просто виключає сферу свободи, суспільне життя поступово руйнується і замирає» [9, с. 224].

Індивідуальна свобода є умовою забезпечення людської гідності для всіх громадян. Соціал-демократи вважають, що як свобода, так і гідність людини мають неповторну цінність, тому в програмних

документах соціал-демократичних партій гідності людини приділяється належна увага. Так, в Декларації принципів Соцінтерну умовою забезпечення людської гідності є право на життя і на особисту безпеку, свободу совісті і свободу слова, свободу об'єднань, право на захист від насильства і принижень тощо [2, с. 174].

У цих положеннях простежується наступність християнського світогляду. Так, ще Папа Римський Лев XIII щодо обов'язків багатих і роботодавців до робітників наголошував, що «не можна поводитися з робітником як з рабом: треба поважати в ньому, як справедливую людську гідність, піднесену прапором християнина» [9, с. 73]. Папа вважав, що нікому не можна безкарно порушувати гідність людини, якою з великою повагою розпоряджається сам Бог.

Справедливість. Проблема справедливості посідає важливе місце в Святому письмі. В ньому записано: «Не обманюйтеся; – Бог осміяний бути не може. Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне!» (Гал. 6:7). «Не будеш з більшістю, щоб чинити зло. І не будеш висловлюватися про позов, прихилившись до більшості, щоб перетнути правду» (2 М. 23:2). «І не будеш потурати вбогому в його позові» (2 М. 23:3). «Від неправдивої справи віддалишся, а чистого й справедливого не забій, бо Я не всправедлиблю несправедливого» (2 М. 23:7). «А хабара не візьмеш, бо хабар осліплює зрячих і викривляє слова справедливих» (2 М. 23:8).

Принцип справедливого розподілу за працю в Біблії викладено наступною тезою: «І хто садить, і хто поливає – одне. І кожен одержить свою нагороду за працю своєю» (1 Кор. 3:8). В Біблії ми знаходимо і «золоте правило» або моральний імператив співжиття у соціумі, побудованому на принципах справедливості: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки» (Мт. 7:12).

Соціал-демократи вважають, що соціальна справедливість має здійснюватися в двох напрямках – як «справедливість вирівнювання» та «справедливість розподілу». «Справедливість вирівнювання» відноситься до традиційних напрямів соціал-демократичної політики – вирівнювання суспільних, економічних і політичних позицій влади в суспільстві та ліквідація нерівності і несвобод, що виникли. Справедливість повинна визначати відносини між окремими громадянами і суспільними групами, між роботодавцями і тими, хто працює за наймом, виробниками і споживачами тощо.

«Справедливість розподілу регулює відносини між громадянами і державою, вона спрямована на ліквідацію нерівності, але відрізняється тим, що суспільні нерівності розглядаються з позиції інтересів держави і суспільства. Принцип соціальної держави вимагає створення соціально справедливого суспільства для всіх громадян. Це можливе лише за умов, якщо держава буде визискувати великі податки на користь тих, чия діяльність була для неї найбільш ефективною. Однак прогресивне оподаткування має бути таким, щоб не позбавлять людей інтересу до продуктивної праці, й не доводить до зрівнялівки. Іншим головним завданням «справедливості розподілу» є створення рівності шансів. Йдеться про ліквідацію всіх перешкод соціального і політичного характеру до вільного розвитку всіх громадян як в галузі шкільної освіти і професійної підготовки зокрема.

У декларації принципів Соцінтерну підкреслено, що справедливість означає припинення будь-якої дискримінації особистості, а також рівність прав і можливостей для всіх. За Програмою принципів СДПН, справедливість базується на рівній повазі гідності всіх людей. Вона вимагає поваги, рівності перед законом, розвитку можливостей в соціальному і політичному житті, а також соціального захисту. В програмі йдеться про громадянську рівність чоловіка і жінки, про більшу рівність в розподілі прибутку, власності і влади, а також рівного доступу до освіти, професійної підготовки і культури [2, с. 178]. Програма Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), у свою чергу, наголошує: «Справедливість для нас означає для нас рівну свободу і рівну відповідальність перед законом» [3, с. 2].

Папа Римський Лев XIII ще в 1891 р. у своїй енцикліці «RERUM NOVARUM» висловив своє бачення принципів розподільчої справедливості. Актуальною є його теза про те, що держава повинна слідкувати за величиною справедливо заробленої плати, щоб плата не була такою низькою, щоб її не вистачало на утримання. І далі «...щоб плата була достатньою бережливому і добросовісному працівнику на прожитковий мінімум» [9, с. 93].

Солідарність. Проблема солідарності й милосердя до ближніх займає ключове місце у Біблії. Так, в посланні Святого апостола Павла до римлян йдеться: «Кожен із нас нехай догоджає ближньому на добро на збудування» (Рим. 15:2), а в його посланні до філіп'ян підкреслено: «Нехай кожен дбає не про своє, але кожен і про інших» (Фил. 2:4). Розуміння солідарності в Святому письмі ув'язується із справедливістю: «Навчіться чинити добро, – йдеться в книзі пророка Ісайї, – правосуддя жадайте, карайте грабіжника, дайте суд сироті, за вдову заступайтесь» (Іс. 1:17). «А ви один до одного будьте ласкаві,

милостиві, прощаючи один одному, як і Бог через Христа вам простив!» (Єф. 4:32), – наголошує апостол Павло, звертаючись до єфесян.

Прийняття рабського й гріховного людського обличчя Господом, апостол Павло називає добровільним зубожінням: «Бо ви знаєте благодать Господа нашого Ісуса Христа, Який, будши багатий, збіднів ради вас, щоб ви збагатились Його убозством» (2 Кор. 8:9). Християнська злиденність у даному випадку є не її ідеалізацією, а свідченням солідарності із бідними.

Поняття «солідарність» пов'язано за змістом з поняттям «братерство» християнського вчення і Великої французької революції. Але саме те, що соціал-демократи розуміють зараз під солідарністю, сформувалося в робітничому русі в ХІХ ст. в боротьбі за кращий державний та суспільний устрій. Соціал-демократична доктрина виокремлює декілька форм солідарності. Одна з них – «емоційна солідарність», коли допомога ближньому впливає з емоційної спонтанної реакції. Друга форма – «соціальна солідарність» – також засвоєна на емоційній позитивній позиції по відношенню до людей, але доповнюється рішенням, що прийняте свідомо про необхідність солідарної поведінки по відношенню до інших людей, груп або суспільства загалом. Третя форма – «раціональна солідарність» – виникає з визнання спільних інтересів, загального становища і загального намагання змінити ситуацію. У реальності чіткої межі між формами солідарності провести не можна: загальною ознакою для всіх форм солідарності є добровільність.

Отже, «солідарність є добровільне, емоційне або раціональне рішення на користь ближнього, єднання з людьми або суспільством, заснованому на принципі єднання людей» [7, с. 41–42]. Солідарність в принципі – поза сферою державних гарантій та державного примусу. Примус з боку держави по відношенню до солідарності виключається, оскільки примусова солідарність призведе до руйнування основної цінності «свобода». Примус до солідарності веде також до колективізму, який суперечить з принципам демократичного соціалізму.

У суспільно-політичному сенсі здійснення основної цінності «солідарність» зводиться до наступного. Найбільше шансів його впровадження це виховання в душі солідарності. Вирішальним засобом для цього може бути політична освіта в широкому розумінні, починаючи з дитинства, у тому числі й засобами християнської моралі. Виховання у людей почуття солідарності не лише мета педагогів – це завдання і політиків, які своїми виступами й своєю поведінкою мають переконувати людей у тому, що без солідарності по відношенню до ближнього, до держави та суспільства, без спільної діяльності й спільної відповідальності неможливе успішне вирішення проблем суспільного розвитку. Інший шлях солідарності – це матеріальна підтримка держави тих соціальних груп, які потребують допомоги.

Декларація принципів Соцінтерну підкреслює, що солідарність є явищем всезагальним і глобальним. Це – відображення на практиці загальної гуманності і співчуття до жертв несправедливості.

Німецькі соціал-демократи виходять з констатації того факту, що без солідарності не може бути людського співтовариства, що «ми можемо жити рівними і вільними в суспільстві лише в тому випадку, коли зможемо підтримувати один одного і будемо прагнути до свободи для кожного» [2, с. 178]. Як бачимо, солідарність у них міцно пов'язана з такими цінностями як свобода і рівність. Ця ідея висловлена в програмному документі СДПН (Берлінська програма) наступним чином: «Наші основні цінності обумовлюють і підтримують одна одну. Закладений в них сенс виявляється лише за умов, що їх вважають однаково важливими, такими які пояснюють, доповнюють і обмежують одна одну» [2, с.179].

Українські об'єднані соціал-демократи наголошують, що солідарність – це «розуміння того, що ми, люди, необхідні один одному, що кожному з нас потрібна повага, підтримка і допомога інших людей» [3, с. 2].

Іоанн Павло II у своїй енцикліці «CENTESIMUS ANNUS» підкреслював актуальність реалізації принципу солідарності як для кожної нації, так і в міжнародному масштабі. Він вважає, що цей принцип повинен стати «одним з фундаментальних принципів християнської концепції суспільної і політичної організації» [9, с. 202].

Отже, в процесі історичного розвитку простежується наближення позицій соціал-демократії і Церкви в плані гуманізації суспільних відносин. Успіхи демократичного розвитку значною мірою залежать від того, наскільки вдається зберегти і зміцнити у світогляді, приватному житті суспільних відносинах великі євангельські норми. Завдання тих, хто намагається поглиблювати і вдосконалювати демократію є не лише збереження цих цінностей, а й їх примноження і поширення в суспільстві.

1. Манн Т. *Собрание сочинений: В 10-ти тт. – Т. 10 / Т. Манн. – М. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1961. – 696 с.*

2. Медведчук В. В. *Дух и принципы социал-демократии: украинская перспектива. пер. з укр. / В.В. Медведчук*

- К. : Основні цінності, 2000. – 215 с.
3. Соціал-демократична партія України (об'єднана). – К. : [б. в.], 2001. – 54 с.
4. Религия и демократия: на пути к свободе совести. Вып. 2 / сост. А. Р. Бессмертный, С. Б. Филатов. – М. : Изд. группа «Прогресс – Культура» 1993. – 592 с.
5. Религия и общество: хрестоматия по социологии религии. – Ч. 2. – М. : Аспект-Пресс, 1994. – 776 с.
6. Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию / С. Л. Франк. – Париж : Республика, 1993. – 512 с.
7. Шлай М., Вагнер И. Свобода, справедливость, солидарность: основные ценности и практическая политика / М. Шлай // Основные ценности социальной демократии. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – С. 17–48.
8. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. / Й. А. Шумпетер – К. : Основи, 1995. – 528 с.
9. Енциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов. О труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К. : Ин-т праксеологии., 1993. – 279 с.

Надія ВОЙТЮК (Нововолинськ)

ПОБОРНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я НА ВОЛИНІ (Никанор Абрамович, Арсен Річинський, Афанасій Робітницький)

Доля священнослужителів, проповідників, пастирів завжди була нелегкою, складною. Особливо народу, що був 300 років підневільним, не мав власної держави. Свою місію, свою Голготу несли, виконували до останнього подиху чимало духовних наставників. Про них наша розповідь.

Никанор Никандрович Абрамович - поборник української церкви, митрополит УПАЦ в еміграції (27.07.1883 — 21.03.1969)

*Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну,-
Для неї я свою роботу
Аж до могили не покину!*

І.Огієнко

Никанор Абрамович - уродженець села Мизове Старовижівського району. Навчався у духовній Мацієвській школі, згодом у Житомирській духовній семінарії. Здобув знання у Київській духовній академії. У 1910 році висвячений на священника у місті Володимирі. Першу парафію мав у селі Біличі Іваничівського району. Тут познайомився із майбутньою дружиною Анною Кваснецькою (1892 - 1984), дочкою місцевого священника Феодосія Кваснецького (1856 - 1919). Анна закінчила у 1909 році Кременецьку вчительську спархіяльну школу. У 1924 році призначена псаломщиком у церкву Святого Миколая у с. Мишів Іваничівського району.

Никанор Абрамович мав парафії у селі Тишковичі Іваничівського району і у селі Сільце на Володимирщині. Отець Никанор стояв перед вибором - чи йому змиритися і тихо жити із сім'єю, чи боротися за Святу Правду, якої потребує його поневолений народ. І він вибрав останнє.

Усі роки був організатором церковного і освітянського життя на Волині. Вже у 1918 році редактор журналу "Світець", 1919 р. - співредактор журналу «Громадянин». Голова собору в Почаєві 3 - 10 жовтня 1921 року, який ухвалив рішення про українізацію церкви. У 1924 році одержав сан протоієрея. Його активна позиція не залишалася непоміченою. З 1925 по 1927 роки він був переслідуваний, засланий до Дерманського монастиря і пробув у заточенні три роки. Після звільнення у 1928 році був на парафії Ківерці біля Луцька. Постійно пропагував відновлення УАПЦ. У 1941 - 1942 рр. вів переговори у Почаєві із Митрополитом української автономної церкви Олексієм (Громадським) про об'єднання церков. Підписав 8.10.1942 року "Акт поєднання". 17.05.1942 року Владика Никанора було возведено у сан Архієпископа Київського і Чигиринського. У вересні 1943 року він був змушений залишити Київ і податися на Захід. Під опікою Митрополита Діонісія перебував у Варшаві до 1944 року, де активізував свою діяльність у Соборі Єпископів УАПЦ. У 1945 році змушений був емігрувати через Словаччину у місто Карлсруе (Німеччина). І там постійно у пошуках істини трудився на благо українського православ'я. У 1948 році — голова Богословського наукового інституту УАПЦ. Редактор журналів «Богословський вісник», «Рідна церква», видань "Службника" 1949 рік і Часослова" 1950 рік. Автор праць "Догматично канонічний

Вселенської Православної церкви”, історія Дерманського монастиря (обидві 1948 р.), “Старі церковні звичаї на Волині” (1950), ряд статей на церковні і церковно - краєзнавчі теми. У 1947 році Постановою Собору Єпископів УАПЦ Владика Никанор був обраний заступником Митрополита і Голови Собору Єпископів, а Собор Єпископів у Парижі 1952 році надав йому титул Митрополита УАПЦ в діаспорі, який він очолював 16 років [1].

Сімейні стосунки Никанора Абрамовича давно були розірвані. Його дочка Ольга Абрамович стала студенткою Варшавського університету медичного факультету. В Україну Ольга Никанорівна не повернулася. В одруженні стала Ольга Копець (див. додаток М). Проживала в Гданську, працюючи лікарем - стоматологом. Подружжя виховувало прийомну дочку Сіню. Анна Абрамович довгий час проживала у селі Мишів. Селяни їй дуже допомагали продуктами, обробіткою городу як матушці Абрамовичці. У 1964 році дочка забрала матір у Польщу. Там вона померла у 1984 році.

Про вагомий внесок праці по відновленні української церкви свідчить лист Міністра сповідувальних професорів І.Огієнка (див. додаток Н).

Цей лист віднайдено у Державному історичному архіві України міста Львова краєзнавцем із Білорусії О.Льїним.

У фондах народного історичного музею міста Нововолинська збережено фото студентських літ Никанора Абрамовича (див. додаток І), вміщене у альбомі А. Річинського, також фото протоієрея Никанора (див. додаток К), датоване 1935 роком. Фотографії його сім'ї Анни Абрамович та дочки Ольги подала родина Кваснецьких — Работніцьких (див. додаток Л).

Маємо пам'ятати кращих представників духовенства далекого минулого. Могилки їх розкидав по світу, прах великого українського патріота, що всеціло віддав себе українській православній церкві Никанора Абрамовича, прийняла німецька земля міста Карлсруе.

**Арсен Васильович Річинський - політичний і церковний діяч,
основоположник української етнології релігії
(12 червня 1892 — 13.04.1956)**

*Кожна людина і кожна нація, одержавши свій талант,
мусить сповнити якусь вищу мету на Землі,
внести свою краплину щастя у світ,
піднести нашу духовність і наше пізнання Вічного.*

А. Річинський

Із спогадів дружини Арсена Річинського Ніни Павлівни Прокопович — Річинської довідуємось: “На Арсена Річинського велике враження справив у справі українізації церкви Никанор Абрамович”. Очевидно, так, бо вони обидва були учнями Житомирської духовної семінарії і в подальшому житті їх думки та дії співпадали. Тільки Арсен Річинський не зумів, на відміну від Н.Абрамовича, емігрувати, а звівся сталінських Гулагів. Арсен Річинський був занадто проникливим дослідником і вдавався не лише до історичних джерел, а й до літературознавчих і мистецтвознавчих. Певний вплив мали на нього М. Грушевський, В. Липинський, М. Костомаров, Д. Чижевський. У своїй вагомій праці “Проблеми української релігійної свідомості” (1933р.), над якою працював більше чотирьох років, відобразив питання національно - церковної революції, особливості релігійності українців і росіян, піднімав питання церкви та націоналізму. В історію України Арсен Річинський увійшов як видатний церковний та громадський діяч ревний прихильник автокефального руху, церковний композитор, краєзнавець.

Народився в священницькій родині в селі Тетильківці на Кременеччині (див. додаток А, А - 1). Навчався у Клеванській духовній школі (див. додаток В, Г), Кременецькій гімназії, Житомирській духовній семінарії (див. додаток Д, Е, Є, Ж, З) і 1917 – ому році закінчив Київський університет Св. Володимира, медичний факультет. Будучи професійним лікарем, його турбувало питання державності і українізації церкви. Багато років глибоко і вдумливо досліджував Святе Письмо. Крок за кроком пізнання Божого слова привело Арсена Васильовича до підсумків і висновків, що вилились у вагому працю.

- “Церква і Нація як форми організації людства, не зможуть бути ані чужі, ані тим більше протирічити собі. Вони своїм предметом мають Вічне ”[3].

- “Нація...є соборною особистістю ноуменального порядку. Тому нація безсмертна, як і душа людська” [3].

- “Ігнорувати національний чинник і виправдовувати це негативне ставлення до нього ніби релігійними міркуваннями — не вільно, бо якраз Святе Письмо виразно стверджує абсолютне, невмируще значення

*Додаток А - 1. Капличка на могилах
Річинських в с.Тетильківці. 1927р.*

*Додаток А. Капличка на могилах родини
Річинських.*

*Додаток В. Арсен Річинський у
підготовчому класі у Клевані. 1902р.*

Додаток Г. Клеванське духовне училище.

*Додаток Д. Волинська духовна семінарія у
Житомирі.*

Додаток Е. Волинська духовна семінарія.

Додаток Є. Арсен Річинський. Волинська духовна семінарія. 1908 р.

Додаток Ж. Арсен Річинський. 1 клас Волинської духовної семінарії. м.Житомир. 1907 рік.

Додаток З. Річинський А. Волинська духовна семінарія 4 клас.

*Додаток И. Іконка Святого Миколая.
Власність Річинського А.*

*Додаток Ї. Абрамович Н. Житомирська
духовна семінарія.*

*Додаток К. Протоієрей Абрамович
Никанор. 1935 р.*

*Додаток Л. Анна Абрамович, Ольга
Абрамович - Копець. м.Гданськ.*

Додаток М. Ольга Абрамович - Конець.
м.Варшава. 1971р.

Додаток О.. Кваснецький М. 1905р.

У.Н.Р.
Міністр Ісповідань
17-4 квітня р. 1921
р. 573
м. Тарнів

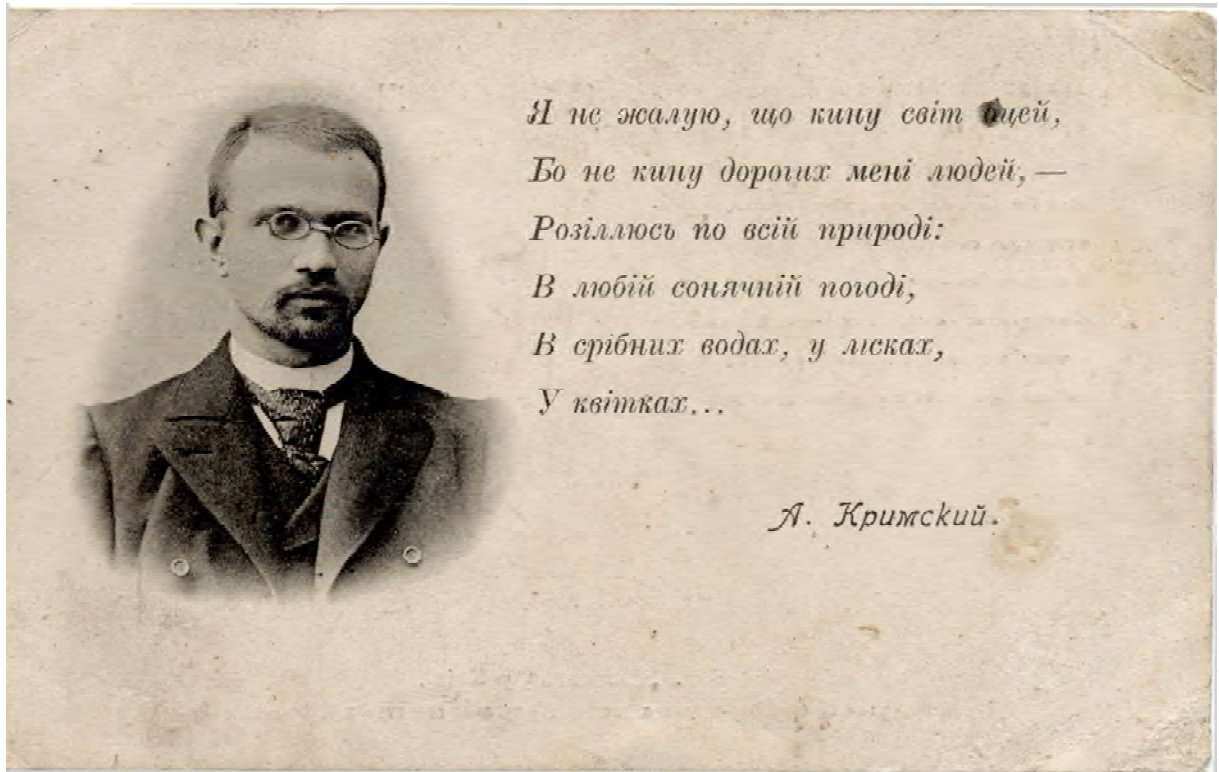
Високоповажаний
Пане-Отче

З доставлених мені копій журналу З'їзду Духовенства в Володимирі-Волинському січня 30 – лютого 1-го і постанов чергових Собориків 6-ї Округи на Володимирщині з 10 лютого і 1 березня цього року я бачу, як багато сил своїх віддаєте Ви святій праці відновлення Української Автокефальної Православної Церкви.

Отцим листом своїм висловлю Вам Високоповажний Пан-Отче, свою щирю подяку за понесені Вами труди, і кріпко сподіваюсь, що і надалі Ви вестимете цю працю святую так же енергійно Богу на славу, Церкві Українській на користь.

З правдивою пошаною до Вас,
Міністр ісповідань,
Професор Огієнко

Додаток Н. Копія листа І. Огієнка Н. Абрамовичу взята із статті Ільїна О.
Наукового збірника Річинських читань.

Додаток Р. Одна із колекції листівок А. Робітницького.

Додаток С. Листівка із колекції Робітницького А.

Додаток П. Лотоцький В. м. Кременець.
1901 р.

Додаток Т. Протоієрей Кваснецький
Феодосій Феодосійович.

Додаток У - 1. Фото невідомих семінаристів.

Председателю Президиума
 Верховного Совета СССР тов.
 Ворошилу Ворошилову

От Рафальской Зинаиды
 Кривошаровой, проживающей
 в с. Мшиново Волынской
 обл. Ивангородского р-на
 Просево.

Я уроженка Ивангородского р-на
 рождения 1889г. всю свою
 жизнь в Ивангородском р-не. С
 1934г. в семье Работниченко
 Афанасия Микитича, участника
 Военных действий М.В.С.
 в г. Луцке Волынской обл. 1949 году
 в 25г. лишения свободы и отбы-
 вавшему наказание в г. Молодо-
 жинск № 383/20. Несмотря на протесты
 15 лет в семье Работниченко я знала
 всю эту грязь и все свидетель-
 ства в суде по делу, а после
 из боязни быть свидетелем

Додаток У. Копія листа Рафальської З. Ворошилову К.

Додаток Ф. Церковний хор у селі Біличі очолюваний отцем Кваснецьким Миколою.

Додаток Х. Квасницька О. серед гімназистів . 1930 р.

Додаток Ц. Кваснецька Олена(третья зліва) у колі гімназистів. 1936 р.

Додаток Ш - 2. Робітницький А. Святкування Великодня на Колимі.

С Т выполняемой работы	
№ 33 в.в.	Квалификационные предпрятия, строительства
	№ 33 АВ 24/63
Основная профессия <i>слесарь инструментальный</i>	
Основание: Заключение квалификационной комиссии	
Начальник подразделения почтовый	
10. мая 1956 г.	

Фамилия *Работницкий*
Имя *Авраамий*
Отчество *Никитович*
Год рождения *1905*

Подпись владельца удостоверения *А. Работницкий*

Дата выдачи удостоверения *10. мая 1956* г.

Додаток Ш - 1. Копія документу про здобуття кваліфікації слюсаря - інструментальника Робітницького А.

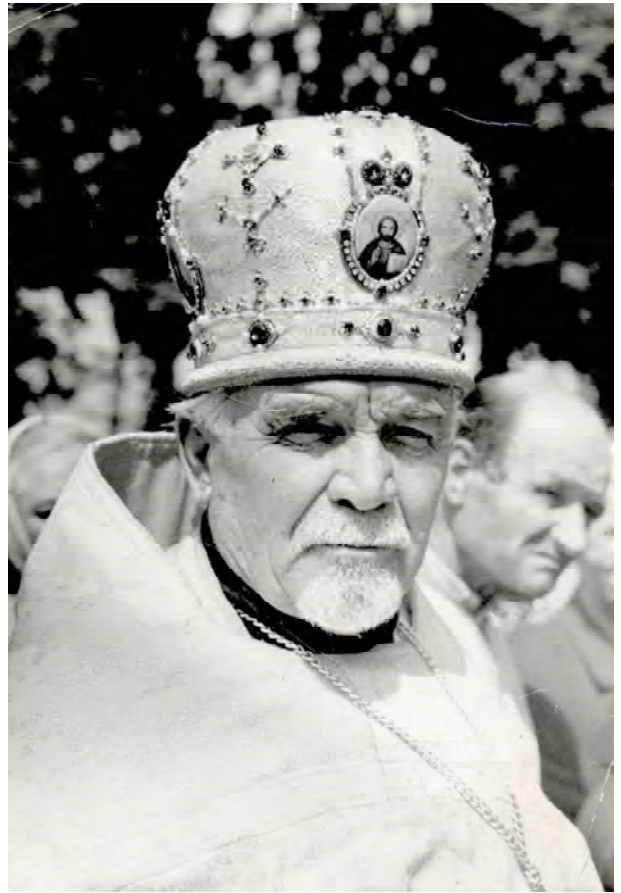
Додаток Ш . Професор Рафальський Г. А.

Додаток Щ - 1. Робітницький А. під час заслання.

*Додаток Щ. Робітницький А. Мянунджа.
Коліма. 1955р.*

*Додаток Ю. Протоіерей Робітницький А.
1987р.*

Додаток Я. Отець Афанасій та матушка Олена Робітницькі.

національності” [3].

Арсен Річинський відзначив, що риси українського релігійного світогляду характеризуються віротерпимістю і толерантністю. На київському ґрунті відбувся власний руський, тобто український синтез християнства. Упродовж тривалої еволюції релігійного світогляду українців релігійна свідомість під орудою тоталітарного радянського режиму “перетоплювалась”. Десятки поколінь українського народу пройшли через це “перетоплювання”.

Київське християнство не знайшло продовження у московському християнстві, яке було зовсім іншим, — цілком протилежним. Одна з особливостей московського християнства - схильність до обрядової, показної релігійності, а нехтувалось основне — внутрішнє удосконалення людини. У своїй праці “Проблеми української релігійної свідомості” він наголошує, що в книгах Старого Заповіту всюди підкреслено свідомість єдності роду та єдності поколінь: “Того часу, - говорить Господь, - буду я Богом усім родам Ізраєлевим, а вони будуть моїм народом”. Національний поділ людства, вважає Річинський, мав глибокий зміст і вічну передвизначну мету.

- “Народ без власної національної ідеї — політично і духовно полонений...народ, який, як кожний раб, проміняв свої духовні цінності на матеріальні вигоди, залишені йому народом – гнобителем, - це вже мертвий народ”. “Людина, яка відкидає значення національності й занедбує національні дарування, є раб лукавий...”[3].

Слушною є думка Арсена Річинського, що чим більше людина інтелектуально - обдарована й розвинена, тим яскравіше виступають особливості її національної вдачі. Тому генії завше з психологічного боку є глибоко - національними. Тільки люди розумом убогі, особливо недоумки та ідіоти, позбавлені національних прикмет. Ці слова й сьогодні спонукають українську громадськість до роздумів.

Дослідження, які викладені Річинським у книзі “Проблеми української релігійної свідомості”, вийшли у 1933 році малим накладом. При приході радянської влади цю працю було знищено і заборонено. Перевидана лише у 2000 і 2002 роках.

Діяльність Арсена Річинського не проходила повз увагу польської влади. Він двічі потрапляв у концтабір Береза Картузька (1935 - 1939), недовго перебував на волі. З приходом більшовиків негайно був арештований згідно наказу НКВД Л. Берії № 001223 (“за книгу антисоветского содержания”) [2].

Зазнала репресій і його сім'я. Дружину Ніна Павлівну з обома доньками Мирославою та Людмилою депортували у Казахстан. А. Річинський відбував покарання у КТЛАЗІ. Постійно із Арсеном Васильовичем перебувала іконка Святого Миколая (див. додаток І). У 1949 році був звільнений. Перед звільненням отримав 7 ножових поранень, вдалось вижити. Дозволу повернутись на Батьківщину не було. Поселили в Казахстані у місті Казілінську. І там Арсен Річинський наполегливо трудився у галузі медицини. Помер від крововиливу 13 квітня 1956 року. Поховали на станції Джусали [2].

Актуальність його досліджень на сьогодні на часі. І це уже в незалежній державі. Його творча спадщина не зовсім вивчена та осмислена. За роки незалежної України було проведено 8 Річинських читань. В Тернополі, Кременці, Нововолинську та Володимирі -Волинську. Присвоєно звання імені Арсена Річинського Кременецькому медичному коледжі. Випущено ювілейну медаль Арсена Річинського. Прах його із станції Джусали перевезено до міста Тернополя у 2005 році. Встановлено хрест та впорядковано могилу. У роки незалежної України Арсена Васильовича Річинського визнано святим сповідником совісті.

Його праці - це зброя національного світогляду у духовному відродженні нашого народу.

Оригінали матеріалів, архівні документи Арсена Річинського знаходяться у фондах Нововолинського історичного музею. В духовному залі постіно діє експозиція, присвячена Арсену Васильовичу. Планується відкрити кімнату – музей.

Робітницький Афанасій Микитович

(1905 – 1994)

(зв'язок з родиною Кваснецьких)

*Блажен, хто жертву вміє нести
За рідний край свій та народ –
Йому нащадки будуть плести
Корону вічну з роду в род.*

Іван Огієнко

Народився у багатодітній сім'ї села Адамків на Рівненщині. Батько, Микита Робітницький, дбав про навчання своїх восьми дітей. Одні навчались у гімназії, - а троє синів (Павло, Афанасій, Кузьма)

обрали шлях священників. Павло закінчив Духовну семінарію у Житомирі, а Кузьма та Афанасій навчались у Крем'янецькій духовній семінарії, згодом на богословському факультеті Варшавського університету. Ще на початку війни Микиту Робітницького вивезли у Сибір де він і помер. Доля його дітей була складною, але вцент наповнена подіями боротьби за свою землю. Найперше у 1941 році у сутичці із НКВД загинув син Іван, у серпні цього ж року не стало сина Володимира – крайового провідника ОУН. У 1944 році вивезли отця Павла у Сибір, де він і помер. Така ж доля спіткала і дочку Ольгу.

Афанасій Робітницький закінчив із відзнакою Варшавський університет. Перші парафії його були в Іваничівському районі, а у 1930 році він прибув у село Біличі. Тут плела своє родове коріння династія священослужителів роду Кваснецьких.

Кваснецький Феодосій (1856 - 1919) запам'ятався строгим та вимогливим настоятелем. Більше 30 років віддав служінню в храмі с. Біличі. Мав троє дітей. Двоє синів – Микола (див. додаток О) та Феодосій - пішли батьківською стежкою, стали священниками, обидва закінчили Київську духовну семінарію з відзнакою. Деякий час отець Микола вчителював у семінарії. Дочка Анна закінчила у 1909 році Кременецьку вчительську епархіальну школу, стала дружиною священника Никанора Абрамовича (див. про Н.Абрамовича).

Отець Микола Кваснецький (1887 - 1929) після смерті батька у 1919 році став настоятелем храму села Біличі. Він же і розпочав будівництво Свято – Михайлівського храму цього села, що зберігся і до нині. Залишив про себе теплі спогади. Був організатором «Просвіти», відкривав гуртки для дітей, ввів викладання Закону Божого українською мовою, відкрив читальню, посилав вчитися на курси регента і художника, писав вірші, дбав про сиріт та малозабезпечених, плекав у душах віру і національну ідею. Про це засвідчують фото хору «Просвіти» (див. додаток Ф) , також збережено колекцію листівок - карток класиків української літератури які видані у 1912 році, де зазначається, що увесь прибуток йде на пам'ятник Т. Г. Шевченку у Києві (див. додаток Р, С).

Отець Микола із дружиною виховували троє дітей. Рано овдовів та довелось самотужки ставити на ноги. Віддав їх на навчання до Луцької гімназії. Невдовзі заразився тифом, хоронячи хворих, і на 42 – ому році життя помер. Опіку над дітьми взяв його брат отець Феодосій, який і замінив на службі Божій свого брата. Продовжував будівництво храму до 1934 року.

Дочка отця Миколая Олена Кваснецька, у (1914 - 1995) закінчила Луцьку гімназію (див. додаток Х, Ц), згодом одружилася із Афанасієм Робітницьким. Доля їх подружнього життя не була безхмарною. Із 1934 року отець Афанасій очолив службу у селі Біличі. Разом із матушкою Оленою завершували будівництво храму. Продовжували напрацьовані традиції свого батька - отця Миколи Кваснецького. Активно включилися у роботу «Просвіти». Під час війни допомагали бідним і сиротам, надавали допомогу голодуючим. За що отець Афанасій був нагороджений у жовтні 1947 року медаллю «За доблесний труд в Великій Отечественной війне 1941 -1945 года». Сім'я Робітницьких не стояла осторонь національного руху, особливо матушка Олена. Таємно були зв'язані з підпіллям, всіляко сприяли ОУН - УПА. У 1948 році матушку Олену арештували. Суд виніс вирок - 25 років позбавлення волі. Відбувала покарання в в Інті. Тяжкою працею проклала дороги та залізниці. Звільнена у 1954 році без права повернення в Україну [4].

Отець Афанасій продовжував служіння Богу і Україні. Разом з отцем Михалевичем із села Литовеж відважились і провели службу Богу українською мовою. Про це відразу дізнались у НКВД. На Святвечір 1949 року отець Афанасій був арештований. Відбував покарання на Колимі у Мянунджі (див. додаток Щ). Збережено цікаві фото цього часу. Це - святкування Великодня 1954 рік (див. додаток Ш - 2), фото з побратимами (див. додаток Щ), фото з хрестом (див. додаток Щ - 1). Отже, отець Афанасій проводив свої дні каторги на вустах з молитвою. Там здобув спеціальність слюсаря - інструментальника (збережено документ 1956 року про присвоєння кваліфікації) (див. додаток Ш - 1). Збережено копію прохання, адресовану К. Ворошилову про помилування Афанасія Робітницького від Зінаїди Рафальської, яка проживала у його сім'ї (див. додаток У). Також у родині Робітницьких - Кваснецьких збережено фото професора Г.А. Рафальського, брата Зінаїди Рафальської (див. додаток Ш). Крім цього, збережене фото отця Всеволода Лотоцького, датоване 1901 роком., місто Кременець (див. додаток П). Фото двох семінаристів чи священників невідомих, але давнього періоду (див. додаток У - 1).

Звільнився отець Афанасій у 1957 році. Донька Робітницьких Ірина виховувалась у отця Феодосія Кваснецького (див. додаток Т) у м. Дніпропетровськ, здобула освіту медсестри.

Повернулися обоє Робітницьких у село Біличі, та на парафію отець Афанасій заступив у с. Грибовиця (див. додаток Ю). Обоє подружжя доживали віку у с. Менчичі Іваничівського району. Отець Афанасій вів службу підмінюючи у селах Менчичі, Черчичі, Сільці. Збережено їх останні прижиттєві фото (див.

додаток Я).

Пізньої осені 22 листопада 1994 року залишив цей світ отець Афанасій. Покояться Робітницькі на кладовищі міста Нововолинська. Це окремі штрихи роду Робітницьких – Кваснецьких. Скільки прикрощів, горя, самоти, принижень поснувало по долях священників і їх дітях. Вони гідно несли свій хрест.

Абрамович Н., Річинський А, Робітницький А, династія Кваснецьких – це тільки доля кількох священницьких родин. Адже їх можна перераховувати і перераховувати.

У важких умовах атеїзму вони мали відвагу і сили нести Слово Боже. У їх душах і розумі визріла, виникла думка, що Слово Боже краще засвоїть, зрозуміється рідною мовою. Тільки тоді людина зріє, зростає і заглиблюється в істину буття і швидше стає на шлях Божий.

Це лише невелика частинка праці тих відважних мудреців, про яких маємо пам'ятати.

1. *Войтюк Н., Пісоцький А. Інтелігенція Волині / Надія Войтюк., Анатолій Пісоцький. – Луцьк.:Волинська обласна друкарня, 2009.- 173с. .*

2. *Ільїн О. Ще раз про листування А. Річинського із сенатором М. Чернавським та їх боротьбу за українізацію православної церкви // Матеріали VIII міжнародних Річинських читань. Науковий збірник. – Київ – Кременець, 2012. – С. 116 – 123.*

3. *Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості / Арсен Річинський. – Київ – Тернопіль.:Воля, - 2000. – 432с.*

4. *Робітницький С. Серед неправди на землі. Спогади та роздуми / Сергій Робітницький. – Рівне.: Азалія, - 2001. – 172с.*

Володимир ГИКА (Луцьк)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОБЛАСТІ ПРО СВЯТКУВАННЯ 900-ЛІТТЯ ТА 1000-ЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ РУСІ

Місто Володимир-Волинський - прекрасне сучасне місто на Волині, яке має давню історію, що сягає багатьох століть. Його літопис складають і славні сторінки розбудови та піднесення княжого міста Володимира, і майже повного знищення в період набігів монголо-татар. Місто Володимира завжди піднімалося з попелу, відбудовувалось для того, щоб пронести до нащадків історію свого минулого.

Однією з найбільш величних сторінок в історії не тільки княжого міста, Волині, а й всієї України є сторінка, пов'язана з християнством, створенням найдавнішої на Волині Володимирської єпархії. Заснування її приписують святому Володимирі Великому. Літописні відомості стверджують, що він перший заснував руські єпархії, в їх числі і Володимирську на Волині, яка за своєю величиною і суміжністю з Києвом звертала основну увагу на себе. Тим більше, що територія західною своєю частиною до річки Стиру входила в склад єпархії святих Братів Кирила і Мефодія та її населення було вже підготовлено до прийняття християнства. Часом заснування Володимирської єпархії декотрі вважають рік хрещення Святого Володимира - 988, називаючи першим єпископом на Волині Фому, грека, який нібито прибув у Київ з Корсуня разом з іншими п'ятьма єпископами, взятими Святим Володимиром. Хоча в Никонівському літопису є відомості щодо утвердження єпархій, які відносять до часу митрополита Леонтія. Створення єпархій припускають в 992 році, коли разом з єпархіями Чернігівською, Новгородською, Ростовською і Белгородською була створена і Володимирська.

Володимирська єпархія з часу заснування була єдиною єпархією на Волині. До її складу входили міста Володимир, Городно, Брест, Дорогичин, Мельник, Бельськ, Сураж, Стожок, Кременець, Каменець, Кобрин, Брянськ, Боремель, Холм, Гробо́вець, Щебретин, Лопатин, Любомль, Турин, Остріг, Шумськ, Полонне, Межибож, Данилів [7, 1-2]. У книзі ‘‘Дев'яцотлітьє православія на Волині 992 -1892’’ є карта Володимирської єпархії, датована квітнем 1892 року, із зазначенням її меж. Карта, віддзеркалює територіальну приналежність населених пунктів до Володимирської єпархії [7, 595]. Цікавим в історичному аспекті є список єпископів Волинської єпархії з часу її заснування - 992 року до 1892 року [7, 25-48].

Відомості з історії християнства містить в собі наявне у фондах архіву видання ‘‘Волинські єпархіальні відомості’’ за 1867-1911 роки.

У зазначених джерелах знаходимо інформацію, яка висвітлює події 125 річної давності, а саме події 1888 року - святкування 900-ліття хрещення Русі. В частині офіційній ‘‘Волинських єпархіальних відомостей’’ №8 від 11 березня 1888 року є розпорядження уряду від 17 лютого 1888 року №375 про святкування 900-ліття хрещення руського народу [5, 77-79], порядок святкування 900-ліття хрещення

руського народу в м. Київ [5, 79-81], єпархіальне розпорядження про святкування 900-літнього ювілею [5, 81-85].

Заслуговує на увагу Програма святкування 900-ліття хрещення Русі у Володирирі-Волинському, опублікована в № 19 (1 липня 1988 року) цього видання [5, 311], в якій знаходимо відомості про хресний хід з усіх церков міста з головною святинею - древнім образом Богоматері, до розвалин Успенського кафедрального храму, усипальниці волинських князів і єпископів. Храм побудований в 1170-1172 роках князем Мстиславом Ізяславовичем [7, 48-50], який того ж 1172 року там був похований. Тут же були поховані син Мстислава - Всеволод (в 1175 р.), дружина князя Василька, Олена (в 1265 р.), сам Василько (в 1271 р.), син Василька - Володимир (в 1288 р.) та інші князі Волинської землі. В стінах храму була відслужена літія за покійними князями та владиками. У клірових відомостях церков Володимир-Волинської єпархії за 1911 рік знаходимо інформацію, що храм після 200-літнього перебування в розвалинах відбудований в 1896-1900 роках [1, 4] і 17 вересня 1900 року освячений в честь Успіння Божої Матері Високопреосвященнішим Модестом, Архієпископом Волинським, Преосвященним єпископом Паїсієм Володимир-Волинським, Преосвященним Серафимом, єпископом Острозьким, Преосвященним Іоакимом, Єпископом Городненським і Брестським [2, 3]. У виданні "Храма Волині" вміщено фото відновленого Свято-Успенського кафедрального собору у м.Володимир-Волинський [8, 18].

У Волинських єпархіальних відомостях (частина неофіційна) від 21 липня 1888 року є інформація про церковні ювілейні святкування в Києві, а саме про богослужіння 11, 12, 13 і 15 липня, та про виготовлення в Москві оригінальних вишуканих хоругв за приватні кошти до дня святкування. За бажанням жертводавця хоругви були поставлені в каплиці Святого Благовірного Князя Олександра Невського на Моїсеївській площі в Москві [6, 747-751].

У вище зазначених документах, №22 від 1 серпня 1888 року знаходимо літопис подій, які відбувалися в м.Київ з 11 по 13 липня 1888 року, із зазначенням гостей, які прибули на святкування з-за кордону. З документу відомо, що в дар Митрополиту Київському Платону з нагоди урочистостей був присланий пасхальний хрест Полікарпом, Єпископом Єкатеринбурзьким, бувшим вікарієм Київським. У верхній частині рукоятки хреста знаходився надпис: "988-1888". В дар Києву нижегородська делегація привезла хоругви для Собору Святого Володимира [6, 794-797].

Тут же вміщено відомості стосовно святкування 15 липня 1888 року 900- ліття ювілею хрещення Русі в місті Кременець [6, 777-779].

Про святкування 1000-літнього ювілею хрещення Русі говорять документи фонду Луцької міської ради та відділу у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації. Так в документах є програма святкування цієї події Волинсько-Рівненським єпархіальним управлінням в м.Луцьку (1988р.), програма ювілейного концерту, запрошення на урочистості, примірники текстів виступів на урочистих зібраннях. В газеті "Радянська Волинь" за 22 липня 1988 року є повідомлення та світлини про проведення урочистого акту в обласному музично-драматичному театрі ім. Т.Г.Шевченка в м Луцьку [3]. Так у справі про святкування містяться наступні документи: лист до Генерального секретаря М.С.Горбачова Патріарха Московського і всієї Русі Пімена, звернення Ради Міністрів СРСР до учасників Помісного Собору Руської Православної церкви, лист Голові Ради Міністрів СРСР Рижкову М.І., звернення Помісного Собору Руської Православної церкви до всіх християн світу [4].

Копії найбільш цікавих документальних матеріалів, що відображають відзначення 900-ліття та 1000-ліття хрещення Русі пропонуються для ознайомлення широкого загалу.

1. Державний архів Волинської області (далі - Держархів Волинської області), Ф-35, Волинська духовна консисторія 1600-1937, оп.5,спр.88.

2. Там само, спр.79.

3. Держархів Волинської області, ф.Р-4, Виконавчий комітет Луцької міської Ради народних депутатів 1940-1941, 1944-1999., оп.8, спр.18.

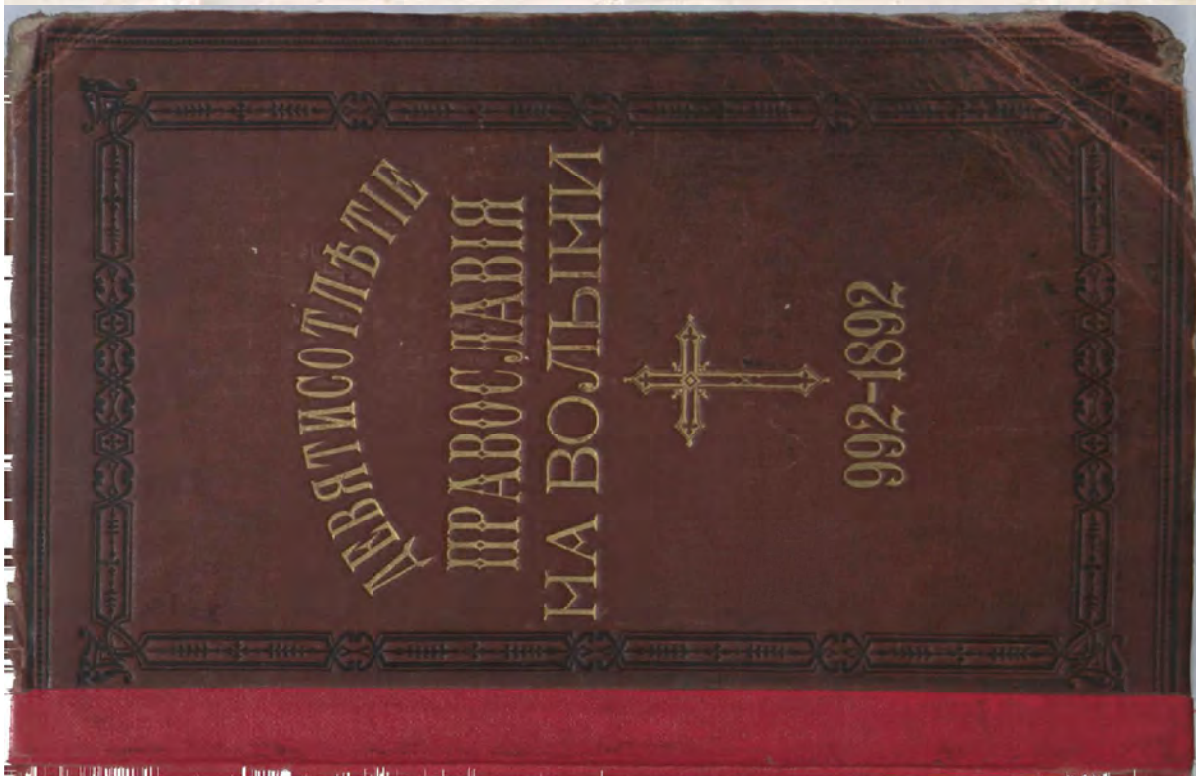
4. Держархів Волинської області, ф.Р-393, Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації. 1944-2005, оп.4, спр.11.

5. Волинські єпархіальні відомості. Частина офіційна.- Почаєв, - 1888г.- 566 стр.

6. Волинські єпархіальні відомості. Частина неофіційна.- Почаєв, - 1888 г.- 1418 стр.

7. Дев'ятсотліття православ'я на Волині 992-1892 г. Частина I. - Житомир, 1892. - 594 стр.

8. Храми Волині: фотозбірник. - Луцьк, 2004. - 130 с.

Епископы Волынской Епархии со времени ея учреждения 992 до 1892 г.

а) епископы владимірскіе.

1) Православные 2).

Казедрю Владимірскихъ епископовъ былъ Успенскій соборъ во Владиміръ, освященный первымъ Владимірскимъ на Волыни епископомъ Стефаномъ. Этотъ храмъ служилъ усыпальницею владимірскихъ удельныхъ князей, отъ Всеволода Владиміровича († 1015 г.) до Мстислава Изяславича. Храмъ этотъ разрушился еще до нашествия татаръ. Около 1170 г. владимірскій князь Мстиславъ, въ замѣнъ разрушеннаго храма, создалъ другой, тоже въ честь Успенія Пресвятыя Богородицы, доселѣ называемый Мстиславскимъ. Онъ нѣсколько разъ былъ опустошенъ татарами. Послѣ, во времена уни, подвергался разнымъ перестройкамъ въ латинскомъ видѣ, а съ конца XVIII вѣк. до нынѣ стоитъ въ развалинахъ.

ВЛАДИМИРСКИЕ ЕПИСКОПЫ БЫЛИ:

1) Стефанъ 1 съ 992 года 3). *Иоаннъ. Антоній. Алексѣя. Корній. Геласій 4).*

2) Стефанъ 2 святыи, съ 1090 по 1094 годъ 5). Онъ былъ присвятымъ ученикомъ препод. Феодосія печерскаго и послѣ него именованъ печерскимъ. По неудоволенію братьи, невѣдомо отъ чего происшедшему, Св. Стефанъ оставилъ настоятельство Печерское и основалъ особый Кловскій монастырь, недалеко отъ Печерской обители. По славянскому натеріку, онъ былъ рукоположенъ, во епископы Владимірскіе Митрополитомъ Іоанномъ и былъ мужъ добръ, навикшии всякія добродѣтели, искусенъ на своемъ пастырствѣ, являвшій стаду образъ словомъ, житіемъ, вѣрою, чистотою. Сильвестръ Коссовъ въ польскомъ патерикѣ говоритъ, что Св. Стефанъ скончался въ своемъ Кловскомъ мо-

Списокъ Волынской епархіи з часу її заснування 992 по 1892 р.
(Десятсотлѣтіе православія на Волини 992-1892 г. Часть I. - Житомиръ, 1892. - Стр.25-48).

наставръ, но по старинному патрису онъ преставился во Владимирѣ, 1094 года Апрель 27 дни.

3) **Амфилохій** св., изъ инокъвъ Кіево-печерскѣхъ, съ 1105 года, Августа 27, по 1122 году. Онъ былъ рукоположенъ во епископа Владимірскаго Митрополитомъ Никифоромъ 1-мъ, скончался 1122 года.

4) **Св. Симеонъ**, изъ старцевъ-іеромонаховъ Кіево-печерскихъ. Рукоположенъ 1123 года, скончался 1136 года.

5) **Феодоръ** изъ іеромонаховъ Владимірскаго (Святоторскаго) монастыря. Поставленъ во епископа 1137 года. Въ 1142 году, онъ присутствовалъ на Кіевскомъ соборѣ, который былъ созванъ Великимъ Кіевскимъ Изяславомъ Мстиславичемъ, для поставленія Митрополитомъ русскаго на мѣсто умершаго въ Царь-градѣ Митрополита Михаила II, родомъ грека.

Дочернній. Прокопій. Атоній. 9).

6) **Иосафъ**, изъ іеромонаховъ Владимірскаго (Святоторскаго) монастыря. Рукоположенъ 1223 г. Онъ столько былъ знаменитъ своими добродѣтелями, что въ 1229 г. Новгородцы поставили его въ чинъ епископа на свой архіепископскій престолъ. Итогъ сего называетъ его святителемъ „благонравъ и преподобникъ.“ (Упоминается 1230 года. 7).

7) **Василій**, изъ настоятелей Владимірскаго (Святоторскаго) монастыря.

8) **Никифоръ I**, по прозванію Станидо, изъ бояръ князя-блжннхъ.

9) **Носма**, по словамъ Атонисца, „пастырь кроткій, преподобный и свирепый.“ Умеръ 1271 г.

10) **Маркъ**, управлялъ Владимірскою епархіею съ 1271 года по 1287-й.

11) **Евсипей** (Евгеній?), съ 1287 по 1289 годъ. Онъ попребилъ Владимірскаго князя Владимира Васильевича, мужа, по словамъ Атонисца, „правдиваго, мудраго и боголюбиваго.“

Съ 1345—1347 и съ 1352—1392 г. Владимірскаго Епископа находилъ въ подчиненіи Митрополитовъ Галицкихъ:

12) **Анастасій I**. Въ 1331 году, вмѣстѣ съ Митрополитомъ Феодосіемъ, находившемъ тогда во Владиміръ-волинскомъ,

онъ рукополагалъ знаменитаго пастыря Новгородской Церкви Василія. Врогатно, по приняту прѣвѣненію, какъ въ то время подалъ, на Волгѣи провозглашенъ отъ полскаго короля Казимира IV, Анастасій переселился въ Переяславль Залѣскій. Въ 1353 г. онъ погребенъ въ Москвѣ Митрополита Феогноста. Во время вторичнаго путешествія Митрополита Алексія въ Царь-градъ, еп. Анастасій управлялъ Московскою Епархіею, какъ его наместникъ или викарій. Въ это время онъ рукополагалъ въ Переяславль еп. Сергія Радонежскаго во іеромонахи и именуена основанной имъ Свято-Троицкой обители. Анастасій скончался 1363 г. въ Костромѣ. Управлялъ Владимірскою Епархіею съ 1351 по 1353 годъ.

13) **Юна**, съ 1359 по 1388 годъ.

14) **Анастасій 2-й**, съ 1388 по 1391 годъ.

15) **Юаннъ Готоль** (Юеифръ). Рукоположенъ изъ священниковъ Митрополитомъ Кирилломъ, въ г. Гуптѣ, 1391 года. Умеръ 1405 г. Съ 1415 по 1635 годъ Владимірскаго епископа были въ подчиненіи митрополитовъ Кіево-Литовскихъ:

16) **Герасимъ** съ 1414 по 1416 годъ. Рукоположенъ Митрополитомъ Фотіемъ. Въ 1414 г. Терскимъ присутствовалъ на Новгородскомъ соборѣ, доставляющимъ избраникъ, въ угодность Витовту, особаго отъ Москвы Митрополита для Кіева.

Василія (7) (Висла) 9).

17) **Даниль I**, съ 1450—1451 годъ.

18) **Даниль 2**, съ 1451 по 1458 годъ. Онъ былъ рукоположенъ Митрополитомъ Исидоромъ и изъ же удрѣченъ во Флорентійскую унию, котору, однакожъ, скоро отвергъ и свое отреченіе засвидѣтельствовалъ публично исповѣданъ; почему Митрополитомъ Юною унию принятъ былъ въ общеніе съ Православною Церковію.

19) **Никифоръ 2**, съ 1458 по 1481 г.

20) **Феодосій** съ 1485 года.

Маршинъ 9).

21) **Василій I**, съ 1487 по 1497 годъ. Рукоположенъ во епископа Митрополитомъ Кіевскимъ Симеономъ.

ский, а съ 1625 г. архіепископъ Суздальскій. Во епископа русскоположенъ въ Киевѣ Герусалимскій Патриархомъ Феофаномъ. Онъ былъ послѣдній православный епископъ Владимірскій и то, можно сказать, только титулярный, потому что, вслѣдствіе усиленныхъ гонимій со стороны польскаго правительства и униатовъ, не могъ жить въ своей епархіи.

2) Владимірскіе униатскіе епископы 19).

1) **Ипатій Потѣй**. Этотъ человекъ, имя котораго Унія сдѣлала столь извѣстнымъ, назывался въ мірѣ Адамомъ; былъ образованъ и рѣчивъ и хотя происходилъ отъ родителей небогатыхъ, но, при содѣйствіи князей Радзивиловъ, въ домъ которыхъ воспитывался, сдѣлался сенторомъ и канцелярномъ Берестейскимъ. Такъ какъ по смерти своей жены онъ расточилъ и свое и ея имѣніе и жить въ недостаткѣ, крайне тяготившемъ его, то іезуиты и католики, давно искавшие для Кирилла Терлецкаго, епископа Луцкаго вѣрнаго товарища, обратили вниманіе свое на Потѣя и предложили ему доходное епископство Владимірское подъ тѣмъ условіемъ, чтобы онъ вошелъ въ соглашеніе съ Терлецкимъ и вѣдѣлъ съ нимъ, въ дѣлѣннѣмъ краѣ, обратилъ православную церковь въ униатскую. Потѣй согласился тѣмъ охотнѣе, что православнымъ онъ могъ считать себя только по происхожденію, а не по своему воспитанію и образу мыслей; а такъ какъ предложенный ему санъ могъ удовлетворить его честолюбію и привлечь къ роскошной жизни, то сдѣлавшись епископомъ, Ипатій явилъ себя однимъ изъ самыхъ усердныхъ дѣятелей къ утвержденію и распространенію униі. Въ 1599 году, по смерти митрополита Гогозя, онъ получилъ санъ митрополита униатскаго и считалъ дозволенными все мѣры къ возвращенію въ унию православныхъ и къ ихъ учительствію. Умеръ во Владимірѣ 1613 года 18 дня.

2) **Илія Мороховскій**, (Іоакимъ), съ 1613 до 1631 года. Былъ королевскимъ писаремъ, посвященъ 3 июля 1614 г. Митрополитомъ Вельминомъ-Рутскимъ и принялъ имя Іоакима. Мороховскій учредилъ въ епархіи канитуль и завелъ школы.

22) **Вассіанъ 2**, съ 1500 по 1512 годъ. Онъ присутствовалъ на Виленскомъ соборѣ 18 января 1509 г.

23) **Пафутій**, съ 1513 по 1522, а съ 1522 по 1526 г. епископъ Луцкій.

24) **Іона 2**, съ 1523 г.

25) **Геннадій**, съ 1537 по 1545 годъ.

26) **Вассіанъ 3**, съ 1546 г.

27) **Іосифъ 1**, скончался 1563 года.

Іоаннъ (Іона) Яцковичъ-Борзобогатый Красенскій, не хиротонисанъ.

28) **Феодосій Лозовскій**, изъ епископовъ Холмскихъ, съ 1566 по 1588 годъ.

29) **Мелетій Хребтовичъ Бочуришскій**, съ 1588 года по 1593. Посвященъ во епископа Владимірскаго изъ архимандритовъ Киево-Печерской Лавры и послѣ того, будучи епископомъ, удержалъ за собою титулъ архимандрита печерскаго, по желанію братіи, признательной къ нему за его ревностное содѣйствіе къ возвращенію Лавръ ея древнихъ преимуществъ и надѣявшейся въредъ на защиту его, предъ польскими королями и на сеймахъ, какъ человека рода знатнаго. Не задолго до своей кончины, именованъ 26 Октября 1590 года, для поддержанія православія, которому въ то время угрожала Унія, онъ учредилъ въ Брестѣ, при припадкѣ Борисоглѣбской Николаевской церкви церковное братство со школою. Скончался во Владимірѣ 13 января 1593 года.

30) **Ипатій Потѣй**, съ 1593 г. 25 Декабря 1595 г. перешелъ въ унию.

31) **Леонтій Карповичъ**, бывший знаменитый проповѣдникъ. Воспитывался въ острожской школѣ, былъ егровятелемъ и чернымъ архимандритомъ Виленскаго Свято-Духовскаго монастыря, и съ 1616—1620 г., епископомъ Владимірскаго и Брестскимъ. Мелетій Смотрицкій говорилъ слово надъ гробомъ Леонтія. Со времени названія Леонтія подобнымъ Златоусту въ вѣтвѣствіи. Кроме проповѣдей извѣстныхъ его „Выкладъ на Отче нашъ“, напечатанный въ Вильнѣ 1620 г.

32) **Іосифъ 2**, (Іезекіиль) кн. Курцевичъ, изъ ижумовъ Трехъ-гемировскаго монастыря. Съ 1620 года епископъ Владимір-

- 3) **Иосифъ** Московска-Рязовскаго, изъ синовиахъ миринъ, съ 1632 до 1650 года.
- 4) **Иоаннъ** Потвъ, влукъ Никитя Потва съ 1655 до 1666 г.
- 5) **Венедикъ** Ганской, изъ кобренскихъ архимандритовъ съ 1667 по 1678 годъ.
- 6) **Левъ** Новина-Зыбскій, волынскій, съ 1679 года. Въ 1694 г., старшиной университетскаго митрополитомъ, не переставая заглаживать Владимірскаго епархіею; умеръ 1708 г.
- 7) **Левъ** Кипша, родился въ г. Козьмъ 1668 г. занеосишатель Никитя Потва, съ 1711 г. Обучался въ Рязь и получил степень доктора богословія; былъ учителемъ во Владимірскаго коллегіи; потомъ настоятелемъ монастырей въ Выдль, Полоцкъ и Оупраскъ; съ 1711 г. епископомъ. Въ 1713 г., Левъ съдѣланъ быть митрополитомъ университетскаго, съ престола управляетъ и Владимірскаго епархіею. Онъ болѣе прочіихъ университетскихъ епископовъ содѣйствовалъ къ университетскимъ церквамъ, ново-етасовъ и даровалъ братья. Умеръ 1728 г.
- 8) **Норинскій** Столновскій-Левобскій. Родился въ слонимскомъ уездѣ отъ родителей латинскаго обряда; по окончаніи учени въ Рязь, былъ проповѣдникомъ въ Выдль, учителемъ поповцевъ въ Бячскомъ монастырѣ, ректоромъ въ Владиміръ, архимандритомъ Дерманскаго и Дубенскаго монастырей. Онъ получилъ санъ епископа въ концѣ 1729 года; но въ 1730 году чрезъ смерть два дня поестъ посвященія умеръ.
- 9) **Веофиль** Голубскій. Въ 1730 году перешелъ на Владимірскаго съ Пинской епархіи; умеръ 1756 года.
- 10) **Фелицянъ** Володковскій. Въ 1756 году перешелъ изъ епархіи Холмской. Съ 1762 года митрополитъ улитскій; умеръ на покое 1778 года.
- 11) **Антоній** Молодоскій. Изъ коллегіаторовъ Фелипша Володковича; съ 1769 года самостоятельный епископъ Владимірскаго. Умеръ въ 1778 году.
- 12) **Самеонъ** Молодскій съ 1778 года по 1803.

- 0) **Епископы Луцко-Острожскіе.** Иерусалимъ, изъ соборнаго храма Св. Іоанна Богослова, находившійся въ Луцкомъ замкѣ и украшенный перламъ правительствъ Волыни изъ литовскихъ князей Любартовъ Радзивилловскіе, который и похороненъ въ этомъ храмѣ. Въ соборной же церкви погребены и бывшіе Луцкіе епископы, изъ которыхъ первымъ былъ:
 - 1) **Веодеосій** I, съ 1326 по 1331 годъ. Въ декабрѣ 1326 года онъ погребенъ въ Москвѣ Святителя Петра Митрополита Всероссийскаго. Онъ два раза участвовалъ въ избраніи и поставленіи митрополитомъ Феофаномъ епископомъ для южно-русскихъ епархій, въ 1328 году.
 - 2) **Трифонъ**—изъ иеромонаховъ.
 - 3) **Веодеоръ** I, съ 1333 по 1338 годъ.
 - 4) **Евфимій** I.
 - 5) **Алексія** I.
 - 6) **Арсеній** I.
 - 7) **Иоаннъ** I, съ 1388 до 1393 года. Онъ домогаея поставленія въ митрополиты Галиции, при содѣйствіи короля Венгріи, но, не получивъ его отъ императора, бежалъ изъ Константинаполя въ Галицію и тамъ до самой смерти управлялъ Галицкой епархіей съ титуломъ епископа.
 - 8) **Веодеоръ** 2, 1397 года. Въ томъ же году 7 октября, съ митрополитомъ Киприаномъ, поставившимъ тогда Волынь, онъ прибылъ въ Москву и здѣсь скончался.
 - 9) **Савва** съ 1397 по 1412 годъ. На Московскомъ соборѣ, въ 1401 году, митрополитомъ Киприаномъ онъ былъ избранъ своей епархіи, съ обязательствомъ жить безотлучно въ Москвѣ, на вѣки, какъ говоритъ Никоновскій летописецъ, вещи святительскія, или какъ догадываются другіе по тому, что вкльтъ нечестиве заслугить гнѣвъ Витовта.
 - 10) **Діонисій** I, съ 1413 по 1416 годъ. Онъ присужденъ на Новгородскомъ соборѣ, состоявшемъ по повелѣнію Витовта

ихъ обязанности, полагая весь интересъ жизни въ приобретеніи матеріальныхъ благъ, роскоши и разгулѣ.

27) **Іона 2**, съ 1566 по 1569 г.

28) **Іоаннъ 2**, (Іона 3) Борабогатый Красенскій, изъ наченныхъ епископовъ Владимірекихъ, съ 1571 до 1585 года. Совершенно разграбилъ Луцкую епархію, въ которой жили его многочисленные родственники.

29) **Кирилль 2**, Терлецкій, изъ епископовъ Туровскихъ съ 29 мая 1585. Сдѣлавшись убитомъ 6 октября 1596 г., Кирилль Терлецкій жестоко пресѣдовалъ православныхъ и обращалъ въ Луцкѣ православныя церкви въ уніатскія.

30) **Исаакій Борисковичъ**, изъ игуменовъ Луцкаго Черничкаго монастыря, съ 1621 до 1633 г. Рукоположенъ во епископы въ Кіевѣ іерусалимскимъ патріархомъ Теофаномъ, находившемся въ то время въ Кіевѣ. Исаакій Борисковичъ и преемникъ его Аванасій Пузныа были лучшими представителями православной церкви на Волыни въ періодъ распространения здѣсь уніи. Исаакій Борисковичъ происходилъ изъ волынскихъ дворянъ. Въ молодости поступилъ въ Кіево-Печерскую Лавру и здѣсь былъ параклетиархомъ. Въ концѣ XVI ст. посѣтилъ востокъ, былъ у папъ, александрійскаго Мелетія, іерусалимскаго Софронія, антиохійскаго Іоакима и возвратился въ санѣ пресвитера на родину, гдѣ былъ игуменомъ и строителемъ общегитія въ Дерманскомъ монастырѣ. Въ 1614 г. онъ снова посѣтилъ востокъ и, по возвращеніи оттуда, въ 1617 году, является въ Луцкой епархіи сначала игуменомъ Черничкаго монастыря, потомъ членомъ и учителемъ братской школы въ Луцкѣ и, наконецъ, 1621 г. епископомъ Луцкой епархіи. Въ дѣствіе престолованія и опасности со стороны уніата-фанатика епископа Іеремина Почапковскаго, послѣдшаго на жизнь Исаакія, послѣдній оставилъ Луцкѣ и поселился въ Кіевѣ, но, и послѣ того, не переставалъ заботиться о своей епархіи. Въ 1624 г. онъ ѣздилъ въ Москву какъ по своимъ нуждамъ, такъ и по порученію митрополита Іона Борещкаго, который чрезъ Исаакія Борисковича сдѣлалъ предложеніе царю Михаилу Феодоровичу принять. Мало-

(3)

для избранія и рукоположенія особаго отъ Москвы митрополита Кіевского.

11) **Ведолосій**, 1439 г.

12) **Евфимій 2**, управлялъ Луцкою епархією между 1447 и 1451 годами.

13) **Алексѣя 2**, упоминается въ 1415 г.

14) **Іерошей** 1483—1486 г.

15) **Мартиніанъ**.

16) **Никифоръ** съ 1487 по 1491 годъ.

17) **Іона**, съ 1491 до 1495 года. Онъ въ числѣ другихъ

епископовъ участвовалъ въ освещеніи вновь отстроеной церкви, пречистая мурованной во Владиміръ-Болынокомъ. 1494 г. и принималъ участіе въ избраніи Митрополита Кіевского Макарія, убитаго влостѣдствіи Татарамъ и прославленнаго негдѣишемъ. Іона скончался въ 1495 году отъ язвы, свирѣпствовавшей тогда на Волыни.

18) **Димитрій**.

19) **Кирилль 1**. Посвященъ митр. Макаріемъ въ епископы въ 1495 г. изъ архимандритовъ. Генваря 18 дня 1509 г. присутствовалъ на Вяленскомъ соборѣ; скончался 1526 года.

20) **Пафутій** изъ епископовъ Владимірекихъ, управлялъ Луцкою епархією съ Сентября 1526 по 1526 годъ.

21) **Макарій**. Переведенъ изъ Туровскихъ епископовъ въ мартѣ 1528 г. потомъ перешелъ въ Украйну, а въ 1533 г. возведенъ въ санъ Митрополита Кіевского.

22) **Арсеній П**, съ 1536 до 1540. Участвовалъ на соборѣ южно-русскихъ епископовъ въ Новотрудѣ, 1540 г.

23) **Ведолоръ** (Феодосій) 2 Гулевичъ съ 1540 по 1548 г., происходившій изъ богатой и знатной фамиліи. При немъ возобновлены древныя церкви, Св. Дмитрія въ Луцкѣ.

24) **Георгій** Фальчевскій съ 1549 г.

25) **Іосифъ** съ 1556 по 1559 годъ.

26) **Маркъ** Муравинскій изъ дворянъ, съ 1560—1566 г. долго оставался поминатомъ и только не задолго до смерти принялъ посвященіе. Онъ небылъ подготовленъ къ епископскому служенію и потому весьма мало заботился объ исполненіи сво-

россаю подъ свое покорительство. Мезаній умеръ въ Кіево-Черкасской Давръ въ 1641 г. ⁽¹²⁾.

31) **Анастасій I.** (Александръ) князь Пучина, съ 1633 по 1650 году, отличался любовью и преданностію къ православнои вѣрѣ и заботливостію о поддержаніи ея интересовъ. Царь и утверждены королемъ въ званіи епископа. Имъ въ 1632 г. Его вѣдѣнію были назначены все православыя книги Дуккой и Владиміровольской епархій. Онъ съ особенною энергіею защищалъ православныхъ, отгнавъ захваченныя чингами православныя деревни въ Дуккѣ, возобновилъ разрушенныя, возвратилъ крѣпости и возстановилъ православіе въ другихъ городахъ. Онъ ежегодно созывалъ къ полудомоственнаго ему духовности соборы для историческаго вѣдѣнія новгородскихъ богатствъ, училъ и настаивалъ на духовности, какъ дѣятельно въ борьбѣ съ вышними чинами. При немъ процветали монастыри и школы на Волынѣ, такъ Круженецкій Володимирскій, Выдотокскій со школою, Поневскій со школою. Анастасій Пучина былъ посыланъ епископомъ, который мотъ оказати противодѣятельныя услуги униатъ и католикомъ. ⁽¹³⁾.

32) **Иосифъ** Чингизъ Шанковский, изъ архидиаконовъ Мелитского Николаевского монастыря, съ 1650 до 1655 года.

33) **Діонисій 2** Валабанъ Тучакскій. На епархію Дуккую переключенъ изъ епархій Холмской 1655 года и управляетъ до декабря 1657 года; въ этомъ году онъ былъ избранъ митрополитомъ Кіевскимъ, хотя не былъ утвержденъ царемъ Алексѣемъ Михайловичемъ, подъ властію котораго была уже въ то время Мзгореска.

34) **Гедонъ Святонемъ**, князь Четвертинскій, съ 1660 по 8 ноября 1685 года. Преступный униатъ, онъ въ 1684 году удалился въ Чигиринъ подъ защиту малороссійскаго гетмана Ивана Самойловича, и 8 июля 1685 года избранъ былъ въ митрополита Кіевскаго. Онъ вынужденъ былъ въ Митрополитскомъ и по воли ея, съ согласия священнаго собора, Патриархата Іованномъ. 8 ноября 1685 года, посвященъ былъ въ митрополита. Тяжъ какъ Гедонъ, не по доброй воли, а по принужденію оставилъ Дуккую епархію, которую потоку другою занимать

не имѣть права при жизни его, то онъ и, по избрании своемъ въ митрополита Кіевскаго, именовавъ епископомъ Дуккимъ и Острозскимъ. Въ концѣ коломняцкихъ іерарховъ Гедонъ замѣчаетъ такъ, что, съ введеніемъ его на престолъ митрополита Кіевскаго, положенъ былъ конецъ зависимости Кіевской митрополіи отъ Коллегіинопольскаго Патриарха.

35) **Анастасій 2** Шумлянскій, съ 1685 до 1694 г.

36) **Діонисій 3** (Мелетій) Дьяковичскій, изъ христъ, съ 1694 г. до 1701, когда онъ перешелъ въ уни.

37) **Кирилль 3** Шумлянскій. Онъ рукоположенъ въ Кіевъ 1711 г. и былъ послѣднимъ православнымъ епископомъ Дуккимъ. Товарищъ униатами. Кирилль 1712 г. принужденъ былъ удалиться въ Кіевъ и 1715 г. определенъ епископомъ Переиславльскимъ съ званіемъ коадьютора Кіевскаго митрополита.

2) Епископы Дуккіе—униатскіе. ⁽¹⁴⁾.

1) **Кирилль Терлецкій**, изъ рода православныхъ дворянъ въ Галициі, откуда родители его переселились въ Пинское полѣссе. До вступленія на епископскую кафедру, занималъ должность протопопа при соборной церкви въ Пинскѣ. По смерти Пинскаго еп. Андрея, Кирилль былъ избранъ и утвержденъ Стефаномъ Ваториетъ на Пинской кафедрѣ, а по смерти Дукканго еп. Іоны Воробобогатого, 1585 г., Кирилль постарается занять эту кафедру, какъ болѣе богатыю среди другихъ епархій. Современники описывали Кирилля въ лжеискствѣ и во многихъ противоположеніяхъ поступкахъ. Онъ преимущественно заботился о возможно большемъ прибрѣтеніи владѣній, былъ весьма честолюбивъ и велъ жизнь самую роскошную и поворому. Оказавъ постоумъ надъ собою суда Патриарха Іереміи, обзавѣвавшаго тогда церквями Волынской и Литовскій и липинскаго митрополита Олинофорежиши, преставившимъ широкія права братства и стѣснявшими самовластіе епископовъ, и надѣясь посредствовать духовнаго союза съ папою и подвизами освобождается отъ зависимости

Патриарха и достигнуть таковых же почестей и преимуществъ, какими пользовались въ Рчи Посолитой епископы католическіе, Кирилль рѣшился искать союза съ Римскимъ первосвященникомъ. Въ 1591 г., на съѣздѣ западно-русскихъ епископовъ, была составлена первая грамота объ униі и, послѣ того, Кирилль много содѣйствовалъ ея введенію. Въ 1595 г. онъ вмѣстѣ съ Ипатіемъ Потѣемъ, епископомъ Владимірскимъ, отправился въ Римъ къ папѣ отъ всего православнаго духовенства и народа всей югозападной Россіи, съ изъявленіемъ готовности соединиться съ римскою церковью. Кирилль возвратился изъ Рима, осыпанный благословеніями папы и его прелатовъ, — съ лестными обѣщаніями въ будущее и, 1596 г., на соборѣ въ Брестѣ, вмѣстѣ съ другими епископами, подписалъ актъ соединенія западнорусской православной церкви съ римскою. Выбывая въ Римъ медалью по сему случаю, паписты изображали на ней Русскаго епископа, ницъ простертаго къ ногамъ сидящаго на тронѣ папы, и тѣмъ показали вмѣстѣ съ послѣдствіями, что Терлецкому суждено было сдѣлаться первому однимъ изъ тѣхъ жалкихъ честолюбцевъ, которымъ давно уже были выставлены иезуитами надежныя сѣти. Скоро такую жалкую роль замѣтили сами униаты, обманутые въ своихъ видахъ и очутившіеся въ какомъ-то странномъ положеніи. Православные, потерявъ и то, что имѣли, проклинали ихъ; принявшие унию роптали на нихъ; поляки съѣлись надъ ними, прелаты презирали ихъ. Самъ Кирилль Терлецкій, мало заботился о распространеніи униі, а болѣе всего о своихъ личныхъ выгодахъ и не дорожилъ ни жизнью, ни честью другаго. Онъ утопилъ ревнителя православія, священника Стефана Добринскаго, и не разъ съ огромнымъ войскомъ нападалъ на богатый Жидиченскій монастырь, съ тѣмъ, чтобы овладѣть имъ. Последніе годы жизни онъ провель болѣе спокойно, наслаждался всеми благами міра, купленными имъ дорогою цѣною отсутствія отъ родной вѣры. Онъ умеръ 1607 г.

2) **Иеремія Почаповскій** съ 1621 по 1636 годъ. Онъ умеръ въ своемъ Жидиченскомъ монастырѣ, потому что Лучная кафедра 1633 года Владиславомъ IV, королемъ польскимъ, отдана была православнымъ епископамъ, хотя не въ цѣломъ своемъ составѣ,

такъ какъ униатскіе епископы успѣли удержать въ своихъ рукахъ до 100 приходскихъ церквей и до 7-ми монастырей.

3) **Никофоръ Лосовскій**, съ 1637 г. по 1640 г.

4) **Андрей Гембицкій**, съ 1640 г.

5) **Прокопій Хмельскій**, съ 1660 г. по 1664 г. Онъ былъ собственно епископомъ Черемшльскимъ, но управлялъ и Лучною епархіею.

6) **Гавриилъ Коленда** — митрополитъ униатскій, вмѣстѣ съ Лучною заведывавшій епархіями: Черемшльскою и Львовскою, по причинѣ передачи ихъ православнымъ. Униатскихъ епископовъ тамъ небыло. Онъ управлялъ съ 1665 по 1673 годъ.

7) **Киприанъ Жоховскій**, — митрополитъ съ тѣми же правами. Упомянется подъ 1674 годомъ.

8) **Левъ Зеленскій**, — митрополитъ съ тѣми же правами. Упомянется подъ 1694 годомъ.

9) **Діонисій**, а по другимъ Мелетій Жабокричскій, съ 1702 года. Въ 1709 году онъ былъ схваченъ и отвезенъ въ Москву за враждебное отношеніе его къ Русской Церкви и Русскому правительству, гдѣ 1715 г. и умеръ.

10) **Юсифъ Виговскій**, съ 1716 по 1730 годъ.

11) **Феодосій Лубинскій-Рудницкій**, съ 1730 по 1748 годъ. По окончательномъ отступленіи Почаевскаго монастыря отъ православія въ унию, въ началѣ третьяго десятилѣтія XVIII вѣка, онъ назначенъ былъ первымъ униатскимъ игуменомъ оного, состоя въ то же время архимандритомъ Каневскаго монастыря и ректоромъ Гойской коллегии, находившейся въ м. Гонцѣ Острожскаго уѣзда. Унию онъ принялъ, уступая обстоятельствамъ, оставшись, какъ полагаютъ, навсегда въ душѣ православнымъ. Что Ф. Рудницкій дѣйствительно былъ преданъ православію, это можно видѣть изъ того, что онъ а) сдѣланный игуменомъ Почаевскаго монастыря, поднимавшая не суперіоромъ, какъ послѣ дѣлали то его наместники — истые униаты, а — архимандритомъ Каневскимъ и игуменомъ Почаевскимъ; б) въ санѣ епископа — въ архіерейскихъ грамотахъ не упоминалъ о папской власти. Подписываясь по русски и выражался такъ: «властію намъ съвѣше данною»; в) какъ мѣстный епископъ, участвуя въ Дубен-

ской Генеральной Конгрегации, влѣчетъ съ епископами другихъ епархій, побудилъ Конгрегацию постановить, чтобы въ монастыряхъ, принявшихъ унию и, следовательно, въ Почаевской, съ точностью и безъ всякой перемены соблюдать обряды священнодѣянія, оубѣга, посты и обряды Церкви Восточной; г) въ его епископство унѣтскія поврежденныя книги не печатались въ Почаевской типографіи; д) расположеніе и устройство преемственнаго храма оставалось при немъ въ видѣ, соотвѣтствующаго требованіямъ Восточной—Православной церкви, и не стрѣля волею. Въ такомъ именно видѣ Рундичскій иконостасъ на портретъ доездѣ находится въ Почаевской Давотавляль и глубокіе старинныя быніе унѣтскими священниками можно заключить, что дѣржени и нововведенія въ вѣроченіи, обряды, какъ въ Почаевской, такъ и въ другихъ монастыряхъ и церквяхъ. Духовная епархія, введенъ уже постъ скерти Рундичско.

- 12) Сильвестръ Рундичскій, съ 1752 по 1777 годъ. Онъ далъ доедѣжаніе о чудахъ иконы Почаевской Божіей Матрѣта XIV разрѣшеніе и благоговѣніе корононать упоминая иконостасъ унѣтскихъ священниковъ, полевой аристократіи и народа.
- 13) Никриль Стаскій, съ 1777 г. по 1805 г. Онъ далъ доедѣжаніе о чудахъ иконы Почаевской Божіей Матрѣта XIV разрѣшеніе и благоговѣніе корононать упоминая иконостасъ унѣтскихъ священниковъ, полевой аристократіи и народа.
- 14) Стефанъ Левинскій, съ 1794 по 1805 годъ.
- 15) Фабіанъ-Флоріанъ Корсакъ, съ 1805 по 1816 г. Онъ былъ викариемъ Левинскаго, а по смерти его самостоятельнѣ Дукійскій епископскій.
- 16) Іаковъ-Адамъ-Ортого Матушевскій, съ 1816 г. по 1825 г. Онъ былъ викариемъ Левинскаго, а по смерти его самостоятельнѣ Дукійскій епископскій.
- 17) Григорій Нохановичъ—Митрополитъ, проживавшій обитковно въ к. Мѣлничинѣ, Дукійско уѣзда и управлявшій обитковно Епархією.
- 18) Брасовскій, Архіепископскій,—внѣ его вѣдѣнію. Отро-

венно, говорить, выказавшій желаніе свое о соединеніи унѣтскости съ православными. Онъ носилъ бороду и одежду по предѣлу епископовъ православныхъ, въ храмахъ устроилъ иконостасы, при богослуженіи вѣсто музыки употребилъ дѣвне. Умеръ 1825 года.

19) Никриль Стрелинскій—посѣтій унѣтскій. Дукійскій Епископскій, умершій въ 1830 году.

Е) Епископы Житомирско-Волынскіе—православные.

1) Епископы самостоятельные. 19)

Онъ введенъ и распространены на Волыни унѣтскости, православное введеніе въ деревню отвошеніи причислено было къ православнои Мисской епархіи. Послѣ присоединенія Волыни къ Россіи, 1798 г., когда многіе изъ унѣтскости возводились въ число православныхъ, увеличилось, явилась потребность открыть на Волыни самостоятельную епархію. Высочайшимъ указомъ на имя Св. Синода, Апрель 12 дня 1795 г. назначаетъ быть епископомъ Житомирскій, именовавшійся Викариемъ архіепископа Мисскаго и Волынскаго, съ указаніемъ для него мѣстопробываній въ г. Острогѣ, въ мужскомъ первоначальномъ Преображенскій монастырѣ, въ зданияхъ, котораго почитанія были семинарія съ духовными училищемъ и конквистора. Церковь епископскій былъ:

1) **Варлаамъ**, въ мѣрѣ Григорій Шимашкій, съ 1795 по 1805 годъ. Онъ рукоположенъ во епископа въ архимандритовъ Дукійско-Волынского монастыря, 10 мая 1795 г. въ Кіевѣ. По 1799 г. числится викариемъ епископа Мисскаго, а съ сего года отдѣленъ самостоятельную Житомирско-Волыненскій епископскій. Декабря 20 дня 1805 г. поручилъ въ Могилевскую епархію.

2) **Даниль Наттогъ-Михайловскій**, рукоположенъ во епископа февраля 2 дня 1805 г. въ архимандритовъ Каменскаго Троицкаго монастыря Подольской епархіи. 1813 г. июня 6 дня поручилъ въ Москву, гдѣ и скончался въ свѣтъ архіепископа,

нами, обогатить ризницею, умножить необходимыми знаниями, способствовать притому всевозможную бережливость по всем частям обитали, такъ какъ самъ выказалъ во все частности требующихся построекъ.

6) **Никаноръ** Клементьевскій, перемѣненъ съ Минской Епархіи 1840 г. При немъ 1841 г. епархіальное управленіе изъ Лавры переведено было въ губернской городъ Яблони. 17 Января 1843 г. назначенъ архіепископомъ Варшавскимъ и Новогеоргиевскимъ, съ званіемъ управляющаго Волынской епархіею и священно-архимандрита Почаевской Лавры. 1847 г. возведенъ былъ въ санъ Митрополита Новгородскаго, а 1848 г. и С.-Петербургскаго. Умеръ въ 1856 г. 17 Сентября.

7) **Арсеній** (въ мѣрѣ Феодоръ) Москвитинъ, магистръ С.-Петербургской академіи, постриженъ 1821 г., былъ ректоромъ Могилевской академіи, постриженъ 1827—1829), Узанской (1829—1831) и Тверской (1831—1832) семинарій, хиротонисанъ 1832 г. 24 апр. въ еписк. Тамбовскаго; 1841 г. 5 апр. перемѣненъ архіепископомъ Подольскимъ, а въ 1848 г. 1 ноября назначенъ архіепископомъ Варшавскимъ и Новогеоргиевскимъ и управляющимъ Волынской епархіею. Въ 1860 году 1 июля возведенъ былъ въ санъ митрополита Киевскаго. Умеръ въ 1876 г. 28 апрѣля.

8) **Антоній** Павлинскій, магистръ 9 курса С.-Петербургской академіи, постриженъ въ 1828 г., былъ инспекторомъ Калужской (1831—1840) и ректоромъ Новгородской (1840—1852 г.) семинарій, хиротонисанъ 1852 г. 7 июля во еп. Острогожскаго викарія Воронежской епархіи, переведенъ въ 1853 г. еп. Старорусскимъ викаріемъ Новгородской епархіи; въ 1854 г. 18 декабря перемѣненъ на епископскую кафедру въ Архангельскъ; въ 1857 г. 20 июля—въ Нижній Новгородъ, а въ 1860 г. 29 августа—на Волынь. Съ назначеніемъ его на Волынскую кафедру—Волынская епархія окончательно была отдѣлена отъ Варшавской. Въ 1862 г. возведенъ въ санъ архіепископа, а въ 1866 г. 17 июня перемѣненъ былъ во Владимиръ (на Клязьмѣ), гдѣ и умеръ.

9) **Агаангель** (въ мѣрѣ Алексій) Соловьевъ, уроженецъ Владимирской губерніи, магистръ X курса Московской духовной академіи, постриженъ въ 1835 году, былъ инспекторомъ Москов-

1821 г. 31 мая. Пастырь, по словамъ современниковъ характера стойкаго и отличнаго законовѣдцѣ.

3) **Стефанъ** Романовскій, изъ архимандритовъ Каменецъ-подольскаго Троицкаго монастыря и ректоръ Подольской семинаріи. Рукоположенъ во епископа 12 сентября 1813 г. Въ концѣ 1828 г. перемѣненъ на кафедру Вологодскую, а изъ Вологды переведенъ въ Астрахань, гдѣ и скончался въ санѣ архіепископа на 1841 года.

4) **Аверосій** Моревъ, изъ Оренбургскихъ епископовъ, поступилъ на епархію Житомирско-волинскую 1829 г. Въ 1832 г. перемѣненъ на кафедру Нижегородскую, а оттуда въ 1836 г. на кафедру Пензенскую. Скончался въ Пензѣ 1856 г. Въ бытность его епископомъ Волынскимъ, 1831 г., Почаевскій Вазиліанскій монастырь (нынѣ Лавра) поступилъ въ вѣдѣніе православныхъ и въ Почаевъ перенесена была изъ м. Аннополя епископская резиденція вмѣстѣ съ конвенторіею.

5) **Инокентій** Коровинъ, перемѣненъ на кафедру Житомирско-волинскую съ Курской, 1-го февраля 1832 года. При немъ (1833 г.) Почаевскій монастырь переименованъ въ Лавру съ присвоеніемъ ей 4-го мѣста въ порядкѣ православныхъ обителей, которой онъ сдѣланъ былъ священноархимандритомъ. При немъ же 1836 г. изъ м. Аннополя Острогожскаго уѣзда переведена была Волынская Духовная Семинарія въ г. Кременецъ, находящейся не въ далекомъ разстояніи отъ Почаевской Лавры (въ 20 верстахъ). Обычай, доселѣ сохранявшійся въ Почаевской Лаврѣ, въ память возвращенія обители православнымъ,—читать еженедѣльно въ Субботу, послѣ Литургіи, акавистъ предъ чудотворною иконою Божіей Матери, установленъ имъ. При немъ, Августа 28 дня 1833 г. откраты всенародною чествованію мощи Преподобнаго Іова, которые были скрыты уи҃гами. 1840 года Января 28 дня, Преосвященный Инокентій перемѣненъ на кафедру Орловскую, во, на пути въ г. Козельскъ, Орловской губерніи скончался. Доселѣ на Волыни сохраняется добрая память о немъ, какъ пастырь—кроткомъ и радѣтельнымъ. Въ продолженіе восьмилѣтняго управленія его, Почаевская Лавра составила предметъ особеннаго его архимандритскаго заботливости. Онъ украсилъ ее ико-

1 октября 1840 года. Пресвященному викарию Волынскому было усвоено название епископа Острожского и для его поминания со святою назначена Почаевская Лавра. Здесь жилъ преосвященный викарій до 1843 года, — когда преосв. Никанору, бывшему архіепископу Волынскому и Житомирскому Высочайше повелѣно было 17 января 1843 г. быть членомъ Св. Синода, архіепископомъ Варшавскимъ и Новогеоргіевскимъ, священно-архимандритомъ Почаевской Лавры и управляющимъ Волынской епархіею. Съ этого времени архіепископы Варшавскіе, управлявшіе Волынской епархіею, стали имѣть мѣстопробываніе въ Варшавѣ, а Волынскіе викаріи въ г. Житомирѣ. Такъ было до 1860 года, когда Волынская епархія совершенно отделилась отъ Варшавской и опять стала самостоятельною. Съ тѣхъ поръ архіепископы Волынскіе имѣютъ зимнюю резиденцію — въ Житомирѣ, а лѣтнюю въ Почаевѣ, а епископы викарныя сначала жили въ с. Дермани (Дубен. уѣз.), въ тамошнемъ монастырѣ, настоятелями котораго они числятся, а затѣмъ, указомъ Св. Синода отъ 13 апр. 1873 года, имъ назначено было постоянно жить въ г. Кременецѣ для непосредственнаго наблюденія за состояніемъ находящейся здѣсь Волынской духовной семинаріи.

2) Епископы Острожскіе — Викари Волынской епархій. ¹⁶⁾

1) **Антоній** (въ мѣрѣ Григорій) Рафальскій, сынъ священника Вольнской губ., бывший протоерей, потомъ намѣстникъ Почаевской Лавры, хиротонисанъ въ 1834 г. во епископа Варшавскаго — викарія Волынской епархій; 1840 г. съдѣланъ самостоятельнымъ епископомъ и возведенъ въ санъ архіепископа Варшавскаго и Новогеоргіевскаго; въ 1843 г. возведенъ въ санъ митрополита Новгородскаго и С.-Петербургскаго.

2) **Анатолій** (въ мѣрѣ Августинъ) Мартыновскій, уроженецъ Подольской губ., былъ два года священникомъ, магистръ 2 курса кievской академіи, принятъ монашество въ 1819 г. былъ бакалавромъ кievской академіи [1825—1825 г.] ректоромъ Курской [1829—1832 г.] Новгородской [1832—1840 г.] семинарій; затѣмъ 1840 г. 4 августа хиротонисанъ во епископа Екатеринбургскаго,

викарія Переской епархій; въ 1841 г. 23 июля переведенъ на Волынь съ званіемъ епископа Острожскаго, а въ 1844 году 22 ноября перевѣщенъ на самостоятельную Могилевскую кафедру. Умеръ въ санѣ архіепископа на покой въ Герболицемъ монастырѣ Кишиневской епархій. Онъ извѣстенъ учен.мъ сочиненіями, изъ коихъ главное „Объ отношеніяхъ римской церкви къ другимъ христіанскимъ церквамъ и ко всему роду человѣческому.“

3) **Іеронимъ** (въ мѣрѣ Іаковъ) Лобачевскій, уроженецъ г. Ковля Волынской губерніи, былъ преподавателемъ и инспекторомъ Волынской въ Острогѣ духовной семинаріи (1811—1822 г.), настоятелемъ монастырей — Загаецкаго и Дерманскаго. Хиротонисанъ во епископа Острожскаго — викарія Волынской епархій въ маѣ 1845 года, при чемъ былъ оставленъ и настоятелемъ Дерманскаго перекласснаго монастыря. Оставилъ по себѣ самую добрую память. Онъ велъ строгую жизнь, былъ ласковъ, добръ и великодушенъ, любилъ торжественность при богослуженіи, которое весьма часто совершалъ и въ будніе дни; кромѣ древнихъ, зналъ много новыхъ еврейскихъ языковъ и оставилъ богатую бібліотеку. Умеръ въ Дермани на 84 году жизни, 17 апрѣля 1871 года и погребенъ въ монастырскомъ храмѣ, который построено его стараніемъ на мѣсто сгорѣвшаго, сооруженнаго Константиномъ княземъ Острожскимъ.

4) **Іустинъ** (въ мѣрѣ Іоаннъ) Охотинъ, уроженецъ Нижегородской губерніи, изъ ректоровъ Ярославской семинаріи; хиротонисанъ 6 августа 1871 года во епископа Острожскаго. Въ 1879 г. перевѣщенъ на епископскую Харьковскую кафедру, а отсюда въ Казанецъ-Подольскъ. Въ настоящее время управляетъ Курскую епархіею.

5) **Виталій** (въ мѣрѣ Василій) Гренулевичъ, уроженецъ Подольской губерніи, былъ законоучителемъ сиротскаго института (1847—1849 г.), Николаевскаго С.-Петербургскаго (1849—1860 г.) и училища благородныхъ дѣвицъ (1860—1875 г.); былъ членомъ духовнаго цензурнаго комитета; овдовѣвъ, постригся въ монашество 1876 г., хиротонисанъ во епископа Острожскаго 1879 г. 13 мая, а 1882 года въ октябрѣ перевѣщенъ на кафедру Могилевскую. Онъ былъ извѣстенъ въ духовно-богословской литературѣ

во 1, какъ основатель-редакторъ журнала „Странникъ“, который онъ издавалъ въ 1861—1877 г. и во 2, какъ многолѣтній писатель, оставившій послѣ себя множество сочиненій, изъ коихъ многи имѣютъ важное значеніе, а именно: „Порубный повѣстельный обзоръ Петербургинцевъ“, „Изложеніе святицельской исторіи“, „Объ отношеніяхъ римской церкви къ другимъ христіанскимъ церквямъ“, „Призвытія дѣтскаго благочестія“, „Благотворенія жизни, показанія Христа“, „О пражнованій воскресеніа и праздничныхъ дней“, „Роскошная литургія“ и мн. др. Волынскій епархіалъ, гдѣ покойный архіепископъ былъ викаріемъ всего три съ небольшимъ года, имѣетъ написать его заботъ и трудовъ—это—основанное имъ въ Кременѣ епархіальное женское училище и учрежденное имъ же Володавское братство при Кременецкомъ Володавскомъ монастырѣ.

6) **Иванъ** (въ мѣрѣ Іоаннъ) Никулицкій, изъ ректоровъ Виѣтской семинаріи, хиротонисанъ въ 1881 г. во епископа Новомиргородскаго—викарія Херсонской епархіи. въ началѣ 1883 г. переведенъ на Волынъ епископомъ Остроженскимъ, а въ ноябрѣ 1883 года перекрещенъ на самостоятельную епископскую кафедру въ Володу, гдѣ и нынѣ управляетъ.

7) **Александръ** (въ мѣрѣ Андрей) Завка (Закисель), по происхожденію латышъ, сынъ крестьянина, Инфляндской губерніи. Принятъ въ духовное званіе по Высочайшему повелѣнію отъ 11 сентября 1851 г.; по окончаніи Виѣтской духовной семинаріи, былъ священникомъ въ Инфляндской губерніи, Олонецкій, поступилъ учителемъ церковнаго училища въ Виѣтскую духовную семинарію; обучался въ Киевской духовной академіи [1861—1865 г.]; поступилъ въ монастырь [1865 г.], определенъ дѣтцомъ дватисяцати лѣтъ въ Виѣтскую духовную семинарію, преподавателемъ Русской грамматики. [1865 г.] и Дрогобыцкаго, томлятинъ и каноническаго права [1866—1867 г.] и вообще и Русской Православной исторіи [1867—1871 г.]; былъ инспекторомъ тойже семинаріи [1870—1871 г.], утвержденъ въ степени кандидата Дрогобыцкаго [11 сент. 1867 г.]. Былъ ректоромъ Могилевской духовной семинаріи и настоятелемъ Могилевскаго Братскаго монастыря [1871—1883 г.]. Хиротонисанъ

во епископа Остроженскаго 21 ноября 1883 г., викарія Волынской епархіи, а въ 1890 году переведенъ въ Архангельскъ на самостоятельную епископскую кафедру, которую до нынѣ занимаетъ.

8) **Антоній** [въ мѣрѣ Михаилъ] Семеновъ-Флоренскій, уроженецъ Симбирской губерніи, кандидатъ Киевской духовной академіи; былъ преподавателемъ Харьковской [1874 г.] и Симбирской [1874—1887 г.] семинаріи и женской Маринской гимназіи въ Симбирскѣ [1875—1878 г.]; священникомъ Симбирскаго каедральнаго собора [1878—1887 г.] и ректоромъ Самарской семинаріи, съ перемещеніемъ въ монастырь и возведеніемъ въ санъ архимандрита 1887—1890 г.; хиротонисанъ во епископа Остроженскаго, викарія Волынской епархіи, въ Петербургѣ 1890 года августа 4 дн.

Обширность Волынской—Житомирской епархіи, многочисленность самостоятельныхъ и приписныхъ приходовъ (1696), всеннее и дѣтнее пребываніе въ Почаевъ епархіальнаго архіерея, какъ святицель-архимандрита Почаевской Лавры, и вѣдѣніе этого дѣла въ все это время православнаго наслѣдія въ губернской городѣ Житомирѣ торжественнаго архіерейскаго служенія, гдѣмъ болѣе, что здѣсь имѣютъ постоянное мѣстопробытаніе два римско-католическихъ епископа, среденіе въ возсоединенію съ православною церковью живущихъ на Волыни чеховъ, изъ которыхъ уже многи приняли православіе,—все это влечетъ мнѣшало потребность отерять на Волыни кафедру втораго викарія. По указу Св. Синода, Іюня 17 дн 1891 года, определенъ второму викарью Волынской епархіи именоватьсѣ епископомъ Владимировладивскимъ и быть настоятелемъ Владимировладивскаго Христорождественнаго монастыря. Владимировладивскій епископъ, возсоединеннаго монастыря, и мѣстопробытаніе имѣть въ городѣ Житомирѣ, въ помянутой архіерейской домъ. Вторымъ викаріемъ назначенъ настоятель того же Владимировладивскаго Христорождественнаго монастыря архимандритъ Павлинъ.

1) **Павлинъ** [въ мѣрѣ Петръ] Виноградскій, уроженецъ Новгородской губ., по окончаніи образованія въ Новгородской семинаріи со степенью студента, рукоположенъ во священника 1858 г. октября 1 дн, и зачисленъ въ Далецкій приходный полкъ [1865

—1868 г.], обучался въ Московской академіи [1868—1872 г.] и окончилъ курсъ со степенью кандидата; былъ преподавателемъ латинскаго языка въ Витебской духовной семинаріи [1872—1882 г.], законоучителемъ Витебской мужской и женской гимназій [1874—1882 г.], ректоромъ Витебской духовной семинаріи [1882—1886 г.], въ возведеніемъ, послѣ постриженія въ монашество, въ санъ архимандрита, и ректоромъ Тифлисской духовной семинаріи [1886—1889 г.], переведенъ, согласно просьбѣ, его настоятелемъ Владиміровольнскаго первоюкласснаго монастыря 1889 года 30 мая. Хиротонисанъ въ С.-Петербургѣ во епископа Владимірово-платскаго, втораго викарія Волинской епархіи 1891 г.

Карта Володимирської єпархії
(Дев'ятсотлітє православ'я на Волини 992-1892 г. Часть I. - Житомирь, 1892.- Стр.595).

жественному пришествію Господу Богу благодарственной молитвы и къ прославленію Святата и Равноапостольнаго Князя Владимира, нареченнаго во св. имении Василіахъ, и для сего полагаа приурочити молитвенное воспоианіе о крещеніи русскаго народа на дню честиваиіи памяти просвѣтителя русскои земли — 15-му іюля, Святѣишии Синодъ благословляетъ: наивнѣиш, 14 іюля, во всѣхъ церквахъ Имперіи соборныхъ, приходскихъ и монастырскихъ, а также церквахъ придворнаго и коенаго вѣдомства и во всѣхъ домовныхъ, ивѣющихъ особые приемы, совершитъ всеночное бдѣніе по чину богослуженій, положеннаго уставомъ на храмовые праздники, въ сады же день празднованія 15 іюля благодарственную литургію въ каедральныхъ соборахъ епархіальныхъ, преосвященныяъ, а въ отсутствіи ихъ выкариамъ, въ прочихъ церквахъ настоятели въ сослуженіи оставшихся священнослужителей, съ проименіемъ соответствующихъ воспоинаемому событію поученій по окончаніи же литургіи — благодарственное Господу Богу молебствіе съ крестнымъ ходомъ на рѣку, или источникъ для водосвещенія по чину, положенному на 1 августа. Чтеніе агавента Святата и Равноапостольному Князю Владимиру можетъ быть отнесено а къ всеобщему бдѣнію и къ самому дню праздника, въ который разбрасается въоденный зной. Евархія адымалъ, преосвященныаъ предосылаются сдѣлать распоряженіе объ устройствѣ въ этотъ день торжественныхъ соборнаиіи съ проименіемъ рѣчен, посвященныхъ празднику русскаго народа въ городѣ Киевѣ, то такое дозволяется совершить въ порядкѣ, начертанномъ митрополитомъ Киевскимъ въ представленіи его Святѣишему Синоду по сему предмету. Вѣстѣ съ силъ, для запечатлѣнія навсегда въ благоговѣній памяти православныхъ чадъ русскои церкви явни просвѣтителя русскаго народа, Святата и Равноапостольнаго Князя Владимира, Святѣишии Синодъ признаеть необходимыми устроить: а) чтобы въ молитахъ на литіи, по Евангеліи на утреней передъ калопомъ, равно на уѣхъ отпустяхъ и молитахъ въ коняхъ поминаются имена святителей всеярусскихъ и русской церкви, или Св. и Равноапостольнаго Князя Владимира поминалось непосредственно послѣ имени Св. Равноапостольнахъ Кирилла и Меодія, учителей словенскихъ, и б) чтобы день празднованія памяти Св. и Равноапостольнаго Князя Владимира 15 іюля былъ отнесенъ къ числу среднихъ церковныхъ праздниковъ и для сего въ печатныхъ ященіе-словахъ, число

Цѣна головному изданію съ пересылкою 5 руб., болѣе 5 руб., въ городѣ, 4 руб.
 11 Марта № 8 1888 года.

ЧАСТЬ ОФФІЦІАЛЬНАЯ.

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЯ РАСПОРЯЖЕНІЯ.
 I.
 Опредѣленіе Святѣишаго Синода.

Отъ 17 февраля 1888 г., № 375, о празднованіи 900-лѣтня крещенія русскаго народа.

По указу Его Императорскаго Величества, Святѣишии Правительствующий Синодъ явилъ сужденіе о празднованіи въ текущемъ 1888 г. девятисотлѣтія со времени крещенія русскаго народа. Приказъ та: Въ текущемъ 1888 году исполнитъ 900-лѣтіе крещенія русскаго народа при Святотѣ и Благотѣрковѣ Князѣ Владимирѣ. Въ благодарномъ воспоинаніи объ особомъ явленіи Божіей, озарившей Русскую землю свѣтломъ истинной вѣры и о подвигахъ Святата и Равноапостольнаго Князя Владимира, заботами котораго было впервые положено твердое основаніе христіанскому просвѣщенію русскаго народа что Ученою Восточною православнои церкви, Святѣишии Синодъ признаеть, всѣхъ вѣрныхъ чадъ русскіи-ей церкви къ тор-

это означалось, какъ принято, востомъ въ полукругѣ. О чести, для должныхъ къ исполненію распоряженій и для всеобщаго свѣдѣнія напечатать въ Церковныхъ Вѣдомостяхъ. вѣстѣ съ выпискою изъ представленія Преосвященнаго Митрополита Киевскаго о порядкѣ празднованія 900 лѣтня крещенія русскаго народа въ городѣ Киевѣ.

Розпорядження уряду від 17 лютого 1888 року №375 про святкування 900-ліття хрещення руського народу (Волинскія епархіальныя вѣдомости. Часть офіціальная.- Почаевъ, - 1888г.- Стр. 77-79).

міромъ, даровавшимъ одному изъ городовъ Волынскихъ высокое право-назваться Его имени, Волынская Духовная Консисторія считаетъ для Волынской епархіи обязательно необходимымъ участіе въ предстоящемъ торжествѣ, по мѣрѣ силъ и средствъ и потому, составивъ, соборно съ преподавателями *Его Высочайшего величества* предложение, какъ вполнѣ соответствующимъ значенію и существу этого дѣла, программу пригласенія къ празднованію и сажаго празднованія въ Волынской епархіи 900 лѣтія крещенія Руси, а также примѣрную смету расходовъ по открытію въ г. Владимирѣ-Волынскомъ въ память этого события церковно-приходской школы, для внесенія таковой сметы на обсужденіе предстоящаго Епархіальнаго Съѣзда духовенства представить означенную программу и смету на Архiepiscopальное благоустройство *Его Высочайшего величества*. Въ представленной при означенномъ постановленіи программѣ празднованія, между прочимъ, сказано: объявить духовству Волынской епархіи директивно, чрезъ благочинныхъ, а также Настоятелямъ и Настоятелямъ монастырей, о предстоящемъ 15 іюля сего 1888 года торжественномъ празднованіи 900 лѣтія крещенія Руси Св. Владимиромъ въ Кіевѣ мѣстѣ, гдѣ совершилось въ 988 году это знаменательное событіе; при чемъ, указавъ духовству значеніе это событія и имя Волыни, какъ древняго достоянія Св. Ольги и Св. Владимира, гдѣ сохранились еще и до нынѣ нѣкоторые памятники ихъ дѣятельности, рекомендовать духовству: а) благорежебно заботиться о собраніи церковно-архивныхъ и сохранившихся въ устномъ преданіи народа данныхъ, относительно дѣятельности въ здѣшней краѣ Св. Владимира и, въ частности относительно заботливости его о просвѣщеніи нашихъ предковъ учениемъ Христовымъ, и собранія по предметамъ свѣдѣній представить, не позже середины чистель іюня текущего года, на разсмотрѣніе епархіальнаго начальства. б) Къ 15 іюля текущего года подготовиться къ почетнымъ соборствованіямъ съ народомъ (о предметахъ предстоящаго празднованія), какъ съ церковной кассой, такъ и съ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ обыкновенно производятся такіе названія въѣздовъ служебныхъ соборствованія и чтенія. в) Позаботиться въ каждой церкви, гдѣ не имѣется иконы Св. Равноапостольнаго Князя Владимира, приобрести таковую ко двору праздника, а гдѣ эта икона есть, привести ее въ надлежащій по возможности видъ, для нагляднаго показанія народу того высокаго значенія, каковыя должны пользоваться Равно-

III.

ЕПАРХІАЛЬНЫЯ РАСПОРЯЖЕНІЯ И ИЗВѢСТІЯ.

О празднованіи 900-лѣтняго юбилея крещенія Руси.

По указу Его Императорскаго Величества, Волынская Духовная Консисторія *слушала*: Предложеніе *Его Высочайшего величества*, отъ 19 ноября 1887 г. за № 494, которымъ въ виду предстоящаго 15 Іюля сего 1888 года празднованія 900-лѣтія крещенія Руси Св. Равноапостольнымъ Княземъ Владимиромъ по Ручью Волынской Духовной Консисторія: а) обсудить, не слѣдуетъ ли и Волынской епархіи-тому древнему достоянію Св. Ольги и Св. Владимира, по примѣру Кіева, торжественно отпраздновать 900-лѣтіе крещенія русскаго народа и означенное, какъ этой древнѣйшей столицѣ Волынскихъ князей, церковно-приходской школы, съ наименованіемъ оной «Владимирево». б) Если Консисторія, по обсужденіи предлагаемаго ей вопроса, придетъ въ заключеніи о необходимости торжественно отпраздновать въ Волынской епархіи 900-лѣтіе крещенія русскаго народа и открыть въ г. Владимирѣ-Волынскѣ церковно-приходскую школу, то при дослѣдѣ объ этомъ представить *Его Высочайшего величества*, программу празднованія и примѣрную смету расходовъ на содержаніе школы, для внесенія таковой на обсужденіе Епархіальнаго съѣзда. Обсудивъ предложенный *Его Высочайшего величества* вопросъ Консисторія опредѣляетъ состоявшимся 14 Января постановила: Признать весьма важнымъ дѣломъ оживленіе въ памяти русскаго народа, населяющаго Волынскую епархію, того знаменательнаго историческаго момента въ жизни его предковъ, когда по милости Божіей и отеческой любви Св. Равноапостольнаго Князя Владимира въ свѣтѣ поданныхъ совершилось духовное ихъ возрожденіе и той близкой родственной связи, въ какой находится тогда земля Волынская съ матерью городовъ Русскихъ Кіевомъ, гдѣ въ наступающій годъ предполагается торжественное празднованіе 900-лѣтія крещенія Руси Св. Влади-

англичанъ просвѣтитъ земля Русскою. 7) Задаваемою дредислоложитъ народъ къ участи въ торжественномъ Богородичномъ, имѣющемъ быть совершенномъ. 15 юли во всѣхъ приходяхъ и съ тѣмъ кѣмъ сдѣлалъ въ первомъ соотвѣтствіи объясненія народу въ всероссійскіе и праздничные дни, предшествующіе 15 юли. 8) Въ приходяхъ съ чешскими на-дѣль замѣчана расположеніе чешскихъ поселенцевъ къ со-единенію съ православномъ церковно, рекоммендовавъ духовен-ству употребитъ записки отъ него мѣры къ тому, чтобы и самый актъ присоединенія могъ торжественно совершиться въ день памяти Св. Проклѣтца Россіи. 9) Рекоммендовать православнымъ болышешу духовной семинаріи и другимъ мѣст-нымъ духовно-учебнымъ заведеніямъ, чтобы они, по споску усю-подулярны статьи о Св. Владимирѣ и его следованіяхъ въ дѣлѣ просвѣщенія Руси Св. Владимирѣ и его следованіяхъ въ дѣлѣ просвѣщенія Руси Св. Владимирѣ и вообще объ обсто-ятельствахъ, касающихся этого предмета, при чемъ желательно было бы, чтобы эти статьи по разсмотрѣніи ихъ съль-заказникомъ при Новгородской Дирекціи. 10) Листы, или особымъ брошюрами и возлучи распространены въ народъ, безвозмездно. 3) Спросить духовный Соборъ Новгородской Дирекціи не при-знаетъ ли она, возложивъ и повелѣвъ, въ означенномъ дѣлѣ дѣятельности существовавшая при Дирекціи начальнаго училища, причислывая одно къ двумъ воспитаніи и вообще причисленію-близости, малоспособности и другимъ причинамъ, которые до окончанія полнаго курса ученія въ духовно-учебныхъ заведе-ніяхъ. 4) Войти въ сношеніе съ начальникомъ Дмитровскаго епархіальнаго училища—не признаетъ ли оно благопрі-очинно отворить при этомъ училищѣ образованію церковно-приходской школы для дѣтей женскаго пола, въ виду той пользы, какія можетъ имѣть практическая подготовка къ училищамъ для воспитанія женскаго училища, дѣятельная часть кото-рой по окончаніи курса поступаетъ въ училища мѣста въ церковно-приходской школы, а также въ виду того, что подоб-ныя образованія женскія школы уже существуютъ въ некото-рыхъ епархіяхъ, (напр. Смоленской) и, по отзывамъ дѣлѣ,

близко стоящихъ къ нимъ, присоединить не малую пользу наро-дному образованію, преимущественно образованію дѣтей жен-скаго пола. 5) Но для празднованія изготовитъ въ Консисте-ріи отъ имени Болышешу духовенства и народа православнаго Киселева и Галицкаго, съ выраженіемъ чувствъ, казавшихся воспоминаніемъ о великомъ событіи просвѣщенія Руси. 6) Са-мое празднованіе 15 юли предпологается совершить въ сѣв-дунемъ помянутъ. а) Въ Болышешу Казедальномъ Соборѣ, въ виду того, что одна часть оного посвящена имени Св. Равно-апостолану Владиміра Боголюбиваго въ собственномъ торго-стическомъ совершается въ этой части храма и все торго-ское духовенство по окончаніи Богослуженія въ своихъ цер-квяхъ, обязано собираться въ Соборѣ къ молитвѣ, при прѣст-ныхъ ходахъ, какъ это бывало (въ Дмитровѣ) въ день пре-половенія и 1 августа, для совершенія означеннаго молебствія на помяну, если къ этому не окажется препятствій. б) Въ этотъ же день при Болышешу Казедальномъ Соборѣ по при-просвѣтительной дѣятельности Св. Владиміра, будетъ открыто, (если не встрѣтятся непреодолимыхъ препятствій) Общепа-рхіальное Вознесенское братство, сълаломъ заведено котораго ду-дѣть способствовать обращенію на путь правды людей не-вѣрующахъ и униженныхъ отъ единства съ истинною като-лическою церковью (сепар, чехи, шведы и т. п.). в) Въ Ф. Владиміръ-Болышешу по вниманію къ древнему его зна-ченію, о которомъ свидѣтельствуетъ самое его имя, будетъ со-вершено (15 юли) торжественное Богослуженіе Висновско-освещеніемъ Аустинцевскою или Висновскою Болышешою епархіи и въ этотъ же день будетъ быть открыта, въ означе-номъ приходѣ, при Владиміръ-Болышешу, монастырь или Соборъ народнаго училища, по типу церковно-приходскихъ, съ дружелюбнымъ курсомъ, если къ этому предвидѣн будетъ по-готовлено все нужное для этого открытія. г) Въ всѣхъ прихо-дахъ епархіи 15 юли будетъ совершено Богослуженіе по чину великихъ праздниковъ, съ благодарственными Гостемъ Богъ молебствіемъ, въ составъ котораго имѣетъ быть включены и канонъ Св. Равноапостолану Кизаву Владиміру. На протоколѣ Консисторіи по сему предмету резолюція Его Высочайшаго вя-денія, отъ 15 января 1888 г. за № 143 поступила та-кая. Состаселъ. Неоглажно изготовить прѣдставленіе Св. Си-ноду. П р и к а з а д и е. О вышеприведенномъ дѣлѣ затѣ-чрезъ благоумныхъ циркулярнымъ указамъ духовенству Болыш-

свой епархіи, Настоятелямъ и Настоятелямъ монастырей для епархіи и надлежачаго къ чести сдѣлать исполненія по пунктамъ касавшимся духовенства. Февраля 3 дня, 1888 года.

**ПРОГРАММА ПРАЗДНОВАНІЯ 900-ЛѢТІЯ КРЕЩЕНІЯ РУСИ ВО
ВЛАДИМІРЬ-ВОЛЫНСКОМЪ.**

14 іюля послѣ литургіи крестный ходъ изъ всѣхъ церквей
города съ главной городской святыней — древнимъ образомъ
Богоматери къ развалинамъ Успенскаго кафедральнаго храма,
усыпальницы Волынскихъ князей и епископовъ, построению
въ XII в. Метиславомъ Изъяславовичемъ. Въ стѣнахъ этого
храма литія по усопшихъ князьяхъ и владыкахъ в. Г. Владимира
Волынскаго. Вечеромъ всеобщая во всѣхъ церквахъ города
15 іюля въ Христорождественскомъ монастырѣ архіерей-
ская обѣдня; въ остальныхъ церквахъ литургію совершитъ
местное духовенство. Послѣ литургіи крестный ходъ изъ
и на пути краткая литія противъ Метиславова храма. Въ то же
время къ крестному ходу городского духовенства присоеди-
нятся крестные ходы ближайшихъ къ городу церквей. Въ за-
ключеніе празднованія, вечеромъ торжественное собраніе Свя-
то-Владимірскаго Братства въ помѣщеніи съѣзда Мировыхъ Судей.

*Програма святкування 900-ліття хрещення Русі у Володирирі-Волинському
(Волинскія спархіальныя вѣдомости. Часть офіціальная.- Почаевъ, - 1888г.- Стр. 311).*

ваніе, главнѣйшій образъ сосредоточено было въ Семинарской Преображенской Церквѣ. Въ ней наканунѣ 15 го числа совершено было всеночное бдѣніе духовникомъ епископій священникомъ Андреемъ Туземскимъ. На литію и покаяніе выхаживалъ Архимандритъ Почаевской Лавры Иринеи въ службѣ съ окресторомъ семинаріи протоіереемъ Василіемъ Молоденскимъ, съ умоляющимъ духовникомъ, экономомъ семинаріи, законоучителемъ женскаго духовнаго училища, По бѣ думя полковыми священниками и двумя диаконами. Былъ присутствіи канона Архимандритомъ Иринеємъ прочиталъ академіи съ Равноапостольному Князю Владиміру. Божественнослужения на другой день была совершена епископій священномъ въ концѣ которой ректоромъ семинаріи протоіереемъ Василіемъ Молоденскимъ произнесено было длинное празднованіе слово. Но окончаніи же литургіи было отслужено молебствіе тому же свитому Равноапостольному князю Владиміру съ провозгашеніемъ въ концѣ его Государя Государю Императору, Государямъ Императрицѣ, царю Наслѣднику, Тезоименитому Великому князю Владиміру Александровичу и всему Царствующему Дому. Во время было пошное и литургия храмъ былъ хорошо освещенъ, пѣніе на не громкое, но правильное; большинство присутствующихъ литургіи были военные, другого же званія присутствующихъ какъ на всеночномъ такъ и на литургіи было не много. Градъ по прибытіи въ семинарскую церковь духовенства Брессаго собора и священника близъ-лежащаго къ городу Иерменю с. Тушка, благоустроеннаго Кременецкихъ градскихъ князя Василія Клепацкаго въ предисесіи святаго животворящаго вѣста, св. иконъ, церковныхъ хоругвей и поздравленія на рѣку Яву, протекающую въ 7-ми верстахъ отъ города Бресса Пожъ, расположенный шалерой по унѣ, Иерменю отъ семинарской церкви къ градскому собору, а между эту предисесію съ подобающей военной честью, а нашъ полка привѣтствовала ее гимномъ. Коль славетъ послѣднее сподъ. Присутстии процессію нано себя, полкъ послѣднее валъ за исо на рѣку. На рѣкѣ, по совершеніи иконы, присутствіи, окроплены были освященною водою святаго иконы, присутствіи при водосвященіи, которыхъ, люди и прочіе, по разчитъ дождливой погоды было очень мало. Городъ былъ цветучъ флагами, а вечеромъ и иллюминированъ.

Празднованіе 900-лѣтняго юбилея Крещенія Руси въ г. Кременецѣ 15-го іюля 1888 года.

Празднованіе въ г. Кременецѣ 900-лѣтняго юбилея Крещенія Руси занеблѣла на страницѣ Вольнскихъ Бюваріальныхъ Відомостей какъ фактъ, выдающийся болѣе своимъ выдѣломъ, чѣмъ равногосударственнымъ значеніемъ, чѣмъ какою Брессаго, гдѣ православный обстановкою. Такой городъ, какъ живущихъ въ немъ православныхъ людей почти терпится въ массѣ, чѣмъ, числомъ католиковъ, въ другое болѣе, не исключенію времени могли бы, пожалуй, и при этихъ условіяхъ представить участивовъ праздника, а потому оживленія патристическаго и религиознаго оживленія болѣе, чѣмъ сколько онъ представлялъ выдѣл, по причинно тому нужно считати и женія обыкновенно бывають закрыты, а въ нихъ, то выдѣлающіеся и служащіе собственно и придають истинно Русское, Христіанское значеніе совершающагося въ Кременецѣ церковно-гражданскому торжеству. Не мало утратило оно своей выдѣлающіеся торжественности и оттого, что проживающій восточно здѣсь Преосвященный Висарій Александръ, по случаю наступающаго юбилея, отозванъ былъ въ г. Житомиръ. Неблагоприятствовала празднованію и дождливая погода, бывшая въ тотъ день, такъ что, еслибы не пришла участія въ торжествѣ, расположенные въ Кременецѣ и около него полки Кавказской Якутскій полкъ и Драгунскій Русскій, то куда бы все, однакожъ, оказалась выдѣла обстановка празднованія. Но все, что должно было сдѣлать и чѣмъ можно было почтить въ великое всероссийское празднество, Церковное, гражданское,

Відомості стосовно святкування 15 липня 1888 року 900-літнього ювілею хрещення Русі в місті Кременець (Вольнскія епархіальныя відомості. Часть неофіціальна.- Почаевъ, - 1888г. - Стр.777-779).

Пожество области огранилось вѣстью о смерти Генералъ-Губернатора А. Р. Древеткина.

16-го юля ректоромъ семинари была отслужена заупокойная литургия и панихида по усопшемъ, скоропостижно Ревельскомъ Губернаторѣ. На панихидѣ присутствовало все городское духовенство и гражданскіе чины.

Смерть того въ честь наставнаго юбилея 17-го числа юля, послѣ литургии, которую совершалъ ректоръ семинари, въ семинарскомъ залѣ состоялася публичная актъ, который на ночь состоялся 15 юли по случаю преставленія ходя на ственный дождливой погоды и усталости духовенства. Благодарно Императору: Гоеударынь Императрицѣ, Государю Наслѣднику, Великой Екапиль Анастаси Михайловнѣ и всему Царевуо-кнреосвященнѣйшему Правительствующему Синоду, Высочайшему Пресвященному Палладію, Архипископу Волынскому, Любимому коннеству и вельмъ православнымъ христіанамъ.

По прибитіи въ залѣ ректора семинари, протоіерея Небенный, и тропари св. Равноапостольному князю Владимиру, вѣдѣтъ за которыми престоженна была для насладиваи рѣчь: «о принати христіанской вѣры Владимиромъ и крещеніи Россіи», составленная наставникомъ семинари Сергѣемъ Владиміромъ, произнесенная же, вслѣдствіе нездоровья г. Владиміра, преподавателемъ Назломъ Троицкимъ. Затѣмъ пропѣтъ была гнать: «Боже Царя храни». Актъ закончить былъ пѣннемъ: «Достоинно есть». Присутствующимъ на актѣ было очень не большое число, не смотря на то, что о немъ завѣдено было городу заблаговременно. Актъ почтили своими присутствіемъ городскій Голола Носниковъ, уѣздный казначей и другіе. Подковникъ Гоцелю навѣстятъ ректора семинари особымъ отношеніемъ, что онъ и поклонитъ Адрекать, (боже почтываи лица въ городѣ) въ сожалѣнію, не могутъ присутствовать на актѣ по случаю панихиды, назначенной въ 11 часовъ утра, въ тотъ же день 17 юли въ лагеряхъ, по

Умершемъ Генералъ-Губернаторѣ.

Въ 1874 году въ Ревелѣ, въ 17-й день юля, скончался отъ апоплексическаго удара, вѣдѣтъ за которыми престоженна была для насладиваи рѣчь: «о принати христіанской вѣры Владимиромъ и крещеніи Россіи», составленная наставникомъ семинари Сергѣемъ Владиміромъ, произнесенная же, вслѣдствіе нездоровья г. Владиміра, преподавателемъ Назломъ Троицкимъ. Затѣмъ пропѣтъ была гнать: «Боже Царя храни». Актъ закончить былъ пѣннемъ: «Достоинно есть». Присутствующимъ на актѣ было очень не большое число, не смотря на то, что о немъ завѣдено было городу заблаговременно. Актъ почтили своими присутствіемъ городскій Голола Носниковъ, уѣздный казначей и другіе. Подковникъ Гоцелю навѣстятъ ректора семинари особымъ отношеніемъ, что онъ и поклонитъ Адрекать, (боже почтываи лица въ городѣ) въ сожалѣнію, не могутъ присутствовать на актѣ по случаю панихиды, назначенной въ 11 часовъ утра, въ тотъ же день 17 юли въ лагеряхъ, по Умершемъ Генералъ-Губернаторѣ.

73

988—1988 гг.

ПРОГРАММА

празднования 1000-летия
Крещения Руси
Волинско-Ровенским
епархиальным управлением
в гор. Луцке

1988 г.

Програма святкування 1000-ліття хрещення Русі Волинсько-Рівненським єпархіальним управлінням в м.Луцьку (1988р.) (Держархів Волинської області, ф.Р-4, Виконавчий комітет Луцької міської Ради народних депутатів 1940-1941, 1944-1999., оп.8, спр.18, арк.73).

г. Луцк
1988 год

ПРОГРАММА ПРАЗДНОВАНИЯ
1000-ого ЮБИЛЕЯ КРЕЩЕНИЯ РУСИ
в гор. Луцке

19-го июля — вторник

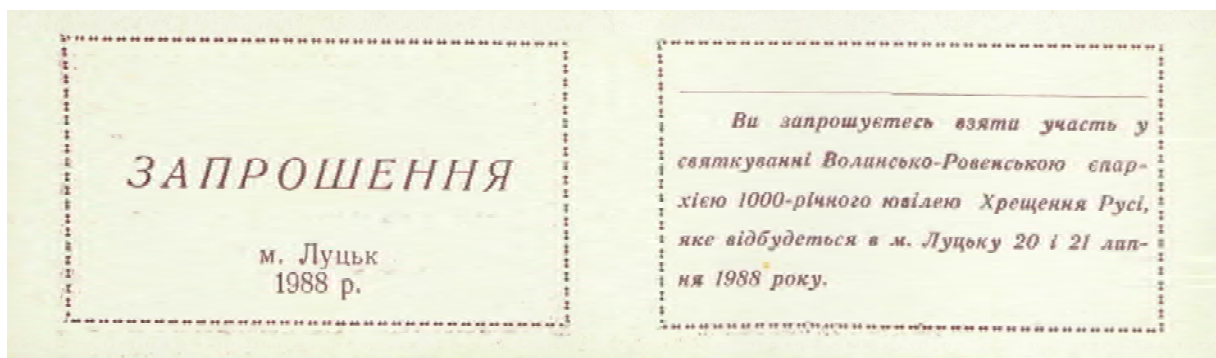
Приезд гостей в гор. Луцк и размещение их в гостинице «Россия»

20-го июля — среда

- 8.30 Завтрак в ресторане гостиницы
10.30 Сбор гостей в здании драмтеатра
11.00 1. Открытие собрания-молитва
2. Избрание президиума
3. Вступительное слово Архиепископа Волынского и Ровенского ВАРЛААМА
4. Краткие приветствия членов президиума
5. Доклад: 1000-летие Крещения Руси и его влияние на жизнь нашего народа и государства.
Пр. П. Влодек
6. Содоклад: Православие на Волыни
Пр. Н. Молис
7. Краткие выступления по желанию.
8. Заключительное слово.
14.00-16.00 — Перерыв. Обед в ресторане гостиницы.
16.00-17.00 — Концерт духовных песнопений.
17.10-18.00 — Концерт мастеров искусств
18.30 — Начало всеобщего бдения
21.30 — Ужин в ресторане гостиницы

21-го июля — четверг

- 9.30 — Сбор в Кафедральном Соборе
10.00 — Начало Божественной Литургии, молебен
14.00 — Возложение венка
15.00 — Официальный заключительный прием всех гостей в ресторане гостиницы.

Запрошення на урочистості (Держархів Волинської області, ф.Р-4, Виконавчий комітет Луцької міської Ради народних депутатів 1940-1941, 1944-1999., оп.8, спр.18, арк.1).

65

- 8 -

Празднование 1000-летия Крещения Руси мы, православные христиане, воспринимаем не только как побуждение к оценке пройденного Церковью пути, но и как время, благоприятное для осмысления задач, стоящих ныне перед нашим Государством, Церковью, перед каждым из нас.

Мы сознаем, что эти задачи обусловлены процессом решительной всесторонней перестройки жизни нашего общества, стремлением осуществить в новых условиях идеи, провозглашенные Великой Октябрьской социалистической революцией. Участвуя как христиане в этих исторических преобразованиях, мы выражаем поддержку Вам, возглавляемому Вами руководству и взятому курсу на обновление нравственной и духовной жизни нашего общества, на дальнейшее социально-экономическое развитие страны, совершенствование социалистической демократии.

Мы проникнуты глубокой заботой о грядущем облике нашей Родины и считаем своим долгом участвовать в его формировании на основе наших христианских убеждений, через утверждение в личной и общественной жизни высоких нравственных идеалов.

Со всеми людьми доброй воли мы радуемся успехам Вашей внешней политики. Мы приветствуем заключение Договора между СССР и США о ликвидации двух классов ракет, полагающего начало ядерному разоружению. Верующие люди видят свою задачу в том, чтобы усердной молитвой и неустанными усилиями всемерно содействовать дальнейшему развитию благотворного процесса разоружения, недопущению милитаризации космоса.

Мы с особым чувством отмечаем значение договоренностей, полагающих начало политическому решению проблемы Афганистана. Вознося вечную память всем нашим погибшим соотечественникам, мы молимся о скорейшем прекращении кровопролития и наступлении справедливого мира в этой стране. Мы надеемся, что это послужит добрым примером к решению других региональных конфликтов.

Мы осознаем особую важность усилий, направленных на укрепление сотрудничества Советского Союза и Соединенных Штатов Америки в вопросах разоружения и достижения международной стабильности.

Сейчас, когда род человеческий приближается к порогу XXI века, Русская Православная Церковь призвала всех христиан начать подготовку к великой дате — 2000-летию пришествия в мир Господа нашего Иисуса Христа и посвятить оставшееся время усердной молитве и трудам, чтобы встретить это священное событие на Земле, свободной от оружия массового уничтожения. Верим, что наступит то благословенное время, когда отношения между всеми народами будут строиться на принципах мира, братства, справедливости и взаимной любви.

Дорогой Михаил Сергеевич! Да благословит Господь Вас и труды Ваши на благо нашего возлюбленного Отечества.

С глубоким уважением

от имени участников Поместного Собора Русской Православной Церкви
ПИМЕН, Патриарх Московский и всея Руси

Троице-Сергиева Лавра,
9 июня 1988 года

**ОБРАЩЕНИЕ К
УЧАСТНИКАМ ПОМЕСТНОГО СОБОРА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ**

Совет Министров СССР поздравляет участников Поместного Собора Русской Православной Церкви, верующих советских граждан со знаменательным юбилеем — 1000-летием введения христианства на Руси, крупным событием в отечественной истории, в развитии русской государственности и культуры.

Советская власть отделила церковь от государства, провозгласила свободу совести, объявила религию частным делом граждан. Государство служит интересам и защищает права всех граждан — верующих и неверующих, запрещает какое бы то ни было насилие над убеждениями людей. Эти положения отражены в Основном законе Советского Союза, обеспечиваются органами народовластия — Советами народных депутатов, а также специальным государственным органом — Советом по делам религий при Совете Министров СССР.

Единство народа, граждан вне зависимости от их отношения к религии является важнейшим условием нашего продвижения к обществу социальной справедливости. Все трудящиеся вместе совершили Октябрьскую революцию, сообща строят социализм, героически отстаивали его на фронтах Великой Отечественной войны, самоотверженно трудились в тылу.

Мы с удовлетворением отмечаем, что между церковью и государством существуют нормальные отношения. Подавляющее большинство духовенства и верующих граждан — патриоты своей страны, всем сердцем они восприняли осуществляемую в нашей стране перестройку, новые подходы к государственно-церковным отношениям в условиях перестройки и демократизации. Как отметил Генеральный секретарь ЦК КПСС М.С. Горбачев, у нас общая история, одно Отечество и одно будущее.

Советское правительство воздает должное активной миротворческой деятельности церкви, ее усилиям в борьбе за разоружение, за безъядерный, ненасильственный мир, за международное сотрудничество. Выражаем надежду, что церковь и верующие и впредь будут выпол-

нять свой патриотический и гражданский долг, отстаивать дело мира, содействовать укреплению гуманистического, нравственного потенциала народа, общенародных и общечеловеческих духовных ценностей, выступать за утверждение высшего блага для людей — жить в мире.

В день исторического юбилея выражаем добрые пожелания всем участникам Поместного Собора Русской Православной Церкви.

СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР

ПРИМЕНИТЕЛЬНО К РАССУЖДАЮЩЕЙ ЧАСТИ НАШЕГО 300-МИЛЛИОННОГО НАРОДА

- 10 -

- 11 -

ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ПОМЕСТНОГО СОБОРА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ

ПИСЬМО
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР

Н.И. РЫЖКОВУ

Глубокоуважаемый Николай Иванович!

Примите сердечную благодарность от Поместного Собора Русской Православной Церкви, собравшегося в Троице-Сергиевой Лавре в ознаменование 1000-летия Крещения Руси, за теплое приветствие и добрые пожелания.

Позвольте мне, как Председателю Собора, от имени представленных на нем архиереев, клира, монашествующих, мирян и себя лично выразить Вам и в Вашем лице — Правительству Союза Советских Социалистических Республик глубокое удовлетворение и сердечную признательность за благожелательное отношение к нуждам Русской Православной Церкви и за содействие достойному проведению празднования 1000-летнего юбилея нашей Святой Церкви.

Мы выражаем Вам особую благодарность за понимание и поддержку в решении проблем жизни Церкви.

Русская Православная Церковь, радуясь обновлению всех сфер нашего общества, благословляет участие своих чад в этом благотворном процессе и среди задач своей пастырской деятельности особое внимание обращает на воспитание неуклонного следования высоким нравственным нормам в личной и общественной жизни, гражданской активности и ответственности, добросовестного отношения к труду. Вместе со всеми согражданами мы проникнуты глубокой заботой о настоящем и грядущем облике своей социалистической Родины и всем сердцем приветствуем и поддерживаем происходящую в стране перестройку, отвечающую чаяниям всего нашего 300-миллионного народа.

Следуя заповеди Христа: "Блаженны миротворцы, ибо они нарекутся сынами Божиими" (Мф. 5, 9) и разделяя искренние устремления нашей страны к всеобщему миру, чада Русской Православной Церкви заверяют, что и в дальнейшем будут столь же целеустремленно и энергично трудиться на ниве миротворчества во благо всеобщего мира.

Поместный Собор Русской Православной Церкви выражает Вам, многоуважаемый Николай Иванович, и Правительству Советского Союза свою глубокую признательность за Ваши труды на благо нашей дорогой Родины и по утверждению прочного и справедливого мира между народами.

Примите сердечные пожелания доброго здоровья, крепости духовных и телесных сил, успешной, плодотворной деятельности на высоком и ответственном посту Главы Правительства.

От имени участников Поместного Собора

ПИМЕН, ПАТРИАРХ МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ

Троице-Сергиева Лавра,
6 июня 1988 года

74 Ж

О Б Р А Щ Е Н И Е
ПОМЕСТНОГО СОБОРА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ
КО ВСЕМ ХРИСТИАНАМ МИРА

От востока солнца до запада велико будет имя Мое между народами (Мал.1,11)

Возлюбленные во Христе братья и сестры!

В эти дни, когда Русская Православная Церковь, воздавая благодарение Всеблагому и Человеколюбивому Богу, отмечает 1000-летие Крещения Руси, собравшийся в Свято-Троицкой Сергиевой Лавре под Москвой с 6 по 9 июня Поместный Собор в лице архиереев, клириков, монашествующих и мирян обращается к вам с призывом возрадоваться вместе с нашей Церковью и прославить всечестное и великолепое имя Отца, Сына и Святого Духа, ибо в Церкви, которая есть Тело Христово, по словам апостола Павла, "славится ли один член, с ним радуются все члены" (1 Кор. 12, 26).

1000 лет назад Господу и Царю веков угодно было явить богатство Своей милости народам Киевской Руси, просветить их светом Евангельской истины. Получившая с Крещением Руси свое бытие, Русская Православная Церковь на протяжении всей своей истории ревностно служила духовно-нравственному воспитанию народа и путеводила ко спасению.

Войдя в семью христианских народов, Киевская Русь приобщилась к мировой истории и цивилизации. На протяжении нескольких веков Русь защищала собой Европу от многочисленных монголо-татарских полчищ и тем защищала ее христианскую веру и культуру.

В своей тысячелетней истории наша Церковь несла апостольскую миссию на обширных пространствах Европы и Азии, от берегов Балтийского моря на западе до региона Тихого океана и Америки на востоке. Просвещая племена и народы на трех континентах, Русская Церковь исполняла Божественную заповедь о проповеди Евангелия всем народам (Мф. 28, 19, 20).

Русская Православная Церковь в начале своего бытия оказалась свидетельницей события великого разделения, происшедшего в христианском мире в середине XI столетия. С тех пор на протяжении всей своей истории она сохраняла открытость к Церквям иных конфессий, позволявшую ее чадам находиться в добрых отношениях с неправославными христианами. Это явилось предпосылкой к установлению братских двусторонних межцерковных связей и к созидательному и заинтересованному участию нашей Церкви в экуменическом движении со времени его зарождения. Сегодня эта открытость проявляется в многочисленных многосторонних и двусторонних богословских диалогах, в нашей активной деятельности во Всемирном Совете Церквей, Христианской Мирной Конференции, в Конференции Европейских Церквей, в сотрудничестве с христианскими Церквями всего мира, в совместном с ними служении благу современного человечества. Как результат развития своего экуменического служения наша Церковь с радостью воспринимает участие всего христианского мира в праздновании ее тысячелетия.

Русская Православная Церковь встречает юбилей в обстановке всестороннего благотворного переустройства советского общества. Она благословляет своих чад деятельно и ответственно участвовать в нем, опираясь на духовно-нравственные христианские принципы.

Возлюбленные братья и сестры! Приближается двухтысячелетие пришествия в мир нашего Спасителя и Господа Иисуса Христа. В преддверии этого великого события Поместный Собор Русской Православной Церкви напоминает о воззвании от имени нашей Церкви, сделанном на Всемирной межрелигиозной миротворческой конференции 1977 года в Москве,

о посвящении оставшегося до этой даты времени сугубым трудам по укреплению мира между народами и обращается ко всем христианским Церквам, ко всем христианам с настойчивым призывом с еще большим усердием проявлять заботу об освобождении нашей планеты от оружия массового уничтожения, об утверждении на ней мира и справедливости и о сохранении целостности творения.

Эффективность этих усилий во многом будет зависеть от готовности и способности христиан различных исповеданий на основе единых для них евангельских истин достичь общности в понимании насущных проблем, стоящих ныне перед человечеством.

Сознавая свое высокое призвание быть светом миру и солью земли (Мф. 5, 13-14), Собор призывает христиан несленно утверждать среди людей, в общественной и международной сферах высокие нравственные принципы. В воплощении в жизнь этих идеалов, в утверждении достоинства каждого человека и каждого народа, в бескорыстном служении общечеловеческому благу, в трудах по сохранению священного дара жизни и утверждению справедливого и всеобщего мира и проявляется общественная миссия христианства в наше тревожное время.

Поместный Собор считает необходимым заявить, что, вступая во второе тысячелетие своего бытия, Русская Православная Церковь будет и впредь полагать свои молитвы и труды на достижение заповеданного Иисусом Христом вероисповедного единства. Церковь будет руководствоваться во взаимоотношениях со всеми Церквами и христианскими исповеданиями даром любви Божией, непреложно соблюдать единство духа в союзе мира (Еф. 4, 3).

Возлюбленные братья и сестры, воздадим благодарение Великому Пастыреначальнику нашему за ниспосланный нам в эти дни опыт духовного общения, за дар совместного служения в нашем разделенном мире.

Да прославится имя Господа нашего Иисуса Христа в нас, и мы в Нем, по благодати Бога нашего и Господа Иисуса Христа (2 Фес. 1, 12).

Троице-Сергиева Лавра,
9 июня 1988 года

ПРЕДСЕДТЕЛЬ

*Фото відновленого Свято-Успенського кафедрального собору
(Храми Волині: фотозбірник. - Луцьк, 2004. - Арк18).*

ПЕРЕХІД ВОЛИНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ПАРАФІЯН НА КАТОЛИЦТВО І УНІЮ В 30-их РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

В 1830-х роках у Волинській губернії, після поразки польського Листопадового повстання, активізувались конфесійні конверсії (переходи від одного віросповідання до іншого). При чому, світська влада вітала оправославлення уніатів та католиків, але категорично забороняла зворотні конверсії. Попри те, переходи православних на унію чи католицтво все таки мале місце. Зокрема, щодо таких конверсій мають певний інформаційний потенціал «відомості про відступників» – специфічний вид писемних історичних джерел, що збереглися у фонді «Волинської духовної консисторії» Держаного архіву Житомирської області.

Для означення переходу православних на унію чи католицтво, в тогочасних документах зазвичай використовувався термін «відступництво» (російською: «совращение» [18, арк. 2 зв.; 6, арк. 58 зв.], «обольщение» [18, арк. 4.; 6, арк. 3 зв.] тощо). А особи, що були запідозрені в такій конверсії, називались «відступниками» – тобто тими, що мусили перейти до православ'я, у зв'язку з законодавчою нормою про обов'язкову приналежність до «панівної релігії» [5, арк. 430.] тих, кого охристили православні священники.

Навіть, якщо такі особи отримали католицьке виховання та багато років сповідалися в костелі, їх вважали правопорушниками і заставляли приймати віру, в якій були охрищені. Тому про переходи до унії чи католицтва можна говорити лише умовно: такі трансформації вважались правопорушенням, адже законодавством Російської імперії взагалі не передбачався вихід з «панівної релігії». Відповідно – не могла офіційно їх визнати й уніатська та римо-католицька консисторії.

Перші систематичні «відомості про відступників» у Волинській губернії з'явилися у другій половині 30-х років ХІХ століття. В січні 1836 року Волинська консисторія своїм указом зобов'язала про усі випадки відступництва повідомляти єпархіальне начальство. В наказі передбачалось, щоб відповідні відомості обов'язково містили: докази колишньої приналежності «відступників» до православ'я, зазначення місця і часу відступництва та дані про спонукачів відступництва [7, арк. 2.]. Також, ще на початку 1830-х років, для активізації конверсії іновірців, Синод видав кілька указів, що стосувались міжконфесійних шлюбів та виховання дітей. Зокрема, 29 грудня 1830 року було наказано, щоб православні священники христили дітей будь-якого іншого сповідання тільки після попереднього роз'яснення батькам про їх зобов'язання виховувати цих дітей в «правилах державної віри» [4, арк. 1-5.].

Подібні укази мали двояку мету і двоякий ефект. З одного боку вони намагались поставити православ'я у винятково привілейоване становище і посприяти інтеграції поляків, литовців, українців та представників інших національностей до російського соціуму. Проте, такі заходи призвели не тільки до розширення можливостей переходу до «державної віри», але й відкрили загрозу різкого збільшення кількості справ, пов'язаних із «відступництвом».

Історичні джерела щодо конверсії православних прихожан у Волинській губернії в 1830-х роках, досліджувались в контексті загальніших проблем. Зокрема, джерелознавчий аспект історії Греко-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ століть вивчався Валентиною Лось [20]. Становище Греко-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в 30-х роках ХІХ століття розглядалось у дисертації Вікторії Білик [1], у монографії Надії Стоколос і Руслани Шеретюк [21]. Конфесійні трансформаційні процеси у Волинській губернії дослідували Сергій Жилюк [19] та Богдан Бойко [2]. Причини переходів з православ'я до греко-католицтва та католицтва у Волинській губернії в 1830-х роках аналізував Роман Голій [3]. Проте, «відомість про відступників» як історичне джерело залишаються маловивченими.

Випадки «відступництва» почастишали після розпорядження Синоду, 29 грудня 1830 року, щодо обов'язкового зобов'язання батьків-католиків виховувати своїх дітей (охрищених православним священним) в «правилах державної віри» [4, арк. 1-5.]. Тому, саме норми сімейного права, на нашу думку, стали важливою передумовою появи великої кількості випадків «відступництва», які законодавством Російської імперії класифікувались як правопорушення. Переходи на католицтво і унію мали місце навіть після поразки польського повстання 1830 – 1831 років та антикатолицьких заходів імперської влади.

Особливо яскраво це можна побачити у відомостях кременецьких благочинних. Зокрема, у звіті Іоана Гадзяцького за 1837 рік, зазначалось, що у селах Великі Дедеркали і Малі Дедеркали було 42 особи (17 сімей), які перейшли до католицтва. Серед них – щонайменше 18 «відступників» з сімей, де, батько – православний, а мати – католичка, та 9 «відступників», – де батько – католик, а мати – католичка [9,

арк. 26-28.]

Спираючись на відповідні відомості, можна визначити населені пункти, де найбільше відбувалось таких конверсій. Наприклад, у Кременецькому повіті благочинні часто вказували, що «спокушення» (російською – «совращения») в католицтво мали місце в Шумську (римо-католицькому монастирі, пізніше – каплиці), Кременці (францисканському костелі), Великих і Малих Дедеркалах (монахами-реформатами), Новому Вишневі. В Ковельському повіті – у містечку Мацієві [9, арк. 3-4.]. Значна кількість переходить на унію відбувалась у Дерманському василіанському монастирі (Дубенський повіт), та в селах Великі Кошари і Велицьк (Ковельський повіт).

У відомостях надавалась також інформація (походження, стать тощо), яка дозволяє зробити певний соціологічний аналіз категорії «відступників». Зокрема, у переліку за 1837 рік по Ковельському повіті зазначалось, що серед дорослих «відступників» були представники різних соціальних верств: судовий службовець, син губернського секретаря, дворяни, селяни, міщани, – загалом 15 чоловіків і 2 жінки [9, арк. 10 зв.-14.]. Таку різноманітність соціального представництва можна спостерігати і в інших повітах. Часте ж переважання кількості чоловіків у переліках [9, арк. 10 зв.-14, 18-22, 34] можна частково пояснити тим, що жінки були менш схильні до конфліктності і до відкритої переміни релігійної належності, а на чоловіків, як відповідальних за сім'ю, звертали увагу у першу чергу.

Окрім дорослих осіб, зазначались і їх діти. Наприклад, за згаданою відомістю, в селі Паридуби, Ковельського повіту, в переліку зазначались 10 дворян – Жахановичів – та 11 їхніх дітей, яких умовно можна назвати «другим поколінням “відступників”». Така категорія дещо відрізнялась від «першого покоління», адже «другому» іноді вдавалось домогтися офіційного визнання їх католиками. Проте, це не стосувалось згаданих Жахановичів, з Паридубів: 12 з них (включаючи дітей) перейшли до православ'я, і у відомості за 1838 рік зазначалось у Паридубах вже 7 «відступників» [8, арк. 1].

Дивно, що серед доказів відступлення Жахановичів, вказувалось (можливо не навмисно, а з необачності), що двоє з них були охрищені православними священиками у 1776 і 1790 роках [9, арк. 12.] – що мало ймовірно, адже тоді ще існувала Річ Посполита і православних храмів на Правобережжі (не кажучи вже про Волинь) було дуже мало. Подібні неточності – непоодинокі. Наприклад у відомості кременецького благочинного Іоана Гадзяцького також згадано про православне охрищення 1788 року [9, арк. 29.]. Проте, така інформація мабуть і не вважалась «основним доказом», бо поряд з нею могли вказуватись відомості про прийняття тайнств в православному храмі, що вважалось вагомою підставою зараховувати людину до православних сповідників.

Ще п'ятеро Жахановичів в православних метриках не було знайдено зовсім [9, арк. 13.]. Тобто, їх приналежність до «державної релігії» не підтвердилась. Всього протягом року із осіб, зазначених у відомості за 1837 рік, у Ковельському повіті, крім Жахановичів, «повернулось до православ'я» ще чотири особи: син губернського секретаря, дворянка з Ковеля, «відступниця» в унію з села Люблинець і селянин з Буцина. У 1838 році «відступників» у повіті було вже 12, але знову додавалось 11 дітей, «незаконно» хрищених в латинському і уніатському обрядах (5 в Ковелі і 6 в Люблинці) [8, арк. 4-6].

Також було приєднано до православ'я дочку Дарії Ковальської, «відступниці»-жительки села Руська Гута, Кременецького повіту. Про Дарію Ковальську у відомості за 1837 рік зазначалось, що вона сповідалась у православній церкві в 1811 і 1812 роках, але пізніше перейшла до унії і католицтва (Таблиця 1.). На тій підставі, Дарія офіційно вважалась православною. Відтак, її дочку, яка відмовилась приймати православ'я [9, арк. 71], було привезено кременецьким приставом до консисторії. Там 21 жовтня 1838 року – складено відповідне прохання, від імені Агнешки. Після чого її у Почаївській Лаврі було приєднано «по чину, з кляткою» [9, арк. 72, 74].

Таблиця 1.

Витяг з відомості кременецького благочинного Костянтина Шумовського про відступників, станом на 1837 рік*

№	Населений пункт, рік народження особи	Де охрищена особа	Чи була особа православною (чи приймала таїнства в православній церкві)	Коли, де і ким був відведений від православ'я
1.	В селі Руська Гута. Дарія Ковальська		Сповідалась у 1811, 1812 роках	В 1811 році повінчалась з римо-католиком. В 1814 році перейшла до уніатів в Дерманському монастирі, потім – в Шумську римо-католицьку каплицю
2.	В селі Угорськ. 1802 року народження	В православ'ї		В 1811 році. В Шумську. Латинським ксьондзом
3.	В селі Борки. Чоловік, 1791 року народження		Приймав	В 1805 році. В Шумбарському костелі. Колишніми тринігарами
4.-7.	Його чотири дитини. 1, 5, 9, 16 років	В Шумському костелі, тринігарами	Ні	Монахами в Шумбарі
8.	В селі Борки. 40 років	В православній церкві (за свідченнями селян)	Так (за свідченнями селян)	В 1810 році. В Шумбарі. Тринігарами.
9.	В селі Борки. 26 років. Де зараз невідомо (поміщик його відпустив)	Православним священиком	Так, до 1829 року	В 1829 році. В колишньому Кременецькому францисканському костелі.
10.	В селі Борки. 33 роки. 1804 року народження	Православним священиком	Ні, крім миропомазання	В 1814 році. В Кременецькому францисканському костелі
11.	В селі Борки. 48 років.	Православним священиком в 1789 році	Так	В 1804 році. В Шумбарському тринігарському костелі
12.	В селі Залісці. 13 років	Православним священиком в 1824 році	Ні	В 1833 році. В Шумську

*Джерело: Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 44. Арк. 2 зв.-4.

Відомості про «відступників» у Російській імперії мали певне юридичне значення. Адже їхній зміст часто ставав для місцевої влади підставою для застосування стягнень. Зокрема земський суд, на вимогу духовного правління, міг привозити «відступників» до повітового міста, де їх мали переконувати приєднатись до «державної релігії». Часто «переконування» (російською – «увещевания») [16, арк. 7.] призводили до негайного приєднання.

Якщо особи, звинувачені у відступництві, не погоджувались перейти на вимогу духовного правління [11, арк. 2] або земського суду [12, арк. 1; 13.], то їх, «арештантів» [11, арк. 2], під конвоєм відправили до Почаєва у Волинську духовну консисторію.

Тому відомості складались досить детально, хоча і не завжди мали повну інформацію, яку вимагала консисторія. Наприклад у звіті кременецького благочинного Костянтина Шумовського, за 1837 рік [9, арк. 2 зв.-4.], містилась інформація, яка могла бути використана як доказ того, що особи, звинувачені у відступництві, колись були православними: про місце народження і охрищення особи та про те, чи приймала особа таїнства у православній церкві. Але розділ «Коли, де і ким був спокушений» (у російськомовному оригіналі – «Когда, кем и где был совращен», тобто відведений від православ'я) був зазвичай менш конкретним – без зазначення імен і прізвищ (Таблиця 1.). Адже покарання «спокусників» залежало не від консисторії, а від світської влади (повітова поліція і земський суд), яка у деяких повітах була апатичною і недієвою не тільки в наданні стягнення «спокусникам», а й у виконанні вимог духовних правлінь щодо самих «відступників».

Щоб пожвавити органи повітової влади, Волинське губернське правління 9 вересня 1838 року наказало земським судам привести до консисторії осіб, зазначених у переліках «відступників». Зокрема, такий наказ було вислано Луцькому, Рівненському, Кременецькому і Ковельському повітам.

Попри, бездіяльність місцевих органів влади окремих повітів та значний термін давності «відступлення» (вони переважно відбулись ще у 1800-1820-х роках), кількість звинувачених осіб, за відомостями 1837-1838 років, мала тенденцію до скорочення. Однак, зменшення кількості «відступників» відбувалось не тільки через перехід до православ'я, діяльність органів влади та демографічний чинник, а й через викреслення таких осіб з переліку звинувачених.

Консисторія дозволяла викреслювати «відступників» на підставі прохання духовного правління або через аргументовану непоступливість звинувачених осіб. Перший варіант зустрічався нечасто (в основному у повітах, де місцева влада не допомагала повітовим духовним правлінням). Наприклад, за відомістю 1837 року, у селі Коловерти і в містечку Степань, Рівненського повіту, було зафіксовано, що два «відступника», які мали б проживати там, покинули зазначені населені пункти і не відомо де перебували (Таблиця 2.). На тій підставі Рівненське духовне правління попросило консисторію викреслити їх з переліку «відступників» [9, арк. 40], а консисторія, у свою чергу, задовольнила прохання [9, арк. 43].

Таблиця 2.

Витяг з відомості про відступників, надісланої Рівненським духовним правлінням, станом на 1837 рік*

№	Населений пункт, де проживала особа	Де охрищена особа	Чи була особа православною (чи приймала таїнства в православній церкві)	Коли, де і ким був відведений від православ'я
1.	Село Коловерти	Латинським ксьондзом	Ні	Мати – православна, батько – католик. Невідомо, де зараз є
2.	Містечко Степань	Невідомо	Ні	Не перебуває в Степані
3.	Слобода Озерце (належить до Погоріловки)	Православним священиком у 1820 році	Ні	–

№	Населений пункт, де проживала особа	Де охрищена особа	Чи була особа православною (чи приймала тайнства в православній церкві)	Коли, де і ким був відведений від православ'я
4.	Містечко Деражно	–	Ні	Перейшли на латинський обряд, коли були при поміщицькому дворі
5.	Село Городище		Так, до 1823 року	
6.	Село Золотів	Має 58 років	Так. В 1806 році повінчалась з шляхтичем	Перейшла на латинський обряд

**Джерело: Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 44. Арк. 40-42.*

Другий шлях викреслення «відступників» полягав у офіційному їх визнанні як католиків. Переважно це стосувалось другого покоління «відступників», тобто дітей тих осіб, які перейшли від православ'я до католицизму. Так, навіть якщо «перше покоління» поверталось до православ'я, то дітям, незважаючи на вплив повітового суду і губернської адміністрації, іноді таки вдавалось домогтися від Волинської консисторії дозволу залишитись в католицизмі – сповіданні, в якому були охрищені [10, арк. 10].

У таких випадках підставою для виключення з переліку, була відсутність письмового зобов'язання їхніх батьків щодо виховання дітей в православ'ї. Крім цього, як другорядні чинники, враховувались також і: категоричність відмови приєднатись, мотивація категоричності тощо [6, арк. 33-34.; 10; 17]. Проте, звичайно, головними критеріями визнання Волинською консисторією «відступників» як католиків, була відсутність в православних парафіях документальних доказів приналежності тих осіб до «державного сповідання».

В окремих випадках особи, звинувачені у відступництві, переселялись до інших повітів. Так, селянин, що перейшов до католицизму під час служби у поміщика [14, арк. 1], з Старокостянтинівського повіту переїхав до Новоград-Волинського повіту, у село Ладиги, яке належало тому ж поміщику. Переселення було зроблене, щоб чиновники не могли знайти «відступника», але село Ладиги приєднали до Старокостянтинівського повіту. Й селянин таки приєднався, за повідомленням земського суду, від 6 жовтня 1836 року. Іноді особи, звинувачені у відступництві, навіть переселялись кілька разів з місця на місце, щоб не поступитись правлінням і консисторії [15].

Узагальнивши дані із відомостей, можна зробити висновок, що значна частка «відступлень», зафіксованих у 1837 році, виникла протягом першої третини XIX століття (Таблиці 1-2, колонки «Чи була особа православною» та «Коли, де і ким був відведений від православ'я»), а у другій половині 1830-х років подібні конверсії мали тенденцію до спадання.

Таким чином, документування конверсій православних парафіян є історичним джерелом, яке має інформаційний потенціал щодо: статистичної інформації про осіб, котрі перейшли на унію та католицизм (час конверсії, стать і вік «відступників»); визначення основних центрів таких конверсій; з'ясування причин переходів тощо.

1. Білик В. А. Греко-уніатської церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вікторія Андріївна Білик ; Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк, 2009. – 267 с.

2. Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793 – 1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 09.00.11 / Богдан Євгенович Бойко. – К., 2009. – 225 с

3. Голій Р. В. Зміна віросповідання з православ'я на греко-католицизм та католицизм як явище релігійного життя у Волинській губернії в 30-х роках XIX століття / Р. В. Голій // Літопис Волині. – 2012. – № 10. – С. 23-27 (0,5 др. арк.).

4. Державний архів Житомирської області. Ф.1. Оп. 7. Спр. 99.

5. Там само. Спр. 1054.

6. Там само. Спр. 1079.

7. Там само. Оп. 8. Спр. 6.

8. Там само. Спр. 20.

9. Там само. Спр. 44.

10. Там само. Спр. 133.

11. Там само. Спр. 372.

12. Там само. Спр. 494.

13. Там само. Спр. 507.

14. Там само. Спр. 530.

15. Там само. Спр. 1045.

16. Там само. Спр. 1384.

17. Там само. Спр. 1584.

18. Там само. Оп. 81. Спр. 71.

19. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.) / Сергій Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.

20. Лось В. Е. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Валентина Едуардівна Лось ; Дерд. ком. арх. України, Українського НДІ арх. справи та документознавства. – К., 2007. – 20 с.

21. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): монографія / Надія Стоколос, Руслана Шеретюк. – Рівне : ПП. ДМ, 2011. – 320 с.

Геннадій ГУЛЬКО (Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ В ДОБУ «ДВОВІР'Я» НА ВОЛИНІ (кін. 10 - сер. 13 ст.)

Проведення цьогорічних державно – церковних заходів щодо відзначення 1025-ї річниці хрещення Київської Русі є однозначно вмотивованим приводом для подальшого осмислення значимості цієї події в історії традиційних християнських церков в Україні та її державності в цілому. Особливо цікавим є питання початків українського православ'я, період становлення та розбудови якого, як відомо, був непростим. Активне суперництво між прогресуючим християнством та язичництвом з його багатовіковими традиціями, незважаючи на рішучу підтримку Церкви князівською владою, продовжувалося на величезних просторах давньоруської держави кілька століть [9:107]. У хронологічному контексті це явище, зокрема на Волині, могло тривати від часу прийняття християнства князівською верхівкою, частиною бояр і городян в 988 – 992 роках та до монголо – татарської навали і зростання, за цих умов, ролі Церкви у 40-х роках 13-го століття [25:85]. Саме цей історичний відрізок, характерний проявами релігійного синкретизму, більшість дослідників історії християнства в Україні називають періодом «двовір'я» [26:271]. За умов монгольської експансії та поступового занепаду Волинсько – Галицької держави, він завершився рядом компромісів з боку як православної так і католицької канонічних доктрин, що в різних проявах залишились навіть у наші часи [19:434]. Свідченням цього, зокрема й на Волині, є чисельні архаїчні прояви, не пов'язані з християнським віровченням, у сучасних народних культурних традиціях, зокрема, колядках, щедрівках, писанках, вишивці, побутових звичаях тощо [4:674]. Все це, як відомо, надало також особливого національного колориту обрядової практики православної церкви в Україні, яка дещо відрізняється від традицій суто Руської православної церкви.

Незважаючи на зростаючу кількість досліджень з цієї тематики, тут все ще залишається ряд недостатньо вивчених проблем. У даному повідомленні розглянуто лише одну з них, на матеріалах Волині ще недостатньо вивчену. Тут подано короткий аналіз більше як десятка металевих предметів з очевидною язичницько – християнською символікою, наданих для дослідження кількома волинськими колекціонерами і ще не введених у науковий обіг. Згідно їх слів, ці речі були знайдені на території Волинської області, а порівняння їх з відомими фахівцям аналогами свідчать, що вони могли бути у вжитку місцевого населення на рубежі 1-го та 2-го тисячоліть нової ери. Саме цей фактор дає можливість більш глибоко пізнати духовний світ волинян у згадану вище «перехідну» епоху. Адже цілком вірогідно, що й до них стосувалася критика, висловлена одним з церковних книжників 12 століття про те, що навіть знатні міські жителі у церкву неохоче ходять і водночас «... идолам кланяються во образ человекъ и послужа твари» [19:436]. Відомим для Волині фактором у 12 – 13 століттях, була й язичницька практика підсипки з попелу та вугликів у кургани з вже християнськими тілопокладними захороненнями, виявлення біля них штучно пошкодженої сакральної атрибутики тощо [10:163].

До матеріальних раритетів, що підтверджують такий період «двовір'я» на території нашого краю, перш за все слід віднести тогочасні амулети, що мають елементи язичницької та християнської символіки [5:57]. Це, зокрема, п'ять фрагментів хрестосолярних підвісок, кожна з яких має свої особливості. Виготовлені вони з бронзи методом лиття. Перша, найбільша за розміром (2,5 на 2,5 см.) являє собою півторасантиметровий дванадцятикінцевий хрест, вміщений у кільце, рамена хреста та обвід кільця мають однакову товщину (рис. 1:1). Підвіска виглядає досить аскетично, не має жодного орнаменту та прикрас. Типологічно схожа на цю підвіску й наступна, від якої збереглася лише частина - втраченими є нижнє рамено хреста та третина обводу. Вона була дещо овальної форми, її діаметр, вірогідно, складав 2,2 см. Разом з тим внутрішня частина обводу тут була прикрашена фігурними зубчиками, хрест по центру композиції та фрагменти обводу орнаментовані валиками та округлими виступами (рис. 1:2). До іншого типу належить ще одна підвіска, діаметром 2 см, у якій втрачено нижнє рамено хреста та частина обводу (рис. (1:3). У ній ромбічної форми середохрестя, центральні перекладини хреста, що складаються з двох паралельних рельєфних ліній, плавно пересікаються [30:24]. Обвід підвіски та півторасантиметровий хрест жодних прикрас не мають. Ефектно виглядає наступна підвіска діаметром 1,5 см, яка, незважаючи на малий розмір, має чіткий орнамент на обідку, а хрест з листкоподібними раменами, прикрашений рельєфними лініями (рис. (1:4). Аналогічно сприймається і наступна підвіска, хрест якої вміщений у кільце діаметром 1,8 см. Кільце не має орнаменту, зате округлі потовщення в центрі хреста та завершення його рамен також прикрашені фігурними виступами (рис. (1:5). Виявлені ці підвіски біля Луцька, у Горохівському, Локачинському та Іваничівському районах, і в цілому такі знахідки були характерними практично для всієї Київської Русі періоду 10 – 13 століть. Вони могли бути як привозними, так і виготовлятися в головних містах Волині - Володимир – Волинську, Дорогобужі та Луцьку [12:61].

Як вважають фахівці, при виготовленні підвісок наші пращури розміщували хрест у середині сонячного кола з тим, щоб промені цього символічного сонця розходилися на всі чотири сторони світу - північ, південь, схід та захід. Водночас поєднання на композиціях підвісок хрестоподібних знаків із сонячним колом, а також знаками землі, води тощо, відоме було жителям нашого краю ще з доби енеоліту і зустрічається на розписній кераміці ще трипільської культури. Ромб, що означав землю, ділився косим хрестом на чотири квадрати, а крапки зерна в середині квадратиків розташовувалися хрестоподібно [19:522]. Такі прадавні традиції зображення символіки вищих божеств не суперечили переконанням тодішнього населення Волині і охоче сприймалися автохтонними язичниками та новонаверненими християнами. Саме тому подібні орнаменти з солярною та землеробською символікою були характерними не лише для Київської Русі, але й для ряду інших народів східної Європи і дожили серед місцевого населення до 19 століття.

Уже інший різновид сакральних прикрас являють собою дві бронзові хрестолунничні підвіски (рис. 1:6). Обидві мають вигляд напівовалу триріжкового місяця з трипелюстковим хрестом у центрі, розмір їх становить 3,1 на 2,5 см. Лицева сторона підвісок прикрашена хвилеподібним орнаментом з елементами псевдозерні (на зображенні місяця) та рослинним - на раменах хреста. Одна з них має облямуну голівку для кріплення, але обриси хреста тут технологічно оброблені краще, більш чітко проглядається згаданий орнамент. Можна вважати, що виготовлені вони в одній майстерні, були одного зразка, хоча й вилиті з різних матриць. Знайдені на значній віддалі одна від одної - перша (ціла) біля Луцька, а інша - біля Шацька. Взагалі, такого роду знахідки підвісок є на Волині непоодинокими, виявляли їх біля м. Володимир – Волинський, в Ківерцівському та Горохівському районах, на сусідній Рівненщині та Тернопільщині [16:506]. Згідно археологічних даних лунниці здавна були однією з поширених прикрас на Русі, хоча вважається, що спочатку вони виготовлялися з арабських зразків 9 – 10 століть. Адже є загальновідомим, що в слав'янських географічних широтах місяць ніколи не дивиться рогами донизу. Проте досить швидко в поєднанні з хрестом – сонцем така композиція на сакральних предметах стала досить популярною. Це пояснюється тією обставиною, що населення значної частини Київської Русі вважало - така композиція на прикрасі охороняє людину від хвороб. Крім цього, в ті часи були переконання, що сонце, яке часто зображалося у вигляді хреста, та місяць вважалися покровителями шлюбу і, цілком можливо, що така підвіска була однією з найпоширеніших жіночих прикрас. Як версія, вважається також, що хрестолунничні підвіски зображають небесну сферу з її двома небесними рівнями, нависаючими над землею, що зображена у вигляді хреста в рослинному орнаменті [19:507]. Такі синкретичні вірування, вірогідно, широко побутували серед давньоруської спільноти. При цьому хрест, як символ нової «князівської» релігії, ще довго сусідствував у віросповідній практиці волинян доби середньовіччя поряд із зображеннями місяця та сонця, як з атрибутами язичницьких божеств Дажьбога та Мокоші.

Про це, зокрема, засвідчують ще декілька предметів з такою «паралельною» символікою, знайдені

біля сіл Коршів, Городище, Несвіч Луцького та Свидники Ковельського районів. До них, зокрема, належить круглий двосантиметровий бронзовий медальйон, де методом чеканки зображений у рослинному стилі хрест, рамена якого мали трилопатеві завершення (2:1). Досить своєрідно виглядає і силует типового натільного хреста 11 століття 3,5 на 3 см, що широко побутував у багатьох регіонах Київської Русі (2:2). Рамена та ромбічна основа хрестика прикрашені чотирма колами і все це однозначно має солярні ознаки. Як вважається, така його суто давньоруська форма може бути пізнішою стилізацією язичницького «дерева життя». А вже від зображення стилізованого дерева з стовбуром і двома горизонтальними гілками, волинянам тієї доби було зовсім недалеко до сприйняття символіки хреста як об'єкта поклоніння [12:68]. Тим більше, що в язичницькі часи окремі типи дерева (дуб, ялина, береза), як і в пізнішу добу хрест, вважали животворящими. Не менш характерний вигляд має і ще один натільний хрестик розміром 4 на 3 см, в центрі та закінченнях рамен якого зображені круги, причому останні обрамлені трьома промінчиками (2:3). Привертає увагу ще один натільний хрестик розміром 3,6 на 3,3 см, на раменах якого майстер розмістив кола – виямки, заповнені емаллю жовтого, тобто «сонячного» кольору (2:4). Зустрічаються також хрестики з виямчастою емаллю і світлозеленою, тобто «весняною», відтінку [30:23]. До хрестів з солярними ознаками належить і фрагмент двосантиметрового свинцевого натільного хрестика – сварги, тобто рамена якого мають виступи, що надає йому вигляду близького до язичницького символу свастики (2:5). У цілому, згідно відомих науці аналогів, переважна більшість згаданих вище сакральних предметів можна віднести до кінця 10-го середини 13-го століть, тобто до класичного періоду «двовір'я».

Наскільки тривалим було таке співіснування у світогляді тогочасного суспільства прадавніх язичницьких вірувань та символів з новими, християнськими, свідчать наступні предмети з сакральною символікою. Перш за все це два амулети - медальйони, виготовлені з сплаву на основі цинку, в них обломані вушка, знайдені вони у Володимир – Волинському та Турійському районах. Обидва вони діаметром 2,4 см, на прикрашеному штриховкою обідках зображені восьмилистки у колі – один з відомих дохристиянських солярних символів. Цей знак широко побутував серед волиняни доби середньовіччя на перстнях та господарських виробках з дерева тощо. На першому з них пелюстки квітки, що символізують сонце, мають залишки жовтої емалі, а на реверсі зображено стилізований хрест з лископодібними раменами. Дещо по іншому виглядає інший амулет – медальйон, де на реверсі зображена символіка римсько - католицького ордена Ісуса (езуїтів) – «IHS» та чотирираменний хрест над збільшеною по горизонталі літерою «Н» (рис. 3:1). У нижній частині медальйону, від краю орнаментованого кола до літер спрямовані три мініатюрні стрілки. Як відомо з наукових джерел, згадані літери є аббревіатурою слова Ісус (тобто Ісус Христос) [26: 644]. Щоправда, ці літери на амулеті чомусь зображені в дзеркальному ракурсі – «SHI». Таке незрозуміле їх розміщення можна пояснити помилкою місцевого майстра при виготовленні матриці, або ж ми маємо факт якоїсь маловідомої форми містичної середньовічної символіки.

Майже аналогічну символіку було зображено і на амулеті - сокирці розміром 5,5 на 4 см, виявлену біля селища Локачі (рис.3:2). Схожим є і метал, з якого виготовлений цей виріб. Як відомо, сокира у балтійській та слав'янській середньовічній традиції була символом язичницького бога Перуна, і за існуючими й нині народними повір'ями вона мала охоронну функцію. Тут на аверсі амулету зображений ще один відомий язичницький солярний символ - шестипелюстник у колі, а на протилежному боці - згадана вище типова аббревіатура ордену Ісуса «IHS». Варто зазначити, що ця римсько – католицька структура була створена в 1534 році саме для боротьби з вільнодумством та ересями. Тому медальйони та амулети ордену езуїтів у поєднанні з язичницькими солярними символами можуть свідчити, що в практиці католицької церкви у той складний для неї період «Реформації» допускалися певні богословські компроміси у церковній орденській символіці. Як варіант, можна також висловити версію, що подібна, нібито суто «езуїтська» аббревіатура, мала більш раннє походження і, наприклад, у 10 – 13 століттях вона ще виражала загальнохристиянський, а не суто конфесійний зміст.

Про недостатню дослідженість теми, пов'язаної з символікою на сокирках - амулетах, свідчить ще одна з них, знайдена біля с. Литовеж Іваничівського району (рис. 3:3). Її розмір 4,1 на 3,5 см та вагою 16,5 гр, виготовлена вона зі сплаву на основі бронзи. На аверсі амулету є зображення, схоже на елементи тризубу, центральний «зуб» якого має два овали з крапкою по центру. Основа цього знаку опирається на коло з чотирма меншими кружельцями в центрі та двома боковими відгалуженнями. Зправа, біля шпори, частково видне ще одне коло, прегороджене навіпіл. Край леза сокирки прикрашений онаментом, що проглядається слабо. На реверсі амулета зображено ще одне, більше коло з нечіткими символами в середині, але з класичним латинським хрестом на верхівці. Основа кола торкається хвилеподібного

Додатки: Рисунки 1-6. Хрестосолярні, хрестолуннична підвіски, натільні хрестики та амулети доби «двовір'я», знайдені на Волині. Знаходяться у приватних колекціях в м. Луцьку. Рисунки Володимира Міскевича.

Рис. 1:1-5 Хрестосолярні підвіски 11-13 ст.

Рис. 1:6 Хрестолуннична підвіска 11-13 ст.

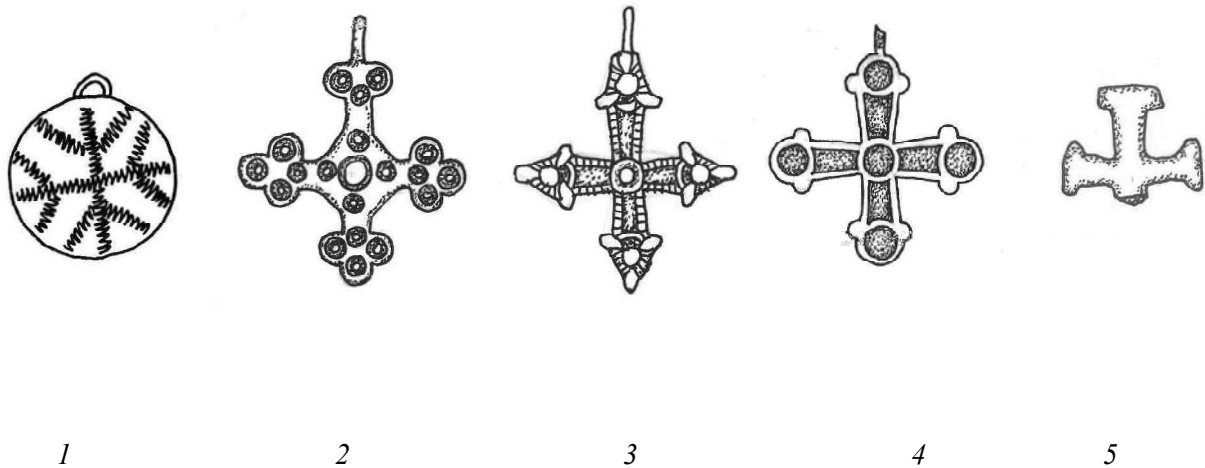

Рис. 2:1-5 Медальйон та натільні хрестики з елементами солярної символіки, 11-13 ст.

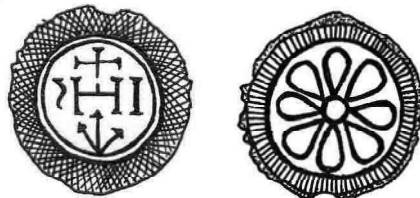

Рис. 3. Медальйон з християнською символікою та язичницьким «вісьмилістником», 16 ст.

орнаменту із двома вже згадуваними овалами з крапками по центру. У верхній частині сокирки, з обох сторін, біля круглого обушка зображено ще один знак, схожий на навскісний хрест. Можливо, тут відображена схема світобудови в розумінні середньовічного рицаря або ж відображена символіка його статусу в суспільстві. Разом з тим, на сокирці присутні елементи язичницької та християнської символіки. Щодо дійсного значення зображень на сокирці – амулеті, то тут можна лише про це здогадуватися. Адже аналогів даної символіки, у всіх переглянутих автором дослідження інформаційних джерелах, ще не виявлено [28:144].

Але найбільш ефектно виглядає ще один амулет часів середньовіччя з елементами християнської та язичницької символіки, знайдений біля м. Устилуг (рис. 3:4). Він має вигляд чотиригранного меча і водночас латинського хреста, лезо його нижче гарди однаково потовщене, а вістря рівномірно загострене. На трьох гранях леза добре помітні літери, можливо, скандинавські руни, а ще одна – надписів та орнаменту не має. Лезо амулета завершується гардою норманського типу, що має вигляд фігурної поперечини, злегка загнутої вгору на кінцях. Вона прикрашена короткими насічками та розетками. Майстерно оформлено виглядає і руків'я, яке злегка потовщене посередині та має навскісну насічку. Воно завершується виступом з чотирма тирикутними гранями, на двох з них зображено згорнуту в напівколо змію. Крім цього, виступ має дужку, до якої приладнано овальне кільце без шва, що служить для кріплення шнура. Виготовлений амулет з низькопробного срібла методом лиття з наступним різьбленням та якісним шліфуванням. Загальна довжина амулета з кільцем 6 см, вага – 5 гр. Високохудожній рівень оформлення цього амулета та його пропорційні форми свідчать про досить високий фаховий рівень середньовічного ювеліра, який зумів перетворити свій зовсім невеличкий виріб – амулет у справжній мистецький витвір. Водночас він дуже нагадує зображення так званого «магічного меча», описами якого були заповнені різноманітні оккультні трактати часів середньовіччя. У цілому, такого типу високохудожній оберіг міг належати лише заможному середньовічному військовому, можливо – католицькому воїну – рицарю із Західної Європи, які з різних причин були частими гостями нашого краю [7:419]. Разом з тим, не виключена можливість і більш пізнього датування цього амулету, неточно скопійованого вже в наші часи з реально існуючого зразка. З цієї причини згадані вище рунічні написи поки що розшифрувати не вдалося.

Щодо всієї описаної групи сакральних предметів, то можна зробити висновок, що такі різнопрофільні стилізовані речі, виготовлені з бронзи, свинцево – олов'янистих сплавів та й срібла дійсно могли використовуватися різними верствами середньовічного населення Волині. Зокрема, хрестосолярні та хрестолунничні підвіски, як обереги, вірогідно, прикрашали в 10 – 13 століттях головний убір або ж шию, у складі намиста, у жінок. Водночас класичні натільні хрестики вже в ті часи носили виключно на шиї, і можливо, разом з напівязичницькими амулетами. Таке поєднання в підвісках християнської символіки – хреста та елементів язичництва - сонця та місяця, засвідчують, що християнська церква в цю історичну добу досить терпляче сприймала таке сусідство. Вона ще довгий час не вимагала від своїх вірян носіння виключно натільного хрестика «канонічного» зразка. При цьому, як зазначалося, навіть привозні «київські» хрестики 11 – 13 століть все ще мали помітні ознаки солярної символіки. До речі, не відомо жодного середньовічного церковного повчання з критикою носіння такої наполовину язичницької символіки, в той же час вони переповнені словесним бичуванням різного роду інших обрядових та побутових язичницьких пережитків у житті тогочасного населення. Щодо згадуваних у дослідженні амулетів – сокирок та амулета - меча, то вони, як і відомі аналоги з суто дохристиянською символікою, належали виключно чоловікам – воїнам [28:112].

Наявність на них аббревіатур римсько – католицької церкви засвідчує про помітний вплив вже в 11 – 13 століттях на території нашого краю окремих католицьких структур або ж про перебування на Волині у певні історичні періоди військових, прихильників західної християнської традиції. Тут є всі підстави стверджувати, що релігійні переконання в окремих з них, поряд з християнськими, носили і язичницький характер. У цьому контексті особливо переконливо виглядає описаний у дослідженні амулет – меч, у якому поєднані як сакральна, так і значна технологічна та художня інформація. Водночас, він, як і вищезгадані мініатюрні сокирки та медальйони, є конкретним матеріальним свідченням давніх зв'язків різних верств середньовічної Волині з тодішньою центрально- та західноєвропейською спільнотою. І як свідчать окремі згадані вище артефакти, вона, як і населення Київської Русі, також досить довго звільнялася від дохристиянських пережитків.

Привертає увагу і той фактор, що частина згадуваних вище сакральних предметів з елементами релігійного синкретизму, мають на собі ознаки штучних пошкоджень або ж слідів вогню. Тут є всі підстави стверджувати, що окремі з них дійсно були використані під час поховальних та поминальних обрядів волинян доби «двовір'я», які, як було згадано вище, навіть у 13 столітті та й дещо пізніше зберігали у

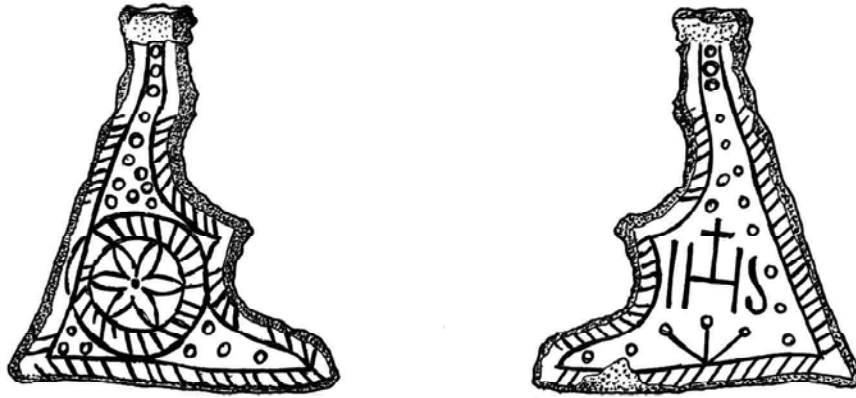

Рис. 4. Амулет-сокирка з християнською символікою та язичницьким «шестилистником», 16 см.

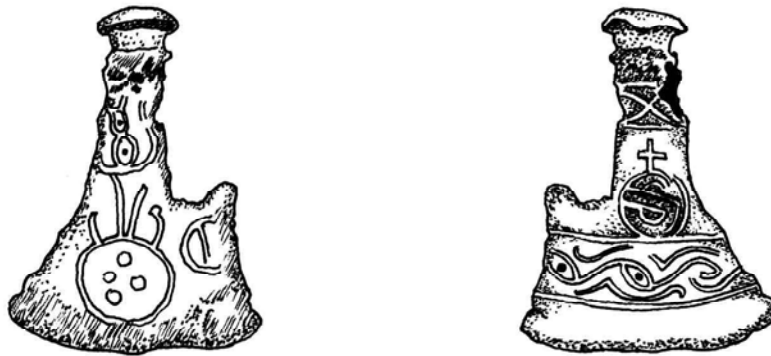

Рис. 5. Амулет-сокирка з християнською та язичницькою символікою, 11 - 12 см.

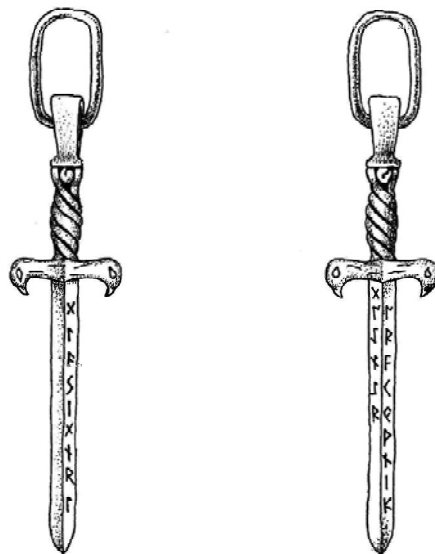

Рис. 6. Амулет-меч

своєму побуті окремі суто язичницькі традиції.

Зважаючи на згадувані вище недостатні в нашому сьогоденні знання з даної проблематики, нові майбутні дослідження дозволять більш глибоко вивчити цей маловідомий для сучасників історичний період «двовір'я» в духовній культурі волинського краю.

1. *Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008.- 478 с.*
2. *Бистрицька, І. Зуляк. Історія релігії: Збірник документів та матеріалів. - Тернопіль: Астон, 2003. - 524 с.*
3. *Брайчевський М. Утверждение христианства на Руси. - К. : Наукова думка, 1989. - 294 с.*
4. *Бондаренко Г., Гаврилюк О. та ін. Західне Полісся: історія та культура. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012. - 730 с.*
5. *Даркевич В. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси. // Сов. Археология. – 1960. - № 4. – 103 с.*
6. *Энциклопедия символов, знаков, эмблем.- М.: ЭКСМО, 2005. – 380 с.*
7. *Керлот Х. Словарь символов. - М.: Refl – book, 1994. - 415 с.*
8. *Крисаченко В. Христианство на теренах України 1-11 ст. – К.: Наукова думка, 2000. - 484 с.*
9. *Кузьмин А. Г., Вышгородцев В. И. и др. Крещение Руси в трудах русских и советских историков. – М.: Мысль, 1988. - 334 с.*
10. *Кучинко М. Археологія Волині. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2005. – 200 с.*
11. *Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2008. - 326 с.*
12. *Кучинко М., Охріменко Г., та ін.. Нариси культури давньої Волині. Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2008. - 596 с.*
13. *Махновець Л. Літопис Руський. . – Київ : Дніпро, 1989. – 589 с.*
14. *Макаров Н. Древнерусские амулеты – топорики. - М. : Российская археология, 1992. - 129 с.*
15. *Окотт Є. Археология оружия. – Москва: Центрполиграф, 2006. – 390 с.*
16. *Охріменко Г., Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2010. - 490 с.*
17. *Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2007. – 732 с.*
18. *Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у 10 – 13 ст. – Рівне : ППДМ, 2011. - 315 с.*
19. *Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М.: София – Гелиос, 2001.-739 с.*
20. *Религия и церковь в истории России. (Советские историки о православной церкви в России). – М.: Мысль, 1975. – 420 с.*
21. *Свенцицкая И. Раннее христианство: Страницы истории. – Москва : Издательство политической литературы, 1987. – 315 с.*
22. *Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині. Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. - Луцьк : Видавництво обласної друкарні, 2006.- 276 с.*
23. *Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Львівська політехніка, 2010. - 378 с.*
24. *Тихомиров М. Древняя Русь. – Москва : Наука, 1975.- 425 с.*
25. *Тальберг Н. История Русской Церкви. – Москва : Издательство Сретенского монастыря, 1997.- 924 с.*
26. *Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве.- Москва : Технос, 1997. – 380 с.*
27. *Гулько Г. До питання сакральних аспектів у пам'ятках археології на території історичної Волині 1-4 століть. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали 29 Всеукраїнської науково – практичної історико – краєзнавчої конференції, 5 – 6 грудня 2008 року, м. Ковель. – 353 с.*
28. *Гулько Г. Нові знахідки язичницьких амулетів на Волині. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир – Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали 32 Міжнародної науково – практичної історико – краєзнавчої конференції, 12 червня 2009 року, м. Володимир – Волинський. – 315 с.*
29. *Кучинко М., Савицький В., Охріменко Г. Символ культу місяця у віруваннях давніх слов'ян. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Матеріали 27 Міжнародної наукової історико – краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої згадки про Володимир та 110 – річчю від дня народження О. Цинкаловського, 22 лютого 2008 року, м. Володимир – Волинський.- 251 с.*
30. *Савицький В. Матеріали до вивчення християнської культової символіки на Волині у 10-14 ст. // Історія та сучасність православ'я на Волині. Матеріали 1 –ї науково – практичної конференції 13-14 грудня 2010 року.- Луцьк, 2011. – 227 с.*
31. *Савицький В. Предмети християнського культу індивідуального використання 11 – 13 століть у збірці Волинського краєзнавчого музею. // Історія та сучасність православ'я на Волині. Матеріали 2 –ї науково – практичної конференції 22-23 листопада 2011 року.- Луцьк, 2012. = 213 с.*

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕР СВЯТОГІРСЬКОГО МОНАСТІРЯ В с. ЗИМНЕ НА ВОЛИНІ

Важливе місце у складному та тривалому процесі духовного відродження українського суспільства займає пізнання історії християнства в цілому та православ'я зокрема. Адже саме православ'я, незважаючи на відому його роз'єднаність, зараз, в часи відзначення 1025 – річчя хрещення Київської Русі, є основою віросповідання, духовності та культури для значної частини українського народу. У цьому контексті особливе значення має вивчення історії стародавніх монастирів як первинних духовних осередків цієї конфесії. Серед багатьох його древніх християнських святинь, що збереглися в плині часу, виділяється Святогірський Свято – Успенський Зимненський ставропігійний жіночий монастир - найдавніший на території історичної Волині. У 2001 році він урочисто відзначив своє тисячоліття [10].

Розташований він в с. Зимне, за 5 км від історичної столиці Волині – міста Володимир – Волинського. Комплекс його будівель належить до типу оборонних монастирів, що активно споруджувалися в епоху пізнього середньовіччя у Східній Європі. Територія монастиря майже прямокутна в плані, оточена цегляними оборонними мурами з наріжними баштами. Розташований він на пагорбі, що круто обривається до заплави річки Луга і тому мав вигідне в оборонному відношенні положення. До складу основних сакральних частин давнього монастирського комплексу (Рис.1) входять Успенський собор (1495 р.), надбрамна башта дзвіниця (15 – 18 ст.) та трапезна з церквою (15 ст.). Крім цього, на північній терасі, що прилягає до собору та оборонних мурів, розміщена невеличка Троїцька церква (1465 – 1475pp). Поруч з нею у схилі пагорба - вхід до печер з підземною Варлаамівською церквою [9; 310]. В плині часу не збереглися окремі інші, відомі з архівних джерел монастирські будівлі, зокрема, дерев'яна дзвіниця, Миколаївський храм тощо [12; 66].

Багато сторінок з його багатостраждальної історії були темами для аргументованих досліджень, проте одна з них, що стосується монастирських печер, з різних причин залишається мало з'ясованою. Як відомо, облаштування монастирської життєдіяльності у печерах має давні світові традиції. Для прикладу, загальновідомими обителями такого типу для української православної спільноти є Києво – Печерська лавра та Святогірська лавра на Донеччині тощо [9; 90, 290]. Але якщо про печери багатьох таких монастирів написано ряд вагомих праць, то безпосередньо про печерні комунікації під пагорбом, на якому розташований Зимненський монастир, писемні відомості зовсім обмежені. Практично невідомими для загалу громадськості ще лишаються і різнопланові наукові дослідження, здійснені фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» м. Києва, що проводилися в Святогірському монастирі с. Зимне у 1970-х – 1989 роках [13]. Уважне вивчення цих матеріалів, зокрема, засвідчує, що нещодавно реконструйовані та повністю облицьовані цеглою монастирські печери сьогодні значно відрізняються своїм виглядом та протяжністю від унікальних первинних галерей в лесовому ґрунті, які можна було спостерігати ще двадцять п'ять років тому. Взнявши за основу ряд інших маловідомих наукових напрацювань, в даному повідомленні здійснено спробу доповнити наші знання про минуле цього древнього світоча православ'я на волинській землі.

Як відомо, перші документовані згадки про Святогірський монастир сягають ще 11 століття. Зокрема, в Києво - Печерському патерику в «Житіє преп. отца нашего Варлаама, бывшаго игуменомъ в пещере» під 1062 рік згадується, що перший ігумен Києво – Печерського монастиря Варлаам під час повернення з мандрівки в Константинополь «...впал он в тяжкій недуг, и достигнув города Владимира, вошел в монастырь, находящийся около того города и называемый Святая Гора, и там с миром уснул в Господе и принял кончину жизни ...» [1;178]. Крім цього, в «Житіє преп. отца нашего Моисея Утрина» також є ще епізод, який гіпотетично можна також віднести до історії Зимненського монастиря доби 11 століття. Зокрема тут оповідається, що під час мандрівок святого по «Ляшской земле»: «... по наущению Божію, пришел къ блаженному Моисею отъ Святой Горы один черноризец...»[1;245].

Незважаючи на те, що у згаданому писемному джерелі немає згадки власне про печери, проте цілком вірогідно, що на час прибуття та кончини преподобного Варлаама в монастирі, підземні приміщення там вже могли бути. Адже не дарма, печерний храм в цій обителі здавна був облаштований на честь преподобного Варлаама, що цілком відповідає монастирській традиції будувати каплиці або престולי на честь померлих в обителі святих та угодників божиих. Причому споруджена вона була саме в печерах, як продовження практики розміщення підземних церковок та здійснення поховань в бічних нішах галерей за прикладом «пещерной братии» Києво-Печерського монастиря часів преп. Антонія та Варлаама. Із

Зимненським монастирем тісно поєднана доля ще одного намісника Києво – Печерського монастиря – преподобного Стефана, який пізніше, в 1090 – 1094 роках був єпископом Володимир – Волинським. Саме цей владику, добре знайомий з облаштуванням та особливостями печерних монастирів Київщини, міг вибрати постійним місцем для своєї резиденції приміський Зимненський монастир та посприяти розширенню його підземних комунікацій [5; 265].

Не додає інформації про монастирські печери й наступне по хронології джерело - «Літопис руський». Зокрема в ньому під 1223 рік записано, що «*У літа ж [княжіння] Данила й Василька Романовичів були [такі] володимирські єпископи: був ото Іоасаф, блаженний і преподобний святитель Святої Гори ...*»[2; 379]. Остаточно не зрозуміло є і згадка в літопису за 1262 рік, де описується про постриження у монахи литовського князя Войшелка та перебування його в монастирі на «Святій Горі» [2; 424]. Однак, все ж можна зробити висновок, що в 11- 13 століттях згадуваним монастирем опікувалися безпосередньо правлячі єпархіальні архієреї та князі, що може свідчити про велику значимість цієї обителі у ті часи в релігійному житті всього Волинсько-Галицького князівства. Наступного разу монастир (але не печери) згадується у документах вже під 1458 рік. І знову ж якщо літописи зовсім не приводять дані про печери, то це зовсім не означає, що їх там не було. З сучасних наукових досліджень відомо, що найбільш ранні муровані будівлі Святогірського монастиря датовані лише кінцем 15 століття, а одже до того часу будівлі були дерев'яними. В ті бурхливі роки частих нападів зовнішніх ворогів та князівських усобиць дерев'яний монастир на прикордонні неодноразово знищувався і лише печери, викопані в пагорбі могли бути більш безпечним осідком для монахів цієї обителі. За однією з версій саме цей фактор став однією з основних причин облаштування печерних монастирів у часи Київської Русі [9; 33].

З досліджених публікацій минулих часів щодо печер Зимненського монастиря варто згадати відомому працю П.Н. Батюшкова «*Волянъ. Историческіе судьбы Юго-Западнаго края*», виданій в 1888 році. В ній, зокрема, автор зазначає, що : «*Под зданием храма (Свято – Успенським. Авт.), на глубинъ 10 аршин, находятся пещеры, идущие галереями в развѣтвляющемся направленіи. Точных свѣдѣній о происхожденіи пещеръ и времени ихъ устройства не сохранилось. На стѣнах пещеръ встрѣчаются надписи, но неизвѣстно начертаны ли они лицами, посѣщавшими подземелье, или они обозначают мѣста погребенія умерших*» [3; 79].

Більш конкретно про ці печери повідомляє відомий дослідник історії волинського краю М.І. Теодорович. Зокрема, описуючи стан монастиря та печерних приміщень на 1892 рік, він зазначає, що «*...пещеры, на подобие Киевскихъ,.. проходят под большою Успенскою церковью и тянутся далее на протяженіи нескольких десятков сажень*». Крім цього, він наголошує, що : «*Быть может, это – остатки древнейших монастырских пещер, в которых некогда, в первую пору христианства на Воляни подвизались иноки по которым самый монастырь, здесь существовавший, именовался «печерским», (с прибавкою «на Воляни»)*. В позднейшее время эти пещеры были исправлены и приведены в тот вид , в котором находятся, и служили , вероятно, тайниками или убежищем для братии монастыря во время вражеских нападений.» [4; 180]. Як відомо в 1850 - 1880-х роках на території Зимненського монастиря було проведено ряд реставраційних робіт, в 1892 році заходами архієпископа Модеста тут засновано жіночий монастир [12; 69]. Вірогідно, саме тоді були розширені та облицьовані цеглою частина галерей та Варлаамівська церква

Цікаві відомості про стан печер Зимненського монастиря перед Першою світовою війною подає професор О. Цинкаловський. Він, зокрема, теж зазначає, що : «*Кілька метрів на захід від Троїцької церкви, заховалася мурована будівля, яку легенда пов'язує з початком монастиря. На цілій площі коло церкви цвинтаріще, а у урвистому лесовому березі видніють викопані у твердій глині печери, які тільки частково досліджені. Перед 1915 роком печерами цими можна було дійти до до маленької круглої форми церковці, яка знаходиться на південь від Троїцької церкви*» [5;180]. Вже в іншій своїй праці 1930 –х років він знову наголосив: «*Археологічні досліді від кінця 19 ст. проведені на поверхні Зимна виявили пам'ятки археологічно - церковного характеру: печери, хрести, особливо на тих місцях, де були колись церкви. Але поважних розкопів ніхто й ніколи тут не проводив; все, що зроблене дотепер, було негрунтовне, поверхове, що ніколи не дає повнішого образу про минуле*» [6;82].

В своїй багатовіковій історії монастир неодноразово припиняв свою діяльність, його унікальні будівлі та печери руйнувались, а їх залишки використовувались не за призначенням. Відомо, зокрема, що після припинення діяльності монастиря в 1939 році на його території організували навіть машинно – тракторну станцію, а перед Великою Вітчизняною війною тут був розміщений гаубичний дивізіон Червоної армії. Показово, що в старовинних монастирських печерах облаштували склади для зберігання снарядів

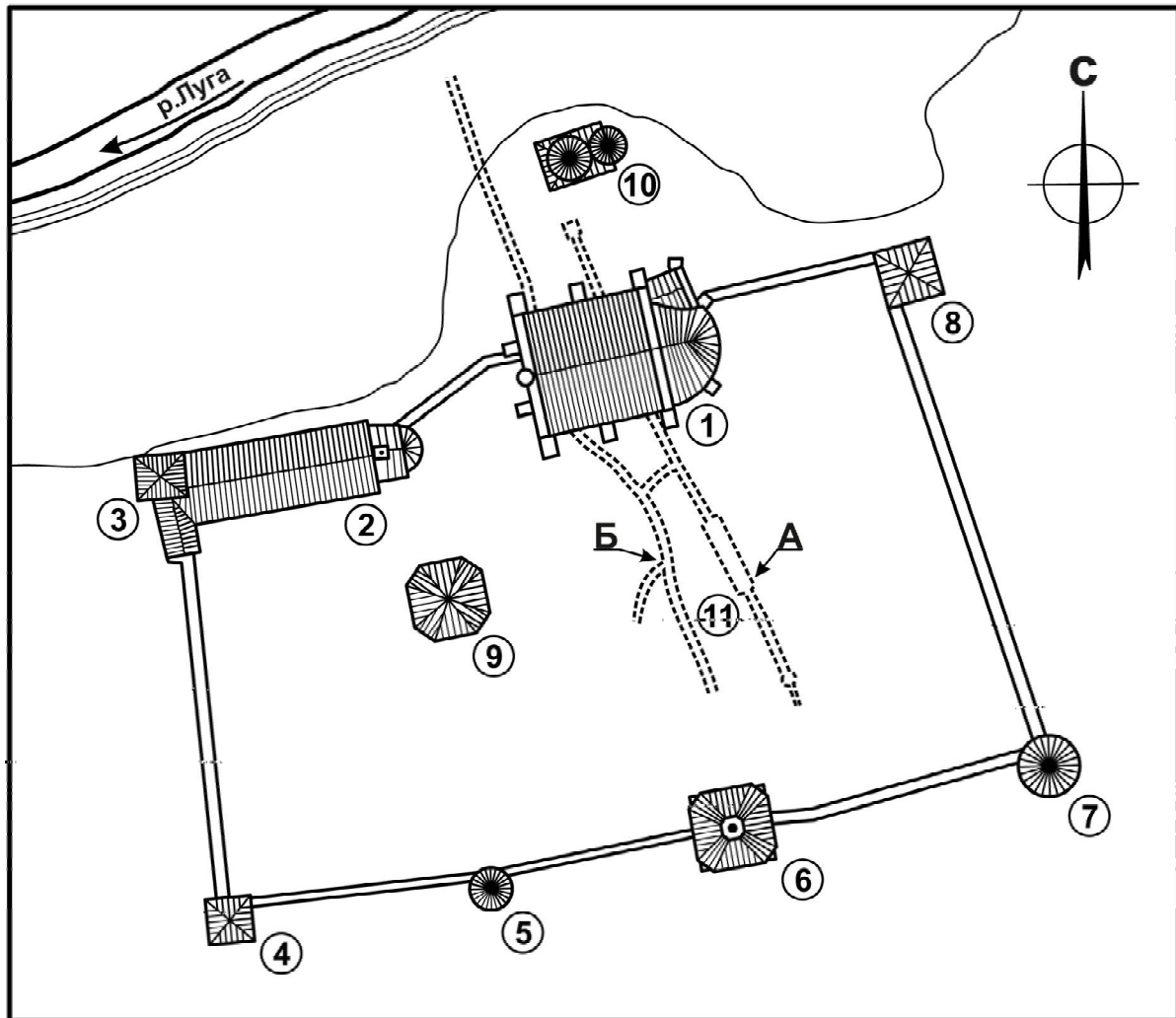

Рис. 1 Графічна реконструкція плану Зимненського монастиря на кінець XVI – XVII ст.
(За Никитенком М., Осадчим Є., Манифасовим Т.)

1. Успенська церква
2. Трапезна з церквою
3. Північно – західна башта
4. Південно – західна башта
5. Напівкругла башта
6. В'їдна башта
7. Південно – східна башта
8. Північно – східна башта
9. Дзвінниця
10. Троїцька церква
11. Підземні споруди (печери), А - «східна», Б - «західна» вулиці.

*Фото. 2 Зимненський монастир до реставрації
(За Никитенком М., Осадчим Є., Манифасовим Т.).*

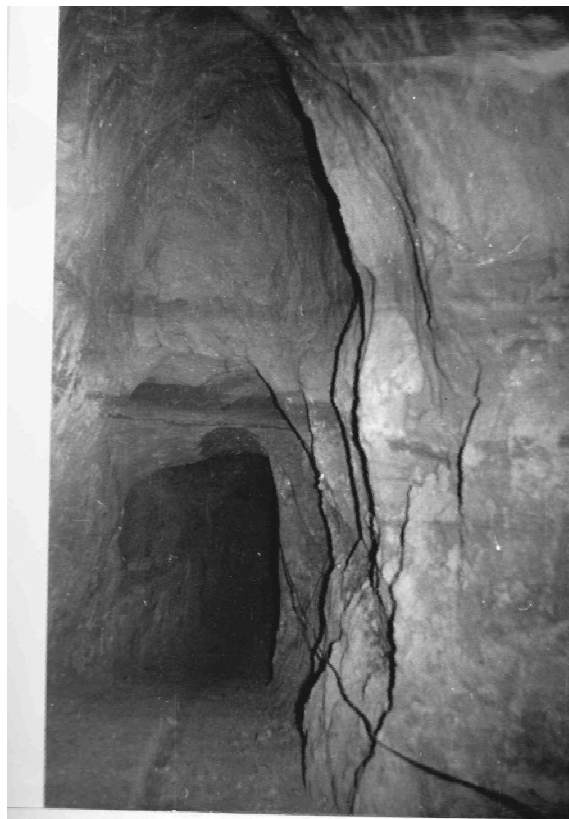

Фото №17. "Западная" улица хода. Свод поврежден.

*Фото. 3 Печери Зимненського монастиря «західна» вулиця, ділянка з пошкодженим склепінням
(За Никитенком М., Осадчим Є., Манифасовим Т.).*

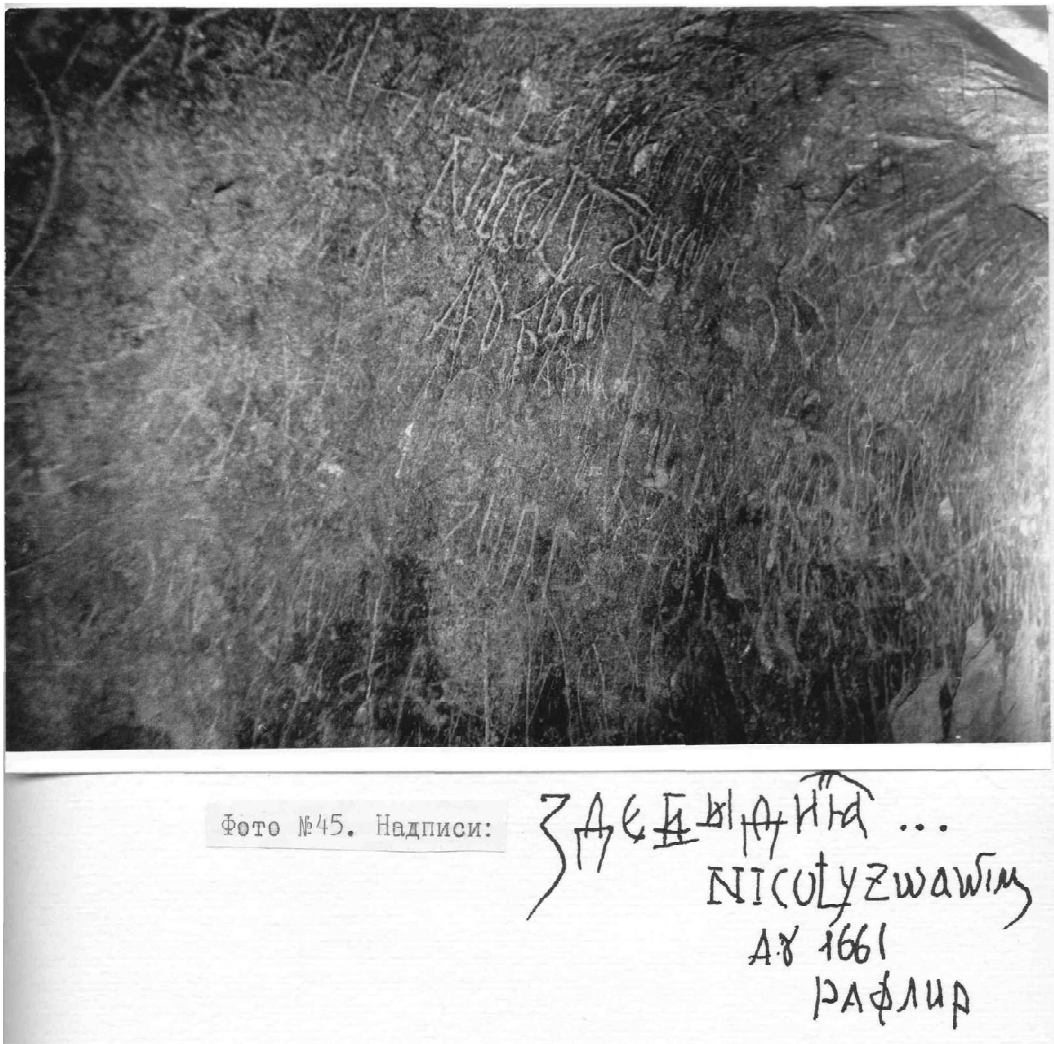

Фото. 4 Графіті, «західна» вулиця Зимненського монастиря
 (За Никитенком М., Осадчим Є., Манифасовим Т.).

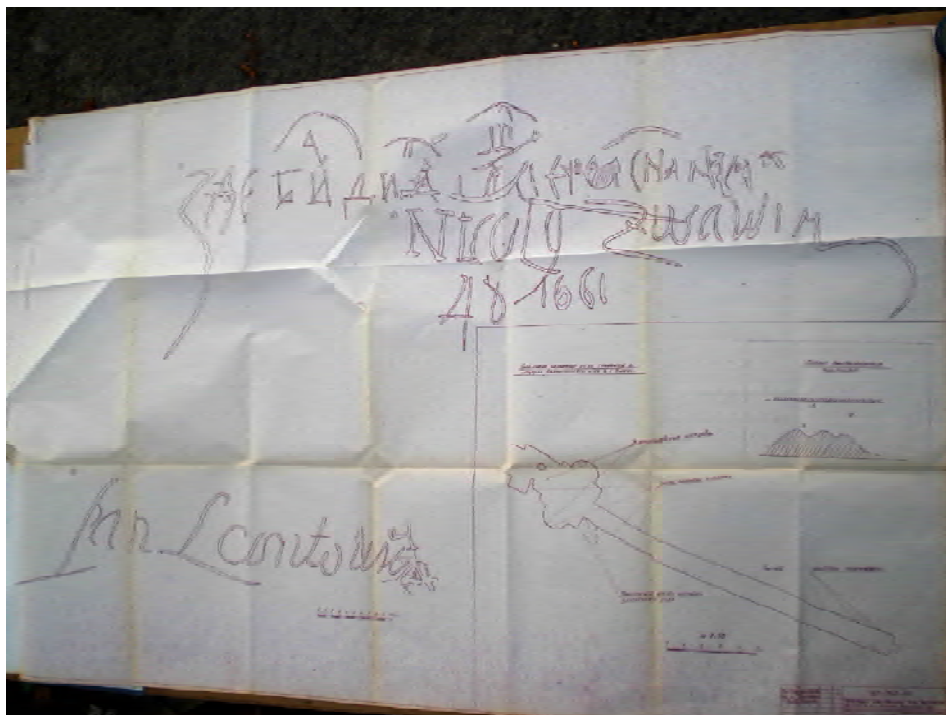

Рис. 5 Графічна реконструкція графіті, «західна» вулиця Зимненського монастиря
 (За Никитенком М., Осадчим Є., Манифасовим Т.).

для важких 122 –мм гармат та інших боєприпасів [11; 44]. Швидше всього саме тоді й були остаточно поруйновані бічні поховання в галереях. Значно постраждала територія монастиря та його будівлі і під час обстрілу німецько – фашистською артилерією 22 червня 1941 року. Після чергового закриття Зимненського монастиря в 1949 році, будівлі тривалий час використовувалися різними господарськими організаціями, що призвело до остаточної руйнування ряду старовинних споруд цієї древньої обителі [12; 69].

Лише з початку 1970 – х років тут активно розпочали працювати експедиції Київського інституту «Укрпроектреставрація» з тим, щоб відреставровані до автентичного вигляду будівлі колишнього монастиря переобладнати для міжколгоспного профілакторію. Вже протягом 1973 – 1990 років вперше в історії монастиря на його території був проведений значний обсяг науково – дослідницьких, археологічних та реставраційних робіт (Рис. 2) на які виключно з державних джерел було використано більше 2 млн радянських карбованців. Особлива заслуга при їх проведенні належить тодішнім провідним фахівцям згадуваного інституту Є. Осадчому та нині вже покійному Л. Крощенку [7, 8].

Саме ці дослідження стали основою для дійсно наукового вивчення минулого монастиря, були розпочаті роботи по реконструкції будівель цієї древньої обителі з наміром повернути їм первинний архітектурний вигляд. У 1990 році комплекс будівель був переданий у користування громаді жіночого монастиря Української православної церкви (Додаток 1). Протягом 1990-х – 2000-х років на території монастиря проведено ряд перебудов, добудов та переобладнань, зокрема і в печерах, які в більшості своїй були здійснені всупереч напрацьованим науковим дослідженням та без участі фахових реставраторів (Додаток 1).

У результаті значно змінився архітектурний вигляд багатьох будівель монастиря, було втрачено автентичну систему підземних комунікацій, численні графіті тощо.

Одна із проведених експедицій в 1990 році займалася архітектурно-спелеологічним дослідженням печер на території монастиря [13]. На жаль унікальні матеріали напрацьовані експедицією не в повній мірі введені в науковий обіг [7; 8; 9,310; 10; 11,43-56]. Подаємо скорочений виклад одного з розділів звіту цієї експедиції.

«...В фізико-географічному відношенні монастир розміщений на північно-західному кордоні Волинського плато. Поряд монастиря протікає річка Луга, яка розрізає тут лесовидне плато і утворює широку долину, протяжністю декілька сот метрів. Місцевість має горбистий рельєф. Висота мису, на якому знаходиться монастир, 15-16 м над рівнем заплави. Печери монастиря викопані в шарі леса на глибині 6,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Ходи складаються із двох спрямованих з півночі на південь майже паралельно одна до одної вулиць, з'єднаних між собою перемичкою (орієнтація схід-захід), і третьою вулиці, яка бере свій початок із південної частини підземної Свято- Варлаамівської церкви.

Загальна протяжність ходів, на час досліджень 1990 році, складала близько 140 м. Вхід в печери знаходиться на північному схилі монастирського мису і скритий зі сторони р. Луги стінами Троїцької церкви. Схил печерного пагорба в районі входу в підземелля укріплений цегляною стіною, яка несе на собі крім протиползневих функцій також і часто естетичне навантаження. Частина печерної галереї і Свято-Варлаамівської церкви обкладені цеглою. В результаті проведеного укріплення форма склепіння, висота і ширина ходу змінилися. Цей факт помітний в місцях прилягання цегляної кладки до залишків не обкладеними цеглою лесовим коридором. Укріплена ділянка ходу стала вужча і нижча, а форма склепіння із майже стрільчастої, схожої по своїй конфігурації з деякими ділянками Зверинецьких печер в Києві, стала півциркульною.

Печерний хід починається з просторої кімнати розміром 2.00x2.50x3.20. У східній стіні кімнати на висоті 1,35 м. від рівня поверхні підлоги знаходиться ніша для свічок розміром 40x50x35 см. Із кімнати в підземелля ведуть дві невеликі сходинки. На відстані 11.5 м. печерний хід проходить під північною стіною фундаменту Успенської церкви. В цьому місці стін і склепіння хода викладені глинами обробленого граніту на ширину фундаменту стіни Успенської церкви (1,95м). Склепіння в цьому місці прямокутної форми. На відстані 19м. від входу в західній і східній стінах печери на висоті від 25 до 71 см. і на відстані близько 2 метрів одна від одної знаходяться по дві локули. Три із них «запечатані» цеглою і заштукатурені цементним розчином. Розпакована ніша розмірами 1.25x0,50x0,50 знаходиться у східній стіні проходу. Поховання, яке було в локулі, на сьогодні не існує. Локули розміщуються перпендикулярно проходу. Цей факт можна пов'язати з тим, що поховання були здійснені до 1596 р. (Берестейська Унія), або з тим, що в момент поховання монастир не відчував на собі впливу уніатів. На відстані 35,5м. від входу в печеру «східна» вулиця з'єднується із «західною» перехрестям довжиною 5,50м., шириною 1,29-1,75м. і висотою 1,77м. В північній стіні перемички на висоті 0,85 м. і на відстані 3.10м. від з'єднання її зі «східною» вулицею

П Р О Т О К О Л

комісії про передачу комплексу Святогорського монастиря в с.Зимно Володимир-Волинського району.

від 4 жовтня 1990 року

Ми, члени комісії, вивчивши на місці стан будівель комплексу Святогорського монастиря, прийшли до висновку, що передачі згідно рішення облвиконкому від 27.08.90 р. підлягають:

- 1) споруда Успенської церкви
- 2) трапезна
- 3) Ігуменський корпус
- 4) спальний корпус
- 5) залишки господарських споруд
- 6) будинок канцелярії
- 7) дзвіниця
- 8) оборонні башти і мури
- 9) печери з Варлаамівською церквою.

Передача повинна здійснюватись на умовах, зазначених в охоронно-орендному договорі.

Крім того, при експлуатації керівництво монастиря зобов'язується:

- утримувати музей Історії Святогорського Зимненського монастиря в будівлі трапезної, де на період відбудови Успенської церкви будуть тимчасово відправлятися богослуження;

- не заперечувати туристичним відвідуванням комплексу монастиря.

В установленому порядку зацікавленим сторонам (головному управлінню архітектури і містобудування облвиконкому і керівництву Волинської єпархії) вирішити питання фінансування, забезпечення матеріалами, виконання проектних і підрядних робіт для завершення реставрації і пристосування.

2.

Підписи членів комісії:

Начальник відділу охорони і реставрації
пам'яток архітектури ГУАМ

М.І. Томчук

Головний архітектор проекту
Інституту "Укрпроектреставрація"

Е.І. Осадчий

Відповідальний секретар товариства
охорони пам'яток історії та культури
Волинської обласної організації

Е.П. Ковтун

Перший заступник голови Володимир-
Волинського міськвиконкому

С.О. Петурай

Заступник уповноваженого ради у справах
релігій при РМ УРСР по Волинській
області

Г.Я. Гулько

Секретар Волинського єпархіального
управління

В.П. Левковець

Священник Свято-Троїцького кафедраль-
ного собору м.Луцька мітрофорний
протоіерей

А.С. Бровчук

Настоятель Свято-Феодосіївської
церкви м.Луцька протоіерей

В.Д. Негода

Благочинний церков Володимир-Волин-
ського та Лоначинського районів
мітрофорний протоіерей

С.В. Депо

Заступнику голови обласної
державної адміністрації
П.В. Онищуку

Доповідна записка
про загрозу втрати автентичності печер
Святогорського Успенського жіночого
монастиря в с.Зимне Володимир-Волинського району

Повідомляємо Вас, що нами проведено візуальне обстеження технічного стану та аналіз ведення укріплювальних робіт печер Зимненського Святогорського Успенського жіночого монастиря, які за висновками фахівців Київського інституту "Укрпроектреставрація, виходячи з багатьох ознак, сягають тисячолітньої давності.

В процесі обстеження з'ясовано, що в даний час гірничою бригадою з м.Червонограда проводяться роботи по розчистці підземних ходів монастиря від завалів та укріпленню аварійних ділянок шляхом влаштування цегляних склепінь. Протягом місяця розчищено і укріплено біля 15м. ходів. Це сприятиме надійності фундаментів Успенської церкви, стосовно їх просідання.

Оскільки, при спорудженні цегляних склепінь виникає технічна необхідність розширення земляних печер по контуру майже до 1м., це призводить до фактичної втрати їх первинного вигляду і можливості подальшого наукового дослідження з метою встановлення точного датування заснування монастиря.

В зв'язку з цим рекомендуємо:

1. Припинити спорудження цегляних склепінь на ділянках печер, які не знаходяться в аварійному стані з метою збереження їх автентичності.
2. Утворити комісію з залученням фахівців спеціалізованих інститутів для вироблення рекомендацій стосовно подальшого проведення робіт та використання печер.
3. Провести їх геологічні та археологічні дослідження і консервацію з метою подальшого приведення у стан, придатний для екскурсійного відвідування.

Завідуючий сектором археології
відділу охорони пам'яток при
Волинському краєзнавчому музеї

Ю.М. Мазурик

Головний спеціаліст управління
містобудування та архітектури

М.І. Томчук

Начальник відділу у справах
національностей, міграції та релігій

Т.Я. Гулько

7.01.2001 р.

знаходиться ніша розміром 0,92x0,30x0,35 м., призначення, якої не з'ясовано.

Проходячи біля перемички, «східна» вулиця йде по напрямку приміщення, що знаходиться на території колишньої монастирської школи і дзвіниці. Прохід укріплений цеглою ще на 8,75 м. від місця з'єднання з перемичкою. Далі він проходить в шарі лесу неукріпленим. Лесова частина проходу дуже постраждала у результаті просадки склепіння і внаслідок, чого були пошкоджені стіни. Це виникло в результаті розконсервації поверхневого ґрунту над проходом. На час досліджень прохід був розмитий майже на 2/3 своєї висоти скинутого в місця просадів піском і закінчуючи завалом. На підлозі проходу видно сліди потоку води. Початкова протяжність і напрямлення проходу не з'ясовані.

В лесовій ділянці проходу на склепінні і стінах виявлені відбитки, залишені знаряддями праці, якими копався прохід. За відбитками вдалося встановити, що товщина леза таких знарядь не перевищувала 1 см., ширина на кінці робочої поверхні знаряддя складала 7,5 см., а у місці скріплення чи місці, близькому до кріплення робочої частини з тримачем складала 10 см.

Огляд стін «східної» вулиці з ціллю виявлення графіті позитивних результатів не приніс.

Майже паралельно «східній» вулиці на захід від неї знаходиться одне із відгалужень печерного лабіринту (далі «західна» вулиця) і Свято- Варлаамівська церква.

Варлаамівська церква прямокутна в плані з двома нішами, які розміщені в західній і східній стінах храму. Ніші мають арочні склепіння. Церква має північну орієнтацію. Від печерного ходу вона відділена притвором. В західній і східній стінах притвору виконані ніші під ікони, а біля самого входу в основний об'єм церкви - ніша розміром 1,00x1,50x1,80 м з півциркульним склепінням. Притвор відділяє від основного об'єма церкви стовп, завершений двома арками. Над центральним входом в алтарну частину храму знаходиться кіот під ікону. Алтар і іконостас на час досліджень в церкві були відсутні. Над ймовірним місцем знаходження алтаря в куполоподібному склепінні храму знаходиться вентиляційний канал, який виходить на зовнішню поверхню.

На північ від Варлаамівської церкви знаходиться згадана «західна» вулиця (Рис. 3), частково розчищена в 1990 році шахтарями із м. Червонограда. Хід орієнтований на північ і північний – схід. Раніше ймовірно він мав вихід до річки. В північній частині монастирського пагорба виявлена просадка ґрунту в ймовірному місці виходу «західної» вулиці ходу до річки Луги.

На час дослідження «західна» вулиця мала довжину близько 30 метрів, ширину від 0,70 до 1,00 м і висоту від 1,80 до 2,50 (в місцях вивалів або обрушення склепіння) метрів. Хід закінчується завалом і потужною пробкою із наносного з денної поверхні ґрунту і будівельного сміття.

В південній частині Варлаамівської церкви знаходиться вхід в ще одне відгалуження печерного ходу. У своїй основі хід укріплений цеглою. Ймовірно саме в цегляній частині хода, в місці з'єднання його з південно-західною стіною підземного храму, знаходяться закладені в кінці XIX- початку XX ст. відгалуження підземної галереї. Глибинний зондаж, виконаний в цьому місці до кінця доведений не був по причині високої якості цегляної кладки стіни, аварійної ситуації на ділянці з'єднання цегляної кладки з неукріпленим відрізком хода і відсутністю кріплень у місці проведення зондування.

Огляд закінчення ходу показав наявність в цьому місці недоторканої лесової породи з витесаною в ній нішею для свічки. Спільна протяжність коридору біля 17,5 м. Стан ходу аварійний, на стінах помітні тріщини і відшарування пластів глини. Форма збережених ходів напівциркульна. Хід засипаний наносним ґрунтом і глиною що обвалилися з стін приблизно 2/3 своєї висоти. Близьче до кінця ходу на східній стіні виявлені графіті. Написи виконані тонким гострим предметом. Загальна площа стіни з написами біля 2,5 м. кв. Щільність написів дуже висока.

Один напис перебиває інший. Частина графіті заліплена глиною обваленої протилежної стіни. Написи виконані як кирилицею, так і буквами латинського алфавіту. Деякі з написів датуються завдяки тому, що поряд з ними стоїть дата написання. Детальний знімок написів не робився. Палеографічні дослідження зафіксованих написів не були виконані. Частина графіті розчищено від слоїв глини при допомозі скальпеля і м'якого пензля. Написи, нанесені латинськими буквами, перебивають кириличні. Так як біля польських написів, які перебивають давньоруську, стоїть дата 1661 (Рис. 4 і 5), тому можна говорити про попереднє датування давньоруського надпису часів не пізніше середини XVII ст.

Результати отримані в ході роботи в печерах Святогірського монастиря в 1990 році говорять про повну не вивченість останніх і потребують подальшого опрацювання і осмислення. Підземеллям було необхідне довготривале і детальне вивчення не тільки з архітектурно-археологічної та історичної сторони, але і зі сторони геофізики і гідрогеології. Також необхідно було провести дослідження зливної каналізації над печерами і швидке повернення їй колишніх функцій, забезпечуючи збереженість не тільки підземних ходів, але і монастирського комплексу в цілому.»

Як зазначалося вище, з різних причин матеріали ряду проведених експедицій на території Зимненського монастиря залишилися забутими, а їх унікальні дослідження не в повній мірі введені в науковий обіг. Автори висловлюють щире подяку Осадчому Євгену Івановичу за люб'язно надані матеріали, що дали можливість це частково здійснити.

1. Кієво – Печерській Патерикъ. Полное собраніе житій святыхъ въ Кієво – Печерской Лавре подвизавшихся. Часть первая. Въ новомъ полномъ переводе Е. Поселянина. - К., 1913, - 382 с.
2. Махновець Л. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.- 590 с.
3. Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго – Западного края. – С.-Петербургъ: Типографія товарищества «Общественная польза», 1888,- 414 с.
4. Теодорович Н. Городъ Владимиръ Волинской губернии в связи съ исторіей Волинской иерархії. – Почаев: Типографія Почаевской лавры, 1893.-246 с.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Том перший.- Вінніпег, Канада: Товариство Волинь., 1984.- 600 с.
6. Охріменко Г., Склярєнко Н. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Видавництво друкарні, 2007.- 732 с.
7. Кроценко Л., Осадчий Є. Свято – Гірський Успенський монастир (спроба наукової реконструкції комплексу).//З історії української реставрації.- К.:Українознавство, 1996.- С. 74 – 81.
8. Кроценко Л. Исторично – архівні дослідження Зимненського монастиря на Волині (Реконструкція підвалин)//Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Праці комісії архітектури та містобудування.- Львів:НТШ,2001.-С.495 – 510.
9. Вечерський В. Невідома Україна. Українські монастирі. – К.: Наш час, 2008.- 399 с.
10. Святогорський Свято – Успенський Зимненський ставропігійний жіночий монастир – 1000 років. – К.: 2001. – 113 с.
11. Петров В.Прошлое с нами. Книга первая.-К.: Политиздат Украины,1988. – 298 с.
12. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся.- Луцьк: Медіа, 2000-690 с.
13. Никитенко М., Осадчий Є., Манифасова Т. Отчет об архитектурно – спелеологических исследованиях пещер Св.Горского монастыря с. Зимно Волинской области в 1990 году. Копія. Поточний архів сектору в справах релігій Волинської облдержадміністрації.

Алла ДМИТРЕНКО (Луцьк)

РІЗДВЯНІ ЗВИЧАЇ НА ВОЛИНІ (за польовими дослідженнями)

Сьогодні, коли носіїв нашої традиційної культури стає все менше, надзвичайно велике, або як писав один із відомих людей, «архі важливе» значення має вивчення традицій нашого народу. Але не слід дивитися на фразу «нашого народу» у глобальному, всеукраїнському значенні. Значно більше значення має дослідження рідного села, де ще живуть ті, хто ретельно береже у своїй пам'яті отримані від мам і бабунь знання, що нагромаджувалися впродовж багатьох-багатьох віків. Мені часто доводиться чути в експедиції слова: «моя мама (чи баба) робила так, говорила те, вчила мене» і т. д. Освітньо-культурним центром у селі є школи, в яких наші діти не тільки вчать, але й формуються як особистості, саме тут у значній мірі складається їх світогляд. То кому ж, як не школі, вибудувати ланцюжок між минулим і сьогоденням рідного краю. На уроках історії, географії, рідної мови та літератури давати діткам завдання розпитати щось у своїх рідних і сусідів. І коли зробити це традицією, то за кілька років ви дізнаєтеся стільки про своїх односельців, що ніколи не скажете фразу, яку доводиться частот чути: «в нас нема нічого цікавого». Цікаве поруч з нами, тільки потрібно торкнутися до нього. Інколи кажуть, що в нас нічого вже не збереглося. Це також неправда. Дуже мілко ви копнули у своїх пошуках. Можливо, потрібно глибше.

Для прикладу – дана стаття написана на основі сучасних польових досліджень, на чому й наголошено у її назві. Основу пропонованого дослідження складають польові матеріали, зібрані в різні роки студентами історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, які зберігаються в архіві Музею етнографії Волині та Полісся, який функціонує при цьому навчальному закладі [3].

Крім того, ми використали дослідження ряду волинських авторів, які також написані на основі їхніх власних польових пошуків. Зокрема, це праця відомого вченого, нашого земляка (родом із с. Мизове

Старовижівського району) Петра Абрамовича, який свої польові дослідження у рідному селі та околицях проводив ще сто років назад – у 1912-1913 рр., будучи піонером цієї справи у нашому краї [2]. Дослідник зібрав численні відомості про одяг, народний календар, родинні обряди, записав численні фольклорні твори. Слід наголосити, що сьогодні, завдяки Волинському краєзнавчому музею праця Петра Абрамовича перевидана і стала доступною широкому колу зацікавлених [2; 7, с. 299-300].

Польові дороги іншого відомого дослідника – Олекси Ошуркевича –привели його у кожний куточок не тільки Волині, а й багатьох інших областей України. Результатом наукових пошуків стали численні наукові праці і статті, серед великої кількості яких ми покликаємось лише дослідження про різдвяний вертеп на Волині [15].

Великий внесок у вивчення народної культури краю зробила відома дослідниця Олександра Кондратович, яка впродовж багатьох років невтомно працює над вивченням Волинського Полісся, видавши на основі своїх пошуків численні праці. При підготовці цього дослідження ми використали її книгу «Народний календар Волинського Полісся» та статтю про різдвяні свята на Поліссі [9-10], появи якої передували численні багаторічні мандрівки авторки по селах Камінь-Каширського та інших районів області.

Покликаємось ми і на невеличкі статті волинського письменника Сергія Цюриця, який від родичів, односельців друзів та колег записав звичай святкування різдвяних свят у їхніх родинах і опублікував їх на сторінках газети Волинь [16-18], пізніше ж були опубліковані у збірнику «Минулі і сучасне Волині та Полісся» [5. с. 341-348].

Особливо слід відмітити статтю молодшої дослідниці, вчительки із с. Штунь Любомльського району Катерини Оніщук [12], яка вперше долучилася до збору матеріалів про народну культуру ще будучи студенткою історичного факультету. Повернувшись у рідне село вчителькою, вона продовжила пошуки по селах всього району. Створила при школі музей, очолила в районі секцію історії Малої академії наук і щороку привозить цікаві дослідження своїх дітей на обласні конкурси науково-дослідних робіт. Цьогоріч праця учня Катерини Оніщук стала переможцем і Всеукраїнського конкурсу-захисту. Це приклад, як небайдужа вчителька активно працює над тим, щоб культура її рідного села, інших населених пунктів району не зникла безслідно, а залишилась нащадкам.

У даній статті ми зупинимось на характеристиці Коляди та власне різдвяних звичаїв Волині та Полісся. Про традиції підготовки до свята ми говорили в іншій публікації [6].

Почнемо з того, що термін «Коляда» дуже поширений на Волині. Ним називають снопа, сіно, а в багатьох селах і вечір перед Різдвам. Хоч ця назва є дуже поширеною, зустрічаються й інші: Багата кутя [3, од. зб. 124, 132], Багата вечеря [3, од. зб. 67], Багатий святвечір [3, од. зб. 136], Бідна вечеря [3, од. зб. 93], Святвечір [3, од. зб. 86, 98, 121, 143]. Зважаючи на те, що в одних і тих же селах поряд із назвою «Коляда» побутує і назва «Святвечір», можна припустити, що відбувається заміна більш давньої назви – Коляда на більш нову – Святвечір.

Коляда приходила до хати з першою зіркою. Вірили, що той, хто першим її побачить, буде щасливим у наступному році [3, од. зб. 176]. Сідали вечеряти якомога раніше. Вважалося, що хто раніше повечеряє, той раніше впорається і з польовими роботами. За святковим столом мала зібратися вся родина [9, с. 37]. Але коли хтось не міг прийти на вечерю, то мати все-одно спирала на миску з кутею ложки, примовляючи: «отут для Каті, отут для Мані», що створювало враження їхньої присутності [17]. У с. Веселе (Лцк.) при цьому примовляли: «Дай, Боже, щоб він з нами добре вечеряв, щоб додому прибув» [3, од. зб. 176]. При цьому ложки варто було класти виїмкою не до верху, що віщувало сварки в родині, а до низу – буде спокій. Ложки клали і для тих членів родини, які нещодавно померли [3, од. зб. 176]. У с. Скобелка (Гор.) в ритуальний сніп тепер вставляють фотографії померлих [3, од. зб. 180], а у с. Веселе (Лцк.) запрошують їх на вечерю: «Приходьте, душі, до нас вечеряти, хто в нашій сім'ї живе і хто там спочиває». А сідаючи до столу, дмухають на лави, «бо може сидить якийсь небіжчик на лавці, щоб не придушити його малого» [3, од. зб. 176].

О. Курочкін відзначає, що ритуальна вечеря в Україні починалась із запалення свічки, яку ставили на покуті або на столі [11, с. 61]. Так і на Волині, з появою першої зірки, коли на стіл було виставлено усі страви, родина сідала до столу. Першим сідав господар дому, а за ним всі інші члени родини. Запальовали свічку і всі виголошували молитву «Отче наш», зичили один одному щастя і здоров'я, бажали всім дочекатися наступного Різдва. У с. Веселе (Лцк.) перше слово мав найстарший член родини, а потім господар промовляв: «Дякую, Господе, що ми дочекались цього року. Дай, Боже, другого року дочекатися» [3, од. зб. 176].

У багатьох селах кликали Мороза. Господар з кутею у руках разом з найменшим сином виходив

надвір і гукав: «Морозе-Морозенку, йди до нас кутю їсти! Як не прийдеш сьогодні, то не приходь і влітці. Не поморозь нам хліба й городини. А тільки сьогодні приходь» [3, од. зб. 176]. У поліських селах господар промовляв: «Морозе, Морозе! Ходи до нас вечеряти! А як не прибудеш зараз, то й не приходь навесні!». У с. Нуйно (К.-К.), за матеріалами О. Кондратович, таке запрошення здійснювалось більш колоритно: голова родини брав в одну руку пиріг, а в другу верцьох (макогін) та йшов до дверей. Постукавши по верхньому та бічних вушаках (відкосах) дверей макогоном, запрошував: «Морозе, Морозе, ходи до нас вечеряти! А як не прийдеш сьогодні, то не приходь ніколи!» [10]. Як бачимо, тут поєднано і запрошення, точніше задобрення (пиріг), і залякування Мороза (верцьох). У с. Ворокомле (К.-К.) Мороза кликала господиня. Коли сідали до столу вона ложкою знімала з куті підсохлу верхню шкірочку, виходила з нею з хати і надворі промовляла: «Морозе, Морозе, ходи до нас вечеряти!» Клала кутю зверху на кілок огорожі й поверталась до столу [9, с. 35-36]. Як наголошує О. Кондратович, у с. Раків-Ліс (К.-К.) перед тим, як кликати Мороза, хазяїн виходив на вулицю й стукав у вікно. Господиня запитувала: «Хто там?» – «Жінко, де сіятимемо льон?» – «А де посіємо, хай Бог родить». У с. Бірки (Лбш.) голова родини вже заходив до хати й вітався: «Добрий вечор!» – й, називаючи дружину по імені, задавав те саме питання та отримував таку саму відповідь [9, с. 33]. Таку увагу льонові у різдвяних обрядах можна пояснити хіба тим, що він забезпечував селянську родину сировиною для вбрання.

У с. Веселе (Лцк.) проводили дійство, спрямоване проти «ворогів»: «Брали шнурка і зав'язували на ньому вузли. Скільки ворогів, стільки й вузлів. Зав'язували дуже добре, щоб утворилась така ніби мотузка. Потім сідали на неї і казали: «Як зав'язала вузли, щоб так вам язика позав'язувало, щоб більше ви не лихословили». Як сядеш, так і перестануть, кажуть, брехати, пліткувати» [3, од. зб. 176].

Після виконання всіх обрядових дій приступали до вечері. Знову ж таки, в різних селах вона відбувалась по-різному. У ряді сіл вечеря починалася з того, що спочатку господар, а потім й інші члени родини з'їдали по три ложки куті [17]. У с. Борове (Люб.) господар підкидав кутю, вірячи, що скільки зерен вчепиться до стелі, стільки ж вродиться коп зерна [3, од. зб. 136]. У с. Сереховичі (Ств.) першу ложку куті також підкидали до стелі – для бджіл, щоб добре роїлися. Друга ложка призначалась для Мороза, щоб не чинив збитків, не морозив посівів, городини [3, од. зб. 21]. У Веселому (Лцк.) кутю підкидали до стелі після вечері, і «считали, скільки на стелі зернин, стільки цього року копів нажнемо» [3, од. зб. 176].

В ряді поліських сіл, незважаючи на те, що кутю готували першою, споживали її останньою. Наприклад, у с. Ворокомле (К.-К.) кутю їли під кінець вечері стоячи, щоб не вилягало збіжжя. В родинях, де були бджоли, хазяїн, пожувавши кутю, хлюпав нею з ложки на стелю – щоб бджоли ліпилися [9, с. 37].

За святочним столом потрібно було покуштувати всі страви, приготовлені до свята. З цим пов'язували благополуччя і добробут родини. Стосовно спиртного, то колись на Коляду його не вживали. Зокрема Н. Назарук, 1947 р.н. (с. Нуйно К.-К.) відзначає, що в їхній сім'ї дорослі випивали по чарчині, але не більше. Наливаючи першу, батько промовляв: «Для померлих родичів і всіх святих. Щоб прийшли до нас вечеряти». Тоді накривав келишок скибочкою хліба і відставляв на край стола. Однак С. Химчик, 1927 р. заперечує і стверджує, що «вже так стало, як почали гнати самогон. А до війни так не було. Люди вміли святкувати та веселитися і без горілки» [9, с. 38]. Про те, що на початку вечері дорослі випивали по келишку горілки говорить і С. Цюриць [17]. Подекуди після вечері заборонялося пити воду – «щоб горобці просо не пили» [3, од. зб. 4]. В інших селах цей звичай пояснювали тим, що на пасовищі і під час жнив не мучитиме спрага [3, од. зб. 20]. За столом не можна було шуміти, «щоб був мир і спокій в хаті» [3, од. зб. 176].

По закінченні вечері знову проказували «Отченаш». Різдвяну свічку гасили, ставили в жито чи пшеницю на покуті разом з кутею. Всі страви залишали на столі. Вірили, що вночі прийдуть всі померлі члени родини куштувати святкових страв. Зафіксовані розповіді про те, як з певних причин господині прибирали зі столу і їм вночі снилися померлі батьки, які нагадували донькам, що так чинити не можна [3, од. зб. 4]. Ложки складали до купи дуже тісно, «щоб ніхто ніде не відбився від дому». Вважали, що коли «чиясь ложка впаде, то ... людина цього року помре» [3, од. зб. 176]. У селах Камінь-Каширського району всі лож-ки клали в миску із залишками куті і накри-вали буханкою хліба. Якщо вранці якась ложка виявлялась перевернутою, то це оз-начало, що до наступного Різдва її господар піде до покійників [9, с. 38]. У с. Скобелка (Гор.) ложки зв'язували перевеслом, «щоб худоба трималася купи» [3, од. зб. 180]. В окремих селах після вечері господар брав зі столу кожної страви і носив худобі – «щоб не скаржилася» [3, од. зб. 21]. Після вечері діти знову лізли під стіл і там квоктали [3, од. зб. 176]. У соломі, яка лежала під столом, кидали горішки, які діти мали знайти [3, од. зб. 180].

Після вечері всі дорослі члени сім'ї залишалися вдома. Не можна було йти в гості навіть до

найближчих родичів. І тільки діти брали налаштовані батьками вузлики і несли вечерю бабі-повитусі і хресним батькам [3, од. зб. 176]. Хоча цей звичай характерний не для всієї Волині [3, од. зб. 177]. В. Борисенко відзначає, що вечерю традиційно носили першого різдвяного дня [4, с. 20].

Інші члени сім'ї колядували у родинному колі. В окремих селах цього вечора починали колядувати діти, однак лише під вікном, не заходячи до хати (с. Світязь Шцк., Ворокомле К.-К. та ін.) [3, од. зб. 4; 10, с. 40]. Колядували в основному хлопчики та дівчатка. Їх обдаровували пирогами варениками, пампушками, могли винести шматок сала або ковбаси і дуже рідко – якусь копійчину. А от у с. Нуйно (К.-К.) колись не колядували – ні дорослі, ні діти. Відразу після вечері лягали спати, потім йшли родинами до церкви [9, с. 39-40].

Подекуди селяни виходили на подвір'я і роздивляючись довкіл, прогнозували погоду від Різдва до Водохрещ, визначаючи урожай [3, од. зб. 177]. Люди вірили, що Святий Вечір подає людині знак на щасливу долю, на щедрий урожай, тому вважали, що високе, чисте, всипане міріадами зірок небо віщувало багатий урожай зернових, що відображено і в колядках: «Як на небі зірочок, / Так і в полі копочок» [9, с. 33].

Отож, вечір перед Різдвом, який на Волині називався здебільшого Коляда, був насичений різноманітними обрядовими діями, спрямованими на забезпечення родині добробуту (аграрні культу), вшанування баби-повитухи і хресних, а також померлих родичів (культ предків).

Власне свято Різдро починалося з відвідання святкового богослужіння. Повернувшись з храму, спочатку порали худобу, в окремих селах курям виносили вершечок куті, зібраний перед вечерею [3, од. зб. 180], а потім обідали. Вся сім'я знову збиралася за столом. Проголошували молитву і починали святковий сніданок. Спочатку з'їдали пісні страви, що залишилися від вечері. На Різдро кутю дозволялося уже розварювати з молоком. Якщо ж вона за ніч скисала, то жінки казали. «що паска замерзне», тобто на Великдень буде холодно [17]. Після першої ложки куті господар піднімав келишок і виголошував: «Будьмо здорові зі Святим Різдром! Хай Господь милує нас і має нас у своїй опіці на кожному кроці, а всім померлим пошли, Боже, царство небесне, раювання в небі!» [3, од. зб. 176]. Після пісних страв переходили до скромного. На столі були драгли, домашня ковбаса, кутниця (начинений м'ясом вичищений свинячий шлунок або сліпа кишка), смажене сало зі шкварками, сушений та розпарений в окропі сир у маслі, омачка з сиру або з маку та чорниць, пироги, вареники тощо [9, с. 39].

Розговівшись, лягали спочивати. На перший день Різдва в гості не можна було ходити. Як відзначає О. Кондратович, батьки застерігали дітей: «Сьогодні перший день Різдва, нікуди не йдїть, тримайтеся хати» [10]. Ряд інформаторів, згадуючи вже радянські часи, також говорили про те, що в гості першого дня не ходили, але разом з тим наголошували: «якщо свято попадає на суботу, то мусили, бо раніше не давали виходних, так як зараз» [3, од. зб. 177].

У с. Веселому (Лцк.) під обідню пору, спорядивши святкові повози, одружені діти провідували батьків або дідусів [3, од. зб. 176]. У багатьох селах цього дня зяті, поклавши в сани гарного сіна і застеливши його ряднами, вирушали за батьками дружини і привозили їх в гості до себе [3, од. зб. 4]. На Камінь-Каширщині надвечір ходили в гості родинами, але тільки до родичів або кумів. Підійшовши до хати, просили: «Пане господару, дозвольте заколядувати!» Отримавши дозвіл, заходили до хати. Гості вітали з Різдром і колядували. Господарі пригощали гостей усім, чим хата багата. Колядувати могли до самого ранку. Але першого дня це були переважно родичі, куми, друзі. Чужі першого дня Різдва не колядувати не ходили [9, с. 39-40].

З приводу колядування, то на Волині маємо чимало регіональних особливостей, так як початок різдвяного віншування припадав на різні дні. В деяких селах, як ми вже відзначали, колядницькі гурти ходили на Святвечір (села Шацького, Старовижівського, Ратнівського районів). В інших початок колядування припадав на перший день Різдва, а ще в інших – на другий (наприклад, в Горохівському районі). Але провести чітке розмежування по певних регіонах неможливо, тому що буває й таке, коли в сусідніх селах починають колядувати в різні дні. Як колядували на Волині, які колядки виконували в тих чи інших селах досить докладно розповів у одній із публікацій методист Волинського центру народної творчості С. Цюриць [18]. Ряд колядок, записаних у 1913 р. у с. Облапи Ковельського району, вмістив у своїй праці П. Абрамович [1, с. 5-22]. Ми також записали ряд колядок, які виконували в різних селах Волині. К. Онішук із с. Штунь (Люб.) зафіксувала у своєму селі звичай співати «Лілею», що зберігається дотепер. У перший день Різдва ватага хлопців співає під вікнами дівчат на виданні колядку-віншування, за що батько або брат виносять парубкам частування. До 1960-х рр. хлопці співали «По зору, по зорі», а дівчата хлопцям – «Пуд вишнема, пуд чирешнема», за що отримували солодоші [12, с. 237]

Дуже популярними у ці дні були вертепні вистави. Пастушки, ангели, воїни, чорт, ірод та інші персонажі

живого вертепу ходили від хати до хати і вітали людей з Різдом. Сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, згадуючи про святкування Різдва в родині Косачів, писала: «Цікаво, що все те дійство з вертепом збереглося таке, як в давні часи, як ото бурсаки ходили з вертепом» [14]. Ми не будемо аналізувати вертепні дійства на Волині, так як вони докладно висвітлені О. Ошуркевичем у книзі «Різдвяний вертеп на Волині» [13]. Відзначимо, що вертепи масово побутували до середини ХХ ст. Л. Вошіюк 1943 р.н. відзначала, що в її селі Ратнів (Лцк.) «хлопці здебільшого строїли вертеп» [3, од. зб. 177]. Чимало атрибутів колядницьких і вертепних гуртів зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею.

З третього дня Різдва на Поліссі розпочиналися Перші свічки, які тривали до Нового року. Усі ці дні вважалися святковими. Заборонялося будь-що робити: шити, прясти, рубати дрова, різати січку тощо. Порушення цих заборон, за переконаннями мешканців Волині, буде покарано Всевишнім. Якщо рубати в ці дні, то грим «рубатиме твою хату» або інші будівлі, тобто можна запросити собі удар блискавки хороми. Дуже небезпечно в такі дні й шити. Один дід зашивав на Перші свічки рукавиці, «то теля йому вродилося із зашитим задом, без заднього проходу». Щоб корови легко розтелювалися, жінки в ці дні не пряли [9, с. 45]. У с. Тур Ратнівського району гріхом вважалось щось робити у ці дні по заході сонця – ані по господарству порати, ні вечерю го-тувати, не кажучи уже про шитво: «Не можна шити, бо худобі губа зашиється – не зможемо їсти». Зустрічається чимало поговорів, ніби в господарстві людей, котрі не дотримують-ся заборони на працю, корови приводили покалічених теляток [17].

Як і в різдвяні дні, люди ходили в гості до родичів, кумів, друзів, пригощалися, веселилися, багато співали. Такі гостювання на Поліссі називалися бесідами. Дівчата у ці дні сходилися на вечорниці, ворожили [8, с. 131-133; 16]. У с. Нуйно (К.-К.) ці ворожіння називалися «зальоти» [10], у с. Мизове (Ств.) – «спусти» [1, с. 23]. До дівчат навідувалися й парубки. Тут готувалися до водіння Ведмеда, Коня, Кози тощо.

В останнє десятиріччя, завдяки різноманітним різдвяним дійствам, що влаштовуються у селах і містах, вертепні вистави поступово відроджуються. Так Луцьк став місцем проведення Міжнародного фестивалю театрів ляльок «Різдвяна містерія» і симпозіуму «Традиції різдвяної драми в театрі ляльок» [15, с. 15]. Тут влаштовується «Коляда у волинській родині», «Коляда із Т. Ціхоцькою». Проводяться огляди колядницьких гуртів і вертепних вистав. Значну роботу по відродженню давніх обрядів проводить відділ етнографії Волинського краєзнавчого музею, який регулярно влаштовує конкурси різдвяної атрибутики, різдвяні виставки, дійство «Музейна Коляда».

Як бачимо, для самого Різдва характерні насамперед сімейні мотиви – ходили в гості до батьків (або привозили їх до себе), до родичів. А період Перших свічок присвячувався спілкуванню не тільки з родиною, а й з кумами, сусідами, тощо. Існувала повсюдна заборона на будь-які роботи у ці дні, що пов'язувалось з віруваннями у покарання за недотримання народних звичаїв.

1. Абрамович П. Етнографічні записи: Західна Волинь. – Село Мизов і околиці / П. Н. Абрамович. – 1912-1913 рр. – Ч. 1. – Б. м. і б. р.

2. Абрамович П. Етнографічні записи: Західна Волинь. – Село Мизов і околиці. – 1912-1913 рр. – Ч. 1. – Б. м. і б. р. / П. Н. Абрамович / Підг. до друку Алла Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї: Наук. зб. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 300-332.

3. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, ф. 5: Календарні обряди.

4. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу / В. К. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000.

5. Дмитренко А. Вивчення різдвяно-новорічних обрядів на Волині / А. А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Наук. зб. – Вип. 27. – Луцьк: МП „Пульс”, 2008. – С. 329-352.

6. Дмитренко А. Різдвяні звичаї на Волині: підготовка до свята, переддень Різдва / А. А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї: Наук. зб. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 227-232.

7. Дмитренко А. Петро Абрамович та його праця «Етнографічні записи»: 100 років з часу збирання фольклорно-етнографічних матеріалів / А. А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї: Наук. зб. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 299-300.

8. Дмитренко А. Свічки у громадських звичаях та обрядах на Західному Поліссі (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) / А. А. Дмитренко // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2001. – С. 128-133.

9. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята / О. П. Кондратович. – Луцьк: ВАТ „ВОД”, 2009.

10. Кондратович О. Святкування Різдвяних празників на Поліссі / О. П. Кондратович // Вісник. – 2007. – 11

січ.

11. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К.: Наук. думка, 1978.
12. Оніщук К. Календарна обрядовість Любомльщини зимового циклу / К. П. Оніщук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Наук. зб. – Вип. 25. – Луцьк: МП „Пульс”, 2007. – С. 235–241.
13. Під зорями новорічними: традиційні щедрівки, рядження / Фольклорно-етнографічні записи Олекси Ошуркевича / О. Ф. Ошуркевич. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2009.
14. Різдво в родині Косачів // Волинь. – 1992. – 7 січня.
15. Різдвяний вертеп на Волині: Записи текстів, упорядкування і вступна стаття О. Ошуркевича / О. Ф. Ошуркевич. – Луцьк: Надстир'я, 1996.
16. Цюриць С. Доки горять свічки / С. Н. Цюриць // Волинь. – 1992. – 14 січня.
17. Цюриць С. Пісна кутя / С. Н. Цюриць // Волинь. – 1992. – 4 січня.
18. Цюриць С. Нова радість стала / С. Н. Цюриць // Волинь. – 1992. – 7 січня.

Оксана КАЛІЩУК (Луцьк)

РЕАКЦІЯ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У 1942–1944 рр.

Відносини між українцями та поляками впродовж століть виявлялися визначальними для історії обох народів. 20 ст. не стало винятком. До досвіду попередніх складних взаємин додався досвід боротьби за здобуття державності на початку 20 ст., українсько-польської війни 1918–1919 рр., перипетії союзу Петлюри-Пілсудського та загалом міжвоєнного періоду. І врешті-решт складні та трагічні відносини між українцями та поляками у роки Другої світової війни. І на всіх етапах одним із факторів в українсько-польських відносинах був релігійний.

Перш ніж говорити про протистояння між українцями та поляками у роки Другої світової війни і дії церкви у цих складних умовах слід звернути увагу на одну важливу обставину. Негативне налаштування щодо греко-католицької церкви формувалося у суспільній opinio впродовж багатьох десятиліть. У численних працях, виданих до 1989 р. у Польщі та до 1991 р. в Україні, її вірних звинувачували у колаборації з гітлерівцями, боротьбі у рядах підпілля і водночас закликах до винищення поляків та євреїв (при цьому ці звинувачення стосувалися й ієрархів церкви). У сучасній історіографії частина цих звинувачень була піддана критиці, але це не означає, що в працях українських та польських авторів не можна зустріти посилення на Едварда Пруса [28; 29] або Сергія Даниленка [1] чи категоричні твердження, що греко-католицька церква прагнула до загострення українсько-польських стосунків [9, 16].

У сучасній історичній літературі ми маємо наступні дані щодо жертв серед римо-католицького духовенства та чернецтва по воєводствах.

Таблиця [15, 140]

Число втрат духовенства у воєводствах, охоплених українсько-польським протистоянням у роки Другої світової війни

Римо-католицьке духовенство:	Всього	священники	закон.	клірики	сестри закон.	Греко-католицьке духовенство
Люблінське	17(14+3)+1?	14	1	1	1	
Львівське	43(22+21)+1?	36	2	1	4	6
Поліське	11 (8+3)	6	3	-	2	2
Станіславське	44 (31+13)	29	1	1	13	7
Тернопільське	58(52+6)+1?	44	4	1	9	8+1?
Волинське	23(17+6)+2?	19	4	-	-	3+1?
<i>Разом</i>	196(144+52)+5?	148	15	4	29	26+2?

Згідно даних польської історіографії на теренах луцької дієцезії жертвами українських націоналістів стало 21 ксьондзів [6, 23]. Водночас, згідно деяких досліджень, на Волині від рук польських військових формувань та банд загинуло щонайменше 20 православних отців, на Холмщині та Замойщині – кілька

десятків священників, а на теренах Галичини у 1944 р. замордовано за різних обставин 11 греко-католицьких парохів[11, 88-90].

Показово, що латинське (католицьке) і греко-католицьке духовенство, як вищі ієрархи так і рядові священнослужителі, репрезентували відмінну позицію у існуючому українсько-польському конфлікті. Польська сторона оскаржує позицію представників української церкви у тій непростій ситуації. Так, зокрема, говориться про факти антипольської агітації (напр., с. Деражне Костопільського пов.), заохочування до вбивств поляків (напр., с. Твердиня) і поширення листівок відповідного змісту (напр., у районі Підкаменя).

Чи не найбільш контраверсійними та вражаючими є твердження про освячення у низці церков знярядь злочину (ножі, сокири, вили і т.д.). У більшості випадків посилаючись на працю В.і Е.Семашків такі твердження можна зустріти у матеріалах Владислава Дем'янчука[7, 62], Юзефа Марецького[18, 80], Мечислава Самборського[30, 185]. Конкретними місцями, де відбувалися такі обряди називають Борову, Твердиню, Полапи, Пустомити, Садову, Седлища і т.д.[33, 170, 276, 399, 528] Показово, що у цьому злочині оскаржено і батька провідника ОУН Андрія Бандеру[32, 218]. Водночас, такі польські дослідники як Анджей Сова[35, 209], Станіслав Стемпень[36, 290; 3, 395-396] вважають такі твердження мало правдоподібними оскільки жоден з тих, хто згадує про такі випадки не був наочним свідком подібних «упирських містерій», а подібні образи могли постати з «Гайдамаків» Тараса Шевченка чи «Срібного сну Соломії» Юліуша Словацького.

В українській історіографії можна прослідкувати заперечення масової участі священників у антипольських акціях. Натомість увага звертається на участь греко-католицького духовенства у похованні римо-католицького кліру та польського населення, яке загинуло в антипольських акціях, на факти порятунку поляків українськими священниками[2, 295-296].

Важливим питанням для вчених-істориків є проблема стосунків греко-католицької церкви і українського підпілля. Тим паче, що саме ці дві сили (бандерівський рух і католицько-консервативне угруповання), на думку сучасників (зокрема, генерала С.Ровецького) були центрами впливу на українську спільноту Генерал-губернаторства.

Окреме місце у дискусії навколо становища церкви у часі українсько-польського протистояння займає позиція власне митрополита Андрея Шептицького. Адже на думку деяких авторів злочин обтяжує обидві церкви (греко-католицьку і православну) і їх керівників особисто[34, 40]. Серед іншого ієрархові греко-католицької церкви закидають наступні звинувачення: діяльність на шкоду польської держави; підтримка українського націоналізму; підтримка агресії III Рейху (серед іншого молитви у церквах за успіх німецьких військ і подячний лист Адольфу Гітлерові); брак спротиву діям, що чинили значною мірою вірні греко-католицької метрополії у Львові, які поділяли ідеологію Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії; брак реакції на активну участь деяких представників греко-католицького духовенства у злочинних діях ОУН-УПА; згода на делегування духівників до 14 дивізії СС «Галичина»; згода на урочисту інавгурацію діяльності тієї ж дивізії на кафедрі св. Юра у Львові (28 березня 1943 р. службу здійснив Йосип Сліпий, а проповідь виголосив Василь Лаба)[21, 64].

Підставою для з'ясування позиції митрополита щодо українсько-польського протистояння в історіографії головно є його кореспонденція з римсько-католицьким ординарієм львівської дієцезії Б.Твардовським [39, 465-484; 31]. Оцінка її репрезентантами двох національних історіографій нині виявляється неоднозначною, оскільки сам Андрей Шептицький намагався полемізувати з архиєпископом, підкреслюючи, що його жаль у зв'язку з таким розвитком подій, однак вказував, що поляки надто багато вчинили кривд українцям, щоб він тепер міг запобігти цим акціям, навіть попри особисті бажання. Цю ж позицію митрополит висловлював і в особистих розмовах з представником римо-католицької церкви о. Щепаном[4, 165-166].

Окрім того тут додається, як слушно зауважує Інна Поїздник, загальне сприйняття особи ієрарха греко-католицької церкви польською спільнотою. Поляки не могли зрозуміти, як людина, яка народилася у польській родині, може підтримувати прагнення українців – для польської сторони сепаратистські. Водночас, частина українського суспільства також нагадувала митрополиту його походження, головно тоді, коли йшлося про українсько-польські стосунки, наприклад антипольські акції[25, 154].

По-різному тлумачать українські та польські дослідники відомий пастирський лист «Не забий». Так, з польського боку лунають застереження, що лист був довгим теологічним викладом, якого вірні, переважно люди малоосвічені, не розуміли. До того ж, у ньому не було згадки про мордування євреїв та поляків, а розділ «Вбивство брата-співгромадянина» українські націоналісти та деякі представники духовенства відразу ж витлумачили, що таким братом, якого не можна вбивати, не є євреї чи поляк[13, 54]. В українській історіографії вважається, що авторитетний греко-католицький митрополит гостро засудив

антипольську політику бандерівців. Водночас, дослідники звертають увагу на те, що однозначне засудження подій на Волині та Східній Галичині навряд чи було б почуте, ба більше – спровокувало б терор щодо греко-католицької церкви [24, 73]. Тут варто згадати яку оцінку цей документ отримав по його появі. Так, зокрема, «Інформаційний бюлетень» Армії Крайової від 26 серпня 1943 р. писав що, незважаючи на те, що пастирський лист митрополита Шептицького від 10 серпня 1943 р. не називає виразно факту знищення поляків українцями – однак містить сильне засудження таких методів боротьби, як вбивство людей або знищення їх цілого покоління та вказує на негативні наслідки, які мають подібні дії для українського народу [41, 5].

Гжегож Мотика, спираючись на листування двох ієрархів та послання до мирян, робить висновок, що митрополит засуджував як керівництво, так і бійців ОУН (б) за насильство як метод боротьби, що викликало серед них відповідну негативну реакцію. Водночас, митрополит Андрей Шептицький, розуміючи, що одностороннє засудження насильства може бути використане у поборюванні українських прагнень до незалежності, прямо не засудив антипольської акції [23, 326]. При цьому дослідники (наприклад, Владислав Філяр) звертають увагу на те, що позиція екзарха не завжди збігалася з думками рядових священників і не обов'язково до кінця ними приймалася.

Загалом, слід ствердити, що позиція духовенства і греко-католицької, і римо-католицької церков під час кривавих подій на західних землях у роки Другої світової війни ґрунтувалася на загальнохристиянських засадах.

1. Даниленко С.Т. *Дорогою ганьби і зради : історична хроніка / С.Т.Даниленко. – Вид. 2-е, доп. - К. : Наукова думка, 1972. – 340 с. : іл.*

2. Поїздник І. «Оунівські яничари» чи «кандидати на престולי» / І.Поїздник // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В.А.Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип.11. – К., 2008. – С.292-301.*

3. Стемпень С. *Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Studia i materiały. – T.12. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. – 223 s. = Кресова книга праведних. 1939–1945. Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА / Упор. Роман Недзелько. Студії і матеріали. – Т. 12. – Варшава: Ін-т національної пам'яті, 2007. – 223 с. / Станіслав С. Стемпень // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – №1. – С. 379–397.*

4. Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни / Ігор Цепенда // *Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С. 163-171.*

5. Bizuń S. *Historia krzyżem znaczone : wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939-1945 / Stanisław Bizuń ; oprac., wstępem i przypisami opatrzył oraz podał do druku Józef Wolczański. - Lublin : Stowarzyszenie "Wspólnota Polska". Oddział Lubelski, 1993. - 300, [1] s. – (Biblioteka Polonii. Seria B, Materiały i Dokumenty, 1233-0272 ; t. 1).*

6. Dębowska M. *Duchowieństwo diecezji łuckiej : ofiary wojny i represji okupantów 1939-1945 / Maria Dębowska, Leon Popek. - Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2010. - 320 s., [1] k. tabl. złoż. luzem : il.*

7. Dziemiańczuk W. *Wybaczyć nie znaczy zapomnieć / Władysław Dziemiańczuk. – Toronto: Związek Ziem Wschodnich RP, 1996. – 435, [21] s., [16] k. fot. : faks., fot., mapy, portr., reprodu., rys.*

8. Dziwisz S. *Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy : list otwarty / Stanisław Dziwisz, Andrzej Białas // Myśl Polska. – 2009. – Nr 48. – S. 3.*

9. Filar W. *"Burza" na Wołyniu : z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej : studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. - Warszawa : "Rytm" ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 1997. – S.16*

10. Hałagida I. *Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościoły wschodnie (koreferat) / Igor Hałagida // Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej "W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S.122-127.*

11. Hałagida I. *Losy ukraińskiego duchowieństwa prawosławnego i grekokatolickiego w czasie konfliktu polko-ukraińskiego w latach 1943-1944 (szkic zagadnienia) / Igor Hałagida // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003. – S.86-91.*

12. *Interwencja abpa Bolesława Twardowskiego u abpa Adama Stefana Sapiehy w 1944 roku na rzecz ratowania Polaków przed napadami nacjonalistów ukraińskich : (materiały źródłowe) / [oprac.] Józef Wolczański // Nasza Przeszłość. – 2008. – T. 109. - S. 207-238.*

13. Isakowicz-Zaleski T. *Metropolita i zbrodniarze / ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski // Isakowicz-Zaleski T.*

- Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S.51-55.
14. Isakowicz-Zaleski T. Metropolita i zbrodniarze / ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski // Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S.54.
15. Jankiewicz L. Lista duchownych i prawosławnych zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich lub przy ich współudziale / prof. dr hab. Leszek S. Jankiewicz // Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich : Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej : materiały z konferencji naukowej odbytej 2 czerwca 2012 r. podczas IX Dnia Kultury Kresowej / [red. tomu Witold Listowski]. – Kędzierzyn-Koźle : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział, 2012. – S. 116-143.
16. Krzysztofiński M. Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościół rzymskokatolicki (koreferat) / Mariusz Krzysztofiński // Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej “W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 117-121.
17. Lista strat wśród duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945 : publikacja ku uczczeniu 60-tej rocznicy zakończenia II wojny światowej : praca zbiorowa / pod red. nauk. Józef [i.e. Józefa] Krętosza i Marii Pawłowiczowej. - Opole : Wydawnictwo Świętego Krzyża, 2005. - 74, [5] s. : il.
18. Marecki J. Kościół katolicki wobec ludobójstwa na wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / ks. prof. Józef Marecki // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 73-81.
19. Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy: List otwarty // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2009. – Nr. 4(104). – październik-grudzień. – S.63-66.
20. Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy: List otwarty // Myśl Polska. – 2009. – 29 listopada (Nr 48). – S.3.
21. Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy: List otwarty // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2009. – Nr. 4(104). – październik-grudzień. – S.63-66.
22. Michna A. Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich: na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1947 / Agnieszka Michna. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 103, [1] s., [8] s. tabl. : il. (w tym kolor.). – (Monografie / Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; t. 61).
23. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011. – 520 s.
24. Osadczy W. Kościoły wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – Nr. 1-2 (96 – 97). – styczeń – luty. – S. 68 – 76.
25. Pojizdnyk I. Ukraiński Kościół Grekokatolicki wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1946 / Inna Pojizdnyk // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2007. – Nr.1 (11). – S.145-176.
26. Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997 : materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r. / oprac., przypisy oraz wybór aneksów i fot. Leon Popek. - Lublin : TPKiZW-P, 1999. - 211, [1] s., [23] s. tabl. (w tym kolor.) : faks., fot., portr., tab.
27. Popek L. Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 / Leon Popek // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003. – S.76-80.
28. Prus E. Patriarcha galicyjski : rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolicie grekokatolickim (1865-1944) / Edward Prus. - Wrocław : “Nortom”, 1999. - 285, [1] s. : 1 il.
29. Prus E. Władca Świętojurski / Edward Prus. - Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. - 35, [1] s., [8] s. tabl. : fot.
30. Samborski M. Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD / Mieczysław Symborski // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S.173-206.
31. Selwa J. Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego / Jan Selwa // Na Rubieży. – 1994. – Nr. 2(8).
32. Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. – Wrocław : «Atla 2»: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów “Na Rubieży”, [2008]. – 879 s. : il.
33. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945 / Siemaszko W., Siemaszko E. – T. 1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.
34. Śladewska M. Hierarchowie wobec zbrodni ludobójstwa / Monika Śladewska // Przegląd. – 2008. – Nr.22. – 38-40.
35. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków:

Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – 342 s. : err.

36. *Stępień S. „Splamieni winą – oczyszczeni cnotą” (w związku z publikacją: Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Studia i materiały, t.12, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2007, ss.223, ISBN 978-83-60464-61-8) / Stanisław Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – Nr.13. – S.279-291.*

37. *Wolczański J. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe. Cz. 1 / Józef Wolczański. – Kraków: Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej OB. ŁAC, 2005. – 590 s., [1] k. tabl. luzem złoż. : il.*

38. *Wolczański J. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe. Cz. 2 / Józef Wolczański. – Kraków: Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Ob. Łac., 2006. – 966 s.*

39. *Wolczański J. Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944 / ks. Józef Wolczański // Przegląd Wschodni. – 1992/3. – T.II, z.2 (6). – S.465-484.*

40. *Woiczacski J. Коцьци и конфликт польско-украинский в годах сорокастих XX века (конспект реферату) / ks. Jzyef Woiczacski // Woicy 1943 - rozliczenie : materiały przeglądownej konferencji naukowej “W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 114-116.*

41. *Żurek S. Ludobójstwą ciąg dalszy – sierpień 1943 (cz. II) // Tylko Polska. – 2003. – 14.08-27.08 (nr 33-34). – S.5.*

Оксана КАРЛІНА (Луцьк)

КОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ У ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОМУ ПОВІТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Від часу приєднання Правобережної України до Російської імперії статус усіх трьох християнських конфесій значно змінився. По-перше, секуляризація володінь православної церкви, проведена в Росії в 1764 р., створила прецедент щодо позбавлення земельної власності духовенства; по-друге, в Росії було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства; по-третє, католицьке і унійне духовенство втратило політичні позиції, натомість православна церква в Росії законом оголошувалась „господствующей і первенствующей”¹.

У XVIII ст. унійні парафії, які знаходились у межах Волинського воєводства, входили до Володимиро-Берестейської, Холмсько-Белзької і Луцько-Острозької єпархій, включених до Київської унійної митрополії². У Володимирському крилосі-офіціалаті (церковно-адміністративному окрузі), поділеному на 10 намісництв, на 1715 р. налічувалось 242 унійні парафії, а в самому Володимирському намісництві – 60 парафій³.

Становище унійної церкви на українських землях, які у другій половині 90-х років XVIII ст. потрапили до складу Російській імперії, різко відрізнялось від того, що склалося в Австрії. Воно визначалось прагненням царської влади ліквідувати церковну унію, тому не стільки змінювалася сітка парафій, скільки унійні парафії перетворювалися на православні.

Уже в ході другого поділу Речі Посполитої з’явився указ про створення єпархії для православних церков Мінської, Ізяславської (згодом – Волинської) та Брацлавської губерній. Керувати єпархією доручили вікарію Київської єпархії, єпископу Переяславському і Бориспільському Віктору (Садковському) з одночасним введенням його у сан архієпископа; його резиденція знаходилась у Слуцькому монастирі, де він був архімандритом⁴.

Призначення одного єпископа для такої величезної території було не випадковим, адже на час приєднання до Росії на Правобережній Україні та Західній Білорусії православних церков майже не було.

У 1793-1794 рр. в Петербурзі був складений план діяльності православної місії серед уніатів, передусім на Волині й Поділлі. Проведення в цьому напрямі акції набули масового характеру в 1794-1796 рр. Поштовхом до неї стала поява „Пастирської грамоти”, яка була видана 22 квітня 1794 року і оголошена через місяць архієпископом Віктором (Садковським), призначеним імператрицею Катериною II очолити місіонерську роботу, спрямовану на навернення на православ’я уніатів з українських і білоруських земель⁵. У документі йшлося про бідкування православних та насильне їх навернення до унії після того, як вони нібито були відірвані від Росії. Тим парафіянам, хто повернеться у православ’я, гарантувалась безпека від переслідування поміщиками.

Генерал-губернатор новоприєднаних земель генерал-поручник Тимофій Тутолмін повинен був надавати допомогу всім, хто мав намір перейти до „церкви благочестивої”⁶. Особливо наголошувалось

на тому, „чтоб никто из помещиков, временных владельцев и чиновников духовных и мирских римского и униатского закона не осмеливался делать ни малейшего в том препятствия обращающимся в благочестие, притеснения и обид” під загрозою судового покарання і секвестру майна⁷.

До початку 1795 р. в Ізяславській губернії православними стали 615 парафій, 432 священники і 304 411 мирянин⁸. Одночасно на Волині почали формуватися організаційні структури православної церкви⁹. Архієпископ Віктор став іменуватися архієпископом Мінським і Волинським. На допомогу йому був наданий вікарій з титулом єпископа Житомирського, резиденція якого мала розміститись в одному із закритих василіанських монастирів¹⁰.

Тим часом православна церква різко збільшила терени свого поширення: на вересень 1796 р. „на благочестіє” перейшло на Волині ще 205 парафій, 140 священників і 97 тисяч вірних, переважно у Володимирському, Луцькому і Ковельському повітах. До жовтня 1797 р. до них додалося ще 102 парафії і 39 тисяч осіб пастви¹¹. Таким чином, у 1798 р. Волинська православна єпархія налічувала 1 076 церков¹², або 69 відсотків від усіх унійних церков, що діяли до 1772 р. на землях, які склали новоутворену Волинську губернію¹³.

Формування управлінської структури православної церкви у Волинській губернії завершилось у 1799 р., коли церкви Дубенського, Кременецького і Старокостянтинівського повітів перейшли у відання єпископа Житомирського¹⁴, а вікарний єпископ став самостійним архієреєм. Була утворена окрема єпархія в межах Волинської губернії, віднесена до 3-ого класу єпархій. На той час вона налічувала 1 446 церков¹⁵. Хоча з 1804 р. резиденція місцевого єпископа і семінарія мали знаходитись у губернському місті¹⁶, єпископ Волинський і Житомирський залишався в Острозі.

У 1795 р. Катерина II підтримала ліквідацію Луцько-Острозької, Володимирсько-Берестечейської унійних єпархій та митрополичої кафедри. На землях, анексованих Росією, збереглася лише Полоцька єпархія, тому місцевий архієпископ Іраклій Лісовський став єпископом-ординарієм усіх уніатів, у тому числі й на Волині. Колишні унійні єпископи (Луцький – Стефан Левінський і Володимирський – Семеон Млоцький) одержали пенсію в розмірі 3 тис. руб. у рік, а „принадлежащие им по сану столовые деревни” зараховані до казенних володінь. Унійним священникам, які залишились без своїх парафій і не перейшли у католицькі парафії, мала отримувати щорічну грошову допомогу з казначейства у розмірі від 50 до 100 руб. у рік¹⁷.

Після смерті Катерини II (1796 р.) завдяки старанням папської курії в 1798 р. появилися дві унійні єпархії: Брестська і Луцька. „Нова” Луцька єпархія включила всі унійні парафії на українських землях Російської імперії (тобто в межах Київської, Подільської та Волинської губерній). На Луцьке єпископство був повернутий Стефан Левінський; його резиденція знаходилась у василіанському монастирі в Почаєві¹⁸.

Треба зазначити, що офіційно оголошеній добровільності при переході на православ'я влада не дотримувалась¹⁹. Наприклад, у 1799 р. 10 родин з Володимира-Волинського, які залишились вірними унії, місцевий городничий змушував перейти на православ'я. Для цього він „заклучил некоторых в тюрьму содержанием чрез несколько дней в колодах, а прочих взятием под присмотр за караулом стоящей при нем штатной команды солдат, принуждал некоторых к одной только исповеди в самую четырехдесятницу”²⁰.

У Володимир-Волинському повіті на початок XIX ст. майже не залишилось унійних парафій. На 1807 р. документи засвідчують про збереження лише двох парафій: у Горохові при Вознесенській церкві (665 парафіян) і у Старому Горохові при церкві св. Якіма і Анни (453 парафіяни)²¹. Унійний єпископ Левінський не раз звертався до православного єпископа Варлама дати дозвіл на будівництво в Горохові каплиці для уніатів. Натомість консисторія відповіла, що православні священники мають завдання „при всяком удобном случае увещевать к обращению их [гороховских жителей] в благочестие”²². Існуючі на той час чотири чоловічі василіанські монастирі (у Володимирі-Волинському, селах Загорові, Зимному і Низкиничях) парафій не мали²³.

До поділів Речі Посполитої римо-католицькі парафії майже всієї Волині входили до Луцької дієцезії, поділеної на 14 деканатів (церковно-адміністративних одиниць).

На час приєднання Волині до Російської імперії нова влада вже мала невеликий досвід проведення політики щодо населення, яке належало до католицької конфесії. Цю політику вирізняли дві риси: організація управління католиками на своїй території; захистити їх від впливу римського папи. Тому ще в 1782 р. була створена Білоруська (Могилевська) католицька архієпископія, а білоруський єпископ Станіслав Богуш-Сестренцевич став архієпископом. Він очолив консисторію, управляв монастирями і костелами, а також призначав священників.

У вересні 1795 р. Луцька дієцезія разом з Кам'янецькою і Київською були ліквідовані. Римо-католицькі

парафії у межах Волинської губернії переважно увійшли до складу новоутвореної Пінської дієцезії на чолі з колишнім єпископом Київським Каспером Казимиром Цецішовським, котрий був єдиним з тогочасних римо-католицьких єпископів, хто прийняв російське підданство²⁴. За Павла I в 1798 р. було відновлено Луцьку дієцезію і до неї на рівних правах приєднано Київську, змінивши її назву на Житомирську. Для керування обома дієцезіями призначався один єпископ з титулом Луцького і Житомирського. Ним став Цецішовський; його резиденція знаходилась у Луцьку. На межі XVIII і XIX ст. Луцько-Житомирська об'єднана дієцезія охоплювала лише територію Волинської губернії та налічувала 83 парафії і 166 тисяч вірних²⁵.

За Олександра I основні принципи управління католиками Російської імперії не змінилися. У 1803 р. вищим органом управління католикам у Російській імперії стала Римсько-католицька духовна колегія на чолі з архієпископом Могилевським. Вона фактично була підконтрольною державі управлінською одиницею у структурі римо-католицької церкви. Контакти з іноземними інституціями духовної влади католицьким монастирям заборонялися²⁶, а з 1804 р. архієпископ Могилевський мав управляти російськими католиками без будь-яких відносин з папою римським. Своїм основним завданням російський уряд бачив у проведенні заходів, спрямованих на обмеження впливу на суспільство католицького духовенства і визначення його ставлення до світської влади.

У 1805 р. римо-католицька духовна колегія була поділена на два департаменти: римо-католицький і уніатський, кожний з яких відав справами відповідно римо-католицької та унійної церков²⁷. Обидва департаменти мали не допускати переходу з однієї конфесії в іншу, але при цьому не перешкоджати прийняттю православ'я²⁸.

Парафіяльна мережа римо-католицької церкви не відрізнялась особливими змінами. Виникнення нових парафій повністю залежало від дозволу світської влади, яка здебільшого не допускала появи нових парафій, а погоджувалась лише на створення філії парафіяльного костелу і будівництво дерев'яної каплиці. Ще в 1819 р. було визначено, що на одну римо-католицьку парафію повинно припадати не менше 100 дворів²⁹.

Після Листопадового повстання 180-1831 рр. уряд вжив заходів щодо повної ліквідації унійної церкви і обмеження поля діяльності римо-католицьких священників і ченців.

На початок 1830-х років у Володимиро-Волинському повіті було чотири унійні церкви з 2 414 парафіянами, службу вели і надавали духовні треби 12 священників; діяли два василіанські монастирі (у Володимирі-Волинському і Загорові), в яких налічувалось 24 ченці³⁰. Отці-василіани мали великий вплив збереження вірності унійній церкві частиною мешканців Володимир-Волинського, про що свідчать події 30-х років у місті. 23 квітня 1836 р. волинський архієпископ Інокентій доносив губернатору, що „владимирские мещане, бывшие православные, а потом совратившиеся в унию, были судимы за то Луцким городским магистратом, которые обще с духовным депутатом решением своим 26 мая 1833 года состоявшимся, приговорил всех их отступников и с их семействами присоединить по-прежнему к православию”. Усі звинувачені перейшли на православ'я, крім деяких, котрі підмовили інших, а в цьому відступників підтримали володимирські василіани, „уговаривая их твердо противостоят приговору магистрата, и уверяя, что навсегда останутся униатами”³¹.

„Сделался между ими, мещанами, всеобщий заговор, чтобы не присоединяться к благочестию ни тут, в сем духовном правлении, ни в местечке Почаеве у епархиального начальства, а подачею просьб и всеми другими возможными мерами отвлекать оное присоединение на дальше время, именно до двух лет, по истечению коих как были униатами, так и навсегда таковыми будут”. „Феликс Турович с своими двумя братьями взял на себя играть таковую роль”. Навіть ті, що перейшли на православ'я, „явно пред всеми раскаиваются, что стали благочестивыми”³².

Майже всі, хто перейшов на православ'я, не прийшли сповідатись у Вербну неділю, а ті, що прийшли, не прийняли причастя. По місту рознеслися чутки, що василіани обіцяли всіх посповідати після Великодня. Навернуті на православ'я люди не приходили в собор ні в перші три дні Великодня, ні в наступні свята та неділі.

Розслідування велось городничим правлінням. Там була допитана Варвара, дочка Фекли Панасович. Вона підтвердила, що перед Великоднем сповідалась в Успенському соборі, але не причащалась. Варвара також стверджувала, що ніхто не зможе доказати її причащення у василіан. Вона призналась, що вважає себе уніаткою, але вже в 1838 р. сповідалась у Почасві у православних священників³³. Її сестра Анастасія доводила, що ніде не сповідалась, бо „басилиане не принимают, в собор же показательница сходит не согласна по случаю, что никогда православной не была”³⁴.

Фелікс Турович, якого деякі православні звинуватили в тому, що він ніби після повернення з Почасва,

де мав оголосити про перехід на православ'я, сказав, що краще прийме єврейську віру, ніж стане православним. Ці слова Турович заперечував, стверджуючи, що „все обряды христианские сосредотачиваются в одной непоколебимой и немогущей изменится вере, состоящей под руководством вечного существа”³⁵. Він назвав себе прихильником римо-католицької віри і наголошував, що з 1836 р. сповідався у парафіяльного католицького священика села Свичева, а його брат Вікентій у володимирських отців-домініканців³⁶.

Спроби мирян зберегти свою конфесійну приналежність не увінчались успіхом. До 1839 р., коли унійна церква перестала існувати в західних губерніях Російської імперії, у Володимир-Волинському повіті не залишилось унійних парафій. У звіті імператору за 1839 р. волинський губернатор Лашкар'єв так оцінював конфесійну ситуацію в губернії: „Возз'єднання унії після премудрого припису Вашої Імператорської Величності, здійснене і тут спокійно й радісно, як повинно було здійснитись об'єднання дочки з матір'ю після гіркої для обох розлуки, здивувало тутешніх католиків. Вони, напевно, не наслідки і думати про який-небудь опір. Наскільки глибоко не вразила б їх ця подія, але вони навіть говорити про це зі звичною своєю безоглядністю не наважились”³⁷.

Значним кроком на шляху звуження суспільної ролі римо-католицької церкви стала ліквідація багатьох монастирів. Тільки у Волинській губернії на підставі указу від 19 липня 1832 р.³⁸ до 1835 р. було закрито 35 монастирів різних орденів, у тому числі у Володимир-Волинському повіті кармелітів у Кисилині, францисканців у Дружкополі, капуцинів в Устилузі та Володимирі-Волинському³⁹. Основою причиною цієї акції називалась непропорційність між великою кількістю монастирів і порівняно незначною кількістю вірних католицької церкви. Закривались монастирі, в яких не було встановленого канонічними правилами ченців (саме це оголошувалось офіційною причиною), і ті, „які знаходились посеред поселень православних і греко-уніатських”. Земельні володіння разом із залежними селянами переходили до казни.

У звіті волинського губернатора за 1832 р. згадувалось про закриття католицьких монастирів⁴⁰, але при цьому не давалось оцінки сприйняття цієї акції влади мешканцями губернії. Натомість вона міститься у щорічному звіті III відділення власної його імператорської величності канцелярії: „Це останнє розпорядження, яке поступило неочікувано і майже півтора року після припинення бунту, справило сильне враження на мешканців польських губерній, переважно у дворянському стані воно пробудило ворожі почуття, які, так би мовити, почали засипати, і зародились думки, поширювані духовенством, що уряд має намір зовсім знищити в польських губерніях католицизм і що захід, до якого вдалися нині, є першим кроком до цього”⁴¹.

Однак самі римо-католицькі парафії не зазнали суттєвих змін і збереглись в усіх містечках Володимир-Волинського повіту. Про забезпечення їх культовими будівлями свідчить таблиця 1.

Таблиця 1.

Римо-католицькі костели і каплиці у Володимир-Волинському повіті в 1852 р.⁴²

Місто	Костел	Каплиця
Володимир-Волинський	Парафіяльний костел	-
Порицьк	Парафіяльний костел	Каплиця домової поміщика
Горохів	Парафіяльний костел	Дві каплиці: на кладовищі і домової поміщика
Дружкопіль	Парафіяльний костел	-
Любомль	Парафіяльний костел	Каплиця на кладовищі
Коритниця	Парафіяльний костел	-
Кисилин	Парафіяльний костел	-
Локачі	Парафіяльний костел	Каплиця на кладовищі
Опалін	Парафіяльний костел	
Устилуг	-	Каплиця на кладовищі

У 30-х роках церковна і світська влада почали звертати більшу увагу на стан православних церков. Відповідно до указу від 11 квітня 1838 р. міністерство фінансів мало щорічно виділяти 150 тис. рублів на будівництво церков у державних володіннях західних губерній імперії. Щорічно планувалось будувати дві церкви з тим, щоб завершити будівництво упродовж 12-20 років. Спочатку у Київській, Подільській,

Волинській та Мінській губерніях передбачалось звести 21 церкву, але в ході листування з єпархіями було погоджено будівництво лише 16 церков, з них – чотири у Волинській губернії: у с. Озерці Луцького, с. Осекрів і містечку Коритниця Володимир-Волинського (пізніше замість Коритниці було вирішено будувати церкву в с. Гуща цього повіту) і с. Барашовка Житомирського повітів⁴³. Для нагляду за будівництвом створювались тимчасові комітети у складі благочинного, парафіяльного священника і когось з повітових чиновників⁴⁴.

Також місцева влада зобов'язувала землевласників, у володіннях яких знаходились православні церкви, відремонтувати їх або збудувати нові. У 1851 р. архієпископ Варшавський Арсеній, який управляв Волинською єпархією, після огляду стану православних церков у приватних маєтках Волинській губернії на початку наступного року направив генерал-губернаторові перелік церков, які потребували ремонту (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

**Стан православних церков у містах і містечках Володимир-Волинського повіту
у 1851-1854 рр.⁴⁵**

Місто/містечко	Титул церкви	Рік побудови церкви	Дерев'яна чи мурована	Стан церкви
Володимир-Волинський	Соборна	1780	Мурована	Потрібно зробити новий іконостас, підлогу, гонтовий дах і огорожу.
	<i>Успенська</i>	Невідомо	Мурована	В упорядкованому стані.
	Воздвиженська	Невідомо	Дерев'яна	Відремонтована в 1851 р.
	<i>Василівська</i>	991	Мурована	Треба покласти нову підлогу, оновити іконостас.
Порицьк	-	невідомо	Мурована	Потребує ремонту: покласти нову підлогу, прибудувати ризницю і пономарню, перебудувати дзвіницю. Коштом власника містечка Віктора Чацького ремонт завершено у 1854 р., у цьому році ще зводилась дерев'яна дзвіниця.
Горохів	Вознесенська	1844	Мурована	В упорядкованому стані; заплановано звести дзвіницю. У 1854 р. поміщик граф Тарнавський заготовив для цього необхідний матеріал.
	Миколаївська	1814	Мурована	В упорядкованому стані.
Дружкопіль	-	1779	Мурована	Перебудована з костелу францисканського монастиря в 1834 р.; з 1848 р. ремонтується за державні кошти.
	<i>Димитрівська</i>	1746	Дерев'яна	Потрібно перекрити дах новим гонгом.

Місто/містечко	Титул церкви	Рік побудови церкви	Дерев'яна чи мурована	Стан церкви
Любомль	Георгіївська	Невідомо	Мурована	Двопрестольна, міцна; покрита черепицею, треба поправити штукатурку і відремонтувати дах; має дуже старі книги.
	Різдва Богородиці	Невідомо	Дерев'яна	Дуже стара, без ремонту довго не простоїть.
Коритниця	-	1849	Мурована	Новозбудована, залишилось поставити іконостас.
Кисилин	-	Невідомо	Мурована	Потребує ремонту і поповнення церковними книгами.
Локачі	-	1780	Мурована	Коштом поміщика Марцінія Півницького проведено ремонт упродовж 1851-854 рр.
			Дерев'яна	Ремонт проведено у 1854 р.
Опалин	-	-	-	Церкви немає
Устипуг		1705	Мурована	Треба відремонтувати дах і побілити ззовні.

*Курсивом виділено церкви, які були приписні.

+++++++У листі архієпископа Арсенія вказано, що в губернії 1 млн. 200 тис. православних парафіян, а церков 1 208, отже, на одну церкву припадало 993 парафіян; католиків налічувалось 173 тис., а костелів і каплиць було 300, отже, на один костел (каплицю) припадало 576 парафіян; у римо-католицьких каплицях можна проводити усі богослужіння, в тому числі й літургію⁴⁶. Архієпископ робив висновок про краще забезпечення кульовими будівлями католиків, ніж православних, на що повинна була звернути особливу увагу світська влада.

Загалом конфесійний склад населення Володимир-Волинського повіту на другу половину 50-х років XIX ст. засвідчує таблиця 3.

Таблиця 3.

Конфесійний склад населення Володимир-Волинського повіту у 1857 році⁴⁷

Всього населення		У тому числі					
		Православні		Римо-католики		Юдеї	
осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
141 506	100	117 842	83,28	11 039	7,8	12 625	8,92

Як бачимо, порівняно з кінцем XVIII ст. конфесійний склад населення Володимир-Волинського повіту на середину XIX ст. суттєво змінився: у структурі християнських конфесій зникли вірні унійної церкви, римо-католики склали незначний відсоток, визнавши православ'я сформували абсолютну більшість серед населення Західної Волині. Однак тут порівняно з іншими повітами губернії не появились лютерани і старообрядці. У конфесійному відношенні мешканці Володимир-Волинського повіту утворили гомогенну спільноту, об'єднану цінностями православної церкви.

⁴⁷ І. Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1930. – С. 144; О несовершении крепостей в Могилевском и Полоцком наместничествах на передачу недвижимых имений монастырям, церквам и духовным людям.

- Сенатский [указ]. 1786. Февраля 26 // Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIX. – № 16 333. – С. 537-538; О распоряжениях в Польских областях, занятых Российскими войсками. Именной [указ], данный генералу Кречетникову. 1792. Декабря 8 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 090. – С. 388-391; Смолий В.А. Возв'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 169.
2. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – С. XXIX.
3. Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.. – Львів, 2008. – С. 13, 17.
4. Об учреждении епархий в новоприобретенных от Польши областей. Именной [указ], данный Синоду. 1793. Апреля 13 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 113. – С. 419.
5. Пастырская грамота архиепископа Виктора к униатам, о свободном их возвращении в недра православной церкви // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 199. – С. 510-511. Див. також: Рункевич С. Г. История Минской епархии. – СПб., 1893. – С. 169; Великий А.Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Рим, 1975. – Т. 7. – С. 123.
6. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению римско-католической церкви в России. – Петроград, 1915. – Т. 1. – С. 86 – 87.
7. Об устранении всяких препятствий к обращению униат к православной греческой церкви. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского генерал-порутчику Тутолмину. 1794. Апреля 22 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 199. – С. 509.
8. Рункевич С. Г. История Минской епархии. – С. 229.
9. Об учреждении в трех присоединенных от Польши губерниях и в Каменецкой области по одному мужескому и одному женскому монастырю. Именной [указ], данный Синоду. 1795. Апреля 12 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 318. – С. 663-664.
10. Об учреждении в трех присоединенных от Польши губерниях и в Каменецкой области по одному мужескому и одному женскому монастырю. Именной [указ], данный Синоду. 1795. Апреля 12 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 318. – С. 663-664.
11. Рункевич С. Г. История Минской епархии. – С. 400.
12. Там само. – С. 443.
13. Підраховано на підставі: Kolbuk W, ks.. Koźscioły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. – S. 256 - 590.
14. Об учреждении соборных церквей в некоторых городах на денежном окладе; об ассигновании суммы на жалованье священно- и церковнослужителям оных церквей и о перемене названий епархий для единообразия по званию тех губерний, в коих кафедры их состоят. Синодский [указ] в следствие именного [указа] июля 31. 1799. Августа 4 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 19 070. – С. 750.
15. О приведении епархиальных границ сообразно границам губерний и об учреждении новых епархий. Высочайше утвержденный доклад Синода. 1799. Октября 16 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 19 156. – С. 814, 820.
16. О расположении всех епархий в России сообразно разделению губерний. Сенатский [указ] по высочайше утвержденному докладу Синода 4 декабря 1803. 1804. Февраля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – № 21 165. – С. 140-143.
17. О приписании остающихся по сим губерниям в унии монастырей и церквей к епархии Белорусской. Именной [указ], данный минскому, вольнскому, подольскому и брацлавскому генерал-губернатору Тутолмину. 1795. Сентября 6 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 384. – С. 772-773.
18. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению римско-католической церкви в России. – С. 111 – 112.
19. Яковенко С.Г. Инословные исповедания (католики, греко-католики) в Российской империи конца XVIII – начала XX вв.: государственная политика, церковно-административное устройство // Церкви в истории России. – М., 2005. – С. 194.
20. Державний архів Житомирської області, ф. 16, оп. 4, спр. 761, арк. 4.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України), ф. 2 227, оп. 1, спр. 508, арк. 478 зв.-483 зв.
22. Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп 1 додат., спр. 18, арк. 241.
23. ЦДІАК України, ф. 2 227, оп. 1, спр. 508, арк. 483 зв.
24. Об учреждении для римского исповедания в губерниях Минской, Вольнской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двух епархий под названием Пинской и Летичевской. Именной [указ], данный Сенату. 1795. Сентября 6 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 379. – С. 761-762.
25. Білусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – С. 47; Kumor B., ks. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań-Warszawa, 1979. – Т. II: 1764-1945: Cz. I: 1754-1918 / Pod red. Ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyskiego. – S. 209-215.

26. Регламент для церквей и монастырей римско-католического исповедания в Российской империи. 1797. Ноября 3 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXV. - № 18 734. – С. 436-439.
27. О разделении римско-католической духовной коллегии на два департамента и о присвоении каждому из них особых дел. Именной [указ], данный Сенату. 1805. Июля 16 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. - № 21 836. – С. 1 128.
28. О предписании римско-католическому и униатскому департаментам наблюдать, дабы из одного вероисповедания в другое не привлекали, в принятии же господствующей религии никакого препятствия не чинили. Сенатский [указ]. 1810. Июля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXXI. - № 24 305. – С. 277-278.
29. О сделанном от правительствующего Сената губернским правлениям присоединенным от Польши губерний и римско-католической духовной коллегии предписаний о непозволении первым самим собою строить римско-католических и Греко-униатских церквей без надобности. Синодский [указ]. 1819. Июля 14 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXXVI. - № 27 880. – С. 285.
30. Державний архів Житомирської області, ф.1, оп. 7, спр. 875, арк. 2.
31. Державний архів Волинської області, ф. 368, оп. 1, спр. 48, арк. 4.
32. Там само, арк. 9-9 зв.
33. Там само, арк. 49-50.
34. Там само, арк. 51-52.
35. Там само, арк. 93 зв.
36. Там само, арк. 55-56.
37. Российский государственный исторический архив, ф. 1281, оп. 3, д. 55, л. 27.
38. Об упразднении некоторых римско-католических монастырей. Именной [указ], объявленный гражданским губернаторам министром внутренних дел. 1832. Июля 19 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. VII. – № 5 506. – С. 507-510.
39. Державний архів Волинської області, ф. 70, оп. 1, спр. 23, арк. 160-166; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 69, спр. 154., арк. 11-11 зв.; оп. 66, спр. 185, арк. 4 зв.-5.
40. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1. спр. 1195, арк. 69.
41. „Россия под надзором”: Отчеты III отделения 1827-1859. Сборник документов / Сост. М. Сидорова и Е. Щербакова. – М., 2006. – С. 89.
42. Складено за: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 290, спр 99.
43. ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 71, спр. 193, ч. 1, арк. 1-2, 25 зв.
44. Там само, арк. 28, 159, 220, 227 зв.
45. Складено за: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 290, спр 99.
46. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 99. арк. 241.
47. Підраховано за: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 34, спр. 1440, арк. 46- 46 зв., 52.

Андрій КЛИМЧУК (Рівне)

КЛЕВАНСЬКИЙ КОСТЕЛ БЛАГОВІЩЕННЯ

В письмових джерелах Клевань вперше згаданий під 1458 роком як власність князя Михайла Чарторийського. Цей князівський рід був литовсько-руського походження, тому потреби в католицькому храмі не було. Юрій Чарторийський, луцький староста першим перейшов із православ'я на католицизм. Тут же він уфундує у Клевані дерев'яний костел св. Станіслава Єпископа і Мученика, свого покровителя св. Юрія і св. Анни. Коли був зведений цей костел точно не відомо, джерела подають, що це відбулося біля 1590 р. [8, 202] Така практика, коли хтось із представників якогось князівського роду переходив в католицизм і закладав у своєму місті костел не рідкість. Так, наприклад, було у поблизькому Рівному, де заснувала парафіяльний костел і про нього дбала Беата Острозька [2, 16].

Від цього костел часу служив місцем спочинку князів Чарторийських. Т. Стецький повідомляє, що вже тоді в презбтеріумі були три плити з пісковика – надгробки предків князя [8, 202].

Через декілька років, а саме 5 жовтня 1598 р. Юзеф Чарторийський в Клеванському замку робить щедрю пожертву. Між іншим він надає у власність костелу село Новостав над Стублою. Тут же він зазначає аби плебан завше утримував двох вікаріїв, ректора школи, кантора і двох захристіан. Кандидатуру мав подавати сам князь, а після його смерті – нащадки Чарторийських. У тому випадку, коли нащадки були б іншої релігії від римо-католицької або еретиками, тоді сам луцький біскуп мав призначати плебана. У випадку падіння костелу від пожежі чи з якоїсь іншої причини, то тоді Чарторийські брали на себе зобов'язання його відбудувати. Щоправда при цьому вони могли відмінити свою попередню пожертву.

Князь Юрій збудував біля плебанії школу, працювати у якій були найняті закордонні вчителі. У ній

протягом кількох років, під їх керівництвом, виховувалися його сини.

Син Юзефа, Микола Чарторийський у 1630 р. замінив дерев'яний костел у Клевані на чудовий мурований храм, що міг сміливо конкурувати з колегіатою в радзивиллівській Олиці. Освячував його 20 листопада 1637 р. єпископ Станіслав Лоза – біскуп аргівський, суфраган луцький. На урочистості прибуло багато людей з довколишніх місцевостей [8, 202-203].

Мурований костел в Клевані було побудовано в бароковому стилі. Контури його базилікального об'єму владарюють над низинною річною проймою з активними абрисами госторокінечних веж. Зорієнтований на захід головний фасад розчленований відповідно по трьом нефам. Середня частина, увінчана високим трикутним фронтоном, фланкується з обох боків високими чотирьохскатними шатрами з невеликими заломами. З фронтоном вежі об'єднуються невисокими стінками криволінійного профілю – слабка, ледве вловима ознака барочного стилю. Шість пучків вертикальних пілястр на головному фасаді суттєво скрашують його приземленість, надаючи йому струнності і навіть певний ступінь величності. Але варто обійти костел з півдня і подивитись на нього з вівтарного боку, як це відчуття замінюється суровою масивністю об'ємів. Особливо вражає єдина напівциліндрична апсида на висоту і ширину середнього нефу з гладко оштукатуреною поверхнею і маленьким, зовсім непримітним розп'яттям посередині. Більш південніше і західніше від костелу розташувалась двоюрисна кам'яна дзвіниця з невеликим декоративним ліхтариком на вершині чотирьохскатного шатра, що її вінчає. У першому ярусі був влаштований невисокий проїзд з коробовим зводом і великим замковим каменем з лицьового боку. Зараз проїзд закладений цеглою [4, 329; 7, 265-266].

Микола Чарторийський віддав єзуїтам-місіонерам будівлі свого замку, костел і плебанію. Крім того він випрохав в короля Сигізмунда III повернення йому села Пересипниці з монастирем. Цей монастир він також передав єзуїтам. Є відомості, що саме єзуїти перенесли дзвони з Клеванського монастиря до костелу.

За Миколи Чарторийського Клевань став локальним осередком релігійного життя. Він спровадив до містечка, зокрема, реліквії св. Боніфатія, привезені з Риму його сином Казимиром-Флоріаном – священиком, котрий після навчання в Римі швидко отримував чергові ступені священства, доходючи до найвищих церковних звань. Найвірогідніше, це він привіз також із Риму образ Матері Божої Допомоги Вірних, який під назвою Матері Божої Клеванської швидко прославився чисельними чудами і оздоровленнями. По смерті Миколи Чарторийського, яка настала 12 липня 1661 р. дідичкою Клеваня стала його дружина Ізабелла з Корецьких – остання представниця цього князівського роду. Вона уфундувала в родинному замку каплицю, в якій зберігалася знаменита чудотворна ікона Матері Божої, про яку мова піде нижче [8, 206].

Окрім дідичів Клеваня Чарторийських пожертви костелу також робили інші представники шляхти. Крогулецький Ян 1610 р. заповів тестаментом на клеванський костел 15 злотих та 1 копу литовських грошей на шпиталь при ньому. Закорський Іван 1617 р. заповів тестаментом на клеванський костел 750 злотих, книги та столове срібло, клеванському плебану – 10 злотих. Доручає він також нагородити за працю та «дзвоніння» духовенство «грецького набожества», яке прибуде на похорон. Межинська Анна тестаментом від 1622 р. заповіла на клеванський костел летнік для виготовлення орнату. Грабський Криштоф 1625 р. заповів тестаментом на Клеванський костел 100 злотих польських. Не пізніше 1634 р. Вишневський Самійло заповів тестаментом фарному костелу в Клевані 1 тис. злотих. Єничівна Маруша 1634 р. заповіла тестаментом на клеванський костел 50 злотих, ксьондзу Бартоломею – 10 злотих, на клеванський шпиталь – 12 злотих. Колпитовська Маруша 1639 р. заповіла тестаментом на клеванський костел Св. Діви Марії 100 злотих. Ясеницький Януш 1640 р. заповів тестаментом на клеванський костел 150 злотих. Луцький Матеуш тестаментом від 1640 р. доповнив свою фундацію на костел у Клевані (1 тис. злотих) сумою в 100 злотих. Згадана сума мала йти на утримання трьох убогих у місцевому шпиталі. Єнич Іван 1641 р. заповів тестаментом на клеванський костел 100 злотих. Ясликовська Софія 1644 р. заповіла тестаментом на клеванський костел 1 тис. злотих. Севрук Євстафій 1648 р. заповів тестаментом на клеванський костел 200 злотих. Єничівна Христина 1649 р. заповіла тестаментом па костел у Клевані золоті та срібні речі, а також дрібну худобу. Косцинський Бернард 1651 р. заповів тестаментом на клеванський костел 50 злотих. Сеправська Анна 1651 р. заповіла тестаментом на клеванський костел 50 злотих, на клеванський шпиталь – 10 злотих. Чаплич Кшиштоф 1651 р. заповів тестаментом на клеванський костел 300 злотих. Брудзевська Олександра 1652 р. заповіла тестаментом клеванському пробощу 40 злотих, на образ Пресвятої Богородиці – 10 злотих. Ростогічі (Ростопша?) Петро 1654 р. заповів тестаментом на клеванський костел 50 злотих. Охримович Ян 1657 р. заповів тестаментом клеванському костелу 400 злотих, 200 злотих на лампу до образу Пресвятої Богородиці та матерію на орна [1, 769-770].

Костел у Клевані.

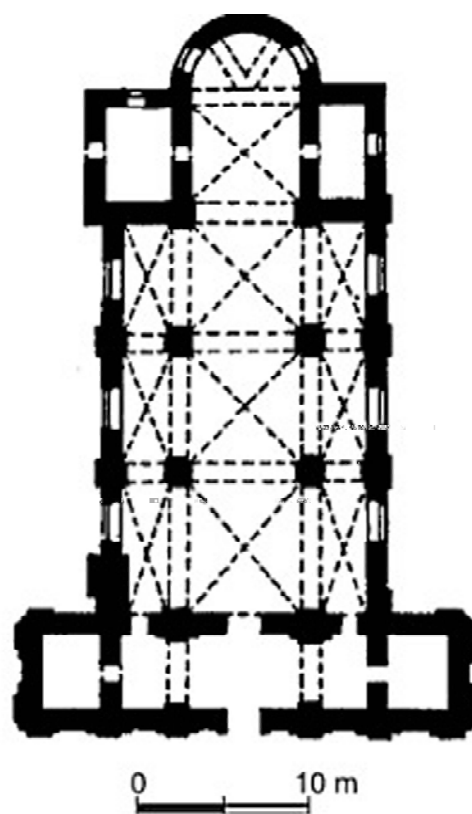

Схема Костелу.

Костел у Клевані 2.

Костел у Клевані 3.

Клеванський костел, як вже зазначалося вище був родинною усипальницею Чарторійських. Тут були поховані: Ізабелла Юхимівна з Корецьких Чарторійська, Юрій Іванович, Петронелла – дочка Юрія Івановича, в крипті – Миколай-Єжи (син Юрія Івановича). Окрім того тут були поховання інших представників шляхетських родин: Богушевичів, Брудзевських, Гасинських, Грабських, Єничів, Закорських, Колпитовських, Косцинських, Крогулецьких, Луцьких, Межинських, Охримовичів, Ростопшів, Севруків, Сеправських, Чапличів, Ясеницьких та Ясликовських [1, 769].

У другій половині XVIII ст. в Клевані сталася пожежа, яка пошкодила костел. Княжна Ізабелла відновила храм, а єпископ Каспер Цецішовський його посвятив повторно, але ранг містечка це вже не піднесло.

Під кінець XIX ст. костел почав занепадати. У 1901 р. він був відреставрований. Ця робота була виконана під керівництвом інж. М. Гаттовського. У міжвоєнний період місцева парафія нараховувала бл. 2200 вірян. Останній передвоєнний парох Клевані, о. Олександр Пежхала (1890-1964), побоюючись радянських репресій, у вересні 1939 р. виїхав до центральної Польщі; вікарій о. Станіслав Солтис, попереджений про його запланований арешт, теж покинув Клевань. На прохання вірян парохом місцевої парафії став о. Петро Сонсядек з Сарн, який влітку 1944 р. пішов добровольцем у Польське Народне Військо. Після виселення поляків з Клевані в травні 1945 р. парафію обслуговували священики із Рівненського деканату. Польські переселенці забрали із собою більшу частину рухомого майна костелу (в т.ч. ікону Матері Божої Клеванської, реліквії св. Боніфатія, монстранції, чаші, хоругви. Хресну Дорогу, ризи, літургійні книги та ін.). Так ці речі потрапили до костелу св. Миколая в Сквежині біля Гожова Великопольського.

Після виїзду більшості поляків з Клевані костел було замкнено, а його приміщення віддано місцевому технікуму. Потім певний час тут містилися склади. Поволі храм руйнувався, на поч. 90-х рр. стан його був трагічний: зруйнований дах, підмоклі стіни, штукатурка відпадала, вибиті вікна та двері, підлога повністю згнила. Весь інтер'єр був знищений, особливий вандалізм видно всередині будівлі.

Парафія у Клевані була наново зареєстрована рішенням Рівненської облради № 200 від 29.10.1991 р. Першим її пастирем був о. Антоній Андрущишин зі Славути, в 1992-95 рр. парохом тут був о. Вітольд-Йосиф Коваліва з Острога. Під його керівництвом костел оштукатурено ззовні, замінено дах, вставлено нові вікна, зроблено новий дах на дзвіниці, відремонтовано огороження навколо храму, зроблено нівеляцію території, ізоляцію та осушення фундаментів. У 1995-2004 рр. парохом в Клевані був о. Андрій Щіслович зі Здолбунова, котрий продовжував ремонт костелу [3, 6].

На сьогодні в середині Клеванського костелу частково збереглися колишні інтер'єри, зокрема бічні вівтарі та фрагменти фресок з XVIII ст. Тут також є один з барокових вівтарів, що походить з костела в Межиричі Корецькому [7, 265].

На окрему розмову заслуговує чудотворна ікона Клеванської Матері Божої. О. Алоїз Фрідріх у своїй монографії її описав так: «Коли побожні, молячись біля цього образу, отримували особливі благодаті й коли тут діялися великі чуда, луцький єпископ Андрій Гембіцький у 1639 р. призначив комісію для перевірки цих чудес. Вона складалася з о. Матея Поплавського, луцького каноніка, о. Яна Боросцюша, межирицького пароха, професора Ягеллонської Академії і Матея Пруського, ректора Луцького Колегіуму. Єпископські комісари, вислухавши свідчення серйозних свідків, визнали чудотворним представлений образ Пресвятої Діви Марії. Протокол цієї духовної комісії, окрім єпископських комісарів, власноручно затвердив Ян-Баптист де Рубіс, Апостольський нотаріус» [3, 6]. У 1639 р. луцьким єпископом Єнджеєм Гембицьким була призначена комісія, в якій теж засідав о. Ян Бросціуш, для підтвердження чудес, які відбувалися за посередництвом ікони. Ікона була визнана чудотворною [6].

У Клевані, перед чудотворним образом Матері Божої Клеванської, розвивалася також Марійна побожність Щенсного Фелінського, прищеплена матір'ю. Коли ходив до гімназії в Клевані, у тутешньому костелі, перед вівтарем Благовіщення Матері Божої, склав умовну обітницю цноти. Першу на своїй дорозі до святості. Мав тоді 14 років. Склав її тому, що негативно оцінював поведінку деяких своїх колег, а також деяких професорів [3, 6].

Особливо помічною ікона була під час II Світової війни. В 1943 р. під час «волинської різни» тисячі поляків приходили до неї молитися. З Клеваня до Польщі Матір Божу перевезла особисто Станіслава Басай. Спогади про те, як ікону перевозили лишила донька Станіслави Басай – Яніна Гіба. 17 червня 1945 р. клеванчани-поляки вирушили у довгу дорогу. Транспорт кілька разів зупиняли і перевіряли, але за щасливого збігу обставин перевіряючі не зауважили пакунка із згорнутою іконою. Майже через місяць, 6 червня подорожуючі прибули до Сквежини [5]. В Сквежині ікону було поміщено до костелу св. Миколи. Однак тут певний час її довелося переховувати. Щойно в 1950 р. її було виставлено публічно в каплиці

Головна нава Клеванського костелу.

Матір Божя Клеванська.

Станіслава Басай під час коронації ікони.

під хором. В 1968 р. ікону було перенесено в головний вівтар храму. 23 травня 1992 р. ікону було урочисто короновано [6].

1. Довбищенко Михайло. *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – першої половини XVII ст.)*. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
2. Климчук Андрій-Аскольд. *Католицькі храми Рівного // Пам'ятки України: історія та культура, 2012. т.№ 11.-С.16-21.*
3. Копровський М.-А. *У родовому гнізді Чарторійських або Католицький погляд на історію Клеваян // Клеванський тракт. – 2011. – № 8 /4 бер./ – С.6.; № 9 /11 бер./ – С.6.*
4. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. (Ил. справ.-каталог). В 4 т. (Жариков Н.Л. и др.). – К.: Будівельник. 1985. – Т.3. – 336 с.*
5. Renata Ochwat. *Matka Boska Klewańska to najważniejszy zabytek Skwierzyny // Режим доступу: <http://www.gazetalubuska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20101225/POWIAT08/269560150>*
6. Ks. Adrian Put. *Klewańska Pani i dawne sanktuarium w Górzycy // Niedziela. – 2011. – № 32. Режим доступу: <http://www.niedziela.pl/artykul/60061/nd/Klewańska-Pani-i-dawne-sanktuarium-w>*
7. Grzegorz Rąkowski. *Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Część I: Wołyń. – Pruszków: Oficyna wydawnicza «Rewasz». – 2005. – 465 s.*
8. Tadeusz Jerzy Stecki. *Z boru i stepu: obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – 347 s.*

Юрій КРАМАР (Луцьк)

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ПРОЦЕСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ У 1920-1930-х рр.

Однією із важливих проблем внутрішньої політики міжвоєнної Польщі, від толерантного розв'язання якої залежала внутрішня стабільність і спокій в державі була проблема неврегульованого становища православної церкви. Адже на підставі офіційних даних відомо, що в кордонах відродженої Польської держави опинилось близько 3,8 млн. православних віруючих [2, 6].

Питання міжконфесійних відносин набувало особливої актуальності у східних регіонах Речі Посполитої, зокрема у Волинському воєводстві, де більшість населення складали неполяки. За даними перепису 1921 р. на терені воєводства налічувалось 1 066 842 мешканців православного віросповідання [13, 40]. Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви в Польщі. У 1925 р. вона нараховувала 760 парафій (для порівняння: чотири інших православних єпархій в Польщі – Поліська, Віленська, Гродненська, Варшавсько-Холмська разом налічували 651 парафію) [2, 8]. До того ж релігійне питання, особливо там, де переважало українське населення, тісно перепліталось з національним. Міжконфесійні конфлікти на початку 1920-х рр. залишалися чинником напруженості у польсько-українських відносинах.

Упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття православна церква у Польщі перебувала у досить непростому становищі. По-перше, невирішеним після здобуття незалежності залишалось питання правового статусу православної церкви в Польщі. У перші повоєнні роки вона й надалі підпорядковувалась Московському патріархатові. Майже вся ієрархія православної церкви залишалась російською. Вище духовенство намагалось зберегти російську мову у богослужіннях і синодально-консисторіальний устрій церкви.

По-друге, православна церква в Польщі постійно перебувала під тиском зовнішніх чинників, насамперед Москви і Ватикану, а також польського уряду, який був готовий використати православну церкву як один з інструментів своєї інтеграційної політики на «східних кресах».

На початку 1920-х років основна увага держави зосередилася на врегулюванні правового статусу Православної церкви та її відокремлення від Московського патріархату. В листопаді 1924 року польському урядові і керівництву Православної церкви вдалося добитися від патріарха Константинопольського видання акту про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною. Офіційне проголошення автокефалії відбулося 17 вересня 1925 року у Варшаві [19, 186]. До нової православної митрополії увійшла і Волинська єпархія.

Прийняття урядом “Тимчасових інструкцій” у 1922 році, які регулювали правове становище православної церкви в Польщі, і проголошення її автокефалії створювали сприятливі можливості для дерусифікації усїєї церковної організації. Однак цей процес проходив важко. На початку 1920-х рр. на

теренах, населених українцями, в тому числі на Волині, розгорнувся масовий рух за українізацію православної церкви з вимогами впровадження української мови до літургії, і виділення волинських парафій в окрему єпархію на чолі з українським єпископом.

Слід зазначити, що в перші роки незалежності польська влада відносно толерантно ставилася до українського національно-церковного руху, оскільки уряд мав гарантувати прописані на законодавчому рівні релігійні свободи громадянам. Польща взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони прав непольських народів. «Умова про охорону національних меншин», підписана у Версалі 28 червня 1919 р., а також статті Ризького договору 1921 р. гарантували, серед інших, релігійні права української меншини, що мешкала в Польщі [16, 827]. Ці гарантії згодом біли підтверджені Конституцією 1921 р. [7, 113-119].

В той же час польський уряд здійснював кроки, спрямовані на посилення свого впливу на Православну церкву в Польщі. За його ініціативи 30 січня 1922 р. було видано адміністративний акт під назвою «Тимчасові правила про ставлення Уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі», які регулювали мовні проблеми, справи управління духовними консисторіями, вивчення релігії в школах, підготовку кадрів священників у навчальних закладах, призначення та зміщення єпископів, священників та інше [1, 55].

Процеси відродження українського православ'я на Волині різко негативно сприймалися єпископатом Православної церкви в Польщі на чолі з митрополитом Діонісієм (Валединським). Будь-які вимоги, які стосувались впровадження української мови до літургії, створення окремої Волинської православної єпархії відкидалися, що вело до загострення стосунків між церковними ієрархами і парафіянами.

Стосунки між єпископатом і діячами українського національно-церковного руху на Волині досягли критичної межі наприкінці 1920-х років. В той час події набували по-справжньому драматичного характеру. Так, під час богослужіння, яке відправляв митрополит Діонісій в Луцькому соборі 20 червня 1927 р., хор розпочав співати літургію українською мовою. Коли митрополит перервав службу і спробував випровадити хор з церкви, то це викликало обурення парафіян, які почали викрикувати ворожі гасла на адресу глави церкви [11, 51]. Одна з волинських парафій звернулася до Київського митрополита з проханням прийняти її під свою юрисдикцію [12, 219].

В умовах гострих релігійних суперечок і конфліктів на терені воєводства розпочав свою діяльність у 1928 р. на посаді волинського воєводи Генрик Юзевський. Він належав до когорти «санаційних» політиків і його призначення на Волинь після приходу до влади в Польщі табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським мало започаткувати «новий підхід» до проблеми розв'язання української проблеми на регіональному рівні. В основу національної політики пілсудчиків була покладена програма державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб шляхом певних поступок добитися лояльного ставлення національних меншин до Польської держави [8, 144].

Запропонована «санацією» національна програма передбачала більш толерантну мовну, релігійну і освітню політику. Новий режим, серед іншого, погодився підтримувати і національно-церковний рух в обмін на політичну співпрацю. Розроблена Г. Юзевським так звана «волинська програма» передбачала проведення реформи «православної церкви на Волині у напрямку повернення до традицій соборності і зміни російського національного складу єпископату» [15,4].

Як глава воєводської адміністрації, Г. Юзевський повинен був визначити свою позицію в конфлікті православних Волині з вищими церковними ієрархами, тим більше, що цей конфлікт все більше набував політичного забарвлення.

Визначаючи свою позицію в питанні взаємин держави з православною церквою воєвода виходив з того, що проблема православ'я в Польщі мала два виміри — зовнішній і внутрішній. Після проголошення незалежності Польщі православна церква, яка формально залишалася в підпорядкуванні Московського патріархату, була чи не єдиною інституцією, де продовжували домінувати російські впливи. “Всюди панувало переконання, що православ'я не може існувати без Москви, не може не бути російським”, — писав у своїх спогадах Г. Юзевський [20, 24]. Рішуча позиція Московського патріарху, який довгий час відмовлявся визнати незалежність Православної Церкви в Польщі під приводом неканонічності, розглядалась польським урядом як намагання Москви зберегти за собою можливість втручання у внутрішні справи Польської держави [5, 24].

Проголошення автокефалії православної церкви в Польщі у 1925 р. не змінило російського характеру церкви. Цю обставину, яка могла значно ускладнити відносини православної церкви з державою, Г. Юзевський вважав украй шкідливою для національних інтересів Польщі [17, 59]. Тому він вимагав рішучої дерусифікації православної церкви, а одночасно підтримував вимоги її українізації. На переконання воєводи “так звана українізація церкви [...] є нічим іншим, як процесом її дерусифікації.” [17, 59]. Він виходив з

того, що неправильний підхід до справи українізації церкви на Волині (чи то з боку єпископату, чи урядових чинників) може призвести до поглиблення конфлікту між православними.

Крім того, Г. Юзевський наполягав на тому, щоб при оцінці релігійної ситуації на Волині бралась до уваги ще одна обставина, пов'язана з доктриною “сокальського кордону”. Православ'я воєвода розглядав як важливий елемент окремішності Волині від Східної Галичини, основну масу населення якої склали греко-католики. Тому він вважав необхідним піти назустріч релігійним вимогам волинських українців, аби не допустити “опанування церковного життя українськими націоналістами зі Східної Галичини” [14, 21]. Якнайшвидше врегулювання правового статусу православної церкви в Польщі, на думку воєводи, могло призвести до стабілізації не лише церковного, а й державно-політичного життя в країні, особливо на її східних теренах, і стати одним з головних чинників, який зміг би суттєво вплинути на формування позитивного ставлення українського православного населення до польської державності [14, 24].

Як і багато інших санаційних політиків, воєвода Г. Юзевський був палким прихильником підпорядкування православної церкви політичним інтересам держави. Він вважав, що православна релігія повинна стати “державно-польською релігією”. На переконання воєводи, це перетворило б православну церкву в Польщі у “важливий чинник державної асиміляції східних теренів” [15, 4].

Поряд з українізацією православної церкви важливим засобом її дерусифікації, на думку Г. Юзевського, було повернення до соборного устрою православної церкви. Він рішуче критикував синодально-консисторіальний устрій церкви, який був успадкований від “імператорсько-російської церкви” і вимагав розширення участі світських осіб в управлінні православною церквою.

Таким чином, політика держави щодо православної церкви в Польщі, за Г. Юзевським, повинна була базуватися на підпорядкуванні церкви політичним інтересам держави; автокефалії православної церкви, її самостійності і незалежності від будь-яких зовнішніх чинників; соборному устрою православної церкви.

Свою роботу на посаді волинського воєводи Г. Юзевський розпочинав в умовах напруженої міжконфесійної ситуації на Волині. Тут на початку 1930-х рр. церковний конфлікт, після деякого затишшя загострився з новою силою. Цього разу до нього долучилася група українських послів і сенаторів з проурядового “Безпартійного блоку співпраці з урядом” (далі «ББ» - Ю.К.), котрі наполегливо добивалися від митрополита Варшавського і Волинського Діонісія поступок на користь українців. Досить рішучою була їхня позиція і стосовно самого глави православної церкви. У доповідній записці на ім'я воєводи Г. Юзевського від 1934 р. Українська парламентська репрезентація (далі УПР – Ю.К.) Волині заявила про недопустимість перебування на чолі православної ієрархії митрополита Діонісія, “який не розуміє і не хоче розуміти прагнень православної церкви в Польщі і прагнень величезної більшості прочан” [6, 5].

Велику активність у сфері релігійних відносин на Волині виявляло також Волинське українське об'єднання (далі ВУО – Ю.К.) – проурядова українська партія, яка одним із пунктів своєї програми проголосила українізацію православної церкви. Саме ВУО було ініціатором створення в листопаді 1931 р. громадсько-релігійної організації — Товариства прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри імені Петра Могили. Зусиллями УПР Волині, членів ВУО і особливо сенатора М. Маслова поновило свою діяльність Луцьке Хрестовоздвиженське Братство. Його статут у 1935 році затвердив воєвода Г. Юзевський.

Можна припустити, що активна діяльність проурядової групи послів і сенаторів на церковній ниві інспірувалась адміністрацією Г. Юзевського, яка в такий спосіб намагалася чинити тиск на вищу ієрархію православної церкви. Яскравим свідченням цього стали події 10 вересня 1933 р. у Почаєві.

Акцією, що мала в черговий раз продемонструвати російський характер православ'я в Польщі, мали стати урочистості, присвячені 10-річчю митрополії Діонісія, що були заплановані на 10 вересня 1933 р. в Почаєві. На святкування прибули православні єпископи з Румунії, єпископи Олексій з Гродно і Олександр з Пінська, волинські єпископи Полікарп і Симон. У Почаєві зібралось близько 20 тис. прочан, адже саме на цей день припадало свято святого Йова Почаївського.

Г. Юзевський вирішив перехопити ініціативу з рук православних ієрархів і діяти за власним сценарієм. Запросивши до себе посла С. Скрипника, воєвода обговорив з ним план дій, який полягав на тому, аби за посередництвом групи українських послів і сенаторів організувати в Почаєві українську маніфестацію [20, 28].

Під час урочистостей 10 вересня 1933 р. в Почаєві на території Лаври було вивішено близько 50 транспарантів з вимогами українізації православної церкви, лунали антиросійські гасла і українські пісні. На почаєвській дзвіниці з'явився жовто-блакитний прапор. Після маніфестації відбулось посольське віче за участю 12 тис. чоловік, яке за дорученням УПР Волині організували послы С. Скрипник, М. Бура, Т.

Тележинський. У резолюції віча ставилися вимоги, які мали сприяти подальшому відродженню українського православ'я на Волині [11, 55]. Делегацією послів і сенаторів резолюцію було вручено митрополиту Діонісію.

Єпископат православної церкви в Польщі виступив з різким осудом почаєвських подій. У листі до міністра віросповідань і народної освіти митрополит Діонісій назвав цю акцію разючим проявом безбожництва і релігійного анархізму, організатором якої стали українські послы і сенатори, члени "ББ" [9, 2]. 9 жовтня 1933 р. митрополит Діонісій видав відозву до архієпископів, духовенства, ченців та всіх вірних православної церкви в Польщі. В ній він ще раз засудив "почаєвські розрухи" і в різкій формі заявив, що української мови не буде впроваджено до богослужінь; вони й надалі повинні відправлятися церковно-слов'янською мовою, "освяченою тисячолітньою традицією" [4, 2].

Невдовзі після почаєвських подій у Рівному відбулося засідання УПР Волині, присвячене церковним справам. Результатом дискусій стало прийняття відозви, в якій стверджувалося, що розвій православної церкви в Польщі пов'язаний з відродженням церковних традицій давньої Речі Посполитої, чому активно протидіють російські ієрархи. Відозва в черговий раз ставила вимогу призначення до Волинської єпархії єпископа-українця і дерусифікації православного духовенства на Волині [11, 56]. З підтримкою цих вимог виступив і воевода Г. Юзевський, який заявив, що події в Почаєві мусять стати серйозною пересторогою для ієрархів і уряду, а зміна курсу політики ієрархів православної церкви є кончею і неминучою.

Незважаючи на ці заяви, митрополит Діонісій і надалі займав рішучу позицію щодо українських вимог і особливо у справі призначення на Волинь окремого єпископа-українця. Це змусило втрутитись у конфлікт уряд. В листі від 22 вересня 1933 р. до митрополита Діонісія міністр віросповідань і народної освіти Я. Єджієвич порушив питання призначення до Волинської єпархії єпископа, котрий мав би постійну резиденцію на Волині і просив митрополита винести цю справу на обговорення Синоду православної церкви [9, 1].

Митрополит Діонісій змушений був піти на поступки. Вже до 1 грудня 1933 р. єпископат за погодженням з урядом визначив кандидатуру на посаду Волинського архієпископа. Ним став гродненсько-новогрудський єпископ Олексій Громадський. У березні 1934 р. Синод православної церкви в Польщі призначив О. Громадського архієпископом Волинської єпархії, а його заступником - архімандрита Полікарпа Сікорського [10, 1].

З того часу політика українізації православної церкви поступово почала набувати реального змісту. Збільшилась кількість парафій, де богослужіння велося українською мовою. Станом на 1 листопада 1935 р. на Волині було 122 таких парафій. Крім того, на території Волинської єпархії налічувалося 40 парафій, де богослужіння відправлялось поперемінно українською і церковно-слов'янською мовою, 27 парафій, де воно велося церковно-слов'янською мовою з українською вимовою, 99 парафій, в яких українська мова була частково впроваджена і 129 парафій, в яких богослужіння відправлялось періодично українською мовою (урочисте чи жалобне богослужіння). Таким чином, процес українізації в тій чи іншій мірі охопив 423 парафії Волинської єпархії [3, 6].

Однак, з другої половини 1930-х рр. політика українізації православної церкви на Волині стала натрапляти на перешкоди не лише з боку російського православного духовенства, а в першу чергу з боку поляків. До цього спричинилися, головним чином, зміни у внутрішній політиці польської держави після смерті Ю. Пілсудського у 1935. У національній політиці «санації» відбувся різкий поворот вправо, відроджувались радикальні концепції розв'язання українського питання. У доповідній записці міністерства військових справ на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 серпня 1933 р. вказувалося, що українізація православної церкви на Волині була не лише безглуздом, а й крайністю, яка могла мати дуже небезпечні наслідки для Польської держави [9, 3].

На критику все частіше стала натрапляти не тільки конфесійна політика воєводської адміністрації, а й загалом «волинська програма» Г. Юзевського, яка, на думку військових, загрожувала польським національним інтересам «на кресах» [18, 199]. В квітні 1938 р. Г. Юзевський був усунутий з посади волинського воєводи.

Таким чином, церковно-релігійна політика Другої Речі Посполитої упродовж міжвоєнного періоду зазнавала змін під впливом боротьби політичних сил у самій державі та зростання національно-церковного руху. Політика польського уряду щодо врегулювання міжконфесійних проблем мала і свої регіональні особливості. На Волині православна церква мала перетворитись на важливий інструмент асиміляційної політики воєводської адміністрації. Розроблена Г. Юзевським так звана «волинська програма» передбачала часткову українізацію православної церкви. Воєвода вважав необхідним піти назустріч релігійним вимогам волинських українців, аби в такий спосіб вплинути на формування позитивного ставлення українського

православного населення до польської державності.

Однак, намагання уряду підпорядкувати православну церкву політичним інтересам держави, перетворити її на інструмент асиміляційної політики загострювало його стосунки з православними ієрархами, втягувало широкі верстви місцевого населення у вир політичної боротьби на релігійному ґрунті, посилювало сектантські рухи.

1. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 4. Ч. 2. / І. Власовський – Нью-Йорк-Бавн-Брук: репринтне видання 1966 р. – 416 с.
3. Переписка с Министерством религии и общественного просвещения о службе в православной церкви на польском, украинском, русском языках (6 апреля 1935 - 20 января 1938). – Державний архів Волинської області, ф.46, оп.9, спр.2967.
4. Українська Нива. - 1933. - №38-39.
5. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (далі: ААН, МВР і ОП), sygn.987.
6. ААН, МВР і ОП, Sygn.1048.
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. - Lwów, Warszawa, 1927.
8. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 1985.
9. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. - Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów (арх.: ВУВ, ДР), № акц.432, тeczka 51.
10. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. - ВУВ, ДР, № акц.432, тeczka 53.
11. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. - Łuck, 1936.
12. Papierzyńska-Turek M. Miedzy tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia: 1918-1939. - Warszawa, 1989.
13. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. XXIII. - Warszawa: Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1926.
14. Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. - ВУВ, ДР, № акції 1549.
15. Sprawozdanie z podróży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9. X. 1926. – ВУВ, ДР, № акц. 361.
16. Траєтат покою між Польскою а Росією і Україною підписаний в Ряздзі дня 18 марта 1921 р. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. - 1921. - № 49. - Poz.300. - S.814-867.
17. «Воłyнь-червиец 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. - ВУВ, ДР, № акц. 1549.
18. Воłyнь - документи САВ // Przegląd Wschodni. - 1997. - Т.4. - З.1. - S.183-209.
19. Wójcik L. Wybrane zagadnienia z dziejów Cerkwi Prawosławnej w II Rzeczypospolitej (1918-1939) // Ukraina i Polska po II wojnie światowej. - Gdańsk, 1987.
20. Józewski H. Opowieść o istnieniu. T.2. Cz.4. - «Воłyнь». - ВУВ, ДР, № акц. 3189.

Сергій ЛИС (Луцьк)

ЗАКРИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ У ЛУЦЬКУ В КОНТЕКСТІ ХРУЩОВСЬКОЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ 1958 – 1964 РОКІВ

Під час Другої світової війни Голова Державного Комітету Оборони СРСР Йосип Сталін був змушений піти на певні поступки православним християнам, припинивши найжорстокіші форми переслідування віруючих та священників. Адже в умовах загрози програшу війни Німеччині Руська православна церква (далі – РПЦ) відіграла важливу роль у піднесенні патріотизму слов'янського населення Радянського Союзу, яке попри десятиліття повного погрому релігійних організацій і насаджування атеїзму все одно залишалося вірним християнським цінностям.

Та як тільки гітлерівська армія була витіснена з українських теренів, ставлення атеїстичної влади до церкви почало змінюватися. Вже у 1944 році на Західній Україні було заборонено діяльність Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Всі її храми, у тому числі і в Луцьку, були передані РПЦ. Адже відразу після завершення війни Сталін все ж не став повертатися до найбрутальніших форм переслідування віруючих, приналежних до Руської церкви. Та після ліквідації Української греко-католицької церкви наприкінці 1940-х років знову посилюється тиск і на православ'я. Починають навіть закривати

вже й деякі храми, що належали до РПЦ. У 1949 році органи радянської держбезпеки знову провели на Волині арешти найбільш неугодних сталінському режимові православних священнослужителів [9, 128]. Здійснювали їх і впродовж наступних кількох років.

Тому після смерті у 1953 році більшовицького диктатора з'явилися певні сподівання, що новий керівник СРСР проведе більш-менш ліберальні реформи і, зокрема, припинить практику примусового насадження атеїзму. Й справді, Перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов майже відразу розпочинає реформи, які торкнулися й становища релігійних організацій. Так, він зупинив нову антирелігійну кампанію, яку у 1954 році спробував розпочати його компартійний опонент, Голова Ради Міністрів СРСР Георгій Маленков. Цього ж року ЦК КПРС прийняв постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», опубліковану в газеті «Правда» [1, 199]. У ній, зокрема, йшлося про неприпустимість образливих випадів проти духовенства та парафіян. Більш того, служителів церкви переважно було визнано політично лояльними до Радянської влади.

Розпочинається процес реабілітації значної кількості духовенства, з ГУЛАГу звільнили сотні священників (масовий їх вихід на волю відбувся у 1956 році), що, зрозуміло, привело до пожвавлення релігійного життя в Україні. За рішенням Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР від 17 серпня 1955 року, відмінено реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Посилено проводився ремонт храмів, відкривалися і нові церкви. У 1957 році в Україні кількість православних молитовних будівель зросла до 8548, а чисельність зареєстрованого духовенства – до 6072 осіб [1, 202].

Після того, як на XX з'їзді КПРС Микита Хрущов виголосив доповідь «Про культ особи і його наслідки», піддавши нищівній критиці злочинну діяльність Сталіна, здавалося, що подальша демократизація життя в СРСР неминуча. Проте, піддаючи критиці свого попередника, новий керівник Радянського Союзу не піддавав сумніву тоталітарні основи комуністичної ідеології. І дуже швидко виявилось, що продовження ліберальних реформ у одних сферах життя супроводжується відновленням репресивної діяльності в інших. Замість культу особи Йосипа Сталіна, починає формуватися культ особи Микити Хрущова. Як у відомому архетипічному міфі: герой, який не повністю очистив від гріхів свою душу, убивши дракона, сам поступово починає перетворюватися у нього.

Укріпивши свою владу, Микита Хрущов знову повертається до більшовицької ідеї примусового насадження атеїзму і знищення всіх релігійних організацій. Відомим став його вислів, що, мовляв, за кілька десятиліть він покаже країні по телевізору останнього попа. І подібні погрози були зовсім не популістською риторикою.

У 1958 році Рада Міністрів СРСР ухвалює низку постанов антирелігійного спрямування. Так, було прийнято рішення про скорочення монастирів, підвищення податків на церковну діяльність, заборону використання найманої праці, зокрема в тих же монастирях. В Україні місцеві органи радянської влади почали грубо порушувати законні права віруючих: всупереч існуючим законодавчим нормам, закривали церкви, в діючих храмах проводили незаконні обшуки і вилучення майна, священникам і службовцям РПЦ відмовляли у прописці за місцем проживання, багатьох з них знову ув'язнили тощо [2, 113].

Ці нові антирелігійні акції радянська влада скромно назвала «обмежувальними заходами». Насправді йшлося про початок справжнього погрому Церкви. Вже у 1959 році в Україні було закрито понад 260 храмів і молитовних будинків. У наступні роки нищення Церкви набрало просто вражаючого розмаху. 1960-го року закрито 747, 1961-го – 997, 1962-го – 1144 церкви і молитовних будинки [1, 215]. Всього з 1959 по 1964 рік в Україні зняли з реєстрації 3933 православні релігійні громади. Окрім того, з 1958-го і до кінця 1980-х років на теренах України не було зареєстровано жодної нової православної громади і не відкрито жодної православної церкви.

Звичайно, хрущовська антирелігійна кампанія не оминула ані одного регіону України. Під репресивні заходи потрапили і православні громади Луцька. Першою, ще навіть до офіційного початку антирелігійної кампанії, постраждала Луцька Хрестовоздвиженська церква, яку закрили у 1957 році. Протягом століть вона була одним з центрів українського православ'я, адже при ній колись активно діяло знане на всю Україну Луцьке православне братство. У 1920-х – 1930-х роках храм був тим осередком, навколо якого гуртувалися колишні учасники Української революції, волинські націонал-патріоти та громадські діячі. Саме в Хрестовоздвиженській церкві вперше на теренах Православної церкви в Польщі, і в Луцьку зокрема, була відправлена літургія українською мовою. Сталося це 2 травня 1932 року, коли службу відправив прибулий тоді до міста владика Полікарп Сікорський [6]. Тож навіть після того, як у 1944 році Хрестовоздвиженська церква стала храмом РПЦ, радянська влада ставилася до нього з особливою неприязню.

Закрили ж храм під приводом того, що парафія Хрестовоздвиженської церкви начебто занепала і

віруючі не можуть утримувати її фінансово. В приміщенні храму влаштували планетарій, завдяки чому його, принаймні, не зруйнували. І в 1990 році він знову став діючим, з приналежністю до щойно відродженої в Україні УАПЦ. Вівтар же Хрестовоздвиженської церкви після її закриття у 1957 році радянська влада дозволила забрати на зберігання Луцькому кафедральному собору Святої Трійці [7, 199].

Надалі місцева влада діяла ще більш брутально, навіть формально не зважаючи на законність своїх дій. У 1959 році Луцький міський комітет комсомолу організував підпал і осквернення каплиці Іверської Божої Матері, в якій зберігалася копія Чудотворного Образу Іверської Божої Матері, привезена до Луцька з Москви ще у 1894 році. Цей храм на вулиці Радянській (нині – Лесі Українки) був справжньою окрасою міста. Після осквернення ж він ще якийсь час стояв з вибитими шибками і без догляду, а тоді його поварварськи знищили. Оскільки мури не піддавалися швидкому розбиранню, тому їх в одну з ночей просто підірвали. Єдине, що дозволили забрати до Луцького кафедрального собору Святої Трійці, – ікону Божої Матері [7, 214]. На місці ж храму пізніше поставили пам'ятник Степанові Бойку, голові окружному КПЗУ 1930-х років, – вочевидь, як символ перемоги комуністичної ідеології [10, 34].

У цьому ж 1959 році відібрали у віруючих Спасо-Преображенську церкву на околиці Луцька. Її іконостас перенесли все до того ж Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору [7, 258]. У 1962 році, напередодні Пасхи Христової, припинились служби і в Свято-Хрестовоздвиженському храмі у колишньому селі Теремно, яке за три роки до того було включене до меж Луцька. Приміщення обох цих закритих храмів знищили на початку 1980-х років.

Обминула радянська влада лише церкву Феодосія Чернігівського Чудотворця на території колишнього передмістя Красне та Покровську церкву у Старому місті, які залишалися діючими впродовж усього часу радянського панування на Волині. Щоправда, Покровська церква зазнала природних руйнувань, коли 20 травня 1960 року сильна буря знесла маківку над апсидою, а також баню на сліпому дерев'яному барабані над нефом. В умовах економічного тиску комуністичної влади на православ'я віруючим вдалося зібрати кошти тільки на відбудову маківки над апсидою. Баню ж довгий час не відновлювали.

Крім того, у 1962 році Покровську церкву, по суті, пограбували, вилучивши з неї кілька стародавніх ікон, серед них і знамениту ікону Волинської Божої Матері, яку датують першою половиною XIV століття [7, 161]. На жаль, цю ікону, яку вважають одним з шедеврів українського живопису, не лише забрали з церкви, а й вивезли з Луцька. Добре хоча б те, що вона принаймні залишилася в Україні – того ж року її зумів придбати Київський державний музей українського мистецтва (нині – Національний художній музей України).

Проте головну війну радянська влада розпочала за закриття Луцького кафедрального Свято-Троїцького собору та Волинської духовної семінарії при ньому. У другій половині 1940-х – 1950-х роках в УРСР діяло три православні семінарії: Київська, Одеська і Волинська. У 1960 році, після попередньо проведеної річної кампанії по дискредитації її діяльності, Київську семінарію закривають. Тоді ж починають нагнітати обстановку і навколо Волинської. Зокрема, ще у грудні 1959 року від керівництва нею у Луцьку за надуманими звинуваченнями було усунуто ректора о. Миколу Тучемського, видатного православного педагога, який у міжвоєнний період був ректором Віленської духовної семінарії Православної церкви в Польщі [9, 140]. Піддають переслідуванням й інших викладачів православного навчального закладу у Луцьку. Про тодішнє ставлення місцевої влади до Волинської духовної семінарії красномовно свідчить лист секретаря Волинського обкому партії І. Грушецького, надісланий ним на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного 25 березня 1960 року, в якому, зокрема, зазначалося наступне: «Серед викладачів чимало послідовників махрового націоналіста Полікарпа (Сікорського). В результаті проведеної місцевими органами роботи з семінарії звільнили ряд викладачів. Однак це мало змінило ситуацію, оскільки і їх нинішній склад виховує в семінаристів негативне ставлення до радянської дійсності, релігійний фанатизм і реакційний світогляд. Вони спрямовують свою діяльність на те, щоб перетворити Луцьку семінарію в розсадник українського націоналізму, зробити її вогнищем релігійного фанатизму і ханжества. Вони вживають всілякі заходи для того, щоб укріпити семінарську організацію, поліпшити її матеріальне становище, збільшити кількість семінаристів. В результаті такої діяльності семінарії і її викладачів до неї линуть всілякі покидьки суспільства, серед яких є багато націоналістично настроєних осіб» [9, 145].

Та справжні чорні грозові хмари обрушилися на семінарію у 1962 році, коли досягає свого апогею шалена атеїстична атака на православні церкви і на віруючих, а, отже, насамперед треба було припинити підготовку кадрів для храмів. 8 серпня 1962 року уповноважений у справах РПЦ по Волинській області А. Федулов повідомляє уповноваженому Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Г. Пінчуку: «У першій половині 1962 року була проведена значна робота по викриттю семінарії, як гнізда реакційного мракобісся і пристанища для буржуазно-націоналістичних і антигромадських

елементів... У випадку, якщо семінарія буде продовжувати свою діяльність ще хоча б рік, то створиться винятково складне становище з розміщенням як філіалу (Львівського державного університету), так і в роботі інституту (Луцького педагогічного). Окрім того, продовження діяльності семінарії в Луцьку може породити в адміністрації семінарії і в церковників думку про поступки з боку влади і викликати в них активність у проведенні нового набору учнів і продовження таким чином діяльності семінарії і надалі. Виходячи з цього, обласні партійні і радянські органи вважають, що питання про припинення діяльності духовної семінарії в місті Луцьку повинне бути вирішене позитивно вже тепер» [5]. Таким чином, комуністичне керівництво практично вирішило питання про закриття семінарії.

Така ж сама доля готувалася і кафедральному Свято-Троїцькому собору. Луцький кафедральний собор Святої Трійці був визначним центром українського православ'я у роки Другої світової війни, коли у ньому правив тодішній глава Української автокефальної православної церкви Полікарп Сікорський. Тому після приходу радянської влади до собору і його священиків було особливе ставлення – як до «небезпечного розсадника українського буржуазного націоналізму», навіть попри те, що його передали у підпорядкування РПЦ. Тим більш, що одразу після війни, 23 липня 1946 року, на горіщі Луцького Свято-Троїцького собору представники радянської влади знайшли і вилучили архів українського уряду УНР вагою приблизно 35 кг, який, вочевидь, з початку 1920-х років тут переховували українські священики [4]. Тож навіть до початку хрущовської антирелігійної кампанії храм перебував під особливим наглядом радянських спецслужб. Тепер же, нарешті, комуністична влада заповзлася його знищити.

4 серпня 1962 року, в день святої рівноапостольної Марії Магдалини Мироносиці, віруючі опинилися перед зачиненими дверима кафедрального собору. Вони не розходились, перед дверима храму виросла гора квітів. Такий несподіваний масовий, хоча й виключно мирний протест віруючих лучан налякав владу. Побояючись небажаних наслідків, комуністи не пішли на силовий сценарій і на якийсь час відступили. Богослужіння в Свято-Троїцькому соборі відновили, але війна місцевої влади за його закриття тривала і надалі. 10 вересня той же Федулов тому ж Пінчуку доповідає про інцидент із «віруючими фанатами» 4 серпня і наголошує, що собор все ж треба закрити [3].

В чому ж провинився храм перед радянськими і партійними органами? Виявляється, в тому, що «група осіб на чолі із старостою Чистиліним перетворила собор у місце спекулятивних операцій... За останні два роки було куплено у спекулянтів 5 метрів чорного драпу, 75 листів чорної жерсті і 1550 кг цементу». А ще «староста поселив у сторожці в якості сторожа родичку, продавця свічок в соборі Л. Зелінську, ... яка була вислана з Волинської області». В січні 1962 року настоятель собору священик Д. Павлович був знятий з реєстрації. Чистиліну «був заявлений відвід» виконкомом міської ради.

Далі Федулов аргументує: діяльність собору треба припинити, – бо він в оточенні бібліотеки, гуртожитку педінституту (його розмістили в приміщенні відібраному у семінарії), ресторану і обласної контори Держбанку. «Скупчення людей у дні релігійних свят... перешкоджає рухові транспорту і пішоходів».

І далі: «Думка про перенесення єпископської кафедри із Троїцького собору і припинення діяльності обґрунтована особливо, якщо мати на увазі припинення діяльності духовної семінарії».

Даний випадок порятунку храму віруючими можна вважати рідкісним винятком із загальної тенденції. Загалом лише з 1961 по 1963 роки у Волинській області зняли з реєстрації 168 церков, причому 117 з них залишилися стояти пустками, 44 було пристосовано під склади і лише 7 передано на баланс соціально-культурних установ, хоча під приводом нестачі приміщень для соціально-культурної сфери часто й закривали церкви [8, 284].

У 1964 році Микита Хрущов, на противагу розгромленому православ'ю, розпочав творення свого роду атеїстично-комуністичної квазірелігії. Було розроблено проект про нові безрелігійні свята та обряди, названі «сучасними високохудожніми ритуалами». В цей же час в українських містах відкривають «палаци щастя», «палаци одруження», «палаци новонародженого» – як певну противагу релігійним установам. Продовжувалось також відкриття нових музеїв атеїзму.

У Луцьку ж указом від 15 березня 1964 року таки закрили Волинську духовну семінарію, що за двадцять післявоєнних років випустила близько 200 священиків (окрім того, десь зо 300 її студентів не змогли завершити навчання через перешкоди з боку радянської влади), які служили на благо Церкви не лише на Волині, а й по всій Україні [9, 145]. Можливо, слідом за цим, за другим разом, закрили б і Свято-Троїцький собор. Але восени цього ж року в результаті кремлівського дворцевого перевороту, всесильного, як здавалося вже на той час, Микиту Хрущова усунули від влади. Знаково, що сталося це в день Покрови Богородиці, в чому багато віруючих побачили знамення милості Божої. Новий Перший секретар КПРС Леонід Брежнєв, звичайно ж, продовжував стратегічну лінію компартії на поширення атеїзму. Та все ж гоніння на релігійні організації, репресії щодо вірних набрали більш завуальованих форм. Масові

переслідування і погроми православних общин припинилися, хоча процес повільного наступу на християнство і закриття храмів безперервно продовжувався до кінця 1980-х років. Також, в порівнянні з хрущовською епохою, стали жорстокіше і відразу каратися будь які публічні прояви інакodomства. Але три луцькі православні храми – Свято-Троїцький кафедральний собор, Покровська церква та Феодосіївська церква – вистояли і так і не були закриті тоталітарним комуністичним режимом.

1. Баран В. *Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.)* / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.)* / В. Баран, В. Даниленко. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р – 393, оп.2, спр.95, арк. 116 – 121. – Про закриття Свято-Троїцького собору.
4. ДАВО, ф. Р – 393, оп.3, спр.5, арк. 116 – 121. – Доповідна голові Ради у справах РПЦ про архів УНР.
5. ДАВО, ф. Р – 393, оп.3, спр.27, арк. 60 – 61. – Про закриття Луцької духовної семінарії 1962 р.
6. *За соборність, – неперіодичний орган товариства імені митрополита Петра Могили.* – Луцьк, 1932.
7. Колосок Б. *Православні святині Луцька* / Б. Колосок. – Київ: Техніка, 2003. – 296 с.
8. Лис С. *Про спробу закриття Луцького кафедрального Святотроїцького собору у 60-х роках ХХ століття* / С. Лис // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Том 3. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – С. 281 – 284.
9. Милуць В. *Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття* / В. Милуць. – Луцьк: Волинянин, 2008. – 228 с.
10. Троневиц П., Хілько М., Сайчук Б. *Втрачені християнські храми Луцька* / Під ред. П. Троневица. – Луцьк: ДІКСОН, 2001. – 80 с.

Олена ЛОДЗИНСЬКА (Київ)

ОКЛАД ГОЛОБИНСЬКОГО НАПРЕСТОЛЬНОГО «ЄВАНГЕЛІЯ» КІНЦЯ ХVІІІ ст. – ПАМ'ЯТКА НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

30 липня 2012 року в с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. священник храму Успіння Пресвятої Богородиці о. Георгій (у миру – Матич Юрій Андрійович) зробив унікальний внесок до фондів Музею-архіву народної культури Українського Полісся – металевий оклад напрестольного Євангелія кінця ХVІІІ ст.

З його слів відомо, що ця книга була надрукована 1780 р. у друкарні Почаївського монастиря Василіанського чину й куплена для церкви св. Георгія, побудованої у містечку Голоби Ковельського р-ну місцевим шляхтичем Людовиком Вільга [1]. Це останнє уніатське видання «Євангелія» в Почаївському монастирі. Загалом у ХVІІІ Почаївська друкарня випустила 5 видань «Євангелія» (одне з них малоформатне). Видатний український дослідник історії церкви Митрополит Іларіон (І. Огієнко) писав у свій час, що «період уніатський (1730-1831) Почаївської друкарні – це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу» [2]. У Почаєві було надруковано 148 книжок церковнослов'янською та українською мовами, 32 польською і 7 латинською, разом 187 книжок. Однак після другого поділу Польщі у 1793 р. західноукраїнські землі опинилися у складі Російської імперії.

Польське повстання 1830 р. і неприховані симпатії до нього українського населення дали привід імперській владі для розгрому Уніатської Церкви на Волині. Скориставшись тим, що деякі монахи-василіани публічно підтримали повстанців, цар Микола I наказав «возз'єднати» греко-католиків із Російською Православною Церквою. Він створив навіть окремий комітет, який займався зросійщенням Правобережної України. У цьому асиміляційному процесі Російській Церкві відводилася теж важлива роль. Першим кроком до ліквідації Уніатської Церкви був Указ від 9 лютого 1826 р., яким заборонялося продавати католицькі молитовники у місцевостях, де не було уніатських церков. Одночасно на кожному молитовнику мало бути зазначено, що він призначений тільки для уніатських храмів та їхніх прихожан.

У 1831 р. російський уряд відібрав у чернечого чину Василіан Почаївський монастир і уніатська друкарня була змушена припинити свою діяльність [4; 5].

Ця політика гонінь на греко-католиків відбилася й на історії «Євангелія» із смт Голоби. За переказом, у нього була відсутня сторінка, на якій знаходилося подячне слово блаженнішому Іосафату Кунцевичу. На жаль, нині місцезнаходження книги невідоме.

Друковані церковні книги у XVIII ст. коштували дорого, їх берегли й шанували, а щоб вони служили довго – їх ретельно опрацювали. У XVI – XVIII ст. склались основні принципи оформлення обкладинки книги дорогоцінними металами [6]. Напрестольне «Євангеліє» з містечка Голоби було оформлене згідно з українською церковною традицією: дерев'яна обкладинка книги була обтягнена червоним оксамитом і прикрашена окладом – накладними фігурними пластинами з білого металу з нанесеним на них малюнком. По периметру обкладинки були прикріплені вузькі зубчасто-візерунчасті з трикутними просічками при основі металеві смуги, що утворювали обрамлення, у яке по кутах були вставлені ледь опуклі трикутні наріжники. На їх відполірованій блискучій поверхні добре читаються контурні зображення євангелістів, підписані іменами «Іоанн», «Матфей», «Марк», «Лука». Відповідно до традиції на середнику мало бути виконано зображення Христа або Розп'яття, але ця деталь до наших днів не збереглася. Замість неї в комплекті давно вже відірваних від обкладинки деталей наявна досить велика овальна яскраво біла металева пластина з грубо викарбуваним простим прямораменним хрестом та написами: «ІНЦІ», «ІС-ХС» та «НИКА». А ще – одна смужка обрамлення, чотири круглі опуклі жуковини, що підтримували книгу та оберігали від пошкодження посріблені прикраси, та середник нижньої обкладинки, викарбуваний у формі ромба зі зрізаними куточками, із зображенням Богоматері, виконаним у тій самій манері, що й малюнки на наріжниках. У жуковинах подекуди збереглися ковані чотиригранні цвяшки, довжина яких дає уявлення про товщину дошки обкладинки – щонайменше 6 мм. Про час і місце виготовлення окладу, з яких металів і яким майстром його виготовлено, дарувальник не знав.

Першим консультантом щодо художньої й історичної цінності окладу був академік, завідувач кафедри графічних мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури народний художник України Василь Євдокимович Перевальський. Він відразу вказав на близькість художньої манери майстра до зображень на зброї й порохівницях пізньої козацької доби та зауважив аматорський рівень його виконання. Дослідник відзначив, що штихель у руці майстра здригнувся й зірвався з наміченої лінії, прокресливши два зайві штрихи (йдеться про фрагмент гравірування на правому нижньому наріжнику біля стопи апостола Луки). Також він звернув увагу на нерівномірне дражирування (косі штрихоподібні насічки) на всіх деталях окладу. Та й сам малюнок дуже спрощений, виконаний у дусі народного наївного

мистецтва.

Щодо матеріалу й техніки, у якій виконано наріжники й нижній середник – це, безперечно, мідерит (гравірування по мідній полірованій пластині) з нанесеним на нього тонким шаром срібла.

Художник-реставратор Ірина Іванівна Ластовкіна знайшла сліди сріблення й на потемнілих від часу смужках обрамлення, а також зробила швидкий аналіз яскраво-білого металу пізніше виготовленого овального середника – це високопробне срібло. Хоча, звичайно, з лігатурою – для підвищення пластичності у срібло додавали цинк, тоді його легше було розкачати методом багаторазового нагрівання й охолодження в тонку (у цьому випадку 0,3 мм) пластину, яка піддається карбуванню.

Де було виготовлено оклад? Можливо, в Почаєві? При великій друкарні ймовірно могли працювати майстри-ювеліри, що спеціалізувалися на виготовленні окладів. Це припущення відхилила директор Музею книги і друкарства України Валентина Григорівна Бочковська, зазначивши, що, за аналогією до наявних у музеї експонатів, оклад цілком міг бути виготовленим у XVIII ст., але сам майстер міг проживати у якомусь провінційному містечку.

На думку працівників реставраційних майстерень Музею історичних коштовностей України, церковна громада Георгіївського храму села Голоби могла спочатку купити книгу, а вже потім замовити оклад, причому не у фахівців при друкарській майстерні, а, швидше за все, у місцевого золотаря, бо так ближче й дешевше. Для виготовлення окладу могли бути використані деталі-заготовки, штампи, відпрацьовані сюжетні зображення. Тут зовсім інше. Можливо, той золотар був вправним майстром в оздобленні якихось інших речей, наприклад, прикрашав зброю або посуд, але за виготовлення книжного окладу взявся, мабуть, уперше: він робить пробний малюнок на звороті заготовки лівого нижнього наріжника («чернетка» зображення апостола Іоанна) і тільки потім, місцями не дуже вправно, гравірує зображення на відполірованих мідних пластинах.

Реставратори докладно розповіли про технологію виготовлення деталей окладу: спочатку від мідного листа відрізали шматок певного розміру, потім карбували його на покритому шаром смоли мішку з піском (щоб заготовка не ковзала) і наносили зображення сталевим граверним штихелем. Після цього мідерит покривали сумішшю срібла та ртуті (розчинене в ртуті срібло лишається рідким) і нагрівали його. Ртуть випаровувалась, а срібло міцно осідало на міді. Процес простий, але дуже шкідливий. Такою срібною амальгамою були покриті всі чотири наріжники, нижній середник і ажурні смуги обрамлення. Необхідно зазначити, що срібний овальний середник верхньої обкладинки зроблений замість втраченого оригінала значно пізніше й зовсім іншим майстром – срібла не пошкодували, а вмінь забракло. Замість традиційного Розп'яття – лише простий хрест із невмілим дражируванням і нерівно витисненими лініями при карбуванні. Можливо тоді ремонтували й інші деталі окладу, наприклад, на смугах обрамлення помітно сліди пайки в місцях розривів. Усе це свідчить про довге й безперервне користування книгою.

Припущення реставраторів підтримала завідувач сектору історії ювелірного мистецтва в Україні XVI – XX ст. Світлана Анатоліївна Березова, зазначивши, що цей оклад ймовірно був виготовлений містечковим ювеліром у кінці XVIII або першій половині XIX ст.

Отже, внаслідок проведеного дослідження, можна зробити висновок, що оклад напестольного «Євангелія» з містечка Голоби ймовірно виготовлений місцевим народним умільцем, вірогідно з Ковеля, адже наприкінці XVIII ст. Ковель був значним ремісничим і торговельним центром Волині, а ювелірне мистецтво передбачало використання недешевих компонентів (особливо для виготовлення амальгам), спеціального обладнання, замовників і ринку збуту.

Нині створений українським майстром сріблений оклад напестольного «Євангелія», переживши щонайменше два століття, посів своє заслужене місце серед музейних пам'яток народної культури Українського Полісся.

Консультанти:

Перевамльський В. Є. – академік, завідувач кафедри графічних мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

Бочковська В. Г. – директор Музею книги і друкарства України.

Березова С. А. – завідувач сектору історії ювелірного мистецтва в Україні XVI – XX ст. Музею історичних коштовностей України.

Ластовкіна І. І. – художник-реставратор Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

Проволовський С. – художник-реставратор реставраційної майстерні Музею історичних коштовностей України.

1. *Історія смт Голоби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koveladm.gov.ua/goloby.php>.*
2. *Огієнко І. Історія українського друкарства [Електронний ресурс] / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 466 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd.htm>.*
3. *Железняк О. О. Художнє оформлення Почаївських кириличних видань XVIII ст. [Електронний ресурс] / О. О. Железняк // Наукові праці НБУВ. – К., 2011. – С. 241–250. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2514%3A-----xviii-&catid=32&Itemid=17*
4. *Українська Греко-Католицька Церква. Історія (до 1772 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~%D0%A3%D0%93%D0%9A%D0%A6/43853/.*
5. *Ліквідація Уніатської Церкви в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/likvidaciya-uniatskoj-cerkvi-v-ukraini>.*
6. *Музичук Н. Оправи українських стародруків [Електронний ресурс] / Надія Музичук. – режим доступу: <http://arhiv.ukrajinci.hu/arhiv/hromada56ua/mestectvo/oprave.htm>.*

Тетяна НЕВЕСЕНКО (Ковель)

КОВЕЛЬСЬКА ПАРАФІЯ СВЯТОЇ АННИ

Із здобуттям Україною незалежності на Волині розпочалося справжнє відродження Римо-католицької церкви, яка примусово припинила тут діяльність в 1946 році.

За матеріалами відділу охорони пам'яток історії, архітектури та культури Волинської ОДА станом на 01.01 1996 р. християнські конфесії склали 96,7%. В тому числі Римо-католицька церква – 2,3% [4, 164]. На той час вона об'єднувала в собі 19 релігійних громад (відповідно й 19 костелів, які були розміщені у 9 районах). Нині ж Римо-католицька церква нараховує 29 організацій, в тому числі 24 релігійні громади [6, 108].

27 травня 1997 року Держкомрелігій України зареєстрував статут Луцької дієцезії, кафедру якої очолив ординарій єпископ Маркіян Трофим'як.

У Луцькій дієцезії найбільшою є ковельська парафія св. Анни. Католицький приход Св. Анни було засновано в Ковелі в XVI ст. за сприяння королеви Бони. Перший парафіяльний костел в Ковелі був побудований в 1591 році біля Благовіщенської церкви [6, 108].

Про першу згадку щодо римо-католицького костелу у Ковелі написано у книзі М. Теодоровича: «Вперше про костел згадується 14 березня 1650 року» [11, 43]. Пізніше цей костел був знищений і завдяки волинському воєводі Лещинському відбудований у 1710 році [1, 68]. У 1725 році єпископ Стефан Рупнєвський освятив костел. В 1843 році пожежа знищила храм вщент. У 1854 році парафіяни разом з настоятелем о. Міхалем Боратинським збудували нову святиню – костел св. Анни [11, 44].

У 1921 році до Ковеля призначають ксьондза Фелікса Шнарбаховського (1876 - 1931). Його стараннями у 1922 році починається будівництво нового мурованого костелу під назвою «Костел-Пам'ятник Крові і Хвали» святого Станіслава Біскупа і Мученика. Це найбільший костел у Луцькій дієцезії. Його будували в центрі міста на території, яку виділила місцева влада. Костел будувався за проектом архітектора з Варшави Веслава Кононовича. Костел збудували в стилі, що має назву готичський надвіслянський. Він був побудований у вигляді хреста і мав спеціальне приміщення з каплицею для військових [7].

У 1932 році костел святого Станіслава Біскупа і Мученика покрили дахом. У 1933 році у храмі встановили дзвони «Віра», «Надія», «Любов». А 1934 року в ньому вже відправляли службу. Цього ж року Папа Римський призначив ксьондза М. Токаржевського протонотаріусом папським [2, 33].

У 1938 році о. Мар'ян Токаржевський писав: «...завершено будівництво унікальної споруди. Були виконані дуже складні роботи з штучного граніту, аркади, штукатурки. Зроблені прекрасні гіпсові оздоби, залізобетонне склепіння та ін...». Костел був поставлений на фундаменті, на який пішло 480 вагонів каменю. Внутрішні стіни та склепіння храму покривала біла шліфована штукатурка [5].

У 1938 році парафія св. Анни нараховувала 14728 вірних. До неї входили навколишні села: Бахів, Гішин, Білин, Облапи, Черкаси, Довгоноси, Люблинець, Мошена, Гредьки, Городище, Секунь, Скулин, Стеблі Будище, Радошин, Кашівка та ін.

До 1939 року в Ковелі функціонував гарнізонний костел св. Войцеха, який був знищений в 1945 р. [9,

Костел у м. Ковелі. Фото 1936 р.

Сучасний костел Успіння Пресвятої Діви Марії.

362]. У 1944 році парафія практично перестала існувати [7].

У жовтні 1992 року було відроджено парафію св. Анни у Ковелі. Першим священником був отець Роджер Мулярчик [7]. У 1993 році була побудована капличка Воздвиження Чесного Хреста. Розпочалися катехизація дітей та молоді, підготовка до Першої Сповіді та Першого Причастя [3, 4].

Парафія почала зростати. На прохання отців та парафіян місцева влада виділила територію під будівництво костелу на місці колишнього автобусного парку. Отець прелат Людвік Камілевський, тодішній декан Луцької дієцезії, звернув увагу на костел Успіння Пресвятої Богородиці, що у селі Вишеньки Рожищенського району і прийняв рішення про перевезення його до Ковеля. Це унікальна дерев'яна споруда XVII століття. Побудований костел був у 1639 році і посвячений єпископом Анжеєм Гембіцким. Під час нападів татар і шведів костел був частково зруйнований і почав занепадати. В 1771 р. пан Станіслав Манєцькі, володар села Вишеньки, відновив костел. Частково храм був відбудований після пожежі 1847 р., а в 1858 – 1859 рр. відбудували повністю завдяки старанням єпископа Кацпра Боровського і вірних.

Останнім настоятелем у Вишеньках був отець Станіслав Домбровський. Після 1945 року святиня служила господарським приміщенням, місцем для прийому молока у місцевому колгоспі.

Костел Успіння Пресвятої Богородиці єдиний, який зберігся на Волині, на території Луцької Єпархії. І саме цей костел було перенесено до Ковеля.

З 24 вересня 1994 року до парафії приходять за власним бажанням отець вікарій Зигмунт Майхер. 5 грудня 1994 року розпочалося розчищення території і перші будівельні роботи під керівництвом ковельських архітекторів Олександра Ключука і Петра Пекарчука. Зі сторони парафії роботи контролював о. Зигмунт. Після того, як у Ковелі закінчили реставрацію костелу, 12 жовтня 1996 року відбулося його освячення.

Архітектура костелу досить проста – велика зрубова скриня, згідно з давнім теслярським мистецтвом будування, поставлена на фундаменті нижнього костелу. Дах має два яруси, покритий гонтами з трикутними верхівками. По боках фронтової елевації розміщені дві вежі. Зовнішні і внутрішні стіни костелу обшальовані деревом. Над входом у західній частині влаштовані хори й орган.

У липні 2000 року о. Тадеуш Павлович за власним бажанням приїхав працювати у м. Ковель. За час перебування на Волині отець був вікарієм в Ковелі, Камені-Каширському, Любомлі та Лукові, а

*Костел - пам'ятник. Вхід з вул. 3-го Мая
(1-го Грудня). Фото 1935 р.*

Костел і монастир.

пізніше настоятелем в Любомлі та Лукові.

27 жовтня 2002 року в Ковелі святкували 10 років відновлення римо-католицької парафії св. Анни. На свято прибули: єпископ Маркіян Трофим'як – ординарій Луцької Дієцезії, отці- францисканці з Житомира: о. Геркулян Мальчук – хранитель кустодії Св. Михайла і о. Патрик Оліх; о. Миколай – парох греко-католицької парафії, священники Української Православної Церкви Київського патріархату: о. Петро, о. Анатолій, о. Ростислав, отці-реколекціоністи з Польщі: о. Збігнев Сташкевич і о. Франциск Островський.

Святкування розпочалося урочистою процесією до Хреста, який було встановлено на прикостельному терені в честь десятиліття відновлення парафії. Його освятив Єпископ Маркіян. Після повернення процесії до костелу, розпочалася свята Меса. Літургію супроводжував Владика Маркіян при вівслужінні інших священників [3, 4].

Третій рік поспіль костелом св. Анни опікується священник, монах- францисканець отець Тадеуш Фостаковський, а також священник вікарій, отець Августин Сіцінський. Це перші священники вихідці з

України [12, 7].

Стараннями громади було створено Товариство польської культури, яке очолює пан Вацлав Герка. При товаристві створили школу польської мови. Урочистість свят у костелі підкреслюють звуки органу, привезеного з Німеччини у 1995 році. Органісткою костелу є Маргарита Нагаєва. Вона - учениця Петра Йосиповича Сухоцького, викладача і органіста Луцького костелу Петра і Павла.

На сьогодні членами Товариства польської культури в Ковелі є 85 чоловік. Члени громади цікаво проводять вільний час разом, організують вечори, концерти, проводять спектаклі, вертепи. Віряни дотримуються традицій і у святкуванні релігійних свят.

1. *Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski / T. Romanowski. – Kowel, 1936. – S. 66 – 79.*

2. *Sulik A. Móy kościół / A. Sulik // Krynica. Kwartalnik polski – 2006. - № 54.*

3. *Драганюк В. Ревні молитви і благання душі вислухані (З життя церкви на Волині) / Валерій Драганюк // Воляння з Волині. – 2002. – № 6. – С. 3 – 7.*

4. *Єврорегіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П.Клімчука, П.В.Луцишина, В.Й.Лажніка. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волинського ун-ту, 1997. – 448 с.*

5. *Задорожний Є. Син наймички у вічному місті / настоятель парафії, ігумен монастиря отець Євген Задорожний, Ч.Н.І. // Вісті Ковельщини. – 2009. – 8 січня.*

6. *Корнелюк Д.П. Духовне небо Волині: Презентаційний альманах / Дмитро Пилипович Корнелюк. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 308 с.*

7. *Історія парафії. / Матеріали з архіву Римо-католицького костелу Успіння Пресвятої Діви Марії парафії св. Анни.*

8. *Пасюк І.М., Марчук В.П. Голоби: історико-краєзнавчий нарис / І.М. Пасюк, В.П.Марчук. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 133 с.*

9. *Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси / А.В.Семенюк. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 552 с.*

10. *Сміян П.К. Ковель / П.К.Сміян. – Львів: «Каменяр», 1971.*

11. *Теодорович М. Волянъ въ описании городовъ, местечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и друг. отношеніяхъ. Том 5. Ковельскій уездъ. – Почаев, 1903. – 580 с.*

12. *Устимук Н. Костел Святої Анни заклали на камені з Єрусалиму / Наталія Устимук // Слово Волині. – 2012. – № 35. – С. 7.*

**Олександр ОСТАПЮК (Любомль),
Володимир САВИЦЬКИЙ (Луцьк)**

ДАВНЬОРУСЬКІ ЕНКОЛПІОНИ У ЗБІРЦІ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В Любомльському краєзнавчому музеї є невелика, проте цікава колекція давньоруських хрестів-енколпіонів. Вона нараховує всього 7 експонатів. Основна частина виробів походить із території Любомльського та Шацького районів. Джерелами утворення музейної колекції є як археологічні знахідки 1986 р., 1999 р., так і передачі приватних осіб, отримані в дар або в результаті закупки, починаючи з кінця 1990-х років і, майже, до нинішнього часу. До складу колекції входять не лише енколпіони поширених типів, але й кілька рідкісних. Всі вироби виготовлені з бронзи або мідних сплавів шляхом лиття, окремі додатково оброблені різцем або інкрустовані черню.

Деякі екземпляри нашої колекції уже публікувались в краєзнавчих збірниках [Артюх, 1997; Мазурик, Остапюк, 2002; Охріменко, Остапюк, Стемковський, 2003], проте в одних випадках ці публікації були обмежені лише представленням матеріалів, як археологічних знахідок, в інших випадках розглядалися лише побіжно, в контексті загального огляду знахідок з території Волині, не були залучені численні аналоги з інших територій для більш точного датування виробів, визначення їх походження, іконографічних особливостей тощо. В нашій статті ми пропонуємо більш детально розглянути кожний артефакт, заповнити попередні прогалини у їх дослідженні, а в окремих випадках, де це можливо, спробувати торкнутись питання про потенційно можливих власників цих речей.

Енколпіони є однією з найбільш поширених категорій давньоруської металопластики. Вони являють собою двохстулкові складені хрести з рухомим вушком, призначались для зберігання святих мощей, частинок «Древа Животворчого Хреста» або інших реліквій. Їх носили на грудях поверх одягу, як

«яскраві показники християнського хрещення». Цей факт підтверджується знахідками археологів [Гнута, 1993, с. 10]. Окрім цього, вони часто вкладалися в спеціальні чохла, зроблені з тканини, про це свідчать знахідки із Мстиславового городища на Смоленщині [Алексеев, 1974, с. 211-214, рис. 4 : 4, 8] в культурному шарі XIII ст. та у Володимирі на Клязьмі в садибі першої третини XIII ст. [Жарнов, 1997, с. 87]. Такий факт засвідчує особливе значення цих предметів для населення і бережне ставлення до енколпіїв, як дорогоцінних реліквій. Проте ці вироби були не лише культовими предметами, але і своєрідною прикрасою, оскільки декорувались рельєфними, чорненими та емалевими зображеннями.

Енколпіїв рідко зустрічаються в курганах і похованнях простих людей, очевидно їх носили знатні особи. У творах Симеона, архієпископа Солунського (кінець XIV ст. – 1929 р.) міститься згадка про енколпіїв, як про обов'язкову приналежність єпископа, що надавався йому при посвяченні в сан після літургії [Голубинский, 1904, с. 275].

Перші енколпіїв привозилися на територію Русі із Візантії, головним чином через Крим (Херсонес) [Корзухина, 1958]. Однак не пізніше XI ст. було налагоджене їх місцеве виробництво. Основним давньоруським центром по виготовленню енколпіїв дослідниками вважається Київ, на це вказують їх чисельні знахідки на території старого міста та в його околицях, а також знахідки ливарних форм, найраніші зразки належать до середини XI ст. [Мишнева, 1993, с. 105; Пуцко, 1993, с. 24]. Відливалися енколпіїв із бронзи та мідних сплавів у кам'яних формах у князівських майстернях. На думку Б. Рибаківа, практикувалось також виготовлення енколпіїв шляхом відливу в глині з оригіналу, це здійснювали провінційні майстри [Рыбаков, 1948, с. 263].

На сьогоднішній день значна кількість знахідок енколпіїв відома і на території Західної Волині, найбільша їх концентрація простежується навколо Володимира, Луцька, а також на Кременеччині та в басейні р. Горинь, це вказує на можливість їх місцевого виробництва [Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 59-90, дод. 2]. В книзі О. Цинкаловського «Сынkowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961 р.) подається інформація про знахідку кам'яної форми для виготовлення енколпіїв у Володимирі, в урочищі Прокопівщина [Сынkowski, 1961, s. 168], проте, на жаль, ілюстрації до неї немає, а доля самої знахідки на сьогоднішній день невідома.

Найбільш давнім предметом серед колекції музею є, вірогідно, стулка енколпіїв у формі латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям, розміром 5,3x3,45 см, товщиною 0,25 см, поверхня гладка, без зображень (рис. 1 : 1). Знахідка походить із Волинської області (більш точне місце невідоме), надійшла до музею від жителя м. Луцька В. Романюка у 2009 р. (інв. № А-643). Аналогічний за формою та розмірами виріб відомий із с. Городок Луцького району [Савицький, Михальчук, 2012], він містить гравіроване схематичне зображення розп'ятого Христа, одягнутого в колобій (довгу одягу) – ці ознаки, а також аналогії із літописного Василева (Буковина) [Пивоваров, 2001, с. 65 – 66, рис. 9:1] та ін. дозволили авторам його публікації віднести виріб до візантійського імпорту (т. зв. «сирійський» або близькосхідний тип) і датувати його кінцем X – XI ст. [Савицький, Михальчук, 2012, с. 489]. На плоскій поверхні стулки енколпіїв із Любомльського музею, як ми зазначали, не має зображення, проте можливо його не видно через шар зеленої патини. Тут слід зауважити, що не зважаючи на подібність розмірів і форми обох виробів вони не можуть бути стулками одного енколпіїв, оскільки містять по одній петлі зверху і знизу в центральній частині, тобто обидва вироби є лицевими стулками.

Схожої форми лицева стулка енколпіїв, але із рельєфним зображенням розп'ятого Христа, розміром 6,5x4,8 см (верхня та нижня петлі облямани) представлена в експозиції музею (рис. 1 : 2). Артефакт знайдений на території смт. Шацька, переданий до музею на тимчасове зберігання у 2012 році. Христос на цьому виробі зображений із дещо зігнутим торсом, злегка зігнутими в ліктях руками та схиленою до правого плеча головою з німбом, над головою 4-кінцевий лапчастий хрест; рельєф сильно затертий, особливо в нижній частині, поверхня покрита патиною, дрібніших деталей зображення не проглядається. За «потертістю» поверхні видно, що це повторний відливок з глиняної форми, виконаний можливо місцевим майстром. Подібні два вироби, але із більш розширеними кінцями рамен, відомі із «сирійської колекції» Б. і В. Ханенків, один із них походить із городища Княжа Гора у с. Пекарі під Каневом, їх датують XI – XII ст. [Ханенко, 1900, табл. XIX, № 232 / 233; Пескова, Строкова, 2012, с. 194, № 79]. Ці знахідки, відмічають А. Пескова, Л. Строкова, абсолютно не схожі на більшість давньоруських енколпіїв ні за формою, ні за характером рельєфа, ні за складом зображень. Щоправда на енколпіїв з Княжої Гори зворотня стулка містить слов'янські написи і це дозволяє визнати його давньоруським. Форма хреста з прямими злегка розширеними кінцями типова для візантійських виробів, проте серед давньоруських знахідок вона зустрічається лише в групі енколпіїв із чорненими зображеннями, і лише один раз в рельєфній групі (знахідка із Володимира на Клязьмі, датується не пізніше першої третини XIII ст.)

[Пескова, Строкова, 2012, с. 194].

Ще один, подібної форми енколпійон (рис. 1 : 3), але меншого розміру – 4,07x2,33 см, товщиною 0,6 см, потрапив до музею в результаті закупки у жителя м. Володимира-Волинського С. М. у 2008 р. (інв. № А-506). На його лицевій стулці міститься інкрустоване черню схематичне зображення Розп'яття, зверху над головою Христа 4-кінцевий хрест, на зворотній стулці – чорнене зображення 4-кінцевого хреста. Даний тип енколпійонів є одним із найчисельніших і поширених по всій території Русі, в т. ч. й Волині, датується XII – першою половиною XIII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 165-171, табл. 99-101; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, іл. XIV-XV]. За формою та іконографією вони нагадують сирійські хрести I тисячоліття. Про місце виготовлення таких енколпійонів немає даних, найімовірніше вони виготовлялися давньоруськими майстрами, які наслідували візантійські зразки. Існування в той період київської металопластики, яка знаходилася під сильним впливом східнохристиянської традиції [Пуцко, 1986, с. 170], підтверджує таке припущення.

Вироби давньоруських майстрів XII ст. репрезентують дві знахідки, одна із яких походить із с. Запілля, котре знаходиться в 3 км на північний-захід від м. Любомля, інша – із самого Любомля. Вони відрізняються від попередніх заокругленими кінцями рамен, відзначеними парними виступами, а також зображеннями.

Знахідка із с. Запілля (рис. 2 : 1) передана до музею на тимчасове зберігання жителем м. Любомля. Варто відзначити, що на території села, чи поблизу нього не простежується слідів давньоруського поселення, відомо лише про існування тут, в урочищі «Близиці», двох курганів невизначеного часу, які на даний час зруйновані. Виріб із Запілля вирізняється прекрасною збереженістю і значною деталізацією зображень, очевидна його додаткова обробка різцем. Бічні та верхнє рамена завершуються медальйонами, зовнішній край хреста з обох сторін виділений підвищеним обідком оздобленим поперечними насічками. За допомогою завіс та штифта до енколпійона рухомо приєднане вушко у формі куба з усіченими кутами. Розміри хреста становлять: висота 9,4 см (без врахування вушка), ширина 6,7 см, товщина по краях 1,25 см. На лицевій стороні міститься зображення розп'ятого Христа в довгому, до колін препоясанні, навколо голови – хрещатий німб, голова похилена до правого плеча, волосся спадає на лівий бік, руки зігнуті в ліктях, вирізняються досить великі долоні, що сягають країв медальйонів, стопи оперті на прямокутне підніжжя-підставку «голгофу», в бічних та верхньому медальйонах постаті святих. На зворотній стороні в центрі постать Божої Матері з Немовлям на руках (іконографічний тип Одигитрія). Божа Матір одягнута в далматику, на голові – мафорій, який також вкриває плечі Ісуса, голова Богородиці схилена вліво, в сторону Ісуса, її права рука складена на грудях, натомість права рука Ісуса в благословляючому жесті. З правого боку від Богородиці, на рамені, монограма МР з титлом, зліва від Ісуса – монограма ХС. В трьох медальйонах – зображення безбородих святих.

Описуваний артефакт належить до найпоширенішого на Русі у XII ст. типу енколпійонів. В деякій спеціалізованій літературі енколпійони цього типу іменуються «Розп'яття Христове – Богородиця Куп'ятицька» – за назвою чудотворного хреста XII ст. з такими зображеннями, виявленому в с. Куп'ятичі у Білорусі [Гнутова, Зотова, 2000, 6, 23]. В каталозі Г. Корзухіної, А. Пескової (2003 р.) подібні хрести класифіковані як енколпійони з високим рельєфом та вільним компонованням зображень (група II) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 60-61, табл. 16-47]. В цій групі зображення святих у медальйонах навколо Богородиці з Немовлям, завдяки написам на окремих знахідках, персоналізуються як святі Георгій, Дмитро і Нестор, проте трапляються також зображення святих Петра і Павла в бічних медальйонах і архангела Гавриїла у верхньому. В бічних медальйонах аверсу, на думку дослідників, зображувались предстоячі Богородиця та Іоанн Богослов (іноді Іоанн Предтеча), а у верхньому Св. Миколай або архангел Михаїл. Знахідки енколпійонів цього типу відомі не лише з теренів Русі, але і Польщі, Чехії Угорщині, Румунії, Болгарії, Сербії та ін. [Gródek-Kściuk, 1989, s. 97-134; Перхавко, 1987, с. 206-219; Пуцко, 1987, с. 62-75]. На думку багатьох дослідників такі вироби виготовлялись в столичних майстернях Києва до трагічних подій 1240 року [Пекарська, Пуцко, 1989].

З другої половини XII ст. київські моделі енколпійонів активно використовують ремісники різних давньоруських регіонів, очевидно і Волині, вони виготовляють вироби, що вирізняються розпливчатістю рельєфа, ніби потерті, часто без додаткової обробки різцем. Такі повторні відливки найчастіше без супроводжуючих написів, більш легкі на вагу [Пуцко, 1993, с. 24]. До них очевидно належить енколпійон із м. Любомля (рис. 2 : 2). Він знайдений на початку 1990-х років жителем міста М. Сухецьким, по вул. Самохіна, на території колишнього кладовища, в дворі будинку школяра, за оборонним ровом (тобто фактично відразу за межею давньоруського окольного міста, неподалік від в'їздної брами) і переданий до музею О. Остапюком у 1998 р. (інв. № і-24). Артефакт представлений лише зворотною стулкою, її

розміри: висота 9,0 см, ширина 6,8 см, товщина 0,55 см. Зображення на ній аналогічні до тих, що на зворотній стулці попереднього енколпіона, але розпливчасті та затерті, а монограма МР зліва від Богородиці ледве проглядається. Не виключено, що виріб із Любомля відлитий за моделлю енколпіону із Запілля.

Знахідки енколпіонів XII ст. біля межі давньоруського окольного міста Любомля та недалеко від нього (знахідка із Запілля) є цікавими, зважаючи на те, що перша згадка в літописі про нього подається під 1287 роком [Літопис Руський..., 1989, с. 437], а матеріали давньоруського часу, виявлені на території окольного міста датуються не раніше XIII-го століття [Златогорський, 2008, с. 15]. Цей факт свідчить про особливо шанобливе ставлення до таких предметів і можливу передачу їх в спадщину від покоління до покоління. Тут слід також згадати літописні дані про спорудження в Любомлі у 1280-х роках Георгіївської церкви та наявність посади «протопопа» [Літопис Руський..., 1989, с. 448] (суч. протоіерей), який міг управляти звідси певним церковним округом, не виключено, що якась з цих двох знахідок могла належати саме йому.

Вироби XIII-го століття представлені двома знахідками енколпіонів з Любомльського та Шацького районів, вони відрізняються від попередніх наявністю чотирьох медальйонів підкреслено круглої форми, написами в середохресті та медальйонах; зображення на них виконані у невисокому рельєфі. Один із цих енколпіонів (рис. 3 : 1) знайдений у 1986 р. під час археологічних розкопок археологічним загonom групи «Шельф» Львівського університету багатoshарового поселення Затишшя-1 (Шацький р-н), яке знаходиться поблизу північного берега оз. Перемут [Артюх, 1997, с. 83]; переданий до музею керівником експедиції В. Артюхом (інв. № і-13); реставрований у Львівському університеті. Розміри енколпіона становлять: висота (без врахування вушка) 8,1 см, ширина 5,7 см, товщина в різних місцях 1,0 – 1,1 см. На лицевій стулці в центральній частині міститься зображення постаті Божої Матері з розкритими перед грудьми долонями (іконографічний тип Ассунта). Богородиця вбрана в довгу, сягаючу кісточок сукню з багатьма складками, навколо голови німб; в бічних медальйонах постаті святих, повернутих в сторону Богородиці, у медальйонах вертикального рамена зображення святих у фас, написи майже нечитабельні*. На зворотній стулці в центрі – зображення розіп'ятого Христа**, одягнутому в довге, сягаюче нижче колін препоясання, навколо голови – хрещатий німб, голова похилена до правого плеча, над головою Спасителя слабо проглядається таблиця-титло з монограмою ІС-ХС, руки ледь зігнуті в ліктях і ноги в колінах, під руками Ісуса добре проглядається горизонтальна балка хреста, в бічних медальйонах постаті святих, повернутих в деісусному чині, у медальйонах вертикального рамена – поясні зображення святих у фас. За допомогою зав'язки та штифта до енколпіона рухомо приєднане біконічне пустотіле вушко складене з двох частин.

Другий енколпіон (рис. 4) цього ж типу знайдений у 1999 р. під час археологічних розкопок давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну, яке ототожнюється із літописним Угровськом [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 18, 30, табл. 54; Мазурик, Остапюк, 2002; Мазурик, Остапюк, 2003]; переданий до музею начальником експедиції Ю. Мазуриком у 2002 році (інв. № і-23), реставрований у Національному науково-дослідницькому реставраційному центрі України (м. Київ) у 2004 році. Розміри цього виробу майже співпадають із розмірами енколпіону із Затишшя, але вушко тут має форму куба з усіченими кутами (подібно до виробу із Запілля). Написи тут видно значно слабше ніж у попередньому випадку.

До цього ж типу відноситься також фрагмент зворотньої стулки енколпіону, представлений лівим раменом із медальйоном, знайдений поблизу с. Олеск Любомльського р-ну (А-673).

Описані вироби із літописного Угровська, Затишшя та Олеська належать до характерної і найбільш чисельної групи хрестів з низьким рельєфом і дрібними щільно скомпонованими зображеннями (група VII за Г. Корзухіною, А. Песковою) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 193-195, табл. 117-151], а конкретніше до дуже чисельного варіанту із кириличними написами, виконаними в дзеркальному відтворенні. На лицевій стороні в середохресті таких хрестів, навколо Божої Матері, міститься напис «С(ВА)ТАА БОГО(РОДИ)ЦЕ ПОМАГАЙ» – Свята Богородице помагай, на зворотній – ХР(ЕС)ТЪ НАМЪ ПОХВАЛА КР(ЕС)ТЪ НАМЪ У(ТЕШЕНИЕ) – Хрест нам похвала, Хрест нам утіха. На більшій частині

* Подана в публікації В. Артюха розшифровка написів здійснена швидше за все за читабельними аналогами.

** В більшості каталогів помилково вказується на стулку із зображенням Розп'яття як лицеvu, проте в каталозі Корзухіної, Пескової (2003 р.) зазначається, що в цьому типі енколпіонів композицію Розп'яття поміщали на зворотню стулку, про це свідчить розміщення на стулці із зображенням Богородиці по одній центральній зав'язці зверху та знизу, а на стулці із Розп'яттям по дві, а також більша затертість сторони з Розп'яттям у більшості знахідок.

виробів у бічних медальйонах лицевої сторони зображувалися святі безсрібники Козьма і Даміан, у верхньому та нижньому – відповідно святі Петро і Василь, їх супроводжували написи: КОЗМА, ДАМАНЪ, ПЕТРЪ, ВАСИЛ; у бічних медальйонах зворотної сторони – зображення в дійсному чині Богородиці та Іоанна Богослова, у верхньому та нижньому – святителів Николая та Григорія з написами НИ /КОЛ (НИКОЛ), ГИО / ГРО (АГИОС ГРИГОР), Б (БОГОРОДИЦЕ), Н (ИОАН).

Енколпіони цього типу зустрічаються не лише на Русі, але й в Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині та ін. [Gródek-Kściuk, 1989, s. 106-107; Перхавко, 1995, с. 67; Корзухина, Пескова, 2003, с. 193-195]. Крім того в незначній кількості зустрічаються такі ж вироби, але із грецькими дзеркальними написами і додатковими третіми виступами-«слізками», на основі цього дослідники припускають можливість участі грецьких майстрів на початковому етапі формування іконографії таких хрестів [Корзухина, Пескова, 2003, с. 193-194, табл. 134]. На думку Б. Рибаківа, енколпіони із дзеркальними написами з'явилися в 1239 – 1240 роках, після того, як північно-східні землі Русі зазнали навали монголо-татарів і мали вберегти інші князівства від знищення [Рыбаков, 1964, с. 39]. Зеркальний напис на більшості виробів, як вбачається, носив сакральний зміст і мав посилити оберегову функцію. Тривалий час основним місцем їх виготовлення вважався Київ. Основним аргументом для вказаного датування і локалізації походження помилково вважались ливарні форми для відливки енколпіонів з рокопок В. Хвойки, знайдені неподалік Десятинної церкви. Однак в каталозі Корзухіної, Пескової (2003 р.) подається їх датування в загальному XIII століттям або його першою половиною. В зазначеній праці відмічається різниця в розмірах і частково в складі зображень знайдених форм та готових виробів [Корзухина, Пескова, 2003, с. 194]. З цією групою пам'яток пов'язується також ливарна форма з Городища біля Шепетівки, проте немає впевненості в тому, що вона призначалась для відливки двохстулкового енколпіона, а не плоского накладного хреста [Корзухина, Пескова, 2003, с. 220-221]. В будь-якому-разі жодної відливки ані з київських, ані з шепетівських форм досі не знайдено.

Л. Пекарська та В. Пуцко, досліджуючи енколпіони Музею історії Києва відмітили, що серед них немає повторних відливіків за глиняними формами, «вони здебільшого трапляються далеко за межами Придніпров'я» [Пекарська, Пуцко, 1989, с. 91]. До останніх очевидно належать знахідки із Угровська та Затишшя, на це вказують як абсолютна нечіткість літер на обох виробах, так і «пориста» поверхня екземпляру із Затишшя (внаслідок не належної підготовки глини в якій відтискався виріб).

Знахідка із Угровська має кілька цікавих особливостей. По-перше, у внутрішній частині в обгорілому вигляді збереглась реліквія – раніше висловлювалось припущення, що це обвуглене дерево [Мазурик, Остапюк, 2002, с. 107]. Однак, судячи із трубчастої форми, швидше за все це є кістка, тобто святі мощі, це, звичайно, значно підвищує значення цього артефакту, як для дослідників, так і для музею, оскільки знахідок із збереженими реліквіями порівняно небагато.

По-друге, до реставрації лицева стулка енколпіону була зламана в місці дотику вертикальної перекладки та верхнього медальйона. Тут необхідно звернути увагу на зображення святого у цьому, раніше відламаному медальйоні. На всіх енколпіонах цього типу (див. кат. Корзухина, Пескова, 2003, табл. 117 – 133) в медальйонах містяться поясні зображення святих із пропорційними розмірами голови і тіла, це стосується і виробу із Затишшя (рис. 3 : 1) і власне всіх медальйонів угровського енколпіона, крім зазначеного, тобто верхнього медальйона лицевої сторони (рис. 4). В останньому міститься погрудне зображення святого з доволі крупною головою і досить чітко вираженим німбом – аналогічні зображення, наявні на енколпіонах іншого близького типу цього ж періоду, вони персоніфікуються як святі євангелісти [Корзухина, Пескова, 2003, с. 194], щоправда там вони однакові за стилістикою у всіх медальйонах, укрупненими в них є і голова Богородиці на лицевій стороні та Розіп'ятого Ісуса на зворотній (див. кат. Корзухина, Пескова, 2003, табл. 138 – 142). Наразі нам важко прокоментувати наявність на угровському енколпіоні одного медальйона іншого типу, адже така розбіжність зустрічається вперше.

Цікавим є й контекст угровської знахідки. Вона походить з території урочища «Церковка», з культурного шару другої половини XII – XIII ст., з розкопу III, який мав розміри 4,0x4,0 м [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 9, 18]. В цьому ж розкопі було виявлено залишки горілих колод оборонної стіни, сажно-вугільного прошарку, обвуглених зернівок, обвуглених дерев'яних предметів та інші речі, що свідчать про потужну пожежу на городищі, сама поверхня хреста теж пошкоджена вогнем [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 9, 10, 18-19]. Енколпіон знаходився на глибині 0,6 м за 1,5 м на південь від обгорілих колод дерев'яної стіни [Мазурик, Остапюк, 2002, с. 107], майже по всьому розкопі на цій глибині викладена кам'яна вимостка [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 9-10]; в квадраті (розміром 2,0x2,0 м) де виявлено енколпіон, на цій же глибині, знаходилось перехрестя меча, шпора з рухомою зірочкою на кінці шипа та людський череп (при цьому контури поховальної ями не прослідковувались), в сусідньому квадраті на такій самій глибині

1

2

3a

3b

3c

Рис. 1. Хрести-енколпіони XI – XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1, 3 – Волинська обл., інв. № А-643, інв. № А-506; 2 – Шацьк (експозиція).

1a

1b

2a

2b

Рис. 2. Хрести-енколпіони XII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею:
1 – Запілля, 2 – Любомль, інв. № і-24.

1a

1b

2a

2b

Рис. 3. Хрести-енколпіони XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею:
1 – Затишшя, інв. № і-13, 2 – Володимир-Волинський р-н, інв. № М-458.

1a

1b

1c

Рис. 4. Хрест-енколпiон XIII ст. iз залишками святих релiквiй. Любомльський краєзнавчий музей. Угровськ, iнв. № i-23.

знайдено фрагмент кольчуги [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 10, інв. опис, № 217 – 219, 242]. В сусідньому навскіс квадраті біля обгорілих колод дерев'яної стіни, на кам'яній вимостці лицем донизу лежав кістяк загиблої людини з пошкодженим від ударів гострим предметом черепом, пошкодженим хребтом та іншими ушкодженнями [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 10], в цьому ж квадраті, але на глибині 0,4 м, знайдено залізну сокиру, якою можливо і були нанесені тілесні ушкодження загиблому [Мазурик, Остапюк, 2000, інв. опис, 168].

Перелічені факти, як уже зазначали дослідники городища, безумовно свідчать про військову сутичку в цьому місці та потужну пожежу [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 10; Панишко, 2003, с. 61], після чого городище очевидно перестало існувати. Імовірно, що комусь із постраждалих і належав цей енколпійон. На даний час важко вказати коли і ким був здійснений цей напад, адже прямих вказівок у літописних джерелах про взяття городища ворожим військом немає, а остання згадка про Угровськ датується 1268 р. і пов'язана з існуванням тут монастиря святого Даниїла Стовпника, в якому подвизався литовський князь Войшелк [Літопис Руський, 1989, с. 427]. Відповідь на поставлені запитання могло б дати проведення більш масштабних археологічних розкопок на городищі.

Власником енколпійону такого типу міг бути, як уже говорилося вище, єпископ, знатна особа, або хтось із осіб вищого церковного духовенства. Як уже говорилося вище, Руський літопис повідомляє нам про функціонування в Угровську монастиря святого Даниїла Стовпника (запис 1268 р.). Отже власником хреста міг бути навіть настоятель монастиря, або ж настоятель Угровського храму. Більше інформації для вирішення цього запитання могли б дати антропологічні дослідження черепів та кістяків загиблих, за якими можна було б визначити їх расу та вік.

Археологічні матеріали із розглядуваного розкопу, зокрема знахідки брущатої цегли, полив'яної плитки та ін., за словами дослідників городища, дозволяють припустити існування культової споруди на цій території, на це вказує і назва урочища [Мазурик, Остапюк, 2000, с. 18; Мазурик, Остапюк, 2003, с. 54]. Крім того, на території урочища «Церковка», але в іншому розкопі, знову ж таки на глибині 0,6 м знайдений золотий натільний хрестик [Мазурик, Панишко, Остапюк, 1997, с. 7, табл. 6 : 1], що також зберігається у збірці музею (інв. № М-8). Очевидно, що неподалік розвитку подій і знаходився храм.

Знахідку енколпійона цього ж типу на території рядового поселення Затишшя, на незначній глибині – 0,3 м [Артюх, 1997, с. 83], можна із певною долею ймовірності пояснити переховуванням тут під час вказаного нападу на Угровськ особи, яка також походила із вищого церковного духовенства. Цікаво, що на цій же поселенні знайдено два денця посудин з клеймами у вигляді розетки. Такі посудини, на думку С. Пивоварова та інших дослідників, пов'язувалися з ритуальними діями, можливо з причастям [Пивоваров, 2001, с. 127].

До XIII століття належить також стулка енколпійону (інв. № М-458) із низькорельєфним зображенням Божої Матері з молитовно піднятими руками (Оранти). Він знайдений на території Володимир-Волинського р-ну і переданий до музею у 2000-х роках. За формою він близький до хрестів попередньої групи, але має значно менші розміри (рис. 3 : 2). На лівому та правому кінцях у медальйонах розміщені монограми «МР» – «ΘΥ», у верхньому медальйоні – літера «Х», нижнє рамено та вушко обломані. Довжина горизонтальної перекладки становить 4,17 см, довжина вертикальної – від місця зламу вушка до зламу нижнього рамена – 3,15 см. Аналогічний енколпійон, але в цілісному стані зберігається у збірці Волинського краєзнавчого музею (інв. № РА-244). На його зворотній стулці в центрі міститься низькорельєфне зображення «Розп'яття Христового», а на лівому та правому кінцях у медальйонах – монограми «ІС» – «ХС», на верхньому та нижньому кінцях обох стулок у медальйонах вміщені літери «Х». Енколпійони цього типу є досить рідкісними – всього відомо близько 10 шт. Знайдені у Дорогичині, поблизу Вінниці, у с. Михайловському на Псковщині (городище «Савкина горка»), кілька екземплярів на Київщині, хронологічні рамки їх виготовлення вкладаються в загальному в XIII ст., в декількох випадках заглиблення по всій площі заповнювались кольоровими емаллями [Корзухина, Пескова, 2003, с. 186-187, 190-192].

Отже до складу музейної збірки хрестів-енколпійонів належать як широко відомі так і рідкісні типи виробів, виготовлені як місцевими ремісниками так і київськими майстрами. Огляд колекції ще раз засвідчує важливість таких артефактів, як цінного історичного джерела. Сформована колекція дозволяє не лише яскраво проілюструвати основні етапи розвитку ювелірного ремесла, особливості давньоруської іконографії, але й глибше відтворити деякі історичні події, пов'язані з історією краю.

1. Алексеев Л. В. Медное художественное литье из некоторых западнорусских земель. (Кресты и иконки Беларуси) / Л. В. Алексеев // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 204 – 219.

2. Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона на Шацьких озерах / В. Артюх // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції*. м. Луцьк, 17-18 грудня 1997 року. – Луцьк : [б.в.], 1997. – С. 83 – 84.
3. Гнупова С. В. Медная пластика древней Руси (типология и бытование) / С. В. Гнупова // *Русское медное литье. Сборник статей. Выпуск 1. / Составитель и научный редактор С. В. Гнупова*. – М. : «Сол Систем», 1993. – С. 7 – 20.
4. Гнупова С. В. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры имени Андрея Рублева / С. В. Гнупова, Е. Я. Зотова – М. : *Интербук-бизнес*, 2000. – 135 с.
5. Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1. / Е. Голубинский – М., 1904. – 958 с.
6. Жарнов Ю. Э. Усадьба первой трети XIII века «Восточного города» Владимира-на-Клязьме / Ю. Э. Жарнов // *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*. Т. 2. – М., 1997. – С. 82 – 93.
7. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 року / О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2008. – 82 с.
8. Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского» дела на Руси. По материалам медного литья / Г. Ф. Корзухина // *Византийский временник*. Т. XIV. – М., 1958. – С. 129 – 137.
9. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI – XIII вв / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова – СПб. : *Петербургское Востоковедение*, 2003. – 432 с.
10. Кучинко М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк : Вол. обл. друк., 2008. – 328 с.
11. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. І. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
12. Мазурик Ю. М. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоузьгужка Любомльського району Волинської області в 1996 році // Ю. М. Мазурик, С. Д. Панишко, О. Д. Остапюк. – Любомль, 1997. – 23 с.
13. Мазурик Ю. М. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоузьгужка Любомльського району Волинської області в 1999 році // Ю. М. Мазурик, О. Д. Остапюк. – Луцьк-Любомль, 2000. – 106 с.
14. Мазурик Ю. Хрест-енколпін з літописного Узгровска / Ю. Мазурик, О. Остапюк // *Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. Випуск 9. Матеріали IX міжнародної наукової конференції* м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – Луцьк : [б.в.], 2002. – С. 107 – 109.
15. Мазурик Ю. М. Археологічні дослідження літописного Узгровска на Волині / Ю. Мазурик, О. Остапюк / *Замосцько-Волинські музейні зошити*. Том I. – Затоцьк : *Muzeum Zatojskie w Zatońcu*, 2003. – С. 45 – 60.
16. Мишинева Е. И. Произведения мелкой меднолитой пластике Киево-Печерского музея заповідника / Е. И. Мишинева // *Русское медное литье. Сборник статей. Выпуск 1. / Составитель и научный редактор С. В. Гнупова*. – М. : «Сол Систем», 1993. – С. 1044 – 108.
17. Охріменко Г. Волинські знахідки давньоруських енколпінів / Г. Охріменко, О. Остапюк, В. Стемковський // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 10. Матеріали X міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 17-19 вересня 2003 року. – Луцьк : [б.в.], 2003. – С. 114-116.
18. Панишко С. Узгровське князівство Данила Романовича / С. Панишко // *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.)*. – Львів : ВМС, 2003. – С. 58 – 65.
19. Пекарська Л. В. Давньоруські енколпіони в збірці музею Музею історії м. Києва / Л. В. Пекарська, В. Г. Пуцко // *Археологія*. – 1989. – № 3. – С. 84 – 94.
20. Пескова А. А. Строчкова Л. В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко. – СПб; К. : *Петербургское Востоковедение*, 2012. – 224 с.
21. Перхавко В. Б. Находки энколпионов на территории Югославии / В. Б. Перхавко // *Советская археология*. – 1987. – № 4. – С. 206 – 219.
22. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. Пивоваров – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
23. Пуцко В. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI – XIII вв.) / В. Пуцко // *Зборник посвящен на Бошко Бабики*. – Прилеп, 1986. – С. 169 – 181.
24. Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов / В. Г. Пуцко // *Труды V международного конгресса славянской археологии*. Вып. 26. Секция VI. – М., 1987. – С. 62 – 75.
25. Пуцко В. Г. О системном изучении русского художественного литья малых форм / В. Г. Пуцко // *Русское медное литье. Сборник статей. Выпуск 1. / Составитель и научный редактор С. В. Гнупова*. – М. : «Сол Систем», 1993. – С. 21 – 33.
26. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
27. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI – XIV вв. / Б. А. Рыбаков // *САИ* – 1964. – Вып. Е 1 – 44. – 48 с.
28. Савицький В. Знахідка «сирийського» енколпіона на території Луцького району / В. Савицький, І. Михальчук // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. VIII. – Луцьк : ВМА «Терен», 2012. – С. 485 – 491.

29. Ханенко Б. И. *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Выпуск II / Б. И. Ханенко - К. : [б. в.], 1900. – 25 с. : ил.*
30. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski – Warszawa, 1961. – 256 s.*
31. Gródek-Kciuk E. *Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowanie materiałów / E. Gródek-Kciuk // Przegląd Archeologiczny 36. – 1989. – S. 97 – 134.*

Ігор ПАСЮК (Луцьк)

ІКОНОГРАФІЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА НУМІЗМАТИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Під час Вселенського собору в Нікеях у 325 р. імператором Костянтином Великим було дозволено розміщення зображення Ісуса Христа, Діви Марії та християнських святих на монетах. Про те існує думка щодо зображення дохристиянських святих на античних монетах. Ними є зображення христогограм, риби, колеса з ім'ям Ісуса, зображення Ісиди що кормить груддю Хороса, (як прообраз Богоматері), імператора Траяна що перемагаєх дикийців (як прообраз) Георгія Побідоносця.

В Актах VIII-го Вселенського собору сказано що зображення священних образів на монетах може прирівнюватись до образів на іконах. До VII ст. християнська символіка на монетах була своєрідним атрибутом, що підтверджував божественну владу імператора. В цей же період відбувається заміна традиційного зображення Вікторії на образ архангела Михаїла. Першими монетами з таким зображенням є золоті соліди. Згодом образ Св. Михаїла замінюється знаком хреста, хоча вперше хрест, який підтримувала Вікторія, появився ще на солідах Феодосія II у 420 р. коли на Голгофі було споруджено монументальний хрест, як образ Розп'яття. З часом до зображення хреста додають текст «Ісус Христос ніка» (Ісус Христос перемагає). Такі монети карбуються аж до правління Феофіла – останнього іконоборницького імператора.

Перше зображення Христа зустрічається на монетах Юстиніана II (685-695, 705-711 рр.) На монетах присутня і легенда «Рекс Регнанціум» (Цар царствуючих).

Зображення Христа створює образ верховної влади, як зображення Пантократора і Царя царствуючих, що сидить на троні, або зображається погрудньо. Такі зображення карбуються і на численних мідних фолісах, що входять у грошовий обіг і за кордонами християнської Візантії. Монети із зображенням Христа на троні почали карбуватись засновником Македонської династії Василем I. На серії лікійських монет до зображення додаються епітет «Халкітис» що означає зображення на центральній іконі у храмі господньому в Халці (парадному вестибюлі Великого імператорського палацу в Константинополі), що відповідає часу низложення Маврикія та початку царювання Фоки у VII ст. Саме це зображення масово карбується під час правління Андроніка I (1183-1185 рр.). На монетах з Фессалоніки часу правління Федора Комнина Дуки з'являється зображення Христа що вінчає на царство імператора. По такому ж взірцю карбує монети і сербський король Стефан Радослав.

З VII ст. образ Богоматері стає захисником Костантинополя. А з часів правління Льва IV Мудрого (886-912 рр.) її образ з'являється на монетах, у подібі Оранти (та що молиться з піднятими руками) з написом MARIA/ З X ст. зображення Богоматері на аверсі та імператора на реверсі з'являється на монетах імператорів воїнів, поціновувачами Пречистої Діви, Никифора Фоки та Іоана Цимісхія (за згадкою Лева Дьякона у «Історії» саме до неї востаннє звертався Никифор. Цимісхії саме їй дякував за перемоги та зобразив себе як першого, що був коронований Богоматір'ю. З XI ст. її передають у образах Влахернетисси (з піднятими руками через які ллється свячена вода), Нікопеї (переможниці, що держить на руках Христа), Одигітрії (що вказує шлях до порятунку, з маленьким Христом у лівій руці), Агіосоритисси (зображена у повний зріст), Єпископсита (знамення), а також сидячої на троні та вінчаючої імператора – всі зображення повторюють кращі ікони у Костантинополі. Тоді ж Оранта вперше починає зображатись на фоні міських стін.

Більшість святих – Георгій, Федір, Дмитрій, імператор Костянтин з'являються на нумізматичній продукції з початком правління династії Комнінів. Святий Трифон та Миколай вперше появляються на монетах Нікеї і Фессалоніки, святий Євгеній – Трапезунду. Найбільш майстерно викарбованими є різні зображення Св. Дмитрія на монетах Фессалоніки – погрудньо, у повний зріст, з імператором, сидячи на троні з мечем, та тримаючим з імператором зображення цього міста. У пізній період на монетах з'являються і зображення Сил Небесних – херувимів та серафимів; Ентимасії – престолу для Христа

Судді і т. д. Цікавими є і зображення, що показує перемогу християнства як релігії, зображення хреста на щиті богині перемоги, на знамені воїна – переможця, на державі правителя, руки, що благословляє на царювання і т. д.

Відомий англійський нумізмат Рот, на основі колекції Британського музею, виділяє візантійські монети у сім груп. На нашу думку ці групи можна доповнити і у різниці сакрального зображення.

- 1) Від царювання Аркадія I (491р.) до Костянтина IV (685 р.) із зображенням хреста;
- 2) Від Юстиніана II (685 р.) до Феодосія III (717 р.)- широке використання зображення Ісуса, при малих накладках карбування монет;
- 3) Від Льва III до Феоділа (717-842 рр.) відсутність зображень на монетах крім зображення хреста (іконоборництво);
- 4) Від Михаїла III до Іоана I (842-976 рр.) поява живописних зображення Ісуса та Богоматері як заступників імператора – намісника Христа та міста Костантинополя
- 5) від Василя II до Костянтина VIII (976-1081 рр.) – поява зображення Спасителя в славі, карбування зображення святих угодників;
- 6) від Олексія I до Олексія IV (1084-1204 рр.) – період занепаду Візантії за епохи Комінів, схематичне та плоске зображення, що було колись характерне до іконоборництва
- 7) латинські імператори (1204-1261 рр.) не карбували монет в Костянтинополі, хоча існували монетарні у Фессалоніках, Нікеї та Трапезунді. Правління Палеологів (1261-1453) можливе у передачі більш художнього зображення ликів на монетах.

Візантія. Юстин I, солід, 518 - 527 рр. н.е. Золото.

Візантія. Юстиніан I., 527- 565рр. Мідь.

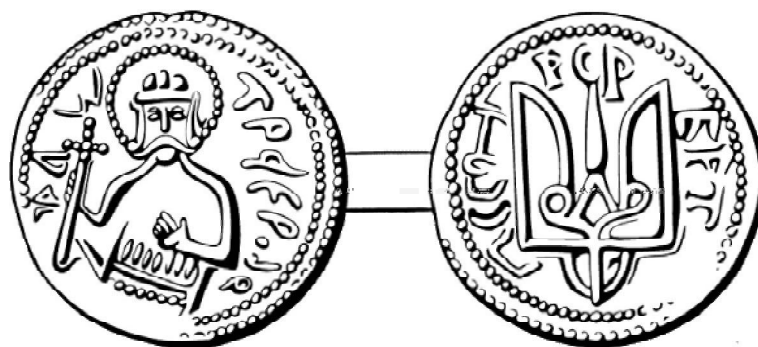

Візантія. Юстиніан I. 20 нумміїв, 527 – 565рр. Мідь.

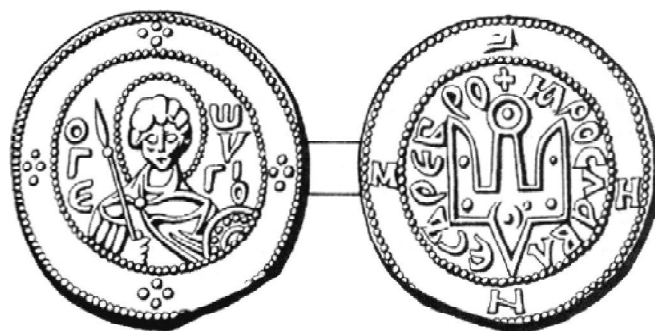

У 1140 р. королем Неаполя Роджером II вперше випускається золота монета вагою від 2,75 до 3,1 г під назвою дукат. На реверсі монети розміщувалось зображення Христа та напис IC XC RG. Ці монети випускались аж до XIX ст. змінюючи лише зображення.

В період Київської Русі на монетах держави – золотниках та срібниках перших типів також карбується зображення Христа, заміненого потім на герб Рюрикоичів. На тмутарканських монетах містилось зображення архангела Михаїла, а на зворотній стороні напис : «Господи, помоги Михаїлу». Ярослав Мудрий карбував срібники із зображенням Св. Георгія.

Київська Русь. кінець 10 — поч. 11 в. Срібник Володимири Святославича. 980—1015 рр. Лицева (кн. Владимир) та зворотна (тризуб) сторони.

Київська Русь. Початок XI ст. Срібник Ярослава Володимировича Мудрого. 1019-54 рр. Лицева (Св. Георгій) та зворотня (тризуб) сторони.

На монетах карбованих у Луцьку в XIV XV ст. також міститься зображення хреста. Так, на монетах князя Дмитра-Любарта рівнораменний хрест стає гербом Волині. А на монетах князя Вітовта хрест зображений поряд із списом (особистий герб).

Монета Любарта.

Монета Вітовта.

З періоду царювання російського царя Івана III, що був проголошений наступником правителів Візантійської імперії, на російських монетах з'являється зображення кінного володаря з шаблею у руці, та згодом це зображення змінюється на образ Святого Георгія Побідоносця що перемагає змія. Від зображення воїна зі списом (копьем) походить і назва копійка. Ці монети повернули традиційні зображення святого після розпаду СРСР.

“Чешуйка” - російська копійка

Дві копійки Росія XVIII ст.

Копійка. Росія. 1997 р.

На середньовічних монетах у різних країнах зображуються покровителі міст. Так у м. Торунь (Річ Посполита) над стилізованим зображенням міста з'являється обаз архангела, що своїми крилами накриває мури Торуня. На талерах м. Бидгощ корону та ініціали короля також підтримують архангели.

На ризьких п'яти дукатах королеви Кристини герб міста оберігає проміння господнє, що надходить з неба

У австрійській імперії за правління імператриці Марії Терезії почалось карбування Мадонталера – талера із зображенням Мадонни з дитям. (Монета виконена дуже майстерно і користується попитом не лише серед нумізматів, а й поціновувачів мистецтва середньовіччя).

Мадонталер. Австрія.

Із середини XVIII ст. правителями Баварії починається карбування талера під назвою «Патрона де Баварія» на якій зображено Богоматір з дитям, як покровительку баварської землі.

Талери «Патрона де Баварія».

З 1817 року у Великобританії починається випуск нової золотої монети – соверена вагою в 7,98 г. На ній розміщено зображення Георгія Побідоносця, що перемагає дракона. Монети випускаються і до наших днів, змінюючи лише зображення правителів.

«Соверени». Великобританія.

1. Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. ПБ, 1915. – Т. II.

2. Панченко Б.А. Коллекция Русского археологического института в Константинополе. Каталог моливдовулов // ИРАИК. 1903. Т. 8. С. 199-246. № 1-124; 1904. Т. 9. С. 341-396. № 125-300; 1908. Т. 13. С. 78-151, № 301-500.

3. Шандровская В.С. Сфрагистика: Раздел в каталоге выставки: “Искусство Византии в собраниях СССР”. М., 1977. Т. 1-3.

4. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Washington, 1968-1973. 1-3.

5. Ebersolt J. Sceaux byzantins du Musée de Constantinople // RN. 1914. Ser. IV. T. 18. P. 207-243.

6. Gray Birch W. de. Catalogue of Seals in the British Museum. L., 1898. Vol. V.

7. Grierson Ph. Byzantine Coins. L., 1982.

8. Hendy M.F. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261). Washington, 1969.

9. Koltsida-Makri /. Βυζαντινά μολυβδόβολλα. Αθήναι, 1996.

10. Сотникова М.П. Древнейшие русские монеты X-XI веков. Каталог и исследование. М.: Банки и биржи, 1995.

11. Покрасс Ю. Новые находки древнейших русских монет X-XI веков // Нумизматика и фалеристика. 1998. №4.

12. Моисеенко Н.С. Новые находки древнерусских монет // Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва. 11-15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. М.: Альфа-Принт, 2005

13. Петров И.В. Торговое право Древней Руси (VIII - начало XI в.). Торговые правоотношения и обращение Восточного монетного серебра на территории Древней Руси. - LAMBERT Academic Publishing, 2011. - ISBN: 978-3-8473-0483-8. - 496 с. С. 60

14. Нечитало В. В. Польско-литовские монеты обращавшиеся на Украине в XIV-XVIII ст – К., 2010.

**РАКІВ-ЛІСЬКА ЦЕРКВА БЛАГОВІЩЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ:
МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ**

Духовним центром православних християн села Раків-Ліс Камінь-Каширського району є храм Благовіщення Пресвятої Богородиці – пам'ятка архітектури місцевого значення, віднесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток Волинської області.

Загалом, історію сільської церкви умовно можна поділити на два періоди: перший – з 1783 р. і другий – з 1914 р., коли вона була побудована заново на місці старої. В минулі часи до приходу Раків-Ліської церкви входили ще села Залаззя і Підріччя; нині підріччанці побудували свій храм, а жителі Залаззя відвідують Осівецьку церкву.

Раків-Ліська церква була побудована в 1783 р. за кошти поміщика Іосифа Красицького і місцевих прихожан. Була дерев'яна, пофарбована всередині і ззовні; начинням і ризницею бідна [5, 293]. Дзвіниця, також дерев'яна, стояла окремо; це одна із основних архітектурних відмінностей від сучасної храмової споруди. На поч. ХХ ст. церква й дзвіниця потребували ремонтних робіт. Тоді ж в селі облаштували нове кладовище, яке на той час не було огорожене, а лишень окопане канавою [1].

Нині на місці старого кладовища встановлена пам'ятна дошка.

На поч. ХХ ст. церковний притч складався з священика, псаломщика, паламаря і робітника, який відповідав за випікання просфор. Загалом, на утримання притчу в 1905 р. з казни щорічно виділялось 412 рублів.

У 1842 р. був складений план і проект на церковну землю; згідно перевірки в 1897 р., церква мала в користуванні 48 десятин 1776 сажнів землі, в тому числі – сосновий ліс. У 1900 р. для священика і псаломщика були зведені нові житлові будинки і господарські споруди за кошти в сумі 1700 рублів, виділені Святейшим Синодом, вищим органом управління РПЦ. [1]. Допомога прихожан виявлялась у безоплатному вивезенні лісу і наданні соломи для покрівлі будівель. Паламар жив у власному будинку; просфорні, як такої, не було: випікали просфори в домашніх умовах.

Церква на той час перебувала в підпорядкуванні Волинської Духовної Консисторії, яка знаходилась в Житомирі, за 350 верст від Раків-Лісу.

У серпні 1900 р. Раків-Ліську церкву відвідав єпископ Володимир-Волинський, вікарій Волинської єпархії Преосвященний Паїсій (Виноградов).

У 1886 р. в селі була відкрита церковно-приходська школа; вчитель отримував річну заробітну плату в розмірі 150 рублів від населення і 190 рублів від повітової земської управи.

В 1856 р. паламарем Благовіщенської церкви був назначений Лука Базилевич. Він народився 1835 р. в Раків-Лісі в сім'ї священика; навчався в Мілецькому духовному училищі. З травня по липень 1855 р. доглядав Черченську церкву [1].

З квітня 1878 р. на приході служив Олександр Балицький, уродженець с. Паридуби Ковельського повіту (тепер – Старовижівського району). У 1876 р. закінчив Волинську Духовну семінарію; працював у Раків-Ліській церкві до лютого 1880 р.

З 1895 р. священиком був В'ячеслав Теодорович; псаломщиком з 1896 р. працював Микола Роздольський, а просфорницею – Домініка Скалицька, 1856 року народження, вдова священика [1].

З 1902 р. настоятелем Раків-Ліської церкви став Дмитро Соботович. Народився він 1871 року в м. Вишнівєць Кременецького повіту Волинської єпархії. Закінчив Волинську духовну семінарію, яка на той час знаходилась у Кременці. В серпні 1893 р. Архієпископом Волинським і Житомирським Модестом був назначений псаломщиком церкви Архієрейського Дому. У 1896 р. Володимир-Волинським вікарієм Преосвященним Паїсієм рукопокладений в сан діакона. Деякий час Дмитро Соботович працював завідуючим свічним складом Новоград-Волинського благочинницького округу, потім – вчителем місцевої церковної школи. В травні 1902 р. призначений священиком Раків-Ліської церкви.

З січня 1905 р. псаломщиком храму був Щирий Федір, однак, працював не довго: за довгострокове відлучення від службових обов'язків без дозволу єпархіального керівництва звільнений з посади; відбував річну епітімію в Пригорському монастирі.

Церковним старостою в 1906 р. став Данило Ладанчук; він народився 9 грудня 1870 р. в Раків-Лісі. За зразкову службу в 1915 р. резолюцією № 586 єпископа Володимир-Волинського Фадея був нагороджений грамотою.

Другий період в історії Раків-Ліської церкви починається з початку ХХ ст. Існують перекази, що в

роки Першої світової війни попередня будівля була пошкоджена під час пожежі. В писемних джерелах називають різні роки будівництва нової церкви: 1908-й [2, 462] і 1914-й [1], однак існує ряд підстав стверджувати істинність другої дати.

Відомо, що на 1905 р. церква потребувала капітального ремонту, як і дзвіниця, що стояла поруч [1]. Кінець XIX – поч. XX ст. характерний особливою увагою царської влади до будівництва церков на західних землях. Синод забороняв зводити храми в національних традиціях; були створені типові проекти, за основу яких були взяті зразки московської архітектурної школи. За рішеннями Святійшого Синоду всі церкви були приведені до відповідного вигляду (тому навіть давні, добре збережені змінили вигляд), а там, де потребували капітальних вкладень, будувались нові згідно встановлених правил.

Раків-Ліська церква, яка нині має всі ознаки церкви так званого «синодального типу», була зведена на кошти прихожан. Позаяк, нова будівля мала значно більші розміри від попередньої, то зводили її навкруги старої, не припиняючи в ній богослужіння. Дерев'яна, у вигляді хреста з одним відкритим і п'ятьма закритими куполами і дзвіницею – такою постала вона на початку XX ст. [3].

З 1922 по 1939 рр. сільська церква відносилась до Поліської єпархії так званої Польської православної церкви.

У 1929 р. на кошти прихожан був зведений дім для священника і деякі прибудови. Притч був обмежений священником із оплатою 480 злотих і псаломщиком, який отримував 180 злотих в рік.

У 1932 році в Раків-Лісі діяла трьохкласна школа, а в селах Залазько і Підріччя – однокласні; кількість учнів у приходських школах рівнялась приблизно 500 чол.

Як і в попередні роки, приписними до раків-ліського приходу були села Залазько і Підріччя; загалом – близько 2100 чоловік.

В червні 1930 р. настоятелем церкви с. Раків-Ліс був призначений протоієрей Олександр Герасимович. Народився він 30 серпня 1867 р. в сім'ї священника в м. Синявка Несвізьського повіту Мінської губернії. У 1888 р. закінчив Мінську духовну семінарію. Священнослужив у церквах Мінського, Мозирського, Бобруйського, Пінського повітів; викладав релігію в початкових школах [3].

На приході о. Олександр служив до 1932 р., відколи священником сільської церкви був призначений Петро Мельничук. Він народився 1899 р. в с. Люлинці Кременецького повіту в селянській родині. Закінчив Білозірську церковно-приходську школу Кременецького повіту, 2-річні педагогічні курси в Житомирі, згодом – Волинську Духовну семінарію в Кременці. З жовтня 1925 р. о. Петро служив у Качинській церкві Успіння Пресвятої Богородиці, а з вересня 1932 р. – у Раків-Ліській Благовіщенській церкві [5, 60].

З 1 вересня 1934 р. настоятелем церкви став випускник богословського факультету Варшавського університету Георгій Скурат (1905 р.н.); він служив на приході до 1936 р.

В липні 1927 р. тимчасово виконуючим обов'язки псаломщика Раків-Ліської церкви був призначений Михайло Кіршевський, родом із Мозирського повіту Мінської губернії. Духовну освіту здобував у Пінському Духовному училищі і Мінській Духовній семінарії. До приїзду в Раків-Ліс працював псаломщиком в храмах Барановичівського, Брестського, Мозирського повітів.

З 20 квітня 1927 р. обов'язки церковного старости в Раків-Ліській церкві виконував Кухтей Макар, 1851 року народження, житель цього села. У 1931 р. його змінив Савчук Микола, теж уродженець Раків-Лісу з 1902 р., який працював до 1956 р.

З 1930 р. псаломщиком був призначений Михайло Лещинський, 1889 р.н. Народився він у Камені-Коширському в сім'ї селянина. В 1911 р. витримав екзамен на посаду псаломщика при Єпископській канцелярії у Володимирі-Волинському; тоді ж був назначений на службу в Різдово-Богородичну церкву м. Каменя-Коширського.

У 1936 р. сільський храм, чотирьохкімнатний будинок священника і двохкімнатна сторожка псаломщика потребували ремонтних робіт; рихтування церковної будівлі передбачалось провести влітку наступного року.

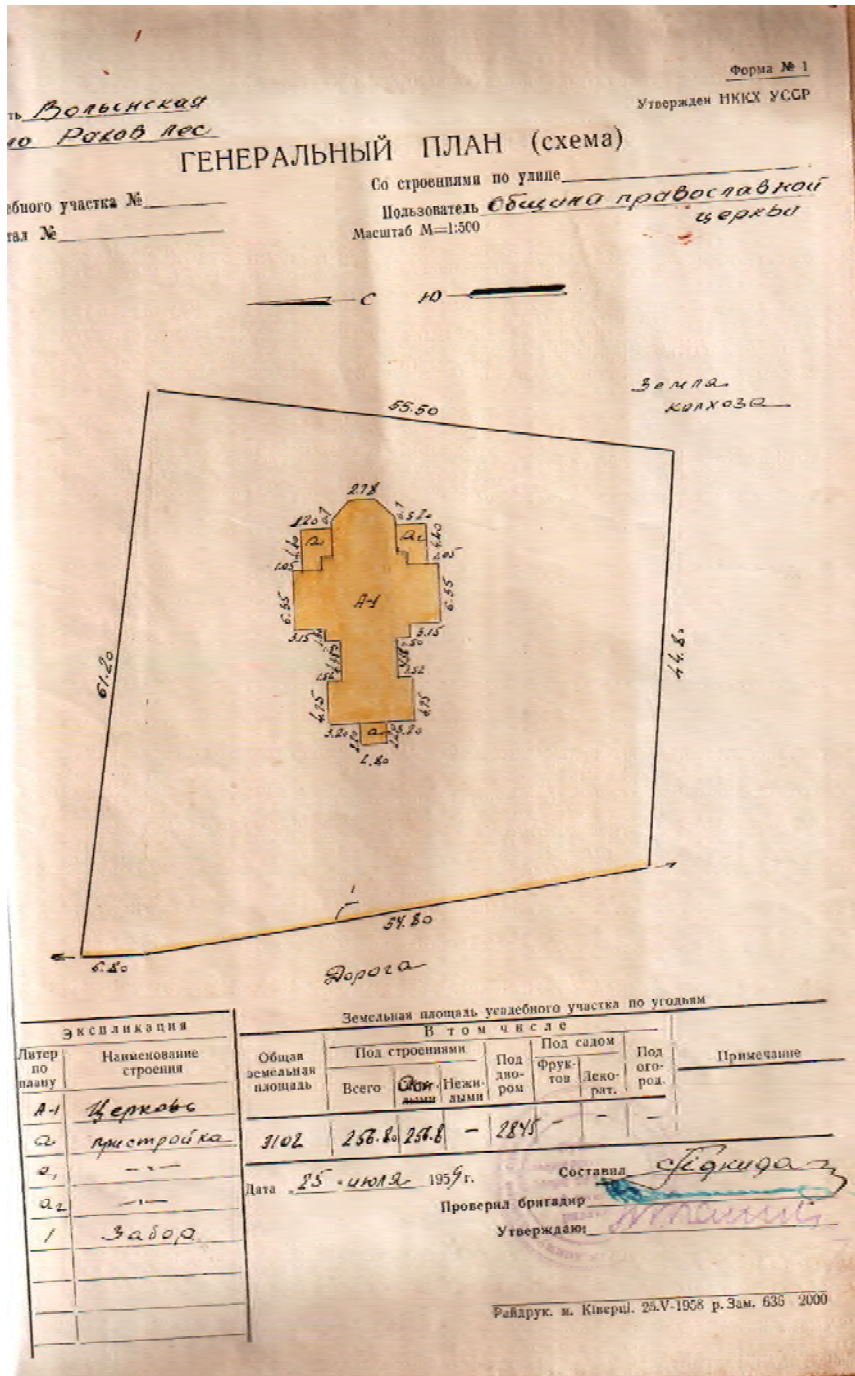
У роки війни 1941-1945 рр. богослужіння в Раків-Ліській церкві не проводились.

У повоєнні роки настоятелем Св. Благовіщенського храму став о. Іоанн (Матвійчук); він служив на приході до його закриття у 60-х роках. Раків-Ліська церковна община була зареєстрована Уповноваженою Радою по справах Російської православної церкви у Волинській області від 23.05. 1945 р. за № 793-4 і 02.09. 1948 р. за № 301 – 4 [4].

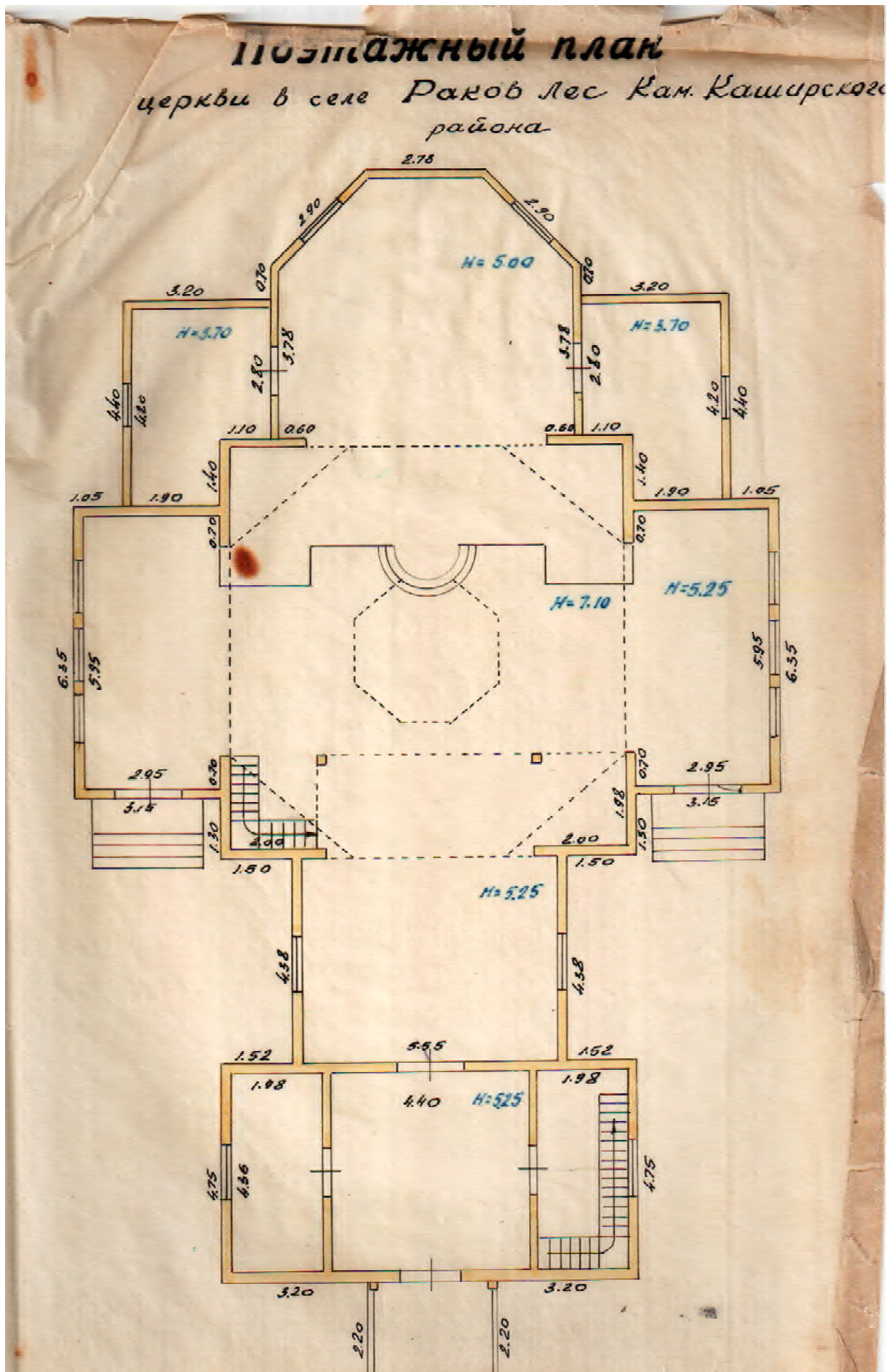
17 березня 1949 року між громадою села Раків-Ліс, яку представляли селяни в кількості 30 чол., і Виконавчим Комітетом Камінь-Каширської Ради народних депутатів в особі П. Титенка був заключений договір про передачу й користування православною церквою храмової будівлі й культового майна, в якому обумовлювались обов'язки і права релігійної общини [4]. У переліку церковного інвентаря числились

Іл. 1. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, с. Раків-Ліс, 1929 р.

Іл. 2. Генеральный план-схема церкви в с.Раків-Ліс. 25.07.1959 р.

Лл.3. Поверховий план церкви в с. Раків-Ліс Камінь-Каширського району. 14.05.1959 р.

СПРАВКА № 58/137

о регистрации исполнительного органа
и ревизионной комиссии религиозного общества

Настоящая выдана в том, что на основании решения Совета от 31
октября 1968 г. регистрации религиозного общества _____
Благовещенская православная церковь _____
(какого культа)
находящегося в с. Раков Лес Камень-Каширского района _____
(точный адрес)
20 декабря 1983 г. зарегистрированы: исполнительный
орган этого общества в составе граждан _____
Леленчук Федор Данилович - председатель
Кухтей Андроник Федорович - зам. председателя
Онищенко Александра Юстинович - кассир
и ревизионная комиссия в составе граждан _____
Карпик Ладоким Андреевич - председатель ревкомиссии
Кот Петр Яковлевич - член ревкомиссии
Карпик Вера Федоровна - член ревкомиссии

С законодательством о религиозных культах члены исполнительного
органа и ревизионной комиссии данного религиозного общества озна-
комлены. *Ладанчук*

Уполномоченный Совета по делам религий
при Совете Министров УССР по Волынской области _____ В.З.Маслош
20 декабря 1983

Волинська обл. Зак. 2224 — 2000. 20. 04. 83.

Іл.4. Довідка № 58/137 про реєстрацію виконавчого органу і ревізійної комісії релігійного товариства, видана 20.12.1983 р. уповноваженим Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області В. Маслошем.

Іл. 5. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, с. Раків-Ліс. Фото 2009 р.

Іл.6. Під час передачі ікони «Св. Миколай» із Раків-Ліської Благовіщенської церкви у фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, м. Камінь-Каширський. 26 жовтня 2010 р.

й срібні та позолочені речі.

Метричні книги з 1837 р. по 1923 р. (з перервами) тоді були передані в Камінь-Каширський ЗАГС.

З 1949 р. до 1956 р. священник проживав на найманій квартирі; у 1956 р., зокрема, – в Онищука Василя, за яку щомісячно церква оплачувала по 40 крб.

З 1962 р. храм був закритий тодішньою владою; до 1983 р. стояв бездіяльний. Проте місцеві жителі доклали максимум зусиль, щоб зберегти і відбудувати духовну святиню села. 25 грудня 1983 р. відновлену церкву було урочисто відкрито; чин освячення здійснював тодішній секретар Волинської єпархії протоієрей Адам Бровчук.

Значних пошкоджень зазнала церква в червні 1997 р., коли над селом пронісся ураган: була сплюндрована покрівля, дзвіниця, купол. Відновлювальні роботи потребували великих коштів: окрім матеріальної підтримки селян, значну суму для відшкодування збитків внесли державні установи.

Згідно указу від 23 грудня 1992 р. єпископа Волинського і Луцького Ніфонта священником Свято-Благовіщенської церкви був назначений о. Микола Смолярчук, який служить в ній до нинішнього часу. Він пильно виконує обов'язки настоятеля приходу і по-господарськи дбає про збереження пам'ятки. Варто зауважити, що між музеєм і священником Раків-Ліської церкви склались довірливі відносини, які сприяють справі збереження культурної спадщини краю. В жовтні 2010 року, в день проведення урочистостей з нагоди 30-річчя з часу заснування музею, громада Раків-Ліської Благовіщенської церкви за ініціативою протоієрея Миколи Смолярчука передала музею на зберігання ікону «Святий Миколай» ХІХ ст. (розмір: 113Х76, полотно, олія)[6], кілька богослужбових книг Санкт-Петербурзької синодальної типографії 1898 і 1905 рр. [7], а також похвальний лист жителя с. Раків-Ліс Авксентія Денесюка, виданий 29 грудня 1927 р. Митрополитом Варшавським, Волинським і всієї Польщі Діонісієм «за труды и жертвы для Святой Православной церкви Христовой» [8].

Донині в храмі зберігається й використовується за призначенням анти міс, виданий з благословення Священного Синоду православної митрополії в Польщі єпископом Кременецьким, вікарієм Волинської єпархії Симеоном в 1924 р.

В притворі Свято-Благовіщенської церкви знаходяться ікони «Св. Олександр Невський» і «Спаситель» (?), ХІХ ст., дерево, олія; записані).

Престольне свято в селі традиційно святкують двічі на рік: на Благовіщення Пресвятої Богородиці і на Св. Параскеви-П'ятниці, коли храм був освячений.

30 грудня 2011 р. в Раків-Лісі було звершено освячення місця під Свято-Воскресенський храм-каплицю на території, відведеній під нове сільське кладовище. Нині будівля вже зведена і закінчені зовнішні будівельні роботи.

1. Відомість про Благовіщенську церкву села Раків-Ліс Ковельського повіту. – 1905 р. – Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, НДФ. №2308.

2. Денесюк В. Літопис Камінь-Каширицини: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, Надстир'я. 2001.

3. Клірова відомість Свято-Благовіщенської церкви села Раків-Ліс I округу Камінь-Коширської волості Камінь-Коширського повіту Поліського воеводства Поліської єпархії. 1930-й р. – Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, НДФ. №2309.

4. Список членів Церковної Ради Раків-Ліського приходу Благовіщенської церкви. 08.03.1949 р. – Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, НДФ № 2307.

5. Теодорович Н. Волинь в описаних городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев: Тип. Успенской Лавры, 1903. – Том V. Ковельський уезд.

6. Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, інв. № 710.

7. Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, інв. № 683, 1348, 1352.

8. Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею, інв. № 1030.

Іван РУДЯНИН (Радехів)

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ У КІНЦІ ХVІ – ХVІІІ ст.

На сьогоднішньому, сучасному етапі розбудови незалежної держави наш український народ зіткнувся з значною кількістю проблем, невирішеність яких суттєво гальмує суспільно-політичний розвиток нашої держави. Однією із цих проблем є питання нормалізації релігійно-церковного життя, зокрема налагодження

розбрату між віруючими українцями. Її корені сягають кінця XVI – початку XVII ст. і, насамперед, Берестейської унії, яка спричинила появу в українському суспільстві двох церков: православної та уніатської (греко-католицької). З тих пір беруть свій початок і суперечки стосовно релігійних питань, які тривають і досі.

Однак перш ніж вести мову про унію та поширення греко-католицизму на території України та Волині, потрібно все таки звернути увагу на тогочасну політичну ситуацію. У 1569 році в Любліні відбулась подія, що знаменувала утворення нової держави – Речі Посполитої. Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину країну з єдиним монархом (королем польським та великим князем литовським). При цьому було здійснено також територіальні зміни: до Польської держави відійшли майже всі українські землі, за винятком Буковини, яка входила до складу Молдови, Закарпаття, захопленого Угорщиною, та Чернігово-Сіверщини, що увійшла до Московського царства [3, 221].

У той час, коли польська Церква, оновлена після Тридентського Собору і піднесена освітньо через єзуїтські школи, почала розвиватись і щораз більше загрожувала латинізувати та колонізувати Україну, Українська Церква, незважаючи на зусилля князя Острозького і церковних братств, втрачала свою шляхту, яка була єдиною верствою, що мала всі права громадянства у Польщі. [6, 69] Це вело до знесення українського церковно-релігійного життя і культури, тобто до загибелі українського народу як нації. Друга загроза для існування України нависала з боку Москви. Московські царі, починаючи від Івана IV (Грозного), проголосили себе спадкоємцями візантійських імператорів, покровителями східного християнства (православ'я) і не покидали надії приєднати українські землі під виглядом опіки над православними.

Намагаючись підняти престиж православної церкви, подолати дискримінацію православних віруючих ряд православних єпископів ухвалили рішення укласти унію православної церкви з римо-католицькою.

Варто відзначити, що сама ідея унії церков на Україні була популярною не лише серед поляків-католиків, а й серед частини православного населення, в тому числі серед представників як духовної, так і світської влади. Через унію з римо-католицькою церквою православне духовенство, прогресивна українська шляхта прагнули досягти єдності свого народу, забезпечення йому рівних прав у Речі Посполитій, збереження православного обряду. Саме такі міркування були покладені в основу унійної програми Костянтина Острозького. З укладенням церковної унії Костянтин Острозький пов'язував перспективу більш широку, спрямовану на реформування систем освіти, піднесення культури українців на якісно новий рівень.

Щодо вищого православного духовенства, то з укладенням унії воно сподівалось піднести свій авторитет і значення, позбутись опіки братств, здобути прихильність держави. Варто зауважити, що частина духовенства не підтримувала ідею унії, так, проти об'єднання церков виступили єпископи Гедеон Балабан та Михайло Копистенський, антиунійні настрої панували також у монастирях.

Одними із ініціаторів укладання унії були володимирсько-берестейський єпископ Іпатій Потій, та луцький - Кирило Терлецький. Саме вони у листопаді 1596 р. їздили на зустріч із Папою Римським до Риму, де і відбулась офіційна церемонія з'єднання єпископів з католицькою церквою.

Становище греко-католицької церкви на українських землях після Берестейського собору сучасні дослідники оцінюють наступним чином: «Маючи підтримку папи й частково польського уряду, уніатська церква швидко розбудувала свою організацію. Значна частина духовенства здобувала освіту в римських колегіях, а повернувшись, удосконалювала структурні форми церкви. Перебуваючи під опікою Апостольського престолу, новоутворена церква була краще захищена від польського екстремізму, ніж православна. Завдяки цьому унія сприяла збереженню національної культури, мови, обрядів і традицій» [2, 153].

Православна церква на українських землях виявилася у протилежному становищі. Вона постійно зазнавала утисків з боку польського уряду, а уніати, не гребуючи ніякими засобами відбирали у неї храми і переводили на своє віросповідання православних священнослужителів. На Волині, особливо у монастирях, це відбувалося наступним чином. Один з нащадків православного фундатора віддавався на навчання до єзуїтів і з часом приймав католицизм. Потім він переводив в унію монастир, як би довго той не чинив опір. По такій схемі у багатьох випадках і приходила унія в наші монастирі. В окремих випадках православна обитель взагалі ліквідувалась, її приміщення передавалися католицьким монахам.

Завершений варіант цієї схеми дають фундатори чотирьох волинських монастирів князі Чарторійські. Практично все XVI ст. вони покровительствували заснованим ними монастирям. Але у 1598 р. Юрій Чарторійський приймає католицизм. Усі чотири монастирі залишаються без покровителів. Князь тепер стає благодійником католицьких монахів, особливо єзуїтів. Він допоміг їм у придбанні земельної ділянки у Луцьку, на якій єзуїти побудували свій храм. На монахів цього ордену орієнтувався і син Юрія

Чарторийського Микола. Для початку він увів у Клевань єзуїтів і віддав їм заснований у 1490 р. його прадідом Федором Михайловичем Чарторийським Клеванський православний монастир [7, 67-68]. Потім Клеванські єзуїти почали отримувати від князя багаті земельні пожертвування.

У 1630 р. М. Чарторийський подарував їм м. Пересопницю з усіма належними їй маєтками. В такий спосіб до єзуїтів перейшов і Пересопницький православний монастир. Розквіт його діяльності у середині і другій половині XVI ст. не знайшов свого продовження у XVII ст. З 1630 р. він припиняє своє існування [7, 62].

Після прийняття Берестейської унії 1596 р. релігійне протистояння на Україні та Волині зокрема значно загострюється. Тепер воно набуває політичного характеру і ведеться у площині міжконфесійного протистояння, зумовленого розмежуванням українців на уніатів та православних. Особливо наочно ці процеси можна прослідкувати на прикладі Жидичинського Миколаївського монастиря, де перший табір очолили Костянтин Острозький, Гедеон Балабан, другий – Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Олександр Семашко. Ця боротьба яскраво характеризує суспільно-політичне, економічне і побутове життя цієї епохи, дає багатий матеріал для характеристики історичних постатей релігійно-церковної сфери того часу.

Прагнучи утвердити своє право на Жидичинську архімандритію, ворогуючі сторони не гребували насильницькими методами, вдаючись до нападів, погромів, шантажу, погроз фізичною розправою. Наприклад, Кирило Терлецький, ставши уніатом, заходився наvertати православні храми в Луцьку на уніатські. Коли ж луцькі міщани, не маючи своїх православних церков, звертались до православного священика Стефана Добрянського, який жив у Черчинському монастирі в маєтку князя Острозького, то, щоб позбутися сповідника православ'я, Терлецький послав своїх людей, і вони втопили Добрянського в річці, коли той повертався до свого монастиря. Далі, прагнучи захопити Жидичинський монастир, Кирило Терлецький двічі намагався отруїти архімандрита цього монастиря Григорія Балабана «трутизнами волоськими» через подачу йому листа [1, 74].

Насильницькі дії над волинськими обителями чинили і духовні особи. З Володимирським Ільїнським монастирем так поступив Володимирський і Берестейський уніатський єпископ Іпатій Потій. З духовного заповіту сина головних фундаторів Загоровського монастиря В. Загоровського відомо, що цей володимирський монастир належав князівському роду Загоровських. Саме при ньому князь заповідав улаштувати школу. У 1596 р. Іпатій Потій здійснив збройний напад на церкву Ільїнського монастиря [3, 516-517]. На завершення погрому влаштованого у храмі, єпископ запечатав монастир. Тоді благодійниця обителі удова Марія Загоровська подала в суд скаргу на І. Потія. Але часи уже наступали не ті і єпископ добре це розумів. Він відповів скаржниці, що вона даремно починає справу, оскільки ніякий суд у Польщі не стане судити його за це. Напевне М. Загоровська погрожувала звернутися і в Рим, оскільки єпископ відповідав, що і там її ніхто не підтримає.

Були випадки, коли такі зусилля уніатського єпископату підтримувалися польською королівською владою. Так відбулося з Володимирським Спаським, Дерманським, Жидичинським і Колодяжанським Михайлівським монастирями. Звичайно, для проникнення унії в них склалися самі сприятливі умови. Найбільш яскраві приклади дають два з названих монастирів — Володимирський Спаський і Жидичинський Миколаївський монастир, які старалися перевести таким шляхом в унію наприкінці XVI ст.

У 1586р. польський король Стефан Баторій (1533-1586 рр.) грамотою, виданою на ім'я львівського єпископа Балабана, навіки приєднує цей монастир до Львівської єпископії. Здається дивним, що монастир, знаходячись за 7 верст від Луцька, що мав свого єпископа, приєднується королівським рішенням до далекої Львівської кафедри. І подібного рішення, можливо, ніколи не було б, якби Жидичинський монастир не був відомим у цей час як один з найбагатших на Волині, а єпископ Балабан не був відомий як один з організаторів уніатської церкви. Передаючи багаті православні монастирі новій церкві, польська королівська влада укріплювала її матеріально. Так забезпечувався майбутній успіх унії.

Ченці Жидичинського монастиря після 1586 р. недовго залишалися у православ'ї. З 1608 р. цей монастир стає місцем перебування уніатських митрополитів і єпископів. Не викликає сумніву, що ченці його на цей час прийняли нове віросповідання. І тепер королівська влада використовує уже сам уніатський монастир (а не тільки єпископат) для навернення в унію інших монастирів, які ще залишалися у православ'ї. В 1633 р. виходить черговий королівський указ. Ним Володимирський Спаський монастир передається в розпорядження Жидичинського уніатського архімандрита Пахомія Оранського. Нове віросповідання його ченцям було забезпечене.

Такий постійний супротив ідеї унійної церкви не приніс бажаного результату. У XVIII столітті зусиллями польської королівської влади греко-католицьке віросповідання стає обов'язковим на всіх

українських землях, які входили до складу Речі Посполитої.

У 1700 р. уряд проголосив унію в Галичині. Можна говорити, що з цього часу навернення православного населення на нове віросповідання стало справою держави, а не приватних осіб. Унію зразу ж вдалося запровадити у львівській, перемишльській, холмській і подільській єпархіях. Волинь з її міцнішими православними традиціями тоді вистояла. Луцька єпархія, а з нею і вся Волинь перейшла в унію у 1711 р. Остаточну крапку у цьому процесі поставив уніатський церковний собор у Замості (1720 р.).

Він постановив, що уніатська церква має стати єдиною церквою греко-католицького обряду в Польщі. Після цього всі православні монастирі й церкви насильно перетворювались на уніатські. На Західній Україні зміг триматися православ'я тільки Манявський скит на Прикарпатті. Він був закритий австрійською владою у 1785 р.

Після собору 1720 р. утиски православних, насаджування католицизму й унії, погроми православних храмів і заборона українських шкіл стали законними діями. На Волині це відчули після того, як Самуїл Ожга в 1724 р. переніс свою єпископську кафедру з Любліна в Житомир. «З озброєним загоном жовнірів і з ксьондзами в Україні захоплював храми, проводив там католицькі Богослужіння, переманював до себе православних підкупам та погрозами» [5, 125].

Після другого і третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.) Волинь, Поділля й Київщина ввійшли до складу Росії. Російська влада намагаючись максимально інкорпорувати українські землі до складу імперії почала поширювати на них власну суспільну модель в політичній, соціально-економічній, культурній та духовній сфері. З кінця XVIII століття на Волині на тривалий час утверджується як домінуюча, а практично як єдина Російська Православна Церква.

В цілому, характеризуючи міжцерковні відносини на Волині у кінці XVI – XVIII ст. не можна сказати, що вони набували якогось однобічного, антагоністичного характеру, адже поряд із негативними наслідками об'єднання православної і католицької церков на Україні, мали місце і деякі позитивні сторони. Так, сама унія з Римом дала можливість за умов латинізації та полонізації зберегти східний обряд богослужіння. На той час це було надзвичайно важливо, адже обряд - це не просто форма віросповідання, це історично усталена та збережена на протязі поколінь сукупність духовних традицій, віровчення та культури.

Проте якщо брати до уваги відносини православного та уніатського духовенства, то варто наголосити увагу на тому, що не зважаючи на внутрішні міжусобиці, усі вони намагалися зрештою акцентувати свої зусилля на збереженні національної культури та традицій українського народу.

Крім того, було створено передумови для появи національної інтелігенції. Формальне зрівняння з католицьким духовенством відкривало для українського духовенства можливість здобувати середню й вищу освіту. Польські, римські, а пізніше австрійські та власні духовні заклади готували не лише священників: з них виходила церковна і світська інтелігенція, яка започаткувала й успішно здійснювала українське національне відродження і державотворення.

1. Антонович В. Що принесла Україні унія: Стан української православної церкви від половини XVI до кінця XVII ст. – Вид. 2-е, доп. – Вінніпег: Еклезія, 1991. – 132 с.

2. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. – К.: «Знання», 1999. – 735 с.

3. Історія української культури. В 5 т. – Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., Наукова думка, 2001. – 846 с.

4. Киричук М. Волинь земля українська. – Луцьк: Надстріп'я, 1995. – 392 с.

5. Новак О.Ф. Християнство в Україні. Нариси. – Рівне: «Ліста-М», 2003, - 504 с.

6. Панас К. Історія української церкви. – Львів: Трансінтех, 1992. – 158 с.

7. Православные монастыри Волини // Волинские епархиальные ведомости, 1867. – № 4, неоф. Ч. – С. 61-73.

8. Рудецький П. Міжконфесійні стосунки в Луцьку XVI - першої третини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ Наук. Іст. краєзн. конф. - Луцьк, 1998.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Вивчення історії культури в Україні є одним з пріоритетних напрямів українознавчих досліджень. Церковні православні братства Волинської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., попри яскраво виражену релігійну спрямованість діяльності, виходили за межі суто місіонерства. Вони займалися культурним просвітництвом, благодійництвом, шкільництвом, тому для багатоаспектного висвітлення процесу національного духовного розвитку дослідницький інтерес становлять зміст та результати, загальні принципи й особливості культурно-просвітницької діяльності цих об'єднань.

Для повнішої реконструкції історичної ситуації в регіоні необхідно ґрунтовно вивчити культурно-просвітницький напрям роботи волинських православних братств, який почасти посідав чи не головне місце у їхній діяльності. Визначення ролі братської діяльності у культурному житті регіону залишається актуальним для відтворення національної історичної пам'яті.

Всебічний аналіз діяльності усіх культурно-просвітницьких інституцій братств неможливий без звернення до цілого комплексу джерел, який складається з архівних матеріалів і опублікованих документів. Вони зберігаються у державних архівах Волинської, Рівненської, Житомирської областей, у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога та Волинського краєзнавчого музею.

Важливою складовою джерельної бази з вивчення культурно-просвітницької діяльності церковних православних братств Волинської єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є неопубліковані джерела. Вони складаються, головним чином, з актових та діловодних документів: указів Синоду стосовно братств [10]; рішень Волинської духовної консисторії, єпархіального архієрея, губернатора з приводу утворення братств та їх інституцій [7]; рапортів благочинних округів про церковнопарафіяльні братства і бібліотеки [8; 9]; клірових відомостей церков Волинської єпархії [6]; архівів братств [1].

Об'ємний за кількістю справ і вагомий за своєю інформативною насиченістю матеріал з досліджуваної теми міститься у фонді "Волинська духовна консисторія", який зберігається у Державному архіві Житомирської області. Особливий інтерес становлять насамперед укази Синоду, які стосувалися братського руху на Волині, і рішення щодо створення певного братського об'єднання, ухвалені консисторією і губернатором. Завдяки резолюціям "єпархіального начальства" відкривається можливість простежити динаміку зростання офіційних братських організацій у Волинській єпархії кінця ХІХ – початку ХХ ст., уточнити їх кількість і доповнити реєстр, дізнатися про маловідомі братства, що діяли у містечках та селах. У зазначеному фонді також зібрані рапорти благочинних про кількість церковнопарафіяльних братств та бібліотек у їхньому окрузі, вжиті братчиками заходи для розвитку шкільної справи. Співвіднесення цих облікових і статистичних даних дає змогу повніше відобразити інформацію про діяльність церковних та шкільних братських бібліотек.

У клірових відомостях церков фіксувалась наявність братства, бібліотеки, школи при цих церквах, кількість парафіян. Зазвичай, вказувався обсяг бібліотечного фонду, рідше наводився перелік усіх видань церковної книгозбірні; інколи стисло повідомлялося про зміни, які ставалися в роботі тієї чи іншої братської інституції від початку її утворення. Щороку ці відомості оновлювалися та доповнювалися, що дає змогу розкрити просвітницьку роботу братств за кілька років. Саме у цих церковних документах можна знайти біографічні відомості про сільських парафіяльних священиків, котрі, як правило, ініціювали створення братств у селах та очолювали їх. Цінність цього джерела також у тому, що у ньому відображена інформація про неформалізовані братські об'єднання.

Вагомим арсеналом джерел дослідження є архіви низки братств: Володимир-Волинського Свято-Володимирського, імені князів Острозьких, Луцького Хрестовоздвиженського та Острозького Кирило-Методіївського. Вони зосереджені у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога, Волинського краєзнавчого музею та Державному архіві Волинської області. З-поміж збережених у них документів можна виділити: регламентуючі положення братських культурно-просвітницьких закладів (статути, інструкції, правила тощо); протоколи й журнали засідань загальних зборів братств або їх рад; офіційна та особиста кореспонденція братчиків; рахунки з книжкових магазинів про придбання літератури для братської бібліотеки і книгарні; каталог братської бібліотеки; оголошення, запрошення, афіші, програми заходів; чернетки статей, доповідей, промов братчиків.

Завдяки цим архівним матеріалам маємо змогу вивчити та охарактеризувати роботу бібліотек і

книгарень, а також культурно-масове подвижництво вказаних братств, що не дозволяють у повній мірі зробити інші джерела з історії їхньої діяльності, виявлені нами. Обслуговування культурних потреб волинян силами цих братств вимагає найповнішого розкриття, адже згадані братські об'єднання належали до найактивніших учасників братського руху на Волині.

Наприклад, у Волинському краєзнавчому музеї зберігаються два оригінальних рукописних документи Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства, які мають принципове значення для розуміння основних напрямків діяльності братської бібліотеки-читальні, її функціонального призначення і матеріального забезпечення, умов користування нею, прав й обов'язків її читачів та працівників. Це – статут народної читальні Свято-Володимирського братства та правила користування книгами у ній [1, арк. 8–9]. Не менш значимою для багатоаспектного розкриття просвітницької роботи Острозького Кирило-Мефодіївського братства є інструкція з управління його училищем від 1876 р., яка не змінювалася впродовж усього періоду діяльності цього братства [4, арк. 12–14 зв.].

Протоколи і журнали засідань братств засвідчують розгляд й обговорення братчиками питань з усіх напрямів їх культурно-просвітницького подвижництва, розкривають фінансові та господарські аспекти діяльності, особистий внесок окремих учасників братського руху у спільну справу, інформують про відповідальних за певні ділянки просвітницької роботи тощо.

Чимало інформації можна почерпнути з офіційного і неофіційного листування братств. У більшості листів йшлося про бібліотечне комплектування та книгопостачання книгарень, що дає змогу докладно проаналізувати вміст фонду книгозбірень та книжкових крамниць. З'ясувати значення, яке надавалося братством бібліотечній справі, можна з її фінансування за службовими записками братського скарбника [5, арк. 16, 27]. Цей комплекс джерел висвітлює також хід підготовки видань братств до публікації, контакти братств з установами та організаціями різного галузевого спрямування. Поміж матеріалів братських архівів знаходимо листи, які підтверджують участь відомих діячів Російської імперії у братських просвітницьких справах [11].

Дізнатися детальніше про склад та джерела поповнення братських бібліотек та книгарень дозволяють рахунки з книжкових магазинів і видавництв з переліком закуплених братством творів друку. Вивченню бібліотечного фонду братств сприяють також каталоги їхніх бібліотек. Вони дають можливість з'ясувати читацькі уподобання користувачів братських книгозбірень, здійснити аналіз складу і структури фонду, визначити його функціональне призначення.

Програми, оголошення, запрошення та афіші, у яких повідомлялося про братські читання, лекції, концерти тощо, дозволяють розкрити не лише багатство форм культурно-масових заходів братств, але й показати різноманіття піднятих ними тем та питань. Опираючись на ці джерела, можна встановити коло осіб, відповідальних за цей напрям роботи або залучених до його проведення.

Чернетки статей, доповідей, промов братчиків слугують додатковим джерелом інформації для розкриття означеної проблеми. У цих документах знайшла своє відображення публіцистична діяльність братчиків, їхній світогляд, письменницький хист та інтелектуальний потенціал. Таким чином, завдяки ретельному вивченню неопублікованих документів відкривається можливість всебічно дослідити заявлену тему.

За повнотою відображення різних аспектів просвітницької діяльності братств Волинської єпархії серед друкованих матеріалів доцільно виділити декілька основних груп. До першої з них слід віднести законодавчі акти (правила, положення), які містяться в “Полном собрании законов Российской империи” [18]. Вони відображають механізм проведення самодержавної політики у царині культурного просвітництва та церковного братського руху.

До наступної групи друкованих джерел слід віднести нормативно-директивні документи, що регламентували роботу бібліотек тих типів і видів, до розбудови яких залучалися братства [12; 19; 20]. На особливу увагу заслуговують звіти церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії за навчальний рік, оскільки багато братських бібліотек функціонувало при цих закладах [16]. У них йшлося про основні вимоги і завдання, які ставилися перед шкільними бібліотеками, надавалися рекомендації з формування їх фондів, пропонувалися шляхи вирішення нагальних бібліотечних проблем, відзначалися діячі братських шкіл, безпосередньо задіяні у бібліотечному процесі. До цього блоку джерел необхідно віднести щорічні звіти Волинського губернського статистичного комітету [14]. Вони вміщують відомості про співпрацю комітету з бібліотеками братств.

Джерельну базу для розкриття змістовного наповнення книгозбірні Братства імені князів Острозьких – одного з найвідоміших своєю діяльністю братств – склала колекція видань другої половини XIX – початку XX ст., яка зберігається у Державному історико-культурному заповіднику міста Острога.

Належність переважної більшості книг з цієї колекції до братської бібліотеки підтверджує відповідний штамп на титульних аркушах. Отримати відомості про репертуар книгозбірні дозволяє перегляд *de visu* бібліотечних видань Братства імені князів Острозьких.

Серед опублікованих документів треба виділити видання самих братств. Ця група документів є одночасно і джерелом, і об'єктом дослідження. До неї відносяться як статuti, так і проекти цих документів, опубліковані на сторінках “Волынских епархиальных ведомостей”, а також окремими брошурами [24]. Статuti перевидавалися, якщо до них вносилися зміни та доповнення. Статuti окреслювали напрями культурно-просвітницької роботи братств, визначали її цілі та завдання, способи проведення. Зі статutu можна дізнатися про видову приналежність братської бібліотеки, яка роль відводилася братчиками книготоргівлі чи організації культурно-масових заходів. Наприклад, у статuti Братства імені князів Острозьких зазначалося, як братчики проводитимуть публічні читання, з яких відділів складатиметься братська бібліотека, її змістовне наповнення та основна читацька аудиторія, вказувалося також тематичне спрямування книг і брошур, що їх братство планувало видавати й поширювати [24, с. 5, 8–9].

Складовою видань братств є щорічні звіти про їхню діяльність. Вони виходили окремими книгами або брошурами, також публікувалися у “Волынских епархиальных ведомостях” [15]. Кожен звіт – це узагальнення всієї роботи, проведеної братчиками протягом певного року. Вивчивши звіти, можна, по-перше, відстежити повноту виконання статутних завдань; по-друге, встановити часові межі функціонування культурно-просвітницьких закладів братств та імена осіб, причетних до їх створення й розвитку; по-третє, з'ясувати методи і форми культурно-масової роботи братчиків, дізнатися про її результативність та значення. Окрім того, у звітах йшлося про місце знаходження братських просвітницьких інституцій, зазначалися джерела постачання бібліотек і книгарень, обсяг бібліотечного фонду, вказувалися найбільш вартісні бібліотечні примірники або перераховувалися назви творів, що надійшли до бібліотеки за рік. Аналіз цієї інформації дає змогу охарактеризувати склад книжкового фонду за кількістю та змістом, визначити його призначення та завдання. У звітах нерідко наводилися прізвища знаних краєзнавців Волинської губернії, науковців, літераторів, політичних і громадських діячів Росії, які всіляко допомагали братствам у здійсненні ними культурно-просвітницьких завдань.

Звіти обов'язково містили інформацію про грошові витрати та доходи братства, що дозволяє прослідкувати рух коштів, спрямований на забезпечення видавничих, книготорговельних, освітніх і бібліотечних потреб. Інколи такий фінансовий звіт публікувався окремо. Близькими за змістом до звітів є братські ювілейні видання, в яких підсумовувалися досягнення братства в усіх напрямках діяльності за тривалий час [22].

Важливу складову цієї групи джерел становлять публікації самих учасників братського руху на Волині. Їх умовно можна поділити на дві частини. До першої слід віднести повідомлення про знакові події в житті братства, про наявний стан справ у тому чи іншому напрямі його просвітницької діяльності [23]. Авторами цих статей, що друкувалися на сторінках місцевих періодичних видань, зазвичай, виступали ініціатори заснування братства та найактивніші його члени, які доклали чимало зусиль для того, щоб певні братські звершення можна було гідно репрезентувати широкому загалу. Наступну частину братських праць складає видавнича продукція різноманітного змісту та призначення [13]. Всебічна характеристика творчого доробку братчиків та визначення його ролі у виконанні просвітницьких завдань братств сприяє багатоаспектному висвітленню теми.

Цінними є джерела, які розкривають поточну роботу братств: публікації братської кореспонденції, діловодної документації, представленої переважно на сторінках “Волынских епархиальных ведомостей” у вигляді актів, доповідних записок, постанов, протоколів загальних зборів або засідань ради братства, звітів засідань. Близькими до цих джерел є відозви та повідомлення від імені ради братства.

Епістолярна спадщина братчиків вирізняється значною інформативною насиченістю та різноплановістю, що дозволяє глибоко та різнобічно вивчити процес започаткування та розгортання бібліотечної та видавничої діяльності волинських братств. Наприклад, про особисту причетність графині Антоніни Дмитрівни Блудової до формування фонду училищної бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського братства свідчать витяги з її листів, опубліковані у ювілейному виданні [22]. Джерелом до вивчення просвітницької діяльності Кричильського Свято-Покровського братства Рівненського повіту служать витяги з 30 листів, адресованих раді братства, упродовж червня 1902 – березня 1904 рр. [17].

Звернення до населення на сторінках періодичних видань друкувало чимало братств. Ця практика мала на меті залучити до своїх лав нових членів, а також привернути увагу широкої громадськості до братських просвітницьких інституцій. Повідомлення братської ради на шпальтах преси, зазвичай,

виконували функцію своєрідної реклами: доводили до відома читачів новинки друкованої продукції братства, повідомляли про проведення народних читань, літературних вечорів тощо. Не можна залишити поза увагою й документацію, яку вели братчики і яку вважали за доцільне подати до друку. Вона розкриває місце культурно-просвітницької роботи в ієрархії напрямів братської діяльності, ступінь її значущості й важливості.

Повноцінним джерелом, що широко висвітлює різні аспекти досліджуваної проблеми, виступає ювілейне видання до 900-річчя Волинської єпархії, яке побачило світ у 1892 р. [3]. У ньому підсумовано результати діяльності православних установ Волині, у тому числі церковних братств другої половини ХІХ ст. та їх культурно-просвітницьких інституцій. Крім того, у статистичній частині цього видання подано деякі відомості про парафії Волинської єпархії, на основі яких вдалося скласти перелік населених пунктів (станом на 1892 р.), де неформально існували церковні православні братства, а також доповнити реєстр братств, що діяли офіційно.

Окремо слід виділити періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в яких відзначені братські зусилля у культурно-просвітницькій сфері. Оперативне висвітлення найважливіших подій братського життя відбувалося на сторінках часопису “Волинские епархиальные ведомости”, який почав видаватися наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. У ньому систематично з’являлися різноманітні матеріали, які призначалися для братств, наприклад, типовий проект статуту або перелік питань, що підлягатимуть обговоренню на братських з’їздах [2; 21]. На сторінках “Волинских епархиальных ведомостей” розміщувалися численні публіцистичні нариси про оцінку діяльності братств, огляди їхньої роботи у контексті культурно-просвітницької ситуації на Волині загалом і таке інше.

Характеристику братської видавничої продукції доповнюють відгуки та рецензії на їхні праці, розміщені у відповідних рубриках журналів “Исторический вестник” та “Киевская старина”. Різноманітні інформаційні повідомлення, що тією чи іншою мірою торкалися культурно-просвітницького напрямку діяльності братств, знаходимо також у газетах “Волинские губернские ведомости”, “Волинская жизнь”, “Волинская земля”, “Жизнь Волини” та інших. Отже, всебічний аналіз опублікованих джерел з обраної теми дозволяє суттєво збагатити дослідження цінною інформацією.

Підсумовуючи огляд джерел, можна зробити висновок, що з обраної теми збереглася чимала кількість архівних та друкованих матеріалів. Складність їх пошуку полягала у тому, що вони розпорошені у різних архівних, бібліотечних та музейних фондах. Виявлення розрізнених відомостей з теми дослідження, їх критичний аналіз та узагальнення дає можливість висвітлити різні сторони процесу становлення й розвитку братських культурно-просвітницьких закладів, а також з вичерпною повнотою представити зусилля братств у книговиданні, книгопоширенні та організації культурно-масових заходів.

1. Волинський краєзнавчий музей, РА-737, 101 арк.

2. Вопросы, подлежащие обсуждению Второго съезда представителей православных западнорусских братств в г. Вильне 2–5 августа 1909 г., утвержд. 17 июня 1909 Синодом // Волин. епарх. ведомости. – 1909. – № 31, часть офиц. – С. 379–380.

3. Девятисотлетие православия на Волини, 992 – 1892 гг. : [в 2 ч.]. – Житомир : Типо-литогр. Е. П. Льва, 1892. – 620, 12, 594 с.

4. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 11, 15 арк.

5. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1051, 36 арк.

6. Там само, ф. 35, оп. 5, спр. 382, 430 арк.

7. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 1, оп. 29, спр. 551, 6 арк.

8. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 32, спр. 28, 8 арк.

9. Там само, ф. 1, оп. 32, спр. 29, 10 арк.

10. Там само, ф. 1, оп. 50, спр. 302, 218 арк.

11. Державний історико-культурний заповідник міста Острога, КН-29555, III Д-12790, 2 арк.

12. Инструкция инспекторам народных училищ губерний : Киевской, Подольской и Волынской, утвержд. 6 марта 1871 г. Министром нар. просвещения // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1876. – Ч. 185. – С. 19–30.

13. Левитский К. И. Константин Константинович князь Острожский доблестный защитник православия и охранитель интересов православной церкви / К. И. Левитский. – Житомир : Рус. электро-тип. Е. А. Синькевича, 1908. – 30 с.

14. Отчет Волынского губернского статистического комитета за 1908 г. – Житомир : Волин. губерн. тип., 1909. – 12 с.

15. Отчет Кременецкого Божоявленского Свято-Николаевского братства за 1885–1886 год // Волин. епарх. ведомости. – 1887. – № 7, часть офиц. – С. 167–172.

16. *Отчет о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1908–1909 год // Волын. епарх. ведомости. – 1909. – № 51/52, часть неофиц. – С. 1022–1053.*
17. *Отчет Свято-Покровского Кричильского братства за 1903 – 1904 год // Волын. епарх. ведомости. – 1905. – № 11/12, часть неофиц. – С. 377–391 ; № 15, часть неофиц. – С. 476–485.*
18. *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 1825 – 1881 гг. В 55 т. Т. 39, отд-ние 1 : 1864 г. – СПб. : Тип. II отд-ния собств. его императ. величества канцелярии, 1867. – 976 с.*
19. *Правила о церковно-приходских школах (1884 г.) // Хрестоматия по истории педагогики / под. общ. ред. С. А. Каменева. – М., 1936. – Т. 4, ч. 2. – С. 70–73.*
20. *Правила о школьных библиотеках от Волынского епархиального училищного совета // Волын. епарх. ведомости. – 1896. – № 19, часть офиц. – С. 387–395.*
21. *Проект устава приходских братств или обществ ревнителей православия // Волын. епарх. ведомости. – 1903. – № 20, часть офиц. – С. 581–584.*
22. *Пятидесятилетие Острожского Свято-Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства, 1865–1915 гг. : ист. записка / сост. Н. П. Быков. – Петроград : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1915. – VIII, 430, 110 с., 32 л. ил.*
23. *Тучемский М. А. По губернии : г. Острог / М. А. Тучемский // Жизнь Волыни. – 1910. – 5 марта.*
24. *Устав Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора. – Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1909. – 24 с. : иллюстр.*

Світлана ФЕДОСЄВА (Володимир-Волинський)

«ДА ПЛАМЕНЕЕТ И ВПРЕДЬ ДУХ ВАШ ЛЮБОВЬЮ К БОГУ...» ЕПИСКОП ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ ФАДЕЙ (УСПЕНСЬКИЙ)

У фондах Володимир-Волинського історичного музею зберігається світлина Володимир-Волинського єпископа Фадея (Успенського). Із зображення на звороті видно, що світлина зроблена в Житомирі 29 січня 1911 року. Зберігся дарчий напис: «Добрейшей Лидии Филипповне на добрую память...» Вказані лише ініціали «Е.Ф.», а також невелике посвячення: «Да пламенеет и впрядь дух Ваш любовью к Богу...» Запис частково втрачений, зроблений чорним чорнилом, почерк дрібний, нерозбірливий. На жаль, зараз неможливо прослідкувати, яким чином ця світлина потрапила у фонди музею. Лаконічний запис «з надходжень минулих років» лише додає таємничості, відчуття нерозгаданої таїни.

Священномученик Фадей (в миру Іван Васильович Успенський) народився у 1872 році в сім'ї сільського священика Нижегородської єпархії. Після закінчення Нижегородської духовної семінарії і Московської духовної академії (1896 р.) у 1897 році приймає чернецтво і рукопокладається в ієрононаха. У 1902 році його призначають інспектором, а потім висвячують у сан архімандрита, і він стає ректором Олонецької духовної семінарії. В цей час Іван Васильович готує до видавництва свої богословські роботи «Єдинство пророка Исаяи» і «Егова». За ці праці йому була присвоєна ступінь доктора богослов'я.

20 грудня 1908 року в місті Володимир-Волинському в храмі Христорождественського монастиря відбулося наречення архімандрита Фадея в єпископа Володимир-Волинського. Наступного дня відбулася хіротонія архімандрита Фадея в єпископа Володимир-Волинського.

Єпископська кафедра у Володимирі-Волинському заснована у 992 році. Спочатку вона охоплювала всю територію Володимирського князівства. До складу єпархії входили сучасні Волинська, Рівненська, частини Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей, а також деякі міста Білорусії та Польщі. В 1137 році від неї відділилася нова Угровська (Холмська) єпархія, згодом – Галицька, в XIII ст. — Перемишльська і Луцька. Починаючи з 1405 року, володимирські єпископи називаються володимирськими і берестейськими, а вже в 1633 році Володимирська єпархія входить в склад Луцької [1].

8 червня 1891 року у Волинській єпархії було запроваджене друге вікаріанство на умовах, приведених в указі Священного синоду: Другому вікарію Волинської єпархії називатися єпископом Володимир-Волинським, бути настоятелем Володимир-Волинського Христоріздвяного першого класу монастиря, а місце перебування мати в місті Житомирі в приміщенні Архирейського дому [2].

Христоріздвяний монастир став православним у 1840 році [3] і до 1870 року рахувався третьокласним. Його настоятелями спочатку були ігумени, а з 1870 року, коли він стає першокласним, архімандрити. З 8 червня 1891 року настоятелем Христоріздвяного монастиря стає єпископ Володимир-Волинський, другий вікарій Волинської єпархії. Першим єпископом Володимир-Волинським став Паїсій (Виноградов), останнім – Фадей (Успенський). В одному з додатків книги Олександра Цинкаловського «Княжий город Володимир», виданої в 1935 році, є перелік православних єпископів у Володимирі. Закриває цей список

Єпископ Фадей.

єпископ Тадей (Фадей), 1909-1915 роки [4].

Тому цілком закономірним є те, що хіротонія архімандрита Фадея в єпископа Володимир-Волинського відбулася в храмі Христоріздвяного монастиря. Як і те, що, приїжджаючи у Володимир, він, імовірно, жив саме у Христоріздвяному монастирі. Про це може свідчити згадка, що в 1914 році були спалені дерев'яні будинки господарського двору, фільварку, дорогий новий іконостас церкви (монастир мав багату церковну ризницю, меблі, живопис) і, в тому числі, меблі єпископських палат [5].

У Володимир-Волинському єпископ Фадей продовжив традицію Уфимської духовної семінарії по проведенню освітніх курсів, піклування про училища та школи.

6 червня 1909 року відбулася видача атестатів випускникам Волинського училища духовного відомства. Владика на свої кошти подарував всім двадцяти п'яти випускникам училища срібні медальйони із зображенням святої Анастасії (нагрудний знак братерства святої Анастасії) на срібних ланцюжках. Після закінчення училища передбачалося здійснити поїздки до православних святинь Києва і Чернігова, щоб укріпити у вірі душі молодих випускниць. Майбутню поїздку двох найбідніших вихованок владика забезпечив із своїх особистих коштів.

З 29 червня по 31 липня у Володимирі-Волинському проходили заняття педагогічних жіночих курсів, на які зібралися вчительки церковно-приходських шкіл і в роботі яких владика Фадей брав активну участь. Серед слухачок курсів була Віра Василівна Трукс, котра згодом стала помічницею та келійницею єпископа.

В 1909 році Віра Василівна слухала лекції на курсах по підвищенню кваліфікації у Володимирі-Волинському, де в той час жив єпископ Фадей і читав на курсах лекції з питань педагогіки. Віра Василівна познайомилася з ним, а згодом він багато підтримував її. Коли вона важко захворіла, виклопотав їй направлення в Крим на лікування. Частина коштів була казенною, а решту грошей на поїздку додав єпископ Фадей. Коли у 1921 році єпископа Фадея арештували, Віра Василівна разом з прихожанами клопоталися про його звільнення. Після його звільнення в 1923 році, пам'ятаючи все, чим була зобов'язана щедрому владиці, Віра Василівна вирішила, що варто повернути борг, тим більше, що, повернувшись із заслання, архієпископ потребував допомоги. В 1923 році вона поїхала в Москву і звернулася до патріарха Тихона за благословенням бути келійницею архієпископа Фадея. Даючи благословення, патріарх сказав: «Много скорбей понесешь»

Перебуваючи на високому місці служіння, владика не залишав свого піклування про освіту та молодь. Тут владика продовжив традицію Уфимської духовної семінарії по проведенню освітніх курсів, піклування про училища та школи.

Єпископ Фадей об'їжджав всі приходи своєї великої єпархії, відвідував кожен парафію, скрізь зупинявся, не минав і самих глухих місць. У цей час Волинська єпархія налічувала 1200 парафій. У східній частині знаходилось 440 парафій, а у західній – 760. Були такі парафії, де селяни вперше бачили свого архієрея. Ось як описує він одну з таких подорожей у 1909 році: «В вересні я поїхав в північні парафії Володимир-Волинського повіту: Глухи, Яровище, Кримно, Люботин. Тут сипучі піски і болота. Місцями їхали по воді ледве не на аршин від землі. ... в Яровище біля церкви тільки будинок священника. Потрапити йому до школи інколи неможливо; переїхати річку на санях чи просто перейти – також неможливо: лід тонкий, немає мосту; залишилися якісь стовпи від древнього мосту, по яким пробираються з допомогою кийів; але якщо стовпи обледеніють, бувають падіння в воду...»

Того ж року, 24 листопада, владика відвідав Зимненський монастир: «Храм, як на літургії, так і на всеношній, був переповнений віруючими. Багато було богомольців-інтелігентів з Володимира-Волинського, не зважаючи на погану, всю у ямах, дорогу і сильний холод».

У своїх листах владика описував подорожі по єпархії: «24 вересня виїхав з Володимира... Відвідав Пузов і Мосур... Дорога була дуже погана, не хотіли нас везти інакше як обхідним шляхом; зустрічалися на шляху місцями і болота (є і село на шляху з назвою Заболоття). ... Взагалі, місця тут не у всяку пору року досяжні, особливо Полапи і Забужжя. І народ там якийсь здичавілий з виду... Так побував в Новосілках і Хворостові. Проїжджали через Овлочин, Туричани, Перевали і Сомин... В Воцятині бачив священника Орані, вже літнього старця, але, видно, діяльного; прихожани казали, що він часто повчає їх. Відвідав і церковну школу в Воцятині – вбогу з земляною підлогою. Потім поїхав в Бортнів, Поромів... Ізов».

На жаль, я змогла ознайомитися з щоденником та листуванням лише фрагментально. Невеликі уривки з щоденника були опубліковані в житті Фадея (Успенського), виданому православним братством в ім'я священномученика Арсенія Мацієвича в 2008 році. Цей рік у Володимир-Волинській єпархії було оголошено роком святителя Фадея.

У вересні 1916 року владика Фадей був переведений на Владикавказьку кафедру, але там він пробув недовго. 28 січня 1917 року повернувся до виконання обов'язків єпископа Володимир-Волинського.

13 травня 1919 року Луцьк був захоплений польськими військами, і цим були перервані зв'язки між Житомиром та Західною Волиною. Тому у Володимирі з благословення єпископа Фадея бере на себе функції керування Володимирське Духовне правління. У його складі був голова – протоієрей Арсеній Бордюговський, настоятель Володимир-Волинського собору; секретар, дві духовні особи і три мирянина, серед них – відомий священник, сенатор Дем'ян Герштанський. У функції правління входило призначення і переміщення священників, церковно-судові справи, дозволи на шлюб і розлучення.

У 1919 році архієпископ Євлогій (Георгієвський) залишив Волинь і єпископ Фадей став правлячим архієреєм Волинської єпархії. Викликає подив та нерозуміння той факт, що за часу Української народної республіки єпископ Фадей відмовився від переписки з її представниками українською мовою, не зважаючи на погрози вислання з України.

То був буремний час, східну Волинь захопили більшовики, почався справжній терор – арешти, переслідування, вбивства.

В листопаді 1921 року єпископ Фадей був заарештований в Житомирі більшовиками по звинуваченню в участі у повстанському русі на Волині

Відразу ж православні міста Житомира подали заяву у Волинський ЧК з проханням відпустити владика. Вони писали: «Єпископ Фадей багато років знав у місті Житомирі, де немає храму, в якому він не здійснював богослужіння і не проповідував. Нам відоме його особисте життя як молитвенника і пастиря. Ніколи єпископ Фадей не втручався в політику, нічого не мав проти радянської влади, ні до чого протизаконного нікого і ніколи не заохочував».

Владика перевезли в Харків, де після допиту місцева (ВУЧКа) постановила «... Вислати єпископа Фадея в розпорядження патріарха Тихона з правом проживання тільки в одній з центральних північних губерній РРФСР і Західного Сибіру зі взяттям підписки про реєстрацію в органах ЧК...». 9 травня 1922 року він був звільнений з харківської тюрми і наступного ж дня виїхав до Москви.

Після прибуття до Москви і бесіди з патріархом Тихоном 13 березня 1922 року відбулося його призначення на Астраханську кафедру, з возведенням в сан архієпископа. Проте потрапити у ввірену йому єпархію владичі Фадею вдалося лише в грудні 1923 року, оскільки у вересні 1922 був арештований

звинувачений в тому, що сприяв друкуванню звернень до пастви тимчасово керуючого церквою після арешту патріарха Тихона митрополита Агатангела з закликом зберігати в чистоті устої Церкви і остерігатися тих, хто намагається незаконно узурпувати церковну владу, (тобто лідерів «обновленців», котрі при підтримці більшовиків зробили спробу захопити владу в церкві). Утримувався в володимирській тюрмі разом із злодіями та вбивцями. Був висланий на рік в Зирянський край.

В 1922 році «обновленці» отримали мовчазну підтримку ДПУ НКВС РРСФР. З 1922 по 1927 рік обновленський рух був єдиною офіційно визнаною державною владою РРСФР православною церковною організацією. В період найбільшого впливу – в середині 1920-х років – більше половини російського єпископату та приходів знаходилися в підпорядкуванні обновленських структур.

Влітку 1923 року, після заслання, жив у Волоколамську, служив у московських храмах. Того ж року виїхав в Астрахань, де приступив до обов'язків правлячого архієрея. Вів дуже скромне життя, ходив в старій залатаній рясі, в потертих чоботах, мав лише одну церковну одіж і одну митру. Часто проводив богослужіння, після служби проводив бесіди з віруючими, роз'яснював їм Священне Писання, багато проповідував. Протидіяв «обновленському» рухові.

В 1926 році після арешту заступника Патріаршого Місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) до його обов'язків тимчасово приступив архієпископ Йосиф (Петрових), котрий, в свою чергу, 8 грудня 1926 року призначив своїми наступниками на випадок арешту трьох архієпископів, серед яких був і архієпископ Астраханський Фадей (Успенський). Після арешту архієпископа Йосифа, знаючи, що архієпископ Корнилій (Соболев) знаходиться на засланні і тому не може виконати покладене на нього доручення, владика Фадей в середині грудня 1926 року виїхав із Астрахані в Москву, щоб приступити до тимчасового керівництва церквою. Однак, в Саратові він був затриманий і висланий в місто Кузнецк Саратовської області.

Він був звільнений в березні 1928 року, призначений архієпископом Саратовським. В листопаді 1928 був переведений в Твер (Калінін), архієпископ Калінінський і Кашинський.

29 вересня 1936 року архієпископа Фадея позбавили реєстрації і заборонили йому відправляти службу, але владика продовжував служити. З грудня 1936 єпархією не управляв, але деякий час залишався на свободі.

20 грудня 1937 заарештований. На допитах тримався мужньо, винним в контрреволюційній діяльності себе не визнав. Через десять днів після арешту засуджений до розстрілу. Звинувачений в керівництві церковно-анархічною організацією.

Архієпископ Фадей був страчений біля першої години ночі 31 грудня 1937 року. За одними свідченнями розстріляний, за іншими – втоплений в ямі з нечистотами. Тюремний лікар попередив віруючих про час похорон владика (як і інші страчені, він був похоронений без труни).

Збереглися історії про те, що навесні 1938 року віруючі таємно розрили могилу і переклали тіло архієпископа в просту труну. На могилі був поставлений хрест і на ньому зроблено напис. З часом точне місце поховання архієпископа Фадея було втрачене і знайдене лише в 1990 році.

26 жовтня 1993 року були знайдені його останки, які нині знаходяться у Вознесенському соборі міста Твер. В 1997 році Архієрейським собором Російської православної церкви причислений до лику святих як новомученик.

За клопотанням єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Симона в 1998 році з Твері у Володимир-Волинський передали ковчег з частиною мошей священномученика Фадея.

2008 рік в єпархії було проголошено роком святителя Фадея. До цієї події православне братство в ім'я священномученика Арсенія Мацієвича видало брошуру з життєм святителя Фадея (Успенського). На стіні одноповерхового дерев'яного будинку початку ХХ ст., що розташований поблизу Успенського собору було розміщено пам'ятну дошку з зображенням єпископа Фадея та написом: «В цьому будинку проживав священномученик Фадей (Успенський), 1872-1937, єпископ Володимир-Волинський. У 1937 році, будучи архієпископом Тверським, прийняв мученицьку смерть за Христа від рук більшовиків».

Для людей головне - пам'ять про людину, яка прийняла смерть за власні переконання та віру. І не має значення, на якому будинку з'явиться пам'ятна дошка.

Мене ж, дивлячись на цю пам'ятну дошку, зацікавило таке просте, на перший погляд питання – де насправді у Володимирі жив єпископ Фадей?

2. Теодорович Н.И. *Город Владимир-Волынский в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк.* – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – с.101.
3. Барер С.Д. *Историко-архитектурный заповедник у м. Володимирі-Волинському. Комплексні наукові пошуки. Исторична довідка.* – Львів, 1985. – Т.ІІ. – Кн. 2. – Вип.. I – с.144. *Архів Володимир-Волинського історичного музею.*
4. Охріменко Г., Скляренко Н., Калишук О., Ткач В., Романчик О. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині.* Луцьк, 2007. с.209
5. Барер С.Д. *Историко-архитектурный заповедник у м. Володимирі-Волинському. Комплексні наукові пошуки. Исторична довідка.* – Львів, 1985. – Т.ІІ. – Кн. 2. – Вип.. I – с.144. *Архів Володимир-Волинського історичного музею.*
6. Використані матеріали Інтернет ресурсів.

Дмитро ХОМІЧ (Луцьк)

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ФРАНКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ

Після третього поділу Польщі в 1795 р. велика частина історичних волинських земель відійшла до Російської імперії, що викликало в урядових колах останньої жваву необхідність політичної, економічної та культурної інкорпорації новоприєднаних територій. Особлива увага тогочасних російських можновладців була приділена питанню ідеологічної обробки так званих «польських провінцій», а роль чи не найголовнішого ідейного інструменту імперського самодержавства тенденційно належала православній церкві. Не дивно, що «для заняття новоприєднаних парафій» незабаром було надіслано близько 117 священників із сусідніх єпархій. Вже 12 (25) квітня 1795 р. указом імператриці Катерини II було засновано вікаріатство Житомирське при Мінській єпархії, а 16 (29) жовтня 1799 р. утворюється самостійна Волинсько-Житомирська єпархія, першим єпископом якої став Варлаам (Шишацький) [7, 123].

Початок франко-російської війни 1812 року і перенесення відкритих бойових дій на територію Волинської губернії викликали неоднозначну реакцію у середовищі місцевого православного духовенства. Збереглися численні відомості про тогочасні звернення волинських священників до правлячого архієрея щодо необхідності термінового від'їзду у більш віддалені від театру бойових дій губернії Російської імперії. Аргументація духовних осіб була різноманітною – від отримання спадщини до погіршення стану здоров'я своїх близьких, однак справжній мотив більшості таких прохань був очевидним – якнайшвидше покинути Волинь. Бували випадки, коли священнослужителі, не чекаючи офіційного дозволу свого керівництва, самовільно полишали свої парафії – в середині липня 1812 р. «... вдруг, неведомо куда, скрывается со всем своим скарбом, семьей и пономарями протоиерей Москаленко-Александровский...» [6, 744], виїжджають священники Гавриїл Симонович, Дмитро Яворський та деякі інші. Іноді ситуація сягала межі анекдотизму – 11 (23) серпня у невідомому напрямку разом з майном та церковною казною (1202 руб. 16 копійок сріблом і 1150 руб. 91 коп. асигнаціями [2]) зникли монахині Корецького жіночого монастиря (за винятком престарілих черниці Марфи, ризничної Параскеви і кухарки Марії Суховської, про яких, швидше за все, попросту забули під час поспішної ретиради) [6, 744]. Лише згодом з'ясувалося, що від незгод і труднощів військового часу духовні сподвижники втекли аж до Молдавії. Двадцять четвертого серпня була евакуйована з м. Острога Волинська духовна семінарія, майно (бібліотека, архівні матеріали і частина святкового гардеробу вищих волинських православних ієрархів) та вихованці якої на 122 возах були перевезені в далеке містечко Кобиляки, що на Полтавщині. Із наближенням військ наполеонівських союзників до Стиря із Житомира до Полтави також було вивезено всі справи Волинської консисторії.

Цілком ймовірно, що випадків відвертої втечі (яку у тогочасних умовах справедливо можна прирівнювати до зради) православних священників із волинських парафій могло бути набагато більше, якби не принциповість і психологічна стійкість тогочасного керівника Волинсько-Житомирської єпархії єпископа Даниїла Нотток-Михайловського-Мирдамського. Саме завдяки його наполегливим проповідям і настановам про необхідність пастирського контролю та допомоги навіть у найтяжчі моменти військового лихоліття і його ж постійним відмовам на будь-які від'їзди священнослужителів переважна більшість духівників залишилась із своїми парафіянами. Перебування значної кількості православних священників на території тих повітів Волинської губернії, що були окуповані австро-польсько-саксонськими військами, зіграло виключно важливу роль для втримання позицій російського самодержавства в цьому регіоні. В умовах воєнної смуги, коли переважна кількість дворянства залишила свої землі напризволяще і виїхала за межі губернії, а місцеві чиновники попросту втратили контроль над ситуацією, саме церква залишилась непорушною у своїй відданості російській владі. Запальні проповіді священників, де Наполеон

зображувався як “предтеча Антихриста”, підсилювали в уяві простого малоосвіченого населення необхідність боротися з військами окупантів, що було дуже важливо з огляду на усю складність тогочасної ситуації. Власне, саме “батьюшкіне слово” (яке у всі часи було і є достатньо дієвим інструментом впливу на свідомість неосвіченого селянства) на той час фактично було виведене у ранг офіційної агітаційної пропаганди проросійських ідей. У відозві Священного Синоду, що вийшла відразу після маніфесту Олександра I від 6 (18) липня 1812 р. і була прочитана фактично у всіх приходських храмах у перший недільні та святкові дні, зокрема зазначалося, що “ослепленный мечтою вольности народ французкий испровергнул престол единодержавия и алтари христианские и тем самым заслужил Божественное проклятие («мстятая рука Господня видимым образом отяготела сперва над ним, а потом над теми народами, которые наиболее его последовали»)» [8, 54]. Тогочасне франко-російське протистояння презентувалось як битва із поневолювачем людства, із “неистовым врагом мира и благословенной тишины”, що “самовластно присвоил себе царственный венец Франции и силою оружия, а болем коварством распространил власть свою на многие соседние с нею государства, опустошил мечом и пламенем их города и села, а тепер дерзает угрожать России вторжением в ея пределы, разрушением благоустройства и потрясением Православныя Церкви” [8, 45]. Головне обвинувачення в адресу Наполеона полягало в тому, що той відрікся від Бога і тепер є ворогом всього християнства: “Еще во времена богопротивной революции он на сходбищах народных торжествовал учрежденные лжеумствующими богоотступниками идолопоклоннические празднества и в сонме нечестивых сообщников своих воздавал поклонение единому Всевышнему Божеству, подобающее истуканам, человеческим тварям и блудницам, идольским изображением для них служившим...” [8, 46]. Більше того, незадоволення православного кліру викликав і той факт, що Бонапарт “... к вящему посрамлению Церкви Христовой, созвал во Франции иудейские синагоги и установил новый великий сангедрин еврейский, сей самый богопротивный собор, который некогда дерзнул осудить на распятие Господа нашего и Спасителя Иисуса Христа, и теперь помышляет соединить иудеев, гневом Божиим рассыпанных по всему лицу земли, и устремить их на испровержение Церкви Христовой и на провозглашение в его лице лжемессии” [8, 46] – і хоча у той час неприязнь до “синів Авраама” була досить звичним явищем, така позиція православної церкви (з постульованими ідеями віротирпимості і людинолюбства) виглядає достатньо некоректною (до прикладу єврейське населення Волинської губернії під час “грозы двенадцатого года” у більшості своїй залишилось вірним російському самодержавству, про що неодноразово заявляли безпосередні учасники тих подій).

В умовах військової нестабільності православна церква закликала прихожан зберігати віру, “воспламенить души любовью к Отечеству, требующему защиты, проявить приверженность к избраннику Божию Государю нашему, сохранить почтительность и повиновение властям и вооружиться против врага Церкви и Отечества” [4, 154]. Висловлювалась тверда надія на те, що Бог благословить ці святі наміри. У своїх проповідях священники називали Наполеона “властолюбивым, ненасытым, не хранящим клятв, не уважающим алтарей врагом, который покушается на нашу свободу, угрожает домам нашим и на благолепие храмов Божиих простирает хищную руку” [8, 54]. Церква закликала прихожан “принять оружие и щит, охранять веру отцов”. Духовенству належало укріпляти людей у вірі, відволікати їх від ворожої пропаганди і закликати до участі в ополченні: “Внушайте сынам силы в упование на господа. Вооружайте словом истинным простые души, открытые нападением коварства. Всех научайте словом и делом не дорожить никакою собственностью, кроме веры и Отечества” [9, 92]. Красномовно свідчать про непримиренний дух боротьби православних священників з ворогом “епітети” по відношенню до Наполеона та його армії: “злодей”, “супостаты”, “гадина заморская”, “враг рода человеческого”, “дьявольское наваждение”, “наказание за грехи наши”, “некрещеный враг”, який “ограбил храмы Божии; осквернил алтари непотребствами; сосуды п’янством, посмешищем; посорвал оклады, венцы со святых икон; осквернил кладбища” [8, 66].

Справедливості заради треба відмітити, що гнівна риторика православного кліру по відношенню до Бонапарта і його вояків часто мала цілком раціональну основу. Зокрема втрата протекції з боку держави та відсутність будь-яких форм захисту суттєво ускладнили становище волинського православ’я. Згідно тогочасних донесень Духовного Управління Володимирського і Луцького повітів та повідомлень Благочинного Луцького повіту Іоанна Гвоздіковського, що був направлений до Ковеля з метою з’ясування поточного стану місцевих храмів і проблем тутешніх священнослужителів, можна дізнатись про шкоду, завдану наполеонівськими солдатами волинським православним храмам. Із Володимирського храму Успіння Пресвятої Богородиці поляками були вкрадені церковний посуд (“все церковные серебряные сосуди и другие вещи, як то: гробницу, пять чаш, пять дискосов, одну тарелку, сосудцев два на вино и

елей, подсвечников, два и привесков тридцать сем штук; вес всего серебра 27 фун. 29 лотов” [3, 520]) і гроші з соборної каси (за наказом генерала Косинського та коменданта Володимир-Волинського польського шляхтича Пшецишевського “казенныя Духовнаго Правления и церковныя деньги 244 р. 65 к. серебром и 7 р. 39 с половиной к. медью забраны” [3, 520] і відправлені панам Пречесам, Вижгам, Стецьким і Пригоцьким у їх казначейське управління під керівництвом місцевого магната Жуковського), із Свято-Преображенського храму в Турійську саксонці викинули святий престол і все церковне начиння, у Георгіївському храмі с. Голоби австрійці спочатку розмістили лазарет, а пізніше конюшню (“вместо конюшни лошади военнотружущих содержались, где также Саксонские вояки скот, овцы резали и мясо их содержали” [5, 123]). Іноді армійські капелани використовували православні святині для релігійних потреб солдат, як наприклад 18 (30) серпня 1812 року в с. Озеряни (нині Турійського району). Також культові споруди (як найбільш охайні в селі) були місцем проживання військового командування. Так, наприклад, в Свято-Михайлівському храмі с. Чорнів (нині Турійський район) у притворі було обладнане місце відпочинку для командувача VII-м корпусом дивізійного генерала Реньє [2]. У місті Ковелі “наемныя две избы, в коих ковельское Духовное Правление с делами помещалось, неприятелем вовсе опустошены и разорены” [3, 519]. Відомі випадки, коли з ікон здирались срібні оклади, знищувались лампади і хрести. Від безпосереднього грабежу солдати часто переходили до прямого збещення православних святинь – рубали на дрова ікони, а в якості мішеней для стрільби використовували зображення святих [8, 62].

Утисків від наполеонівських солдат зазнавали також і православні священнослужителі. Із вступом польських військ до Володимир-Волинського “тамошняго монастыря Базилианского ректор Януарий Быстрый, пред полицмейстером и военными порицал протоиерея Василия Малевского за присоединение на благочестие жителей и взятие якобы их Базилианов серебра в собор, и с того поводу все городские жители, паче же те, которые состоят под судом за отступление от благочестия, единомысленно с ними онаго Малевского и прочее благочестивое духовенство поносили наравне с военными; а на другой день, 18-го августа, тот же ректор и сотник Матвей Марковский объявили, что в соборных погребах сложен Владимирским городничим Янковичем казенный порох, состоявший в 10 боченках, почему тогда же протоиерея Малевского и прочих собранных священно-церковно-служителей и городских священников арестовали” [8, 520]. Окрім того, за свідченнями єпископа Даниїла, були заарештовані і відправлені до Любліна настоятель Успенської церкви Володимирського Духовного правління колезький реєстратор Григорій Занозовський, благочинний Володимирського повіту священник з с. Мишів Павло Климович, священник с. Воротнів Стефан Боговський, благочинний Луцького повіту священник с. Бискупичі Іоанн Кондратович, священник с. Садова Василь Жуковський та диякони: з Бискупич – Іван Патрикеевич та з Садового – Лука Савицький. Тяжкі побої були нанесені наміснику ієрею м. Лобанівки Дубенського повіту Симеону Шавловському “с различными надругательствами от неприятельских военнотружущих” [3, 521]. До глумління новоявлених окупантів часто долучались і місцеві поміщики польського походження або католицького віросповідання. Так, священник с. Куполь Луцького повіту Іоанн Малитинський був побитий місцевим поміщиком Целецьким, який приговорював: “Я теперь тебе и начальник, и архиерей, и император” [3, 521] і змусив того тягнути на собі карету, подаровану генералу Реньє. Під час поїздки протоєрея Василя Ціхоцького зі своєю дружиною, вдовою священника Фігурського і пономером села Залужжя Михайлом Жельгевичем, на них напав поміщик Перетякович, який “опорокинув повозку в яр, порывался бить оных женщин, гонялся за ними, был пономаря Жельгевича, первее рукой, потом плетью, дал ему 35 ударов, приговаривая сии слова: «Мы вам всем духовным в скором времени будем обрезать бороды»” [3, 521].

Вже по закінченню відкритих бойових дій на території Волинської губернії представники Луцького Духовного Управління зібрали “сведения о убытках и разорениях, понесенных всякаго звания людьми от неприятельских и от переходов Российских войск” і надали керівникові повітової поліції звіт, в якому зазначалося, що “некоторые священно и церковнослужители разорены вовсе в домоводстве, лишены хлеба, сена, скота, пасек и разных съестных припасов, одяiania и обуви” [3, 521]. Загальні збитки волинського православного духовенства на той момент вимірювались сумою у 2010 рублів 80 копійок сріблом, однак окремо наголошувалось, що “таковыя сведения не от всего еще Луцкаго повета духовенства собраны, а по Ковельскому, Владимирскому и по части Дубенскаго ничего еще не приведено в известность, кроме что из вступающих от священно и церковно-служителей приношений по разным предметам открываются понесенные ими убытки, разорения...” [3, 521]. Пізніше, в результаті більш детальних перевірок по всій території Волинської губернії було більш точно встановлено розміри збитків, завданих місцевому православ'ю. Пошкодження храмів в межах повітів, що опинилися в зоні австро-польсько-саксонської окупації, вимірювалися у 775 рублів 85 копійок сріблом. Цікаво, що втрати місцевого

духовенства були більш деталізованими і, що найпоказовіше, набагато значнішими. У Ковельському повіті священники зазнали збитків у розмірі 6774 рублів 10 копійок, у Володимирському – 11372 рублі 15 копійок, у Луцькому – 9158 рублів 5 копійок, духовні пастирі Дубенського повіту свої матеріальні втрати оцінили у 1725 рублів 45 копійок. Таким чином, в ході військових дій франко-російської війни 1812 року волинське православ'я постраждало на майже тридцять тисяч рублів (конкретно – 29805 рублів 45 копійок сріблом [3, 522]). Волинський дослідник Геннадій Гулько наводить дещо інші дані стосовно втрат волинського православного духовенства під час франко-російської війни 1812 року – так, збитки від перебування ворожих військ на території краю склали: у Володимирському повіті – на суму у 7,6 тис. рублів, Ковельському – 5,6 тис рублів, Луцькому – 3,9 тис рублів та Дубенському – 115 рублів, тобто в загальному на 17,2 тис рублів. Водночас, від постойв та переходів власне російських військ, населення Володимир-Волинського повіту втратило 3751 р. сріблом, Ковельського – 1180 руб., Луцького – 5193 руб. та сусіднього Дубенського – 1610 руб. [1, 215]. Прикметно, що не зважаючи на величезні збитки і загальну нестабільність Волинської губернії повоєнного періоду, місцеве православне керівництво в особі єпископа Даниїла запросило у Священного Синоду значно меншу суму матеріальної допомоги – лише 4665 рублів сріблом (350 р. на благоустрій храмів і 4315 р. на потреби духовенства [3, 522]). У відповідь на прохання очільників волинського православ'я у розпорядження Волинсько-Житомирської єпархії невдовзі було надано аж 4711 рублів 65 копійок (400 рублів – на відновлення церков і 4311 рублів 65 копійок – для допомоги священникам [7, 175]), що наводить на думку про часті ремонти православних об'єктів власне за рахунок пожертв місцевого населення.

Православне духовенство активно долучалось до збору пожертвувань на користь російської армії. У відповідь на звернення єпископа Даниїла від 25 липня (6 серпня) 1812 р. ще недостатньо зміцнілі православні парафії Волині протягом місяця добровільно пожертвували на ополчення 6,5 тис. рублів. Крім цього, до кінця вересня було додатково зібрано ще 13, 6 тис. рублів сріблом, 925 рублів асигнаціями та 36 рублів мідними монетами [6, 753]. Є дані, що й Корецький жіночий монастир, який на початку “нашествія армії дванадесяти языков” терміново “евакуювався” в Молдавію, до кінця 1812 року “... в помощь русской армии передал из своей казны 10 тысяч рублей серебром” [4, 184]. Збереглися відомості і про кількох вихованців Волинської духовної семінарії, що пішли на війну в складі діючих військових підрозділів, та трьох ратників-вершників зі складу народного ополчення, на утримання яких волинське єпархіальне управління зобов'язувалось щорічно платити 600 рублів асигнаціями [1, 216].

Аналізуючи становище православної церкви на Волині під час франко-російської війни 1812 року потрібно згадати про ще один важливий момент. У російських дослідженнях часто можна знайти згадки про так звану “польську зраду” земель, що були приєднані до Російської імперії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, і як переконливий доказ цієї тези часто наводиться вчинок Архієпископа Вітебського і Могильовського Варлаама (Шишацького) (який, до речі, був першим єпископом Волинської єпархії, яку й очолював достатньо тривалий час), котрий присягнув на вірність Бонапарту і “повелел всей епархии величать впредь... в благодарственных к Всевышнему молебн вместо императора Александра французского императора и итальянского короля великого Наполеона” [3, 236]. Треба сказати, що настільки відвертого переходу на бік ворога у середовищі волинського православного духовенства не зафіксовано, за винятком хіба що кількох згадок про те, що на Волині частина священнослужителів роздавала своїм прихожанам листівки з текстом молитви “Отче наш”, де “замість імені Бога було вставлено ім'я імператора французів” [3, 361]. Стівідсотково точно визначити мотиваційну основу таких дій священників неможливо – малоймовірно, що настільки добре “ідеологічно-підкований” елемент, як тогочасний православний духівник, свідомо легко перейшов би на бік ворога. Скоріше за все, основною причиною нечастої співпраці волинських священнослужителів із австро-польсько-саксонськими військами була спроба такими діями “задобрити” новоприйшлий іноземний контингент і мінімізувати труднощі простого населення під час окупації краю. Однак і цілком меркантильні поривання священників (бажання захистити, насамперед, власне життя і майно) також відкидати не варто.

Роль православної церкви на Волині у франко-російській війні 1812 року важко переоцінити. І хоча прихід ворожих військ викликав неоднозначну реакцію у середовищі волинського духовенства (більшість отців залишилися із своїми парафіянами і стійко переносили усі тяготи військового часу; хтось волів якнайшвидше покинути охоплений війною край; а незначна кількість священнослужителів навіть перейшла на бік ворога), без антинаполеонівської проповіді священників, без їх особистого героїзму неможливо повністю зрозуміти хід і вплив тогочасних подій на розвиток не лише власне волинського, але й всього загальноросійського суспільства. Разом із тим варто зауважити, що дана проблематика, незважаючи на свою комплексну актуальність та історичну затребуваність, залишається малодослідженою і вимагає

подальшого фахового розгляду у майбутніх наукових працях.

1. Гулько Г. Я. Вплив релігійного фактора на перебіг подій у Волинській губернії в 1812 році / Г. Я. Гулько. / *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 р.* – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. 41. – 301 с.

2. Яровенко С. П. Волинь у 1812 році: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/volin_u_1812_roci/20.

3. Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 г., собранные и изданные, по поручению Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Александровича / под ред. К. А. Военского. – СПб. : тип. Штольценбурга, 1909. – Т. 1. – 582

4. Бранковский С.Н. Могилевская церковная смута. // С.Н. Бранковский. – СПб.: Тип. О.С. Ростовицикова, 1893. – 244 с.

5. Военский К.А. Русское духовенство и Отечественная война 1812 г. // К.А. Военский. – М.: Тип. В.Ф. Щедрина, 1912. – 163 с.

6. Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – Ч.26«н». – С.741-755; Ч.27«н». – С. 777-785.

7. Малишкіна С.А. Приходское духовенство в Отечественной войне 1812 года. // С.А. Малишкіна, В.И Цвиркун. – М.: ТРИТЭ, 1994. – 216 с.

8. Мельникова Л.В. Русская Православная Церковь в Отечественной войне 1812 года. // Л.В. Мельникова. – М.: Изд. Сретенского монастыря, 2002. – 214 с.

9. Студинский И.М. Русское духовенство в Отечественную войну 1812 года. // И.М. Студинский. – Кострома.: Изд. Тов. А.С. Суворина, 1912. – 185 с.

Тетяна ЯЦЕЧКО-БЛАЖЕНКО (Луцьк)

ПАМ'ЯТКИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ В МІСТІ КРЕМЕНЦІ (XVII – XVIII ст.)

У першій половині XVII ст. місто Кременець стало важливим осередком не лише економічного, а й релігійного життя на Волині. В архітектурній історіографії існує поширена і загалом небезпідставна думка про те, що стержнем історичної еволюції зодчества було сакральне будівництво, яке, у свою чергу, значною мірою визначало особливості просторового структурування великих архітектурних ансамблів. У повній мірі цей факт стосується Кременця, де унікальна природно-ландшафтна ситуація співзвучно поєднується зі своєрідною містобудівною структурою, перші ознаки котрої закладалися ще в княжу добу.

У другій половині XVIII ст. у Кременці одночасно діяли аж чотири католицькі (францисканський, єзуїтський, реформатський, тринітарський) та один уніатський монастирі.

Серед найдавніших сакральних пам'яток Кременця цього періоду можна в першу чергу згадати православний Богоявленський монастир (сучасне приміщення середньої школи № 2, вул. Шевченка, 90). Історія монастиря розпочалась 18 травня 1633 р. у м. Луцьку, коли король Речі Посполитої Владислав IV на клопотання шляхтичів Лавріна Древинського та Данила Сло-Малинського видав привілей на заснування в місті православного монастиря з братством, приміщеннями школи, друкарні і шпиталем. У привілеї 1633 р., виданому в м. Краків занотовано так: «Найясніший Владислав IV, король польський, прихилиючись до набожного умислу уроджених Данила Малинського хорунжого і Лаврентія Древинського чашника Волинських, на грунтах через них же куплених, у місті Кременці церкву закладає Святого Богоявлення і монастир братства милосердя, школу для навчання діток і мешкання законників (чину) св. Василя Великого релігії грецької, а також шпиталь...» [11, 69]. У королівському документі підкреслювалось, що монастир і братство мають бути під владою Київських митрополитів, тобто перебувати у лоні українського православ'я, а не греко-католиків. Таким чином, в 1633 р. в місті з'явився перший чоловічий монастир, який став осередком духовного та культурного життя в місті і боротьби православних проти унії. Про значимість монастиря свідчить увага до нього польського короля Владислава та пізніше київського митрополита Петра Могили [3, 45-46].

13 вересня 1636 р. новозбудований монастир був освячений в ім'я Богоявлення Господнього з благословення митрополита. В XVII ст., на думку деяких дослідників, будівля монастиря була дерев'яною і була зведена згідно вимог романського стилю.

В XVII ст. при монастирі діяло братство, яке виникло в 1636 р. Активними його діячами були хорунжий Д. Малинський, чашник Л. Древинський, Луцький єпископ А. Пузина та ін [5, 506].

У 1637 р. тодішній митрополит України П. Могила надає Кременецькому братству ставропігію, тобто звільняє його від місцевої духовної влади, і підпорядковує безпосередньо вселенському патріархові й київському митрополиту.

В 1641 р. монастир отримав значні пожертвування від міщан Л. Осташевича та М. Чеченківни, які сприяли розквіту цього осередку духовності. Стараннями засновників і самих братчиків окрім школи була споруджена богодільня і обладнана друкарня. Школа при братстві стала першими навчальним закладом у Кременці. У ній отримували знання діти місцевих жителів та із навколишніх сіл. В 1644 р. Богоявленський монастир отримав значні пожертвування від міщан, що сприяло його розквіту як осередку духовності. Однак Богоявленське Свято-Миколаївське братство не довго берегло в собі дух православ'я. Після укладення Андрусівського договору 1667 р. з Росією, в Польщі посилювалися переслідування православних. У Кременці оселились єзуїти, через підступи яких ряди братчиків порідшали. Діяльність братства значно ослабла і як наслідок, в першій чверті XVIII ст., коли православних храмів на Волині вже майже й не залишилося, Богоявленський монастир визнав унію з Римом, і ввійшов у чин Святого Василя Великого.

В середині 1725 р. будівлю Богоявленського монастиря захоплюють василіани, і після в 1760 р. на місці дерев'яної будівлі споруджують кам'яні мури монастиря. Храм і житлові корпуси Н-подібної форми були споруджені на початку 1760-х років коштом С. Потоцького первісно як монастир реформатського ордену. Відведена під монастир територія на досить зручному пагорбі, прямо над головною вулицею міста, виявилася сприятливою у композиційно-просторовому відношенні.

В архітектурі теперішнього Богоявленського монастиря легко можна впізнати риси, властиві іншій християнській конфесії, а саме римо-католицькій церкві.

Комплекс Богоявленського монастиря 1760-их рр. складався із костелу, келій і надворотньої дзвіниці. Усі будівлі збереглися до сьогодні і розташовані по сучасній вулиці Шевченка. Характеристику об'єктів комплексу варто розпочати із будівлі костелу. Він був побудований в стилі пізнього бароко. За задумкою архітекторів це була однефна будівля, з видовженою прямокутною в плані центральною частиною хорів і нартексом (сіни при вході в храм), три поділи якого виходили в неф напівциркульними арками. Неф перекритий півциркульним зводом з распалубками, які сходяться в шелюзі, вівтарна частина – хрестові зводи. Подпружні арки зводу впираються на пристінні пілони, які декоровані спареними пілястрами тосканського ордеру. Такими ж пілястрами с антаблементом оформлені фасади споруди. Келії примикали до південного фасаду костелу. Двоповерхові, прямокутні в плані, з внутрішнім двором. Два ризаліта південного фасаду складають курдонер. Один із ризалітів – колишні покої настоятеля, другий – колишня трапезна [6, 71].

За описом 1762 р. територія обителі була оточена дерев'яним парканом, за яким знаходилась церква, житловий корпус для ченців та декілька господарських споруд. В 1777 р. монахи збудували собі із цегли великий двоповерховий корпус, який у плані мав форму друкованої букви Е. Будівля мала багато елементів стилю Відродження. Архітектоніка фасаду вдало поєднана із загальною композицією споруди. Над дверима та вікнами до цього часу збереглися численні декоративні прикраси, деталі, які майстерно вписуються у єдине ціле.

Інший василіанський монастир знаходився за ринком. На півночі там стояла дерев'яна церква з колонами і великим вівтарем з золотим і мальованим розп'яттям Ісуса Христа. В храмі були монастирські хори. Існували два менші вівтарі. Крім цього, монахи мали два дерев'яних будинки, в яких мешкали. Ці будівлі між собою були з'єднані коридором. Було приміщення кухні, колодязь, стайня, возівня. Монастир мав свій цвинтар, що був огорожений дерев'яним парканом із хвірткою і воротами. При воротах була побудована стара дзвіниця. Крім того, у власності монастиря була земля, так звані городи, на яких монахи вирощували різні овочі і фрукти [18, 44-45].

Важливу інформацію, щодо існування храмів у Кременці в 30-х рр. XVII ст. подає нам Постанова урядової комісії про розподіл у місті церков між православними та уніатами від 18 лютого 1636 р. [8, 720]. Згідно з цією Постановою православним були передані такі чотири святині, як церкви Святої П'ятниці, Святої Пречистої, монастир Святого Богоявлення, та церква Святого Миколая разом із усіма апартаментами. До уніатських церков відносились, такі чотири, як: Воскресенська, Святої Трійці, монастир Святого Спаса, і четверта – будівництво, якої було розпочате під мурами [8, 720]. Напевно, пізніше Миколаївська церква була на деякий час передана в підпорядкування уніатів, адже згідно документа 12 січня 1650 р. вона разом з іншими церквами Волині знову була передана в підпорядкування київському митрополиту Сильвестру Косіву та православним [7, 385].

Загалом в місті Кременці у XVI – XVII ст. нараховувалось 8 церков: Михайлівська, Воскресенська,

Параскеви, Воздвиженська, Преображенська, Троїцька, Богоявленська, Рождественська.

Рождественська церква розташовувалася на Тунницькому передмісті. Це була дерев'яна, скромна за зовнішнім оздобленням споруда. Вона мала характерні риси волинських церков того часу [13, 21].

Серед пам'яток архітектури того часу виокремлюються споруди францисканського монастиря та його костелу XVII ст. Його історія розпочинається в 1606 р., коли в місті з'явився католицький орден францисканців. Костел францисканців був збудований в готико-ренесансному стилі в 1636 році [13, 75-76]. На початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького францисканський монастир сприймався місцевим населенням як засіб окатоличення і колонізації Кременця, тому він був тоді розгромлений. Після того як боротьба вщухла монастир знову відновив свою діяльність і навіть був доповнений новими будівлями. У середині XVIII ст. будівля костелу відбудована і розширена боковими нефами і притвором. Надворотня дзвіниця XVIII ст. перебудована у стилі бароко архітектором П. Гіжицьким [12, 196]. Келії у вигляді літери Г примикають до собору з північного боку. Збудований П. Гіжицьким єзуїтський комплекс складався із костелу, двох великих корпусів, які примикали до нього з півночі і півдня та розташованої перед костелом галереї, яку оточувала розкішна балюстрада. Північний комплекс займали ченці, а в південному знаходився утримуваний ними навчальний заклад [1, 109].

У XVIII ст. продовжується процес подальшого окатоличення та колонізації українського люду в Кременці. Такі процеси були характерні тоді для усїєї Правобережної України, що була під владою Речі Посполитої.

В 1702 р. на пропозицію кременецького старости князя Януша-Антонія Вишневецького Львівський єзуїтський колегіум відкриває в місті Кременці невеличку місію, яка нараховує всього лише кілька ченців. Під час передачі останнім під костьол уніатської церкви св. Духа, що стояла на краю ринку по сусідству з Богоявленським монастирем, у місті почалося заворушення, на чолі якого став Семен Голуб, але власті придушили цей спротив. В 1711 р. Я. Вишневецький передав монахам єзуїтам свої села Великі і Малі Вікники та фільварок Княже, а його брат Міхал-Сервацій в 1742 р. додав до володінь монастиря ще й село Рудка. Власними зусиллями єзуїти придбали ще один фільварок під Кременцем і заснували там село Грабівка. У 1712 р. цей єзуїтський осередок стає резиденцією і переходить в підпорядкування Луцького колегіуму, а близько 1715 р. був переданий аналогічному закладу в м. Острог.

2 травня 1731 р. виникає ще один новий осередок католицької віри в місті. Це був костел Святого Духа, Святого Ігнатія Лойоли та Святого Станіслава Костки (вул. Ліцейна № 1). Храм представляв собою велику кам'яну будівлю. Процес будівництва святині тривав тринадцять років. До нього входили костел, два учбові корпуси. На фоні міської забудови єзуїтський комплекс став основним компонентом архітектурного ансамблю центральної частини Кременця [6, 75]. Розглядаючи усі будівлі комплексу, спершу дамо характеристику костелу Ігнатія Лойоли та Станіслава Костки. Це тринефна будівля, з двома вежами та куполом [17, 316]. Спочатку костел діяв як монастирський храм, а пізніше був храмом навчального закладу. У костел можна було потрапити центральним входом, тобто з галереї перед ним, і боковими дверима – із «колегіуму» та зі «школи». Під костелом є велетенське підземелля. Первісно сюди вели два входи, один з яких знаходився за малою терасою перед костелом, а інший – у згаданому вище критому переході при стіні костелу з центрального коридору першого поверху [13, 109]. Перший вхід згодом був замуrowаний, другий же дійшов до наших днів. Єзуїти використовували підземелля для поховання монахів та інших осіб. На початку XIX ст. через ці поховання в стінах храму з'явилися серйозні тріщини [13, 109]. Перед входом в костел була споруджена невеличка тераса, своєрідний балкон, утворений п'ятьма поєднаними між собою колонами з тесаного каменю.

Перед костелом знаходилась простора прямокутна галерея, або тераса, оточена балюстрадою, яку творять 32 колони з тесаного каменю. Вони поєднані між собою металевією решіткою. Ця споруда, автор якої, на думку спеціалістів, продемонстрував неабиякий художній смак, датується 1760-1762 рр. Галерея мала дві брами, одна з яких знаходилась з північного, а друга – з південного боку. Прорізи цих брам збереглися в балюстраді і до наших днів.

До костелу літерою П примикають двоповерхові корпуси: північний і південний, на рогах яких знаходяться дві восьмигранні конусоподібні вежі. Північний корпус, тобто колегіум мав цокольний ярус, під яким знаходились підвали та два наземні поверхи. Центральна лінія цокольного ярусу за період єзуїтів нараховувала чотири кімнати, які служили як складські приміщення. Східну лінію, на якій було також чотири кімнати, займала аптека. Кімнати західної лінії, яких було вісім, були більшими і світлішими, тому частково вони були використані під житло, а частково під склад та комори [13, 97].

Центральну лінію першого поверху північного корпусу займали житлові кімнати, в східній лінії вони також знаходились. В західній лінії на цьому ярусі була розташована монастирська трапезна, буфет,

простора кухня, комора та ще одна кімната, від якої вів критий дерев'яний перехід в льохи. Окремий вхід вів із коридору цієї лінії на внутрішній двір. Посередині його розташована була криниця, на місці якої тепер знаходиться клумба. Центральну і східну лінію другого поверху північного корпусу займали келії ченців, а західну – монастирська бібліотека [13, 97].

Південний корпус, тобто школи, мав тільки два яруси. В центральній і західній лініях першого поверху було по дві великі навчальні кімнати, а східну займав студентський ораторіум, прикрашений настінним розписом. Центральна і західна лінія другого поверху, як і ярусом нижче, теж мали по дві навчальні кімнати, а в східній знаходився театральний зал [13, 97]. Перед будівлями комплексу знаходиться пишна балюстрада з декоративними вазами, кованою огорожею роботи місцевих майстрів.

У 1773 р. у зв'язку з розпуском папою Римським ордену єзуїтів колегіум і монастир були закриті. Усі маєтки, що залишилися після нього в Кременці перейшли у відання так званої Комісії національної освіти. У частині отриманих споруд остання відкрила там Волинську відділову школу.

Єзуїтський комплекс у Кременці, завдячуючи своїй унікальній диспозиції в розпланувально-просторовій структурі міста як архітектурний ансамбль, отримав ті риси, які характеризують його як органічну складову всього міського образу Кременця [10, 250].

Отже, у першій половині XVII ст., особливо за Петра Могили, досяг кульмінації процес активної взаємодії на українському терені культурних ареалів та релігій. Саме тоді в Україні відбувалося трохи запізніле європейське Відродження з його духом гуманізму, універсальної єдності людства.

1. Александрович В. Монастирі францисканців та реформаторів у Кременці: нововіднайдені архівні матеріали // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. – 272 с. – С. 108-116.

2. Добротворский А. Описание Кременецких градских православных церквей // ВЕВ. – 1869. – № 1. – С. 16-30; № 3. – С. 103-113; № 4. – С. 142-149; № 7. – С. 264-274; № 8. – С. 317-329; № 10. – С. 417-425; № 11. – С. 454-465; № 12. – С. 489-496.

3. История города Кременца, Волынской губернии. – изд. 2-е, совершенно переработанное. – Седлец, 1904. – 141 с.

4. Карашевич П. Очерк истории православной церкви. – Санкт-Петербург. 1855. – 156 с.

5. Макарий, (Булгаков М. П.) История Русской Церкви [Текст] / Макарий (Булгаков М. П.) митр. Моск. и Колом. . – М.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1994. – Кн. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589 - 1881). Патриаршество в России (1589 - 1720), отд. 1: Патриаршество Московское и всея Великия России и Западнорусская митрополия (1589 - 1654): сборник. – 1996. – 797 с.

6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-кат.: В 4т. – Т.4 /Редкол. Ю.С. Асеев (отв. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986. – 325 с.

7. Перелік церков, які повертаються православним. 12 січня 1650 р. // АЮЗР. – Частина III. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К.: Типография Императорского университета, 1914. – 1413 с. – № CLXII. – С. 382 – 386.

8. Постановва урядової комісії про розподіл в м. Кременці церков між православними і унітатами. 18 лютого 1636 р. // АЮЗР. – Частина I. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 — 1648 гг.) / Под ред. М.Юзефовича. – К.: Типография, 1883. – 938 с. – № CCLXXXIX. – С. 718-735.

9. Прищепя Б.А. Историчне краєзнавство Волині: Навчальний посібник / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.

10. Ричков П. Храмові комплекси в розпланувально-просторовій структурі Кременця // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. – 272 с. – С. 249-260.

11. Фундушевий запис чашика Волинської землі Лаврентія Древинського на утримання православних церков в його володіннях, а також братської Луцької церкви, Почаївського монастиря і шпиталю Кременецького. 17 січня 1630 р. // АЮЗР. – Частина I. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 — 1648 гг.) / Под ред. М.Юзефовича. – К.: Типография, 1883. – 938 с. – № CCXLV. – С. 609-610.

12. Juliusza A. Chrośrościcki. Pompa Funebri. Z dziejów kultury staropolskiej. – Warszawa, 1974. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 370 s.

13. Krzemieniec. – Wyd. Krzemieniecki Oddział P.T.K. – Ogólnopolski komitet uczenia Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu, Drukarnia „Grafika”, Wilno 1939. – 32 s.

14. Łukaszewicz J. Szkoły bayzliańskie // Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 263-276.

15. Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuitskie w Krzemieńcu: Monografia architektury // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – № 8. – S. 65-139.

16. *Rewski Z. Dawny opis obecnego kościoła licealnego w Krzemieńcu. – Życie krzemienieckie, 1937, t. 6, q 1-2, s. 5 – 12.*

17. *Írłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck, 1929. – 380 s.*

18. *Wołyniac (Gizycki) J. Spis klasztorow unickich Bazylianow w wojewodztwie Wołyńskiem. - Krakow, 1905. – 148 s.*

Богдан ЯНОВИЧ (Володимир-Волинський)

АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ – МИТРОПОЛИТ-МУЧЕНИК

Історія Володимира-Волинського – надзвичайно багата. Проте, славиться наше місто не лише пам'ятками архітектури, але й своїми видатними уродженцями. Серед них були й діячі Православної церкви.

Впродовж багатовікової історії православ'я в Україні на його долю випало багато випробувань : від заборони до цькування і переслідування мирян і духовенства. Тако ї ж складної долі зазнав Арсеній Мацієвич.

Арсен Мацієвич – постать неординарна , але маловідома широкому загалу. За визначенням митрополита Іларіона , «А.Мацієвич за походженням був українець-волиняк , він був сином бідного священика в місті Володимирі-Волинському , народився року 1697–го , звався Олександр».[2,5-7]

Батько Олександра звався Іваном Мацієвичем , був уніатським священиком при старій церкві Святого Спаса у м.Володимирі-Волинському. Церковний історик Микола Теодорович писав, що церква Святого Спаса з Преображенським монастирем знаходилися на південний захід від Успенського собору.[3,25-27] Ким і коли збудовані – невідомо. Перша згадка про святиню записана під 1508р.у грамоті короля Сигізмунда I, де йдеться про те, що король дарує цей монастир разом з м.Литовеж і володимирським замком, князю Андрію Сангушку. По спадковості монастир перейшов від Андрія до його сина Федора. Після 1563р. монастир згідно з грамотою короля Сигізмунда Августа став власністю шляхтича Павла Оранського – як дарунок за довголітню службу при королівському дворі. Від 1597 року – перейшов до уніатів , а від 1965р. – занепав. [3, 60]

Родина була бідна, але шляхетська. У музеї Київської Духовної Академії зберігається грамота Мацієвичів на шляхетство . Герб – пава і гармата.

Дослідник П.Брежнев(1868 р.) подає біографічну довідку А.Мацієвича, де зазначається, що майбутній святий навчався у Володимирському колеґіумі, а згодом прибув до Києва, де в Академії навчався риторичі. Потім навчався у Львові, добре опанував латину. У 1715 р. молодий чоловік прийняв православну віру. У 19 річному віці юнак став ченцем Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді Сіверському на Чернігівщині. Саме там він отримав ім'я Арсеній. У цій обителі молодий монах відкрив у собі дар проповідництва. Протягом 8 –річної освіти Арсеній здобув не лише ґрунтовні знання, але й українську свідомість . У 1723 р. чоловік був висвячений у сан іерея . Відтоді розпочинається його страдницький шлях на власну Голгофу , який промовисто ілюструє митарства Православної Церкви.

У 1729 р. він оселяється у Троїцькому Ільїнському монастирі у Чернігові.

На запрошення Архієпископа Тобольського Антонія Стаховського, Арсеній переїздить на Північ Росії, хоча був уже хворий і умови там – не найкращі.

Про тамтешнє життя митрополит Іларіон написав так: « Праця в Сибіру , в Тобольську була важка. Усі тубільці сибіряки легко в руки дисципліни не давалися . Бійка і взагалі «кулачна наука» й розправа вживалися часто і при всяких справах , чи з світськими , чи з духовними. Такого о. Арсеній ніде в Україні не бачив... Тут скрізь говорили, що в Сибіру без бійки нікого нічого не навчиш... Ієромонах Арсеній був тяжко усім цим здивований... « кулачної науки» тут вимагали і від самого Арсенія ...Християнство тут було молоде, а місцеве поганське населення дивилося на нього кривим оком і приймати його не хотіло. ...» .[3,45-47]

У 1733 р. о. Арсеній прибув до Соловецького монастиря і добре познайомився зі всіма його монахами. Там він добре запізнався з церковним життям в Росії , зокрема з старовітством і це йому знадобилося на все життя.

У 1734 р. Мацієвич стає флотським священиком і т.ч. колишній волинянин потрапляє до Камчатської експедиції В.Берінга . Ця служба підірвала його здоров'я і навіть привела до ув'язнення , оскільки експедиція не вдалася , її керівники конфліктували, а за звичаєм того часу свідок теж повинен був сидіти у тюрмі. Саме там Мацієвич побачив усю продажність , самодурство, сваволю , жорстокість імперської

Митрополит Арсеній Мацієвич.

системи. У 1737 р. о. Арсенія призначено священником при російському посольстві у Лондоні, але судова тяганина зашкодила цій поїздки. У 1738 р. чоловік стає законовчителем у Кадетському Сухопутному Корпусі, а також екзаменатором майбутніх священників. Одночасно Священний Синод (по-суті, світська організація, заснована Петром I) надсилав до Арсенія розкольників, сектантів, відступників, щоб повернути їх до Православ'я. У той час для цього застосовували грубу фізичну силу, а тих священнослужителів, яких цього не робили звинувачували у «ослабленні».

За часів правління Анни Іванівни і, особливо, Катерини II Православна Церква переживала важкі часи. Катерина у листах до Вольтера називала себе «Главою Гречеської Церкви» і вимагала повного послуху зі сторони духовенства, яке у протилежному випадку жорстоко катували. (навіть єпископів). «Узялись вони і за високих осіб, за оборонців Православ'я, і багато знатних фамілій понищили, поморили по тюрмах, засланнях, голови повідрубували, язики повідрізали...» [3, 50-51]

В таких жахливих умовах довелося служити о. Арсенію.

З приходом до влади цариці Єлизавети Петрівни, яка таємно вінчалася з українським співаком Олексієм Розумовським, відбулося деяке полегшення для Української Церкви. До того ж, Мацієвич був близько знайомим з графом Олексієм Розумовським і міг заручитися його підтримкою.

Згодом, при підтримці владики Амвросія Юшкевича (шкільний товариш Мацієвича) відбувається становлення о. Арсенія як церковного ієрарха.

Імператриця Анна Леопольдівна призначила його на цю посаду, а 15 березня 1746 р. о. Арсеній був висвячений у храмі Казанської Божої Матері у сан Митрополита Тобольського і всього Сибіру. Перед підписанням присяги, Мацієвич зробив вставку до неї, де дописав: «... обіцяю завжди і у всьому коритися Синодові, його правильній владі, яка від Христа і Апостолів походить через Хіротонію». Цими останніми словами він дав зрозуміти, що слухатиме лише духовних осіб.

Вважають, що Арсеній володів даром пророцтва, бо коли їхав до Сибіру, то сказав цесарівні Єлизаветі слова: «Згадай мене, владичице, коли прийдеш у царство своє». Згодом Єлизавета дійсно стала імператрицею і дуже шанувала Арсенія. Ходили по Росії чутки, що вона мала намір зробити його Патріархом усієї Росії.

Досить важким було митрополиче служіння Мацієвича в Сибіру. Місцеве населення не хотіло приймати нову віру. Духовенство теж було на низькому рівні. Новий митрополит заборонив втручання

світської влади у церковні справи(і цим озлобив її проти себе) , добивався , щоб служіння проводилося не латиною, а російською мовою. Мацієвич жив лише працею . У 1742 р. старанням владики Юшкевича і цариці Єлизавети Мацієвича призначили митрополитом Ростовським. Хвороба давалася взнаки і він уже не міг повертатися до Сибіру. Двадцять років служив Арсеній у Ростові. Він організував Ростовсько-Ярославську митрополію , написав 12 томів Проповідей (не опубліковані) , писав праці проти розколу і протестантів.

За часів Петра I інститут Патріарха було скасовано і цар , на кшталт європейських правителів – протестантів сам керував Православною Церквою.

Митрополит Арсеній став домагатися відновлення Патріаршества і це стало початком його кінця.

Пізніше Митрополита Арсенія обрали членом Священного Синоду і навіть не дозволяли виїздити з Петербургу.

Після повернення до Ростова митрополит Арсеній зайнявся підвищенням освітнього рівня єпархії. Він працював над вдосконаленням семінарії , де при ньому навчалася 500 чоловік. Заснував латинську і слов'янську школи.

Після приходу до влади цариці Анни Іванівни та уряду протестанта Бірона, усе вище духовенство було змушене підписати присягу такого змісту : « Сповідую з присягою , що Найвищим Суддею є сама Всеросійська монархія. «

Усі ієрархи були невдоволені цим документом , але осмілився не підписати його лише Митрополит Арсеній.

9 лютого 1763 р. у Неділю Православ'я у кафедральному соборі у м. Ростові митрополит Арсеній виголосив прокляття (анафему) усім , хто грабує, зневажає і переслідує Православну Церкву. Народ зрозумів, що це стосується імператриці Катерини II , яка , до того ж, вбила свого чоловіка.

Владика надіслав декілька листів Священному Синодові , у яких критикував грабунок Церкви . Голова Синоду вирішив знищити Митрополита. Цариця Катерина оголосила митрополита «бунтівником і брехуном « (« враль») і розпочалися репресії і переслідування.

7 квітня 1763 р. Свяшений Синод виніс вирок митрополиту Арсенію:

« ... Цей митрополит Арсеній виявляється винним в образі її Імператорської Величності... Митрополита Арсенія , який уже й давніше попадав у немалі переступи архієрейської і загальної присяги і всіх державних законів , за ті його тяжкі провини і за образу її імператорської величності, за силою 84 Апостольського правила позбавити його Архидієцтва і заслати в далекий монастир під кріпкий нагляд. А паперу і чорнила не дати.»[3, 60-61]

Заслання Арсеній відбував у Карельському монастирі , де його поважали і любили всі – монахи, сторожі, засуджені. Слава про митрополита –мученика линула по всій Російській Імперії. За доносом монаха – п'яниці Іосафа Лебедева, цариця Катерина II вирішила знищити свого ворога фізично.

Його було заслано в Ревель . Їхали через Москву. Зупинилися у Головінському садку, де Катерина вирішила побачити свого ворога , вона довго вдивлялася йому в очі, а потім, як гласить народний переказ, старий митрополит –мученик сказав пророчі слова : « Ти сама задушишся ,як свого чоловіка задушила». Це дуже перелякало імператрицю Мученик був переданий на тортури до Таємної Канцелярії. Загинув він від голоду і холоду у Ревельській(Прибалтика) замковій в'язниці. Похований у місцевій церкві.

Відомий гуманіст І.В.Лопухін(1756 -1816) – людина глибоко релігійна, чиновник високого рангу , після виходу у відставку поставив у своєму маєтку на Орловщині , на березі озера копію фортеці, де страждав мученик

Арсеній, а місцевість поблизу стали називати Арсенієва пустинь. Повна її назва « Пустинька на пам'ять нещастя знаного Андрея , знаменитого твердістю Духа і своїми стражданнями».

Особистість Арсенія Мацієвича – цікава для істориків, краєзнавців, волинян, які вивчають історію Краю, адже його життєвий шлях і служіння ілюструють історію православ'я, усі трагічні його випробовування на шляху багатомістової історії. Зрештою, митрополит був цікавий як людина, адже серед його знайомих були Олексій Розумовський, і , навіть, відомий мореплавець В.Берінг, чиє ім'я відоме усьому світові завдяки протоці, котра названа в його честь.

Приємно, що вихідці із Володимир-Волинського залишили по собі такий славний слід.

1. Грушевський М. Історія України. – К., 1994.

2. Огієнко І. Арсен Мацієвич. – Вінніпег, 1961.

3. Теодорович Н. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. –Почаев,

1893.

4. Цинкаловський О. *Княжий город Володимир*. – Львів, 1935.5. *Церкви Стародавнього Володимира: Автори –упорядники Б. Янович, О.Петрунін*. – Львів: Каменярь, 2012.Богдан ЯНОВИЧ, Ганна ДОСКОЧ (*Володимир-Волинський*)

ПРОТЕСТАНТИЗМ НА ВОЛИНІ : ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Духовне життя України і Волині невідемне від її релігійних традицій, що як правило, асоціюються з православ'ям і католицизмом, уніатством. Однак, повне бачення самотності нашого краю неможливе без знання минулого і сучасного протестантизму. Ця конфесія має багату і давню історію, що дає всі підстави характеризувати Україну і Волинь як представницькі протестантські регіони у слов'янському світі. Протестантизм виконує певну роль у нинішніх релігійних процесах, духовному житті країни.

Волинь, знаходячись на перехресті культурних шляхів між Україною та Західною Європою, відіграла вагомую роль у проникненні протестантського вчення на територію України і сама ставала осередком поширення цієї доктрини.

В Україні проблема протестантизму цікавила багатьох дослідників (А.Архангельського, І.Огієнка, І.Франка, М.Грушевського, М.Драгоманова, Лесю Українку), займаються його вивченням і сучасні науковці (В.Любашенко, В.Єленський, В.Лубський). Дослідження діяльності протестантських організацій, їх кількісного та якісного складу, свідчить про потенційне зростання цієї ідеології на суспільну свідомість волинян. Відомо, що серед членів цих громад є значна кількість молоді, людей середнього та старшого віку, різного освітнього рівня, спостерігається диференціація соціального статусу віруючих.

Поряд з цим, в умовах складного та суперечливого релігійного життя на теренах України, зокрема, розколу в українському протестантизмі, резервні можливості протестантських громад зростають.

Які ж світоглядні та історичні витоки протестантизму? Дослідники Г.Гутшера та Й. Тірфельдер у унікальній енциклопедичній праці «Хроніка християнства» зазначають, що Лютер та інші реформатори не мали на меті створити нову церкву, а намагалися здійснити внутрішню реформу католицької церкви. Проте в результаті фундаментальних досліджень Біблії та особистої духовної еволюції Лютер дійшов революційних як для католицького середовища висновків про те, що Бог не враховує людських заслуг, а милосердно приймає грішника. **Спасіння лише завдякі вірі, а не авторитету церкви чи папи – основний постулат протестантизму.** Один з класиків марксизму, оцінюючи діяльність М.Лютера як основоположника протестантизму сказав: «Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри. Він перетворив священників у мирян, а мирян у священників. Він звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини». 31 жовтня 1517 року у німецькому містечку Вітенберг на дверях своєї церкви Лютер помістив знамениті 95 тез, що стало точкою відліку в історії протестантизму – ще однієї з християнських конфесій. «Лише віра, лише благодать і лише Святе письмо» – це основні ідеї протестантського вчення, котре майже повністю відкинуло обрядову сторону католицької церкви.

Проте, ідеї співзвучні реформаційним, висловлювалися і до Лютера.

У 14 ст. професор Оксфордського університету Джон Вікліф видав працю «Про світське панування», в якій засудив практику соціальної експлуатації, застосовувану католицькою церквою. Для Вікліфа єдиною основою віри є Святе Письмо. Єдиний вихід – вилучення майна в церкви світською владою. Лише так вона знову може стати істинною і буде турбуватися про релігійні потреби людей.

Погляди Вікліфа у Богемії поділяв Ян Гус (1369-1415), магістр Празького університету. Він у праці «Про церкву» виступив проти тайнств, яке проводить сумнівне духовенство, вимагав причащати віруючих хлібом і вином. Улітку 1415р. він був спалений інквізицією.

У Швейцарії реформаторські ідеї знайшли свій вияв у діяльності Ульріха Цвінглі. Його богословські погляди сформувалися під впливом Еразма Роттердамського. Діючи із дозволу міських властей Цюриха, Цвінглі відміняє всі церковні звичаї необгрунтовані Біблією. Він пропонує символічне розуміння Євхаристії.

Ще одним ідеологом протестантизму став Жан Кальвін, який практично втілював своє вчення у житті християнської общини в Женеві. Кальвін докорінним чином реформував католицизм: заперечувалася ієрархічна побудова церкви і верховенство Папи Римського. Єдиним джерелом і авторитетом нової церкви визнавалось Святе Письмо. Церква, ієрархія і культ значно спрощувались. Богослужіння проводилося рідною мовою. Хрещення і причастя розглядаються як символічні обряди. [5, 112] Програмною працею Кальвіна стала книга «Настанови в християнській вірі», котра спричинила світову славу теолога з Женеви і є маніфестом усіх кальвіністів. У основних віросповідних питаннях

Кальвін дотримувався традиційних реформаційних ідей: «...людина оправдується одним лише прийняттям Ісуса Христа чистим серцем і прощенням гріхів.» Але в кальвінізмі поширений догмат про передвизначення: «Бог вибрав кого захотів і до того, як люди народилися, Бог приготував для них благодатну милість, яку забажав дати», тобто доля людини вирішується Богом ще до її народження.

Таким чином, основоположником протестантизму став католицький ченець-августіанець Мартін Лютер, а до раннього протестантизму належать лютеранство, цвінгліанство і кальвінізм. Пізній протестантизм з його течіями – баптизмом, адвентизмом, п'ятидесятництвом, єгови́змом, вірою Мормонів формується у 19-на початку 20 ст.

Які ж шляхи проникнення протестантизму на Волинь? З середини 16ст. західні ідейні впливи на Україну починають виявлятися все виразніше. У цей час посилюються торгівельно-економічні зв'язки із Західною Європою. Це призводить до поступового економічного і духовного піднесення західноукраїнських земель. Основними центрами початкових паростків передбуржуазних відносин і гуманістичної культури стають Галичина і Волинь як регіони, котрі лежать на перетині великих торгівельних шляхів. Саме західний шлях набуває найбільшої ваги в історії протестантизму в Україні і на Волині. Нев останню чергу протестантизм поширюється на Волині завдяки польській релігійно-філософській думці епохи Відродження і її головному центру – Кракову, де у 16-17 століттях проживало чимало українців. Було ще декілька наближених до українського кордону польських центрів протестантизму – Люблін, Сандомир, Хмельник, Лешно, Пінчув. Західна Україна зазнала найбільшого впливу протестантизму порівняно з іншими регіонами України.

Посібник «Історія церкви», виданий в 1998р. у Далласі(США) подає історичний екскурс про зародження протестантського руху на Волині: « Початок євангельсько-баптистських течій на Волині і Поліссі тісно пов'язаний з духовним пробудженням на півдні України. Коли брат І.Рябошапка дізнався про те, що на Волині в с.Тудорів і Синів є віруючі, котрі пізнали слово Боже через німецьких колоністів, які жили на Волині, він поїхав туди і утвердив їх в пізнанні Божої істини, і згідно їх віри, хрестив у 1873р. У 1920р. Волинь була віддана Польщі і коли там було організовано

Слов'янський баптистський союз, багато українських баптистських общин увійшло до його складу»[2, 928-929]

Ще одна протестантська община – адвентистів сьомого дня утворилася під Луцьком в 1890р. Її членами стали німецькі колоністи, а керівником – К.Рейвен, емігрант з Таврійської губернії, який побував у США і повернувся як послідовник ідеї швидкого пришествя Христа. Окрім того, після утворення у 1922р. Союзу адвентистів сьомого дня в Польщі, який увійшов до Східноєвропейського дивізіону, у Луцьку розташувався центр Сланського поля. Адвентистські осередки наприкінці 19ст. існували у Горохові, Ковелі, Володимирі-Волинському[2, 807-808]

У 20-х -30х роках 20 століття на Волині поширювався п'ятидесятницький рух. Зокрема, в селищі Човниця Луцького району в 1929 році відбувся 1-й з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної Білорусії і Західної України. Згідно даних 1937року в українських етнічних землях нараховувалася така кількість п'ятидесятницьких громад: Камінь-Каширський округ – 3, Ковельський – 3, Любомильський – 2, Луцький – 4, Володимирський – 2.

На початку 30-х років 20 століття на Волині з'явилася група п'ятидесятників ще одного американського об'єднання – Церкви Божої, але вона за віровченням і культом майже не відрізнялася від Союзу общин християн віри євангельської. У 1932 році у селі Воскодавці Рівненського округу утворилася громада євангельських християн святих сіоністів(мурашківці), засновником якої був Іван Мурашко. Згадана організація діяла у віддалених районах Полісся та Волині [2, 816]

Отож, волиняни часто ставали adeptами протестантизму завдяки місіонерській діяльності німецьких колоністів, які проживали на Волині. Саме західний шлях є основним у поширенні протестантизму на теренах Волині. Ще у 16-17 століттях у Кракові, Любліні та деяких інших польських містах існували протестантські течії, ізавдяки контакту із згаданими осередками в культурній, соціальній і духовній площинах відбувалося проникнення нової віри у наш регіон. Зрештою, пропагандистами модернізованого вчення ставали основоположники сект(як у мурашківців), котрі, побувавши у США – традиційному світовому центрі пізнього протестантизму, апробували новації на Волині. Така у загальних рисах історія протестантизму на Волині.

Нині протестанти займають вагоме місце у структурі релігійних конфесій у Волинській області. На початку 21 століття у нашому регіоні нараховувалося понад 22 тисячі adeptів цієї християнської течії. Це зумовлено, певним чином і лібералізацією суспільного життя, і занепаду офіційної ідеології та зневіри людей в комуністичних ідеалах.

Значний резонанс у 1988р. серед віруючих Волині мало водне хрещення, проведене громадою християн віри Євангельської міста Луцька наприкінці липня біля села Рованці Луцького району. Це був один із перших, дозволених владою, протестантських масових місійних заходів в області, проведений за участю кількох тисяч віруючих. Він засвідчив про поступову нормалізацію стосунків органів влади з протестантськими релігійними організаціями. Протягом 1988-1989років водне хрещення лише у 86 зареєстрованих громадах євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників прийняло понад 680 осіб, переважно молодь.

При обласній пресвітерській раді об'єднань ХВС розпочала активну роботу місія «Голос надія». Реєструвалися нові протестантські громади.

У грудні 1993р. розпочала роботу книжкова фабрика «Християнське життя», організована євангельськими християнами –баптистами. Це підприємство друкувало протестантську літературу. Для проведення місіонерської та благодійницької роботи релігійні організації ХВС, СХБ, адвентистів і єговистів отримали у 1994р. 27 вантажів гуманітарної допомоги. Помітною подією стало відкриття у 1998р. молитовного будинку адвентистів у Луцьку на Володимирській вулиці. 28 липня 1998р. Біблійний інститут відкрито у Нововолинську. У ньому на той час займалося 40 слухачів. 10 липня 1999р. у Луцьку християни-баптисти на стадіоні «Авангард» провели конгрес «Ісус Христос учора, сьогодні і навіки той самий». Вийшли із ізоляції і Свідки Єгови.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що протестантизм на Волині в системі новітніх суспільно-політичних, ідеологічних, світоглядних і культурних координат відчуває свій ренесанс і його резервні можливості і в Україні, і на Волині мають перспективу.

1. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. – К., 1997

2. *Волинь на зламі: історія краю (1989-2001)*. – Луцьк. - 2001

3. Геллей Г. *Біблійний довідник*. – Торонто, 1985

4. Дмитриев М.В. *Православие и Реформация: Реформационное движение в восточно-славянских землях Речи Посполитой во второй половине 16 века*. – М., 1990

5. Любащенко В. І. *Історія протестантизму в Україні*. – Львів, 1995

6. Любащенко В. І. *Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах*. – К., 1998

7. Соловьев Э.Ю. *Непобежденный еретик. Мартин Лютер и его время*. – М., 1984

Олена БІРЮЛІНА (Луцьк)

ЛУЦЬКИЙ КАФЕДРАЛЬНИЙ МАСТОК ПОЛОНКА ЯК МАРКЕР РАНЬОГО ЕТАПУ УТВОРЕННЯ ЛУЦЬКОЇ ЄПІСКОПІЇ

Час, обставини виникнення і організаційне оформлення окремої єпархії в Луцьку слід віднести до найменш вивчених. Такий стан досліджень пояснюється браком відповідних джерел.

Одним з перших, хто пропонував ранню дату заснування єпархії в Луцьку, був відомий український історик Михайло Грушевський. Попри відсутність прямих доказів він вказав на можливість її утворення уже в часи Ярослава Ізяславича († 1180), луцького князя (1154 – 1180), або його синів [7; 385]. Вчений вважав, що підставою для такого висновку могло бути виокремлення на середину XII ст. Луцького князівства, як наслідок поділу Волині на Володимирську і Луцьку землі. Й відтак Луцьк як новий центр князівської влади мав перетворитись на осередок влади церковної. Однак політична ситуація на Русі не сприяла цьому фактору: волинська земля з кількома центрами розглядалась як трамплін наступу на столицю і на тривалий час стала ареною запеклої боротьби, що її вели між собою різні покоління нащадків Володимира Мономаха. Брало в цьому участь і рідні Ярослава – його брат Всеволод, сини Інгвар, Мстислав та Ізяслав, які після його смерті розділили Східну Волинь між собою [17; 44, 45]. У таких обставинах існування єпархії в Луцьку, якщо і задумувалось, не могло бути стабільним. Мабуть тому перша літописна згадка про вже існуючу Луцьку єпископію сягає 1288 р., останнього року життя кн. Володимира Васильковича [16; 926].

Все ж є фактори, які вказують на можливість встановлення окремої Луцької єпархії у другій половині XII ст. Як висновується із новітніх археологічних досліджень фундаментів луцької замкової церкви Іоана Богослова, вона була змурована у 70-х рр. XII ст., тобто у часі, який припадає на князування Ярослава Ізяславича [17; 45]. Зведення цього храму в центрі Луцького дитинця – зосередженні князівської влади

окремого князівства, можна пояснити спробою її сакралізації.

Якби у другій половині XII ст. могло йтися про спробу організаційного облаштування в Луцьку окремої єпископії, то нову церковну структуру слід було б наділити земельною нерухомістю.

Пропонована розвідка про один із давніх маєтків Луцької єпископії – прилуцьке село Полонку, тепер Луцького району – має намір акцентувати проблему раннього етапу утворення Луцької єпархії.

Як володіння Луцької єпископії Полонка згадана в зізнанні королівського коморника від 16 грудня 1585 р. про пограбування ризниці луцького собору Іоана Богослова. У крадіжці звинувачувались невістка покійного владики Іони Борзобогатого з синами, які взяли з ризничої скрині «*всс привилья перших господарей хрестияньских, королей полских, и великих к[н]язей литовских, и русских, и иных к[ня]зей, панов фундушы на церкви и на вси имена до тоє церкви соборное належачие ... меновите взяли: привилей головный великого князя Любарта ... привилей на Хорлупъ великого кн[я]зя Швитригаила, привилей на церковь мурованую светое Катерины, привилей на церковь мурованую светого Якова, привилей на Полоную, Олешов Островок* [підкреслення по тексту тут і далі наше – авт.], *привилей на Медковъ, привилей на Хрылево, привилей на Ставок под мелницею, привилей на имена подострозские, привилей на Колчинъ, привилей на село Ключи*» [11; 931]. Годі надіятись, що коморник, який був поінформований про покражу з усних свідчень, подав черговість привілеїв у якійсь хронологічній послідовності. Однак видно, що привілеї на *Полоную і Олешов Островок* (острів землі біля сусіднього Голешова – авт.) відкриває перелік привілеїв на кафедральні маєтки. Відсутність імені донатора в маєткових привілеях може свідчити про їх давність. Але це малоімовірно. Швидше за все на час скоєння злочину привілеї уже існували у формі котрогось підтвердження, в якому ім'я донатора через значну віддаленість дарування було втрачене, або не конкретизоване.

За нашим спостереженням, вперше про полонківську землю як власність Церкви згадано у не датованому привілеї Свидригайла († 1452 р.) [2; 181–182]. У документі йде мова про те, що духовенство луцьких Успенського (Пречистенського) та Василівського монастирів просило князя підтвердити раніше даровані угіддя і маєтки. Ченці пояснювали прохання нищенням старих привілеїв внаслідок «татарської війни». Обіпершись на місцеві свідчення Свидригайло підтвердив Пречистенському монастирю «звечисті маєтності», зокрема, – «сільце Рованці за рікою Стиром, ґрунти на Гнідаві і Полоні» [2; 181].

Окрім того, у привілеї Свидригайло вказав на фундаторів обох монастирів: «князі предки наші – Мстислав Володимирович Мономахович і Василько Романович» [2; 181]. На перший погляд під Мстиславом Володимировичем Мономаховичем можна вбачати сина Володимира Мономаха (1054–1125) – великого князя київського Мстислава-Гаральда (1076–1132). Однак цей князь ніколи не правив на Волині. На нашу думку «Мстислав Володимирович Мономахович» це князь Мстислав Ізяславич († 1170), який походив з так званої волинської гілки Мономаховичів і Володимирові Мономаху доводився правнуком. Такий висновок можна підтвердити інформацією з іншого «луцького» документа, в якому фігуранти спираються про «меновий лист» близько 1526 р., за яким «дворище Демяново» обмінювалось луцько-острозьким єпископом Кирилом на «дворище» Коршовець кн. Федора Михайловича Чорторийського, і в якому є вказівка на те, що Дем'янівське дворище свого часу було надане луцькій Дмитрівській церкві «великим князем Мстиславом» [3; 356–358]. «Великим» укладачі джерела XVI ст. вважали князя, який свого часу обіймав головний київський стіл. Луцький і володимирський князь Мстислав Ізяславич сидів у Києві між 1167–1170 рр.

Як відомо Мстислав Ізяславич близько 1160 р. збудував храм на честь Богородиці у Володимирі (Волинському). Йому також слід приписати фундування в Луцьку Пречистенського (Успіння Богородиці) монастиря, про що і свідчить цитований вище привілеї Свидригайла. Богородичний монастир в Луцьку з дерев'яним храмом Успіння Богородиці на Святій горі проіснував щонайменше до кінця XVII ст. [5; 36] (на жаль, не досліджений археологічно). Схоже, він з'явився раніше, ніж мурований «Мстиславів» храм у Володимирі, тобто між 1154 і 1156 рр., у так званий «луцький» період Мстислава. Не можна виключати, що у заходах по створенню християнської інституції на Святій горі брав участь ще батько Мстислава – Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич (бл. 1096–1154), або брати останнього – Святополк та Володимир, які сиділи в Луцьку з руки Ізяслава. Так чи інакше, саме Мстиславі Ізяславичу документ часів Свидригайла приписує надання фундушу найстарішому луцькому монастирю.

У XVII ст. джерела фіксують Пречистенський монастир як резиденцію луцького єпископа Афанасія (кн. Пузину) [8; 692]. До власності цього монастиря, як показано вище, від XII ст. належали полонківські ґрунти. Як продемонструємо далі, селом Полонкою володіли луцькі єпископи. З цього можна зробити припущення, що як монастир, так і Полонка з угіддями первісно належали до власності єпарха в Луцьку, тобто були першими наданнями Луцькій єпископії.

Як власність луцького владика Полонка згадується в джерелах уже на початку XVI ст. Найраніша пряма згадка про це є у недатованому листі польського короля Олександра († 1506 р.), яким той упорядковував систему митного збору на Волині. Там сказано: «Їдучи до Перемиля, в Полоній, яка належить владіці луцькому, по грошу беруть» [14, 161; 18, 66]. Тобто, купці, які їхали гостинцем з Луцька до Перемиля в Полонці сплачували митний збір в 1 грош. Цей побор збирався на користь луцького владика.

Маєтності Луцької єпископії, серед яких значився і Пречистенський монастир, ретельно проінспектовані у 1607 р., під час передачі кафедри номінованому луцькому владіці Остафію Сло-Малинському [9; 41–66].

В описі маєтків Луцької єпископії 1607 р. вказано, що в Полонці кафедрі належить двір та 8 сімейств підданих [9; 58–59]. Полонківські поля, які розташовувались «за Валом, їдучи до Полонної Великої» належали до луцького монастиря Пречистої [9; 50]. Згадана у документі Полонна Велика (тепер у складі с. Гірка–Полонка Луцького р-ну) лежала при Львівській дорозі і належала одній з волинських родин [15; 175]. Монастирські полонківські поля починались за межовим знаком – «валом», залишки якого збереглись до цього дня.

У 1629 р., під час збирання подимного податку, поборці записали, що Полонка в числі інших маєтків належить луцькому єпископу [4; 32]. Того року орендарем 19 полонківських осель був шляхтич Криштоф Шимкович Шклінський, а 2 оселі перебували у тимчасовому володінні Яна Путошинського. З цього документу можна зробити висновок, що в селі на той час існувало більше 20-ти заселених підданими осель.

Найпізніший опублікований документ, у якому підтверджується, що Полонка належить Церкві, датується 1695 роком. Того року до обов'язків луцького єпископа приступив волинський шляхтич Дмитро Жабокрицький, висвячений на Діонісія. Разом з церковною посадою він отримав дозвіл на розпорядження церковним майном. У документі 1695 р. наводиться повний перелік кафедральних сіл, серед яких і Полонка [13; 72].

Підкріпити версію про Полонку як найдавніше надання новостворюваній у XII ст. Луцькій єпархії можна, з'ясувавши її раннє віднотування у писемних джерелах.

На наш погляд, вперше Полонка згадана на сторінках Літопису Руського. Під 1150 р. в Іпатіївському зведенні детально описана облога Луцька військами коаліції кн. Юрія Довгорукого. Саме тоді розпочиналась активна фаза міжусобної війни за волинські землі нащадків Володимира Мономаха: партії волинського кн. Ізяслава Мстиславича та коаліції північно-східних князів під проводом його дядька кн. Юрія Володимировича. [16; 270 – 271].

Того року в Луцьку з руки Ізяслава сидів його молодший брат Володимир. Облога «Луцька» військом владимиристо-суздальців розпочалась 8 лютого і тривала протягом шести тижнів, до 21 березня. Луцький «город», тобто укріплену ділянку, супротивники тримали в облозі біля трьох тижнів, протягом яких, як зазначає літописець, не давали змоги лучанам навіть води зачерпнути з річки Стир. [16; 271].

Описуючи події літописець опосередковано розповів про розташування сил. Завчасно повідомив про прибуття союзника Юрія Довгорукого – князя Володимирка Володаревича із Галича, який розташувався з військом поблизу Шумська. Ізяслав перебував у Володимирі. Юрій з братом В'ячеславом підступили під Луцьк першими. Сини Юрія – Ростислав, Борис, Мстислав і Андрій (Боголюбський) виступали до Луцька з-під Дубна і «поидоша въ два пути» [16; 271]. Слід здогадуватись, частина війська підійшла до Луцька з півночі і зайняла позиції біля греблі через рукав Стиру – річку Глушець. Решта війська, зокрема основні сили Юрія Довгорукого, стояли біля південного боку острова Луцьк, здогадно в районі пригороднього села Гнідави.

Нарешті князь Ізяслав, знаючи, що його брат Володимир в Луцьку «изнемогающе ... с людьми своими в городс» [16; 271], зібрався з полком із Володимира, маючи намір піти на В'ячеслава і на Юрія битися. Як засвідчено розташуванням археологічно досліджених городищ XI – XII ст., давня дорога з Володимира до Луцька проходила правобіччям р. Луги-Свинорійки, далі – лівим берегом р. Коршівки (сучасна р. Черногузка), що поблизу с. Коршів впадала в р. Полонку, і продовжувалась лівобережжям цього допливу Стиру (тепер ця частина русла р. Полонки також зветься Черногузкою). Поблизу Луцька ця дорога мала вивести до Гнідави, від якої до острівного Луцька, як відомо за пізнішими джерелами, була зведена гребля. Саме біля Гнідави розташовувались війська Ізяславового супротивника Юрія Довгорукого.

У розпал подій на арену виступив галицький князь Володимирко Володарович, який покинув свої позиції поблизу Шумська і виступив на допомогу військам коаліції. Літописець повідомляє: «и в то время.

пойде Володимиръ из Галича полкы своими. и пришедъ ста. на Полонои. межи Володимиромъ и Луческомъ. и тако розъсха с.» [16; 271]. Далі розз'яснюється, з якою метою Володимирко підійшов і став на Полоній – «...того дсля межи ими ста хотя с оуладити. межи ими. тсмъ не лзс бы Изяславу поити на Вячеслава. и на Дюрзя. полку имъ дати.» [16; 271]. Таким чином, галицький князь фактом своєї присутності роз'єднав сили суперників з метою «уладити їх між собою», тобто не допустити бою між полками Изяслава і Юрія. Наступні події показали, що цей намір йому вдался.

Вислів «на Полонои» Леонід Махновець, сучасний видавець Літопису Руського за Іпатіївським списком протрактував як згадку про річку Полонку. Очевидно така позиція перекладача мала пояснити, що якщо біля географічної назви ужито прийменник «на», то йдеться швидше про ріку, але не про населений пункт. Однак, такій думці можна заперечити. На сторінках літопису є й інші приклади, коли біля назви села ужито прийменник «на». Наприклад, у тому місці літопису, який оповідає про прихід на Волинь татарського воєводи Бурундая у 1261 р. Не дійшовши до міста Володимира, Бурундай став «на Житані» [13; 421]. Згадане тут село Житані існує біля м. Володимира-Волинського до наших днів. Вірогідно, прийменник «на» застосовувався літописцем біля назв сіл, які входили до городської волості. Такої думки дотримувався Михайло Грушевський, який вважав поселення Житані «підгороднім» селом міста Володимира [7; 376]. За подібним принципом документальні джерела пізнішого часу ознакують приміські села Луцька: на Яровиці, на Красному, на Гнідаві. Саме так сучасні лучани називають райони Луцька, іменовані в пам'ять про колишні приміські села.

Щоб остаточно впевнитись, про що згадується на сторінках літопису – топонім Полонку, чи гідронім Полонку, слід реконструювати, якою дорогою підходив до «Полонои» галицький князь Володимирко. Тобто, чи траєкторія дороги, якою рухався галицький князь до Луцька, могла лежати через село Полонку?

За літописом знаємо, князь Володимирко виступав до Луцька з-під Шумська. Далі його шлях мав би пройти через Кременець. Звідси він повинен був пролягти до давньоруського Перемиля (тепер село Горохівського р-ну). Ця дорога добре реконструюється за джерелами середини XVI ст. і відома як «Татарський шлях» [1; 104]. В Перемилі чи близько нього Володимирко перейшов Стир.

За пізнішими документами відомо, що від Перемиля до Луцька лівим берегом Стиру проходив торговий гостинець по лінії таких сіл: Перемиль – Пілганів (тепер с. Промінь Луцького р-ну) – Полонка [6; 114]. У селі Полонка через річку Полонку був міст. Перейшовши його, військо Володимирика опинялось у такій диспозиції: північніше, біля Гнідави, стояли полки Юрія Довгорукого, а із заходу, від міста Володимира, мали підійти полки Изяслава Мстиславича. Саме таке розташування галицького війська дозволяло не допустити зіткнення супротивників, за висловом літописця – «розъсха с».

Таким чином, з реконструкції подій весною 1150 р. біля Луцька стає зрозуміло, що віднотована літописом «Полоная» є прилуцьким селом Полонка. Не заперечують такому висновку проведені на околицях Полонки розвідкові археологічні дослідження [12; 236 – 237]. Щоправда, розкопки ще не сягли центральної садиби сучасного села, яка й досі розміщена обабіч мостової переправи.

1. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.* – Т.І. – Вильно, 1867. – 127 с.

2. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.* – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. *Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481 – 1596)* /Под ред. Н.Д. Иванничева. – 641 с.

3. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.* – К., 1907. – Ч.8. – Т.4. – 451 с.

4. Баранович О. *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* – К., 1930. – Ч.І: *Волинське воєводство.* – 155 с.

5. Бірюліна О. *Реєстр духовних осіб Луцького братського пом'яника //Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27 – 28 листопада 2000 року.* – Луцьк, 2000. – С. 34 – 38.

6. Бірюліна О. *У пошуках сакральної пам'ятки: топографічний та людський простір чудотворної ікони Богородиці з Пілганова //Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 19. Матеріали XIX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24 – 25 жовтня 2012 р.* – Луцьк, 2012. – С. 113 – 118.

7. Грушевський М. *Історія України-Руси* /В 11 т., 12 кн. – Т. 2: XI – XIII вік. – К., 1992. – 633 с.

8. Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.).* – К., 2008. – 882 с.

9. Каманин И. *Состояние церквей г. Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 году //Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* – Вып. 2. – К., 1916. – С. 41 – 66.

10. *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369 – 1899 / Упоряд. Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомуцька. – К., 1971. – 184 с.*
11. *Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. – 1284 с.*
12. *Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: [навчальний посібник]. – Луцьк, 2010. – 280 с.*
13. *Літопис Руський / Пер. з давньоруського Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич (далі – Літопис Руський). – К., 1989. – XVI + 591 с.*
14. *Литовська метрика, книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В.Кравченко. – К., 2005. – 598 с.*
15. *Памятники, изданные Временною коммисиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – С. 175.*
16. *Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.*
17. *Терський С.В. Лучеськ X – XV ст.: Монографія. – Львів, 2006. – 252 с.*
18. *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археогр. Комісія та ін.; Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко; Редкол.: М.Ф.Котляр (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 404 с.*

Світлана ВАСИЛЕВСЬКА, Ангеліна ВИГОДНІК (Луцьк)

ХОЛМСЬКИЙ ЧУДОТВОРНИЙ ОБРАЗ БОГОРОДИЦІ У МУЗЕЇ ВОЛИНСЬКОЇ ІКОНИ

Історія кожної ікони особлива, але разом з тим у кожній іконі присутня благодать Божа, яка впливає на людей через посередництво святого, який зображений на ній. Серед віруючих завжди особливо шанувалася Богоматір, як найближча до людей і найвідкритіша для молитви. На честь ікон Божої Матері побудовано багато храмів і престолів. У багатьох церквах перебували чудотворні ікони, до яких йшли паломники, поклоняючись і розносячи відомості про чудотворний образ. На Волині впродовж віків особливо шанувалися Зимненська, Почаївська, Загорівська, Загаєцька, Тростянецька, Бучинська та інші чудотворні ікони Богородиці.

На зламі тисячоліть, 2000 року, у Луцьку явилася Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Ще у XVII ст. уніатський єпископ Яків Суша книгу присвячену Чудотворній Холмській іконі Богородиці назвав «Фенікс» і це стало пророчим визначенням на всю її історію, тому що час прославлення змінювали часи поневірянь, але образ жив і чудесно воскресав після, здавалось би, забуття. Ікона постала через більш як п'ятдесят років невідомості, таємничості, здогадок. Музей волинської ікони став місцем перебування християнської святині, унікальної пам'ятки візантійського іконопису XI ст.

Першим з музейних працівників, хто побачив ікону у листопаді 1996 р. був художник-реставратор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Квасюк, якому випала почесна і нелегка місія її реставрації і повернення до людей у XXI ст. Весь той час, поки велася реставрація ікони як приватної речі в умовах суворої секретності, Анатолій Квасюк переконував Надію Гаврилівну Горлицьку, що необхідно передати ікону до музею, де вона буде надійно збережена і достойно пошанована. Намагання віддати ікону до храму не увінчалися успіхом, розмови про віднайдення святині поширювалися, у пресі з'явилися статті про повернення святині. Склалася умови для відкриття великої таємниці родини священника Гавриїла Коробчука, яку оберігали більше п'ятдесяти років.

15 вересня 2000 р. був підписаний договір про передання, за яким Горлицька Надія Гаврилівна «передає безкоштовно у довічну власність Волинському краєзнавчому музею – ікону Холмської Богородиці», а директор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Силюк зобов'язується за умовами договору, що «музей зберігає, експонує в своєму приміщенні та забезпечує її охорону, а також наукове дослідження і реставрацію»; «ікона зберігається лише у м.Луцьку»; «музей здійснює тимчасову видачу ікони для використання та задоволення релігійних потреб»; «музей не має права вивозити ікону за кордон та експонувати її за межами України». Подія підписання договору відбувалася у приміщенні Волинської облдержадміністрації у присутності представників влади, юристів, науковців, реставраторів, журналістів, представників товариства «Холмщина». Цього ж дня ікона була записана до книги вступу Волинського краєзнавчого музею і їй був присвоєний інвентарний номер «ВКМ І-453/КВ-77792».

19 вересня ікона була виставлена у залі Музею волинської ікони і сотні людей, учасників Четвертого Всесвітнього конгресу холмшчаків мали можливість прикласти до святині. Ікона була поміщена у спеціальний кіот, який був спроектований і виготовлений стараннями членів товариства «Холмщина».

Перша експертна довідка від 12 вересня 2000 р. була складена завідувачем реставраційною майстернею Волинського краєзнавчого музею Анатолієм Квасюком, художником-реставратором і мистецтвознавцем Оленою Романюк, старшим викладачем кафедри культурології Волинського державного університету Оксаною Ременякою. У ній давалися історична довідка, детальний опис, стан збереження ікони. У висновках було записано: «візуальне обстеження ікони та порівняльний аналіз на основі існуючих датованих пам'яток доводить, що ікону можна віднести до періоду Київської Русі. Золоті прикраси, що залишилися на іконі, за аналогією можна віднести до золотих виробів з перегородчастою емаллю періоду Візантії та Київської Русі IX-XIIст.». 18 вересня образ мали можливість оглянути дослідники сакрального мистецтва: доцент Львівського державного університету ім.І.Франка, кандидат історичних наук Володимир Александрович зазначив, що дана ікона «є пам'яткою візантійського малярства ілюзіоністичного стилю в наслідуванні пізньоантичної традиції» і датував її не пізніше, як XIIст.; завідувач художнім відділом Рівненського краєзнавчого музею Віктор Луц вказав на «певні аналоги для порівняння з Вишгородською-Володимирською Богородицею» і датував ікону кінцем XI – початком XIIст.

У жовтні 2000 р. на запрошення Волинської облдержадміністрації та Волинського краєзнавчого музею прибула представницька комісія з Києва на чолі з дійсним членом Академії мистецтв України, доктором мистецтвознавства Людмилою Міляєвою. До комісії увійшли провідні спеціалісти в галузі дослідження іконопису з Національного науково-дослідницького реставраційного центру України (ННДРЦУ), Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА) та Національного художнього музею України (НХУ). У експертній довідці від 17 жовтня записано: «Є підстави вважати цю ікону дійсно автентичною. Це підтверджують і вотуми XII-XIII ст. Зображення Богоматері і дитини збереглося орієнтовно більше, ніж на 50 відсотків. ... Отже, вказана ікона є унікальним твором давньоруського мистецтва і має першорядне значення не лише для української, а і для світової культури».

За результатами проведених досліджень у 2002-2003 рр. Володимир Цитович датує Холмську Чудотворну ікону Богородиці другою половиною XI ст. Датування ікони підтверджене авторитетною думкою спеціалістів Державного історико-культурного заповідника-музею «Московський Кремль» Лідії Іванової та Анни Яковлевої, які безпосередньо працювали над атрибутуванням пам'ятки спільно з реставратором Анатолієм Квасюком. Автор фундаментальних праць з історії Богородичних ікон, відома дослідниця візантійського іконопису Ольга Етінгоф із Третьяковської картинної галереї датує ікону першою третьою XIII ст.

У листопаді 2000 р. на VII міжнародній науковій конференції з питань волинського іконопису ікони було вперше введено до наукового обігу і представлено широкому колу науковців з України, Росії, Білорусі, Польщі. У щорічних наукових збірниках конференцій друкуються документи і матеріали з історії та реставрації ікони, спогади холмщаків. У 2010 р. Волинський краєзнавчий музей видав спеціальний збірник, у який увійшли всі раніше опубліковані матеріали науковців, реставраторів з України і Польщі, спогади Надії Горлицької, Миколи Онуфрійчука та ін.

З передачею Холмської Чудотворної ікони Богородиці до музею розпочався новий етап її дослідження та реставрації. Були зроблені перші дослідження ікони у рентгенівських променях, взяті проби фарбового шару, левкасу та деревини для фізико-хімічних досліджень. Після зйомки зворотної сторони ікони в інфрачервоному спектрі випромінювання вдалося розшифрувати напис грецькими буквами, який досі не прочитувався у звичному світлі: «ΚΥΠΑΡΙΣΕ/ сиреч понаш (ему)/ ЦИПРИСЪ». Три золоті і одна срібна давньоруські пластини XII – XIII ст., які оздоблюють ікону, були відреставровані Віктором Голубом, завідділом реставрації скульптури та творів декоративно-ужиткового мистецтва ННДРЦУ. Анатолієм Квасюком проведений комплекс реставраційних робіт, який включав: зняття пізніших різночасових нашарувань шпатлівки і забруднень, дезінфекцію та укріплення левкасу і фарбового шару, монтаж золотих пластин.

Цікаві дослідження Холмської Чудотворної ікони Богородиці провів у серпні 2004 р. Ігор Кордунов, член Української Асоціації біолокації з м.Луцька. Дослідження проводилися біолокаційним методом з допомогою біолокаційної рамки по певній програмі досліджень. Біолокаційний метод базується на аналізі відхилень рамки в руках оператора над певним місцем чи предметом, інформаційний (біоенергетичний) рівень яких відрізняється від фонового інформаційного рівня в даному місці (або від рівня поля в оператора). Досліджувалися біофізичні параметри ікон у експозиції і фондосховищах Музею волинської ікони, а також чудотворний образ. У висновках експерименту відзначається, що «рівень поля ікони у три рази вище рівня аналогічного людини. Віддаль фіксації поля – 60 сантиметрів. Моління людей в безпосередній близькості (до 80см) може справляти на певних людей в деякій мірі зцілюючий вплив — заспокоєння,

зменшення болей, можлива «самоліквідація» незначних «поробок» і біоенергетичних аномалій в організмі (в процесі молитви)».

Спочатку ікона зберігалася у виносному кіюті, який і сьогодні використовується для експонування ікони під час хресних ходів. Для збереження святині необхідні були належні умови. З 2003 р. чудотворний образ зберігається у вітрині фірми «Ротштайн» (Німеччина), яка була придбана за сприяння Міністерства культури України, Волинської облдержадміністрації, Волинського краєзнавчого музею. Монтаж конструкції провели спеціалісти фірми «Ганза» (м.Київ). У вітрині з куленепробивного скла встановлена сучасна система освітлення і контролю за температурно-вологісним режимом. У залі, де експонується Холмська ікона Богородиці, функціонує система відеонагляду, яка забезпечує надійну цілодобову охорону.

Традиція відвідин святих місць, пошанування чудотворних образів має багатовікову історію. Сьогодні віруючі різних конфесій можуть відкрито відвідувати храми, здійснювати церковні обряди, проявляти свою любов і шану християнським святиням.

Перше пошанування Холмської Чудотворної ікони Богородиці у Луцьку після її чудесного віднайдення відбулося 23 жовтня 2000 р. в день свята Всіх святих землі Волинської, коли 17 архієреїв Української православної церкви на чолі з Предстоятелем УПЦ, Митрополитом Київським і всієї України Володимиром склали подячний молебень і проспівали величальні пісні повернутому людям святому образу. У червні 2005 р. чудотворному образу поклонився Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет разом із кількома архієреями України. У лютому 2013 р. біля образу молився Архієпискуп Люблінської митрополії римо-католицької церкви Станіслав Будзік. У березні цього ж року схилив голову перед іконою і возніс молитву Глава Української Греко-Католицької Церкви, Верховний Архієпископ Києво-Галицький Блаженіший Святослав Шевчук.

Тут побували паломники з України, Польщі, США, Росії, Словачії, Чехії, Греції, Канади, Парагваю, Аргентини, Бразилії. Вони прибували разом із священнослужителями, які відправляли богослужіння і здійснювали обряди миропомазання.

Багато разів за тисячолітню історію ікони, на свято Різдва Пресвятої Богородиці, що є днем славлення Холмської Чудотворної ікони Богородиці, у Холмі проходили велелюдні хресні ходи до ікони, коли вулицями міста проносили ікону. Відколи ікона знаходиться у Луцьку, ця традиція відроджена. Це єдиний приклад у новітній музейній історії, коли до музею йдуть паломники, щоб поклонитися святому образу. Першими, хто приходив до чудотворної ікони у день великого свята були члени товариства «Холмщина», українські переселенці, які перед тим, як поїхати на свою прадавню батьківщину приходили до музею під благословення свої святині. Починаючи з 2003 р. під керівництвом Митрополита Волинського і Луцького УПЦ Ніфонта до ікони йдуть віруючі Української православної церкви, а з 2004 р. таке ж урочисте дійство організують віруючі Української православної церкви Київського патріархату на чолі з Митрополитом Луцьким і Волинським Михаїлом. Тисячі волинян і гостей краю, серед яких багато дітей і молоді, прикладаються до святині і миропомазуються священнослужителями. Копії чудотворного образу, які проносяться вулицями міста від Свято-Покровської церкви і Свято-Троїцького собору віруючими до музею, прикладаються до оригіналу, набуваючи сили від першообразу. У 2009р. під час урочистого богослужіння реставратором Анатолієм Квасюком була передана часточка деревини Холмської Чудотворної ікони Богородиці, яка була вміщена у копію ікони. Копія буде знаходитися у храмі Холмської Чудотворної ікони Богородиці, який будується у Луцьку. У березні 2010 р. з благословення керуючого Люблінсько-Холмською єпархією Польської православної церкви Авеля за участю Митрополита Волинського і Луцького Ніфонта, паломників з Польщі і священників Волинської єпархії був відслужений молебень з акафістом перед святинею. У вересні 2010 р. Архієпископ Люблінський і Холмський Апель взяв безпосередню участь у традиційному хресному ході і пошанування святині. А вже у вересні 2012 р. Владика Апель прийшов до ікони із шістдесятьма паломниками з Холмщини.

Якщо перші пошанування ікони проходили у залі-каплиці музею, то з часом, враховуючи велику кількість віруючих і прагнучи створити сприятливі умови для відправи, музейні працівники дозволяють виносити ікону у спеціальному кіюті на ганок музею, де і проходить богослужіння. Ікону прикрашають квітами і рушником, який вишила Надія Гаврилівна Горлицька і подарувала музею. Особливого піднесення святкуванню надає прекрасний спів церковних хорів. За рішенням керуючих волинських єпархій, зібрані у цей день віруючими грошові пожертви передаються музею для потреб реставрації волинських святинь.

За час перебування чудотворного образу у музеї його побачили більше 200 тисяч людей з різних міст і сіл України, а також з Білорусі, Польщі, Молдови, Казахстану, Азербайджану, Німеччини, Росії, Литви, Естонії, Великобританії, Голландії, Швеції, Данії, Бельгії, Франції, Греції, Італії, Португалії, Канади, США, Таїланду, Кореї, Австралії, Мексики, Аргентини. Обов'язково, пройшовши залами музею, слухаючи

екскурсію чи самостійно оглядаючи експозицію, відвідувачі заходять у зал Холмської ікони Богородиці. Завжди розповідь екскурсовода викликає живий інтерес і щире захоплення прадавнім образом. Сильне враження справляє історія ікони і людей, причетних до її порятунку і збереження. Працівники музею, спостерігаючи за реакцією людей на побачене і почуте про ікону, відзначають їх різну поведінку: одні плачуть, інші стоять заворожені, але нікого ікона не залишає байдужим. Часто просять залишити їх наодинці з святиною, і тоді, стаючи на коліна, моляться до ікони. З великою шаную схиляють голови перед чудотворним образом християни: люди похилого віку і діти, люди різних професій і віросповідань, люди, наділені владою, і пересічні громадяни.

З 2007 р. у музеї діє постійна виставка «Ти не згасла, зоре ясна. Історія Холмської Чудотворної ікони Богородиці у фотографіях, листівках та документах», яка знайомить відвідувачів з історичними місцями перебування ікони і її пошанування у різний період. Оригінальні документи і фотографії розповідають про життєвий шлях священика Гавриїла Коробчука і його родини – людей, які долучилися до збереження чудотворного образу.

Прагнучи поширити інформацію про віднайдення, перебування і пошанування Холмської Чудотворної ікони Богородиці у Музеї волинської ікони серед широкого кола віруючих і пошанувачів сакрального мистецтва, музей разом із видавництвом «Ініціал» здійснив видання листівки з зображенням чудотворної ікони. На звороті листівки розміщена «Молитва Пресвятій Богородиці перед Чудотворною іконою Холмською». Переклад тексту молитви з церковнослов'янської на сучасну українську мову зробила Наталія Пушкар, головний хранитель Волинського краєзнавчого музею, з благословіння протоієрея Юрія Косаревича. За давнім християнським звичаєм, листівки прикладені до оригіналу ікони, і тому перебирають на себе частину чудодійної сили образу. Віруючі охоче купляють листівки і особисто для себе, і у подарунок, тим самим долучаючись до її популяризації і реставрації. До цього закликає напис на листівці: «Придбавши цю листівку, Ви прилучилися до справи збереження ікони». У музеї можна придбати книгу «Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття», у якій узагальнені відомі і невідомі факти з історії образу. Упорядник і автор тексту мистецтвознавець, художник-реставратор ВКМ – Олена Романюк. Тут опубліковані історичні матеріали та документи, а також вміщені унікальні поштові листівки та фотографії із приватних колекції та сімейних архівів, які доповнюють розповідь про святиню.

Віднедавна великим попитом користуються гравертони із зображенням Холмської Чудотворної ікони Богородиці – своєрідні відбитки ікони на металевій пластині, які можна придбати лише у Музеї волинської ікони. У музеї можна придбати також сучасні ікони з зображенням Богородиці Холмської, традиційно оздоблені золоченням та стразами.

Про чудотворну святиню, яка перебуває у музеї дізнається все більше і більше людей, і кожен по своєму хоче її принести у своє життя. Відрадно, що молоді люди, будучи справжніми патріотами, прагнучи до духовного зростання, нині приходять під благословення Холмської Чудотворної ікони Богородиці у день свого весілля.

Відомо, що ще у XVIIст. уніатський єпископ Яків Суша у книзі «Фенікс» описав більше семисот чудес, що сталися з людьми, які щиросеречно молилися до неї. І сьогодні до ікони відвідувачі приносять квіти, а потім розповідають працівникам музею, як святиня допомогла їм у вирішенні складної життєвої ситуації. У 2010 р. лучани Наталія Пушкар і Віктор Вербич повідали про те, як молитва до ікони сприяла їхньому оздоровленню.

Музей планує започаткувати «Книгу чудес ХХІ століття», де кожен бажаючий міг би розповісти про власні переживання і безпосередню допомогу чудотворного образу. Це було б продовженням славної традиції наших предків і своєрідним духовним заповітом прийдешнім поколінням.

Більш як тисячолітня історія християнства на волинських землях свідчить про одвічне прагнення народу до самовдосконалення через віру, дотримання прабатьківських традицій і пошанування християнських святинь. У Музеї волинської ікони Холмська Чудотворна ікона Богородиці буде завжди надійно збережена і відкрита для поклоніння.

Микола ПІВНИЦЬКИЙ, Микола ТОМЧУК (Луцьк)

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО

Місто Володимир-Волинський має більше ніж тисячолітню історію, багату історичну та архітектурну спадщину. Перша писемна згадка про нього належить до 988 року. За історичним значенням його можна

порівняти з Києвом, Краковом, Галичем, Луцьком, Львовом та іншими давніми містами. У Володимир-Волинському наявність архітектурних споруд національного рівня та археологічних пам'яток сприяла створенню у січні 2003 року історико-культурного заповідника "Стародавній Володимир". На території заповідника розташовано 6 пам'яток національного значення, та 19 – місцевого.

Історична, археологічна, архітектурна спадщина міста давно уже стала об'єктом уваги відомих дослідників, вчених і краєзнавців. Починаючи від 1988 року було проведено ряд історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвячені Володимир-Волинському. У конференціях брали участь дослідники з різних міст України, з Росії, Польщі, Білорусі.

Серед усіх пам'яток сакральної архітектури міста В.-Волинського найбільш відомий і ушлявлений – **Св'ято–Успенський кафедральний собор**, збудований князем Мстиславом у 1156 – 1160 рр. Він виконував функцію кафедрального собору Волинської єпископії і також роль «отчого храму» тобто храму - усипальниці, своєрідного пантеону руських князів. В храмі були поховані засновник храму князь Мстислав Ізяславович (1172 р.) перший володимирський єпископ Стефан, княгиня Олена - дружина Василька Романовича /1265 р./, сам Василько Романович (1271р., Володимир Василькович /1289 р./ та інші особи. [Див. далі додатки, фото авторів].

На думку першого дослідника храму – професора А. В. Прахова храм був заснований між 1167 і 1171 роками за розпорядженням князя Мстислава Ізяславовича. Радянський вчений П. А. Раппопорт, висловлює припущення, що храм був побудований між 1156 і 1160 роками. Незалежно від конкретних дат дослідники сходяться на тому, що засновником храму можна вважати князя Мстислава Ізяславовича, представника окремої династії Володимирських князів, який остаточно об'єднав Волинське князівство з центром у місті Володимирі.

Успенський собор та єпископський замочок вірогідно не були зруйновані під час татаро-монгольської навали 1241 року. Це твердження можна опосередковано довести тим, що у соборі продовжували відбуватися певні події: тут бездітний Володимир Василькович у 1281 р. зрікся престолу на користь племінника Мстислава Даниловича. Князь наділив Успенський собор багатими пожертвуваннями, що літописець назвав її такою багатою « яка ина не обрящеться во всей полунощни земли, от востока и до запада ». Тут через 8 років був похований Володимир Василькович. Успенський собор, виконуючи роль головного храму Володимирської єпископії, вже в давньоруський період був значним землевласником. Литовські князі, що прийшли на зміну давньоруським, також надавали йому нові пожертвування. Один з них – Любарт додав до маєтків єпископії село Сушично «с данью медового и грошового и со всею стратбою и землею ловною и пашною и Озеро Стобухов и с иными озерами и бобровыми гонями и со всеми доходи» - про це і записав у Євангелії собору. Свидригайло Ольгердович своєю грамотою від 1444 р. підтвердив право власності Володимирської кафедри на село Купичів. Такі підтвердження прав робилися і в подальшому.

В 1565 році біля єпископського замочку відбувся феодальний наїзд єпископа Феодосія Лазовського, що претендував на єпископію, котра юридично належала Івану Борзобагатому Красенському. Під час цієї грандіозної магнатської чвари Феодосій встановив гармати на королівському замку і почав обстрілювати противника на єпископському замочку. Феодосій захопив замочок тільки після шести штурмів.

За пропозицією відомого на той час покровителя православної церкви К. К. Острозького, що був у другій половині XVI ст. на початку XVII ст. старостою Володимира-Волинського, єпископський замочок і собор були відремонтовані. Володимирський єпископ за кошти зібрані з церковних маєтків - немалих феодальних володінь, як вказувалося вище, зобов'язався «...одно тую церковь соборную, муръ опалые, склепи, верх й вежицы, также и мур замочку єпископского муром оправить и побить», а на школу детям до науки поступили есмо избу мурованую в замочку, а другую избу деревянную бокаляром до мешканя... под замочком єпископским поступили и надали есмо домок, у котором теперь дети учивано, на шпиталь...». У цьому вигляді єпископський замочок був переданий подстаростою Федіром Загоровським уніатському єпископу Іпатію Потію разом з усіма земельними маєтками, юридичними правами і підвладними монастирями в 1593 році. Наступник Потія, Мороховський зробив з церковної школи, де вчили дітей « по – грецьку » і « по - словенську », уніатську школу за католицьким взірцем. Згодом ця школа управлялася василіанським орденом уніатської церкви, що в XVII - XVIII ст. відкрили тут поміж низших ступінів, новіціат вищу - школу для світської молоді. Після 1613 року єпископ Іоаким Мороховський укріпив свою резиденцію, кафедральне подвір'я кам'яними стінами і баштами і озброїв їх «стрільбою». За даними польських істориків укріплення і побудова єпископського замочку: проти татар відбулася між 1632 – 1655 роками, коли єпископом був Іосиф Баковецький. Він також побудував у соборі під

жертovníком з південної сторони склеп для поховання єпископів і каплицю у ньому. В 1683 році замочок згорів разом з багатьма будинками і церквами, королівським замком. Успенський собор також був ушкоджений - потріскалися стіни, купола ("верхні вежі"), через деякий час впали склепіння. Після пожежі єпископ Лев Зеленський розпорядився про відновлення храму і побудову при ньому дерев'яної дзвіниці. У візитному описі 1695 року вказувалося, що у храмі були один вівтар з престолом посередині, вівтар, згідно канонів православної церкви був відділений від нави іконостасом з іконою "Деїсус". У 1715 році собор знову погорів. На цей раз на його ремонт пожертвував єпископ Лев Кишка біля 20000 злотих. В 1753 році за вказівкою уніатського єпископа Теофіла Годабського в соборі була проведена капітальна перебудова. Відносно подробиць цієї перебудови А.В. Прахов в 1886 році оставив опис: «Северный и южный входы были заложены. Древние окна частью заложены, частью расширены и вообще изменены в отношении формы. Облицовка окон и дверей, карнизы и цоколь - все это носит резкую печать позднего ренессанса». В 1796 році уніатська єпископія була скасована. Архітектор Вейцлер зробив план єпископського замочку за станом на 1839 рік, це креслення точно показує план собору. В 1982 році А.А. Пескова пропонувала перевірити культурні нашірування території замочку керівництву експедиції і, можливо, в майбутньому експедиція буде проводити розкопки цієї частини міста - однієї з найбільш давніх.

Побудова Троїцького костьолу та монастиря домініканів пов'язана з широкою хвилею католицької експансії на Галицько-волинські землях, що відбувалася у XIV столітті. Вже в 1358 році знаходимо звістки про призначення Петра з ордену домініканів, потім Августина – єпископа з Зальцбургу на місце Володимир-Волинського римо-католицького єпископа. Ян з Чарнкова подає відомості про розпочату будову кафедрального римо-католицького костьолу у Володимир-Волинському за розпорядженням Казимира III, що будував тут також свою фортецю, В подальшому єпископат існував і на протязі XIV - поч. XVст., але можливо, це були номінальні посади. В 1485 році, наприклад, римо-католицьким єпископом був призначений домініканець Григорій. Його наступники перенесли римо-католицьку єпископію у Луцьк, столицю Волинських земель. Першим римо-католицьким монастирем у Володимир-Волинському був монастир і костьол св. Трійці ордену домініканів. Фундацію зробив король Олександр Ягелон в 1497 році. Всі юридичні права монастир отримував поступово, на протязі свого існування. Перший привілей від 1538 року був виданий королем Олександром у Кракові. Цей привілей був підтверджений королем Сигізмундом у Любліні, наступне підтвердження своїх прав монастир дістав від Сигізмунда Августа у 1561 році.

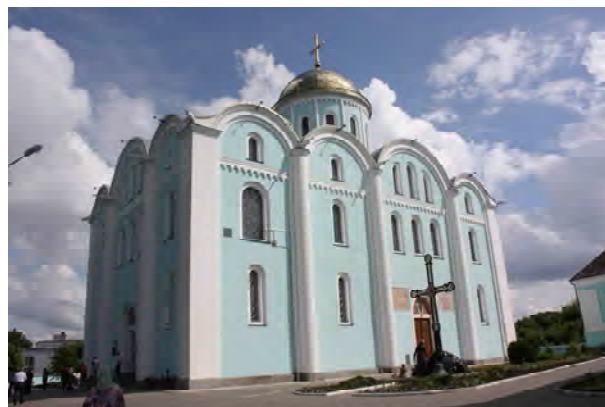
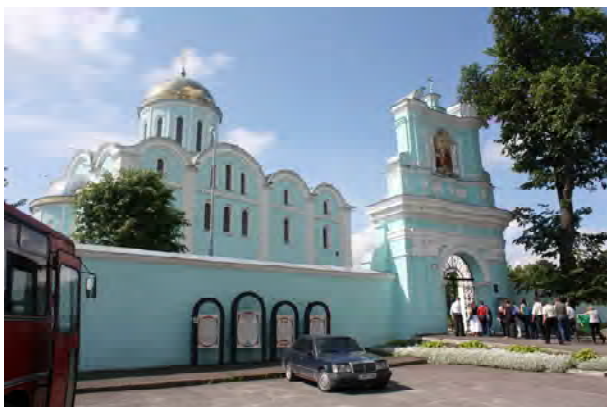
Напевно монастир не був багатий у порівнянні до інших римо-католицьких монастирів – при наданні йому привілея у 1625 році на корчму вказується його "убогість". Матеріалів про монастир дуже мало. Опосередковано будинок Троїцького костьолу згадується в окремих історичних документах про Володимир-Волинський, наприклад, в Універсалі гетьмана Петрицького про передбачення нападу татар на місто. Для скорішого поширення цього універсалу виписки з нього були прибиті до дверей домініканського костьолу, що знаходився у центрі міста, на ратуші, на дверях замку.

Костьол Іоакіма і Анни та капуцинський монастир. За статутом ордену капуцинів проповідував суворі правила мовчазності і до-держуючись цих правил, керівництво ордену друкувало дуже мало матеріалів про свою діяльність у пресі. Фундація монастиря капуцинів відбулася майже одночасно з фундацією нового мурованого костьолу Іоакіма і Анни – у 1751 році /костьол - у 1752 році. Кошти пожертвував римо-католицький священник каменецький Адам Война Оранський - він же фундував і костьол Іоакіма і Анни. Очевидно з самого початку існування цих двох різних культових установ, що належали провінціальному капі-тулі ордену капуцинів і римо-католицької парафії міста, існувала домовленість про спільне користування новим костьолом капуцинами і парафіальним духівництвом. Капуцинам належали два бічні вівтарі у костьолі, що були зроблені (або оздоблені) на кошти ордену.

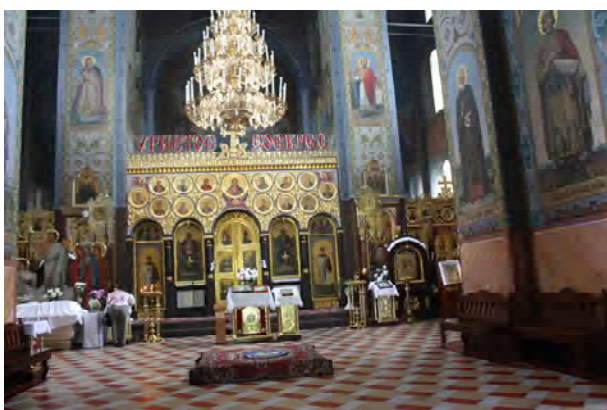
Перший костьол Іоакіма і Анни, побудований у 1554 році з дерева; був заснований княгинею Анною Збараською. Юридично костьол належав римокатолицькій парафії міста. Відомий дослідник Волині Якуб Гофман вказує, що цей дерев'яний костьол був перебудований у 1736 році.

Христороздественський монастир Неподалік від Фарної площі, де вже стояли костьол Якіма і Анни і старенький дерев'яний фарний костьол, на підвищеному рельєфі місцевості була зведена монументальна споруда костьолу Єзуїтів "Серце Ісуса".

Історія єзуїтського монастиря у Володимирі-Волинському починається у першій половині XVIII ст. З 1718 році Ядвіга з Санчків Загоровська фундує місію єзуїтів у місті. Ім'я проєктанта костьолу наводять польські історики архітектури – це архітектор ордену єзуїтів Міхал Радзімінський, проєкт від школи Гваріно Гваріні. Їм була виділена юридика. Єзуїти мали намір побудувати у місті свої школи, але

Успенський собор «Мстиславів Храм»

*Успенський собор «Мстиславів Храм»
(внутрішній вигляд)*

Василівська церква 14-15 ст.

Миколаївська церква.

Костел Іоакима і Анни.

їм це не вдалося тому, що василіанський орден за привілеєм Августа III мав виключне право на утриманням для світської молоді у Володимир – Волинському.

В 1718 році у Володимир-Волинській місії єзуїтів було лише 2 ченці, що відправляли службу у парафіальному костюлі. В 1749 році єзуїтська місія отримала нову фундацію від волинського ловчого / урядовця/ Степана Чацького у розмірі 22.796 злотих. У 1755 році слонімський староста Гнат Садовський з дружиною фундує місійний єзуїтський костюл.

Костюл будувався протягом п'ятнадцяти років. У 1761 році єзуїтам надійшла ще одна фундація на викінчення споруди. З 1766 році він ще стояв недобудований. С. Заленський вказує, що не була викінчена частина склепіння костюлу і одна вежа. В 1770 році будівля, імовірно, була викінчена і костюл був освячений під титулом “Серце Ісуса”, звичним для єзуїтського ордену. В 1762 році, вже після побудови основних частин костюлу, місія єзуїтів набрала статус монастиря. Монастир очолював ксьондз Антоній Малецький; на його пожертвування був побудований монастирський будинок. В 1773 році орден єзуїтів був скасований буллою папи Климента IX, заклади ордену закриті на території Польщі і Росії.

З 1783 році Комісія Народної Освіти передала права на костюл василіанському ордену, шкільні приміщення якого зруйнувалися від пожежі. В 1784 році василіани отримали дозвіл зайняти монастирські будинки єзуїтів. Після тривалих су-перечок з Садовською, що рахувала будівлі єзуїтів своєю власністю, у 1786 році василіани отримали урядове підтвердження своїх прав і увійшли в права власників костюлу і монастиря. Монастир і костюл стали називатися Христорождественськими.

В 1833 році будинки монастиря були пошкоджені великою пожежею. В 1840 році василіанський орден був повернений у православ'я, монастир став православним чоловічим 3-його класним за штатним розкладом. 14 грудня 1921 року монастир і церква були передані за рішенням польського уряду римо-католицької єпархії.

В 1941-1945 рр. була пошкоджена вибухами бомби північна захристія костюлу і пресвітерія. Після другої світової війни костюл був взятий під охорону як пам'ятка архітектури. Від монастиря лишилася частина, що примикала до пресвітерії костюлу. На місці монастиря побудована середня школа.

Миколаївська церква була побудована у 80-х роках XVIII ст. Первісне призначення пам'ятки - уніатська каплиця під титулом Іосафата Кунцевича. У Володимир-Волинському в той час поживалася будівельна діяльність римо-католицької і уніатської церкви, що намагалися підпорядкувати духовне життя українського населення міста Ватікану і католицьким феодалам. Каплиця Іосафата була побудована на кошти уніатського єпископа Парфїрія Скарбки Важинського, протоархімандрата місцевих засиліан. За первісним призначенням споруда функціонувала 15 років - до 1795 року, коли Володимир в складі Західної Волині був з'єднаний з Російською імперією. Приміщення каплиці складалося, напевно, спочатку з двох частин - нави та апсиди, ризниця з північного боку була добудована, можливо, після передачі каплиці православному відомству, тобто після 1800 року. З цього часу вона стала називатися Миколаївською церквою.

Церква Юрія Переможця. У місті в 1908 році була побудована ще одна культова споруда - воєнна церква для 149 Чорноморського полку, що квартирував у Володимирі. Подібні церкви будувалися за рішенням Головного Штабу воєнного міністерства згідно вірцевих проєктів, що затверджені були у 1900 році. Церква побудована у російсько-візантійському стилі.

Василівська церква. Давня будівля. До старовинного восьмипелюсткового у плані об'єму прибудована дзвіниця з входом тамбуром.

Датування споруди суперечне, історики XIX ст. наводять малоімовірні відомості про побудову церкви під титулом Василя (християнського імені князя Володимира Святославовича) на честь перемоги над хорватами, приблизно в 992 році. Клірові відомості від 1833 року, датують споруду 1012 роком. Існування церкви кінця XII ст. поблизу або на місці Васильківської церкви підтверджувала вивезена до Австрії під час першої світової війни шиферна таблиця з північного порталу церкви за слов'янським написом і датою 1194 рік.

В 1523 році, князь Василь Сангушко отримав на неї юридичні права, причому в до-кументі вказується про те, що церква в той час “опала” і потребує «оправи». Храм як багато інших центричних церков мав передусім меморіальне призначення - увічнював ім'я засновника міста Василя-Володимира Святославовича, якого в билинах називали Красне Сонечко.

«Стара катедра». Ще в дев'ятнадцятому столітті одне з урочищ в селі Федорівці назвали «Старою кафедрою». Місцева легенда пов'язує цю місцевість з князем Володимиром Великим та першими християнськими місіонерами на Волині. Аби знайти праоснову цьому переказові, правий високий берег Луги, де, згідно з легендою, була „стара катедра” волинських єпископів, досліджувало двоє відомих у

Євангелійно - лютеранська кірха.

свій час вчених: влітку 1886 року - Андріан Прахов, в 1975 р. – професор, спеціаліст з давньої архітектури та фортифікації середньовіччя Петро Раппопорт. В обох випадках роботи проводилися на високому рівні, як кажуть, грошей не шкодували, аби ретельно дослідити археологічну пам'ятку. Але вчені не знайшли вагомих аргументів, аби авторитетно стверджувати, що в цій місцевості знаходилася перша єпископська кафедра.

Під 1683 роком згадується, що в селі стояла церква святого Феодора, звана у народі «старою катедрою» володимирських єпископів.

Євангелічно-лютеранська кірха, збудована німецькими колоністами у Володимирі Волинському наприкінці 1920-х років. Відомо, що невеликі групи німців з'явилися у Володимир, ще на початку XI століття займаючись торгівлею. Згодом у наступних століттях німецькі колоністи розселились по території краю переважно у сільській місцевості. Нова значна хвиля імміграції на Волинь відзначена істориками у середині та 60 х роках XIX століття, після чого у зв'язку з необхідністю задоволення духовних потреб прибулих колоністів розпочався активний процес розбудови парафій лютеранської церкви. Загальновідомо, що у житті німецького народу, релігія мала першорядне значення, була важливим інститутом при формуванні світогляду, в побуті, сім'ї, особливо у вихованні дітей. Крім того, церква була осередком підтримки єдності громади, центром культурного життя, виконувала безпосередні просвітницькі та освітні функції.

Отже у 1904 році на Волині було 13 кірх і 191 молитовний будинок (в польській частині Волині храми збудовано у Рожищі, Юзефіні, Тростянці, Олешківцях та Луцьку). На кінець 1930-х років їх кількість зросла до 25 і 197 відповідно, що відображало збільшення кількості німецького населення регіону з майже 25 тисяч у 1921 році до 37-38 тисяч - у 1927. І хоча лютеранська парафія з центром у Володимирі була утворена ще у 1891 році, а німці проживали у місті протягом багатьох століть, наразі залишається невідомим, чи існував тут коли-небудь до XX століття протестантський або лютеранський храм. Проте у 1924 році, незважаючи на порівняно невелику кількість вірних (на кінець вересня 1921 року у Володимирі проживало 43 особи німецької національності, в місті розпочалося зведення мурованої кірхи. Ділянка, виділена під будівництво, примикала однією з торцевих сторін до старого єврейського кладовища, іншою - обмежувалась вулицею Ю.Піلسудського. Поряд з храмом передбачалось спорудження будинку священика та господарської будівлі. Розташування кірхи на одній з головних вулиць міста та орієнтація

головним фасадом в сторону історичного ядра Володимира, продовжило формування ансамблю культових споруд центральної частини, утвореного по-єзуїтським та католицьким парафіяльним костелом. Утворений просторовий трикутник умовно замикав в собі і світський центр міста - міський сквер з „новочасним” кінотеатром, розташований на осі загальної композиції. Кошти на будівництво та оздоблення зібрали лютерани-землевласники; окрему статтю складали пожертви, отримані з Німеччини.

Архітектурне вирішення храму та його розпланування достатньо лаконічне і чітке. Впадає в очі й традиційний підхід до створення об'єму, що явно тяжіє до середньовічних прототипів німецької провінційної готики в її цегляному варіанті. Ще у II-й половині XIII століття в архітектурі парафіяльних і сільських храмів Північної Німеччини набули великого розповсюдження культові будівлі зального типу (з однаковою висотою нав) та полігонально завершена вівтарем. В поєднанні горизонталі масивної брили основного приміщення володимирської кірхи накритего двосхилим дахом, з вертикаллю виступаючого об'єму дзвіниці, завершеної високим шпилем, очевид аналогії не тільки з німецькими однобаштовими готичними соборами, але й з романтизованими силуетами храмів II-ї половини XIX століття, коли в західноєвропейській архітектурі відбулося нове звернення до готичних форм. Автором першого варіанту проекту був Тадеуш Крафт (Краффт). Наступного, 1925, року він засвідчував своїм підписом відкоригований проект храму вже як головний архітектор Ковельського повіту.

16 жовтня 1927 року володимирська кірха була освячена. Ця монументальна будівля, зведена з чудової червоної цегли і накрита черепицею, є виразним вертикальним акцентом, домінантою в силуеті міста, засвідчуючи толерантне ставлення міської влади та населення міста до тих членів громади, які віднайшли на Волині другу батьківщину і принесли сюди часточку своєї культури.

Пам'ятки іудейської культури. Історія Волині і Володимирщини свідчить, що на теренах нашого краю з давніх часів співіснували і розвивалися різні культури, етнічні спільноти, релігійні конфесії.

Цікавою є сторінка життя на цих землях єврейського народу. Історичні джерела свідчать, що єврейська спільнота мешкала на території сучасної України впродовж багатьох століть. Щодо Волині, відомий дослідник історії нашого краю, Олександр Цинкаловський, наводить такі відомості: «Жидівська колонія у Володимирі сягає теж давніх часів, коли ще в перед княжий період приманила їх на Волинь торгівля дівчатами, яких вони продавали на римський і східний ринки, а також кастрація, халаштання слов'янських невільників... Колонія ця була у середмісті. Тут була ціла т.зв. «Жидівська вулиця».

Єврейська колонія існувала у Володимирі і в середні віки. Згадку про це знаходимо в Галицько-Волинському літописі - зокрема, при описі похорону князя Володимира Васильовича в 1288 р.: «... і плакало над ним усе множество володимирців—і німці, і сурожці, і жиди плакали, мов при взятті Єрусалима...».

Отже, єврейські поселенці згадуються у Володимирі в письмових джерелах ще в 13 ст. Це зрозуміло, адже в цей період місто було важливим торговельним центром: через нього пролягали шляхи з Європи на Схід, з Скандинавії до Середземномор'я. Жвавий розвиток торгівлі приваблював здібних до неї євреїв. Окрім того, хрестові походи на Близький Схід змусили утікати їх з історичної батьківщини.

В 16 ст. місцеві євреї-купці володіли 24 торговими коморами на центральному міському майдані. У 18 ст. краєзнавчі джерела фіксують у Володимирі «... жидівських домів 27». Домінуючі позиції в міській торгівлі євреї займали і впродовж наступних століть - аж до початку II Світової війни.

На жаль, багато пам'яток безповоротно втрачено - адже негативне ставлення до єврейства у часи нацизму, революцій і суспільних потрясінь, а часто і бездумне нищення пам'яток вже і у мирний час, привели до значних втрат матеріальної і духовної культури єврейської діаспори, але й те, що вціліло, є свідченням багатотисячової і цікавої історії єврейського народу у м. Володимир-Волинському.

1. Богуш М. *Залишитися у вічності. Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами.* – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 376 с., іл.

2. Бойко М. *Володимир – столичний град Волині.* – Блумінгтон, 1988. – 230 с.

3. Бондаренко Г. *Володимир і Володимирська земля в сучасній історіографії (від 1988 р.) // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині* Збірник наукових праць Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурського права. – Луцьк, 2004. – С. 13-15.

4. *Володимир-Волинське педагогічне училище ім. А. Ю Кримського.* – Луцьк, 1999.

5. *Володимир-Волинський.* – Володимир-Волинський, 2001. – 38 с., іл.

6. *Володимир-Волинський державний історико-культурний заповідник “Стародавній Володимир” (Фотоальбом).* – Луцьк: Медіа: 2003. – 92 с.

7. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 201-218.
8. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 252 с.
9. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К. : Стилос, 2001. – 249 с., 4 вкл.
10. Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – 40 с.
11. Ісаєвич Я., Мартинюк А. Володимир Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. Вид. 2-е. – Львів, 1988. – 70 с., іл. (Вид. 1-е. – Львів, 1983. – 71 с., іл.).
12. Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Т. 5. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с.
13. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.
14. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К. : Наукова думка, 1984. – 172 с. (перевид. – Львів, 1999).
15. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.
16. Минуле і сучасне Волині (до 1000-річчя Володимира-Волинського). Тези доповідей і повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. Ч. 1. – 233 с. ; Ч. 2. – 286 с.
17. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Науковий збірник: Випуск 32. – Луцьк, 2009. – 318 с., іл.
18. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник: Випуск 27. Матеріали ХХVII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. – Луцьк : Пульс, 2008. – 377 с., іл.
19. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права. Збірник наукових праць. – Луцьк : Б. в., 2004. – 480 с., іл.
20. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 297 с.
21. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. – Луцьк, 2011. – 256 с., іл.
22. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К. : «Основи», 2000 – 328 с.
23. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: популярно-науковий нарис. – Львів, 1935. – 111 с., іл., карта (перевидано 2003 р.).
24. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року в 2-х томах. Т. 1. – Вінніпег: Накладом товариства “Волинь”, 1984. – 600 с.

Розділ II. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Ігор МАРКУС, Григорій ОХРІМЕНКО, Володимир САВИЦЬКИЙ (Луцьк)

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ

м. Володимир-Волинський

У східній частині околиці міста, біля школи-інтернату – сліди **енеолітичного поселення** культури кулястих амфор, відкрите в 1987 р. П. Заклектою. В 30-х рр. на вул. Островецькій знайдено вислобушну сокиру городоцько-здовбицької культури доби бронзи, в ур. Камінь знайдено вістря списів стжижовської культури.

В межах міста – **поселення доби бронзи** (стжижовська культура). В ур. Шкаратани – трупопокладні **поховання ранньозалізного віку**, виявлені в 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловським.

В центральній частині міста (поблизу Успенського собору) розміщене **поселення ранньозалізного віку**, відкрите у 1972 році П. О. Раппопортом. Виявлена господарча яма, в середині котрої знаходилися глечик, ваза, уламки кераміки і 20 фрагментів глиняних матриць для виготовлення бронзових масивних браслетів і гривен. Ці знахідки належать до лежницької групи пам'яток IX–VII століть до нашої ери; зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича.

Матеріали рубежу і перших століть н. е. виявлено на городищі і на вул. Луцькій в 30-х рр. XX ст. В ур. Білі Береги – **могильник з тілопальними похованнями** в урнах. Римські срібні монети часів імператора Траяна знайдені у різних частинах міста.

Давньоруський Володимир вперше згадується у літописних джерелах під 988 р. Місто знаходилося на високому майдані розміром 100х150 м між р. Лугою і її притокою Смочню. Збереглися високі до 6–8 м вали і рови, з півночі прилягало околне місто, укріплене валом і ровом. У Володимирі відкрито залишки восьми давньоруських храмів, чимало жител, господарських споруд. На території сучасного міського парку – культурний шар посаду з матеріалами XI–XII ст. – керамікою, деревом, шкірою.

1. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010-2012 роках: Джерела і матеріали. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 164 с.
2. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 87–89.
3. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Вольнского // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 349–350.
4. Кучинко М. М. О работах во Владимире-Вольнском // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 322–323.
5. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 112.
6. Малевская М. В., Шолохова В. В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Вольнском // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 354–355.
7. Малевская М. В., Шолохова В. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Вольнском // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 327–328.
8. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 175–177.
9. Раппопорт П. А. Раскопки церкви «Старая кафедра» во Владимире-Вольнском // АО 1975. – М., 1976. – С. 384–385.
10. Раппопорт П. А. Старая кафедра в окрестностях Владимира Вольнского // Советская археология. – М., 1977. – № 4. – С. 253–266.
11. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 120.
12. Antoniewicz W. Archeologia Polski. – Warszawa, 1928. – 343 s.
13. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 112.
14. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. T. IX. – S. 51.

с. Амбуків

На західній окраїні села розміщений **могильник енеолітичного часу**. Відкритий випадково. Досліджуваний Я. Фітцке у 1939 році. Знаходиться на піщаному підвищенні. Серед залишків трупопокладень

знайдені близько десяти глиняних посудин (деякі розмальовані білою фарбою), окремі вироби із кременю, каменю, прикраси із мідного дроту та ікол кабана. Могильник належить до волино-люблінської культури. Частина матеріалів зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею.

На місі правого берега Західного Бугу – **поселення культури лійчастого посуду**.

Поселення доби бронзи розташоване на відстані 700 м від західної околиці села, на низькому правому березі р. Західний Буг, зліва від залізниці. Відкрито і перевірено розвідкою І.Р. Михальчишина в 1976 і 1986 рр. Площа поселення 70 х 25 м. З поверхні зібрані фрагменти кераміки, крем'яні знаряддя стжижовської культури.

Інше **поселення доби бронзи** знаходиться на місі з крутими схилами правого берега р. Західний Буг (ур. Лісок), на південно-західній околиці. Відкрито і перевірено розвідкою І.Р. Михальчишина в 1976 і 1986 рр. Площа поселення 100 х 20 м. З поверхні зібрана кераміка тшинецької культури.

За повідомленням О. Цинкаловського за селом виявлено урни з **могильника лужицької культури**.

Поселення ранньозалізного і давньоруського часу знаходиться на відстані 1 км на захід від села, в заплаві правого берега р. Західний Буг. Поселення відкрито розвідкою І. Р. Михальчишина в 1986 р. Площа поселення – 50 х 25 м. На поверхні зібрані фрагменти кераміки поморської і давньоруської культур.

1. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. – К.: Наукова думка, 1981 – С. 175.

2. *Михальчишин І.Р. Отчет о работе Волинской разведочной экспедиции 1986 г.*

3. *Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури)*. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 182.

4. *Пелецишин Н. А., Михальчишин І. Р. Разведки на Буге // Археологические открытия 1970 г.* – М., 1970. – С. 370-371.

5. *Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород, Львовской области // КСИИМК.* – 1957. – Вып. 63. – С. 68, рис. 24: 4, 6, 8–10.

6. *Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* – Warszawa, 1961. – S. 30.

с. Березовичі

Двошарове поселення енеоліту – доби бронзи. Поселення розміщене на північно-західній окраїні села в урочищі “Яворівка”. Пам'ятка досліджена розвідкою В. М. Коноплі у 1986 році, розкопки не проводилися. Поселення знаходиться на схилі лівого берега річки Свинорійки (правостороння притока Луги), висота – 4,5 м над рівнем заплави.

Речові матеріали: крем'яні нуклеуси, знаряддя на пластинах і відщеплах, серпи, лінзоподібні сокири, кам'яні просвердлені сокири і фрагменти кераміки, зібрані на площі близько 2 га.

Пам'ятка належить до культури кулястих амфор та стжижовської культури.

Багатшарове поселення доби бронзи, ранньозалізного та давньоруського періодів.

Пам'ятка розміщена на захід від села. Відкрита В. М. Коноплею у 1986 році. Розкопки не проводилися. Знаходиться на першій терасі лівого берега річки Свинорійки. Речові знахідки зібрані на площі 1,5 га. Найбільша концентрація матеріалу помічена біля берега на відстані 20–30 м від його краю. Пам'ятка належить до тшинецької-комарівської культури, лежницької групи та давньоруської культури XI–XIII століть.

Двошарове поселення доби бронзи та давньоруського часу. Розміщене за 0,7 км на захід від села, південніше мосту шосейної дороги Володимир-Волинський – Луцьк. Пам'ятка відкрита розвідкою В. М. Коноплі у 1986 році, знаходиться на правому похилому березі річки Свинорійки.

Речові матеріали (залишки ліпного посуду і окремі крем'яні вироби, гончарна кераміка), зібрані на площі близько 1 га у східній частині схилу першої надзаплавної тераси.

1. *Конопля В. М. Звіт з роботи Волинської розвідкової експедиції 1986 р.*

2. *Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 176.

с. Бубнів

Курган доби бронзи розташований на лівому березі р. Луги, на відстані 3 км на схід від села. Виявлений у 1975 р. В. Бучаком. Розвідка проводилася і в 1987 р. Г. В. Охріменком.

Поселення епохи енеоліту та перших століть нашої ери розміщене на підвищеному мисі в ур. Байолок. Речові матеріали, зібрані навколо пам'ятки, представлені керамікою культури лійчастого посуду та зарубинецької культури.

В цьому ж урочищі над заплавою річки Г. В. Охріменком виявлено **грунтові поховання культури лійчастого посуду**.

1. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 176.
2. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961.

с. Верба

Поселення доби бронзи розміщене біля села. Поселення відкрите у 1937 році Олександром Цинкаловським. Пам'ятка розташована на піщаних дюнах біля села.

На поверхні поселення виявлено фрагменти кераміки. Знахідки належать до тшинецько-комарівської культури.

1. Кухаренко М. В. *Первобытные памятники на территории Полесья* // САИ. – М., 1962. – С. 25.
2. Glosik J. *Wojycsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie* // *Materiały starożytne*. – T. VIII, 1962. – S. 140.
3. Gardawski A. *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce* // *Materiały starożytne*. – T. V. – Warszawa, 1959. – S. 42.

с. Горичів

Багатощарове поселення доби бронзи та давньоруського періоду розміщене на відстані 1 км на схід від села. Пам'ятка відкрита розвідкою В. А. Бучака у 1984 році. Поселення розташоване на похилих схилах берегів безіменного потічка (ліва притока річки Луги).

Фрагменти ліпної і гончарної кераміки, вироби із заліза, кременю і каменю зібрані на площі більше 2 га і належать до культури кулястих амфор, тшинецько-комарівської культури, лежницького типу, а також давньоруського часу XI-XIII ст.

Поселення доби бронзи знаходиться на піщаній дюні біля села. Виявлено в 1936-1937 рр. О. Цинкаловським. Розкопки не проводилися. Зібрані фрагменти ліпного посуду культури шнурової кераміки.

1. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 113.
2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 178.
3. Цинкаловський О. *Матеріали до вивчення археології Володимирського повіту* // *Записки НТШ*. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 187.
4. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 34.

с. Заболоття

Давньоруське городище розміщене на західній окраїні села. Відкрите О. Цинкаловським у 30-х роках XX століття. Городище локалізується серед заболочених лук, має округлу форму.

1. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 178.
2. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 199.

с. Залужжя

Поселення доби бронзи знаходиться в 0,4 км на південний схід від хутора Краївка, на плато лівого крутого берега р. Луга на площі 130 x 23 м. Обстежено в 1982 р. І. Р. Михальчишиним, в 1986 р. В. І. Івановським та В. В. Шкоропадом. Зібрані фрагменти кераміки і крем'яні відщепи культури шнурової кераміки.

Багатощарове поселення епох неоліту, раннього заліза і давньої Русі знаходиться в 0,5-0,6 км на південний схід від хутора Краївка на піщаному пологому схилі мису правого берега р. Луга. Виявлено

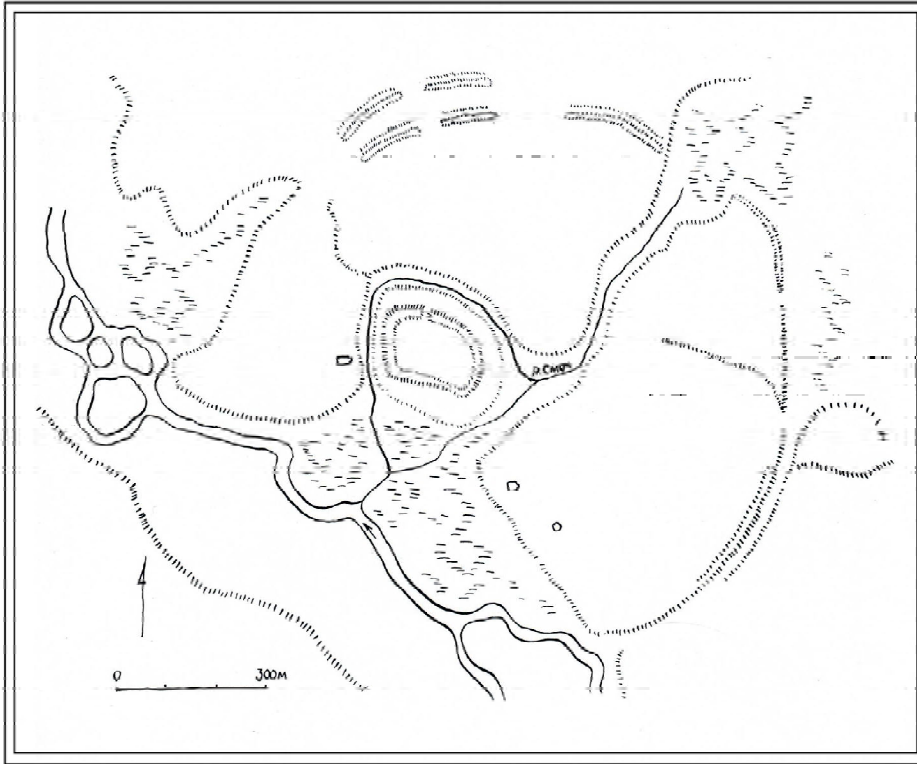

Рис. 1. План городища в м. Володимир-Волинський.

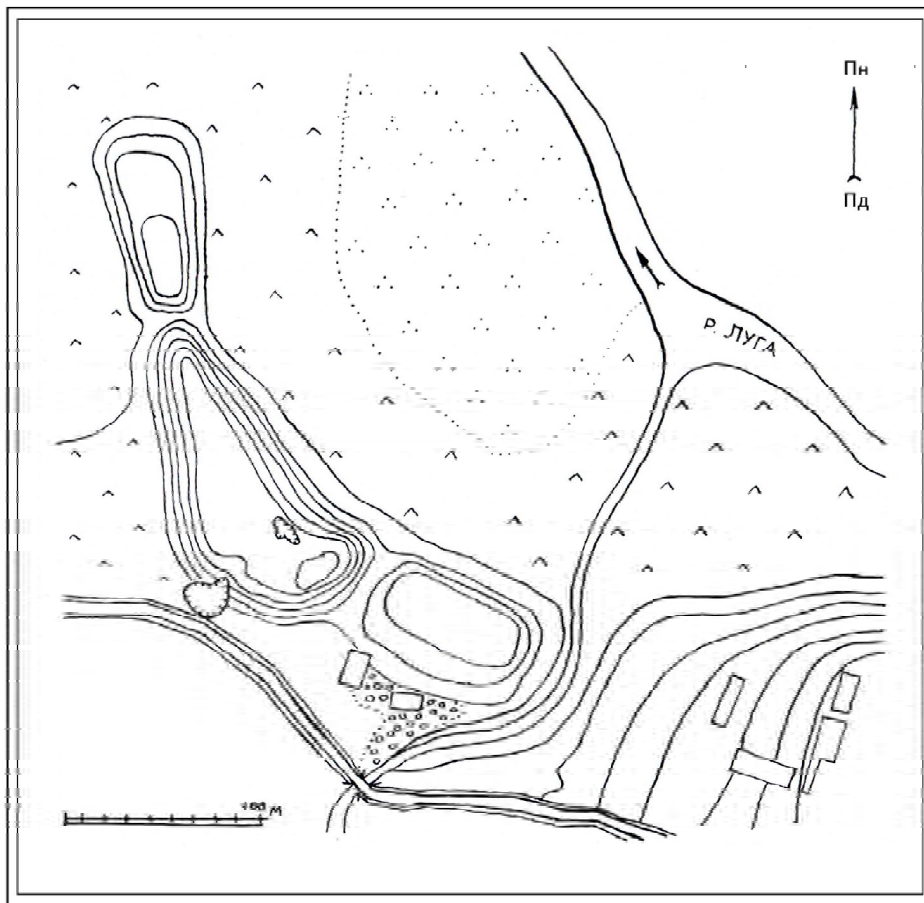

Рис. 2. План городища с. Зимне.

в 1982 р. І.Р.Михальчишином. Обстежено в 1986 році В. І.Івановським і В. В. Шкоропадом. Зібрані фрагменти посуду волино-люблінської культури, а також лежницької групи та періоду давньоруської культури.

1. Михальчишин І.Р. Разведки в Волынской области // АО 1982 года. – М., 1984. – С. 299.

2. Івановський В.І., Шкоропад В.В. Звіт про роботу Західнобузького загону Волинської експедиції ІСН АН УРСР за 1986 р.

с. Заріччя

Двошарове поселення (III - IV ст. н.е. і давньоруського періоду) розташоване на північно-західній околиці села на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 6-8 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові матеріали, представлені фрагментами ліпної і гончарної кераміки, зібрані в середній частині берегового схилу. Територія пам'ятки займає площу близько 1 га.

Багатошарове поселення доби бронзи, III – IV ст. н.е. і давньоруського часу розташоване в північно-західній частині села на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 4-6 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. З території поселення площею близько 1 га зібрані уламки посуду і окремі вироби з кременю тшинецько-комарівської культури, а також ліпна і гончарна кераміка вельбарської і давньоруської культур.

Багатошарове поселення епох неоліту, бронзи, III – IV ст. н.е. і давньоруського часу розташоване в 0,3 км на північ від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 8-10 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Площа пам'ятки складає 2 га. Розкопки не проводилися. З території поселення зібрані уламки кераміки, крем'яні сокири і серпи, різноманітні вироби волино-люблінської і тшинецько-комарівської культур, а також фрагменти посуду вельбарської і давньоруської культур.

Поселення давньоруського періоду розташоване на північно-східній околиці села на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 10-12 м над рівнем заплави. Обстежено розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Фрагментований гончарний посуд XI - XIII ст. зібраний з території присадибних ділянок на площі близько 2 га. Деякі екземпляри декоровані нарізними горизонтальними лініями.

Інше **поселення давньоруського періоду** розташоване в північно-східній частині села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луга, заввишки 4-6 м над рівнем заплави. Обстежено розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Розкопки не проводилися. З території присадибних ділянок площею понад 1 га зібрані уламки гончарного посуду X-XIII ст., частина яких орнаментована горизонтальними лініями.

1. Конопля В. М. Звіт з роботи Західнобузького розвідкового загону волинської археологічної експедиції 1987 р.

с. Зимне

В уроч. Перевіз – **неолітичне поселення** культури лінійно-стрічкової кераміки, а в уроч. Жидівка трупопокладне **поховання** з глиняним посудом і крем'яними пластинами. На північно-західній околиці села на високому мисі лівого берега р. Луги в уроч. Городище знаходиться **багатошарове поселення** енеоліту – культур волино-люблінської, лійчастого посуду і трипільської культури. Досліджувалось в 1951-52, 1956-60 рр. Ю. М. Захаруком, в 1961-64 рр. М. А. Пелещишином, а в 1997 р. – А. Броніцьким. Відкриті поховання культур лійчастого посуду та кулястих амфор. Зустрічаються матеріали стжижовської культури доби бронзи. Тут же поселення ранньозалізного віку – лежницької групи та поморської культури, а також городище ранньослов'янського часу, яке досліджувалось в 1957 – 1964 рр. В. В. Ауліхом. Крім того, знайдено матеріали IX – X ст.

В уроч. Липини був **могильник** з 500 насипів X – XIII ст., частина з яких була досліджена в XIX ст.

Поселення ранньозалізного і давньоруського періодів знаходиться на південно-східній околиці села, на оточеному болотом овалному в плані підвищенні. Поселення відкрито розвідкою М.А. Пелещишина і І.Р. Михальчишина в 1984 році. Па поверхні пам'ятки зібрані фрагменти кераміки, крем'яні

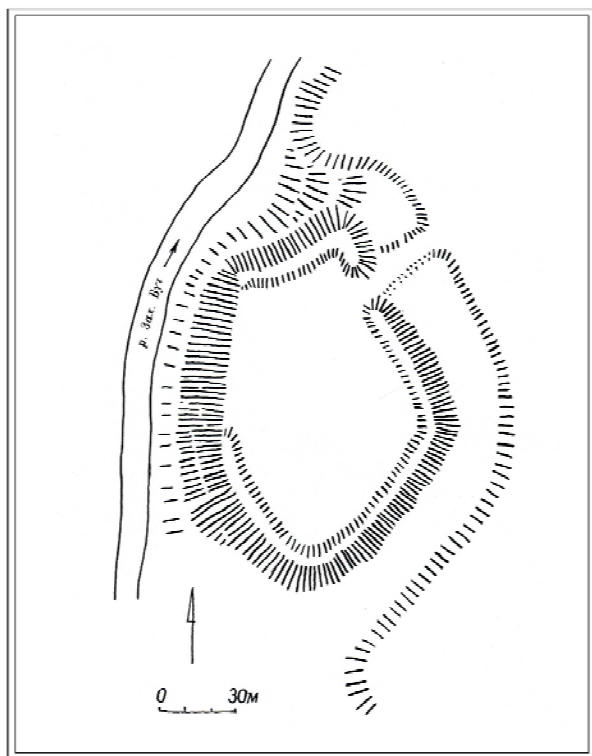

Рис. 3. План городища в м. Устилуґ.

Рис. 4. Кам'яні сокири енеоліту та доби бронзи (фонди Володимир-Волинського історичного музею).

Рис. 5. Крем'яні сокири та наконечники списів енеоліту та доби бронзи (фонди Володимир-Волинського історичного музею).

Рис. 6. Посудини енеоліту (1, 2) та доби бронзи (3) (фонди Володимир-Волинського історичного музею).

та кам'яні знаряддя культури ранньозалізного часу (лежницька група) і гончарного давньоруського посуду. Простежені залишки глиняних жител.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии. Труды XI Археологического съезда.* – М., 1901. – Т. 1. – С. 63.
2. Ауліх В. В. *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. в Західній Волині.* – К.: Наук. думка, 1972. – 123 с.
3. Багрій Р. С. *Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ.* – Вип. 4. – К., 1962. – С. 127-130.
4. Захарук Ю. Н. *Поселение энеолитического времени в с. Зимно, Волынской области // КСИА.* – Вып. 4. – К., 1955. – С. 114-115.
5. Захарук Ю. Н. *Поселение культуры воронковидных сосудов на Волини // КСИИМК.* – Вып. 67. – М., 1957. – С. 97-100.
6. Крушельницька Л. І. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.* – К.: Наук. думка, 1976. – С. 60.
7. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. *Археологічні пам'ятки Волині.* – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 114.
8. Пелецишин М. А. *Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне Волинської області у 1960-1961 рр. // МДАПВ.* – 1964. – Вип. 5. – С. 18-27.
9. Пелецишин М. А. *Поселення поморської культури на Західній Волині // Археологія.* – Вип. 33. – К., 1980. – С. 72-79.
10. Пелецишин М. А. *Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині.* – Тернопіль, 2004. – 158 с.
11. Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 9-10.
12. Свєшніков І. К. *Мегалітичні поховання на Західному Поділлі.* – Львів, 1957. – С. 21.
13. Свєшніков І. К. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е.* – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.
14. Bronicki A. *Zimne-“Grodisko” (Ukraina) // Z otchłani wieków.* – q 2. – 1999. – S. 20-26.

с. Зоря (кол. Пузів)

На полі за селом – **енеолітичне поселення**, відкрите в 1978 р. Г. Охріменком. В уроч. Селисько – **поселення давньоруського часу**, обстежене в 30-х рр. О. Цинкаловським. Займає площу приблизно 50х30 м. Знайдено залізні знаряддя праці, зброю та фрагменти кераміки. На острівку серед боліт в уроч. Паровець – **городище давньоруського часу**. Виявлено залізні знаряддя праці, зброю та фрагменти кераміки.

1. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. *Археологічні пам'ятки Волині.* – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 114.
2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія.* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 179.
3. Sunkaiowski A. *Materiały do prazdiejyw Woynia i Polesia Woicyckiego.* – Warszawa, 1961. – S. 160, 191.

с. Ізов

На мисі високого правого берега р. Західний Буг, в уроч. Прихидькова Гора – **поселення культури лійчастого посуду**, в 1933 р. обстежене О. Цинкаловським. Знахідки стжижовської культури з городища над Бугом. На високому мисі правого берега Захід-ного Бугу – **давньоруське городище**. В південній частині добре помітні рів і вал. Обстежене в 1931 – 1933 рр. О. Цинкаловським. Зібрано фрагменти кераміки, скляні та залізні речі. Над рікою **курган** невідомого часу.

1. Sunkalowski A. *Materiały do prazdiejów Woynia i Polesia Wołyńskiego.* – Warszawa, 1961. – S. 33, 42.

с. Кладнів

Три кургани давньоруського часу. Два кургани знаходяться на кладовищі, третій – над р. Зах. Буг.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии. Труды XI Археологического съезда.* – М.,

Рис. 7. Посудини давньоруського часу (фонди Володимир-Волинського історичного музею).

Рис. 8. Металеві сокири доби бронзи (1-3), наконечники стріл ранньозалізного (5) та давньоруського часу (7), навершя булав давньоруського часу (4, 6).

1901. – т. 1. – С. 1–132.

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 114.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 179.

4. Sunkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 211.

с. Коритниця

Поселення доби бронзи розміщене на відстані 400 м від лівого берега р. Золотухи, притоки Західного Бугу. Пам'ятка відкрита у 1973 р. І. Р. Михальчишиним. Поселення розташоване на підвищеній дюні. Зібрані фрагменти ліпного посуду, крем'яні та кам'яні вироби, які датуються добою бронзи.

В урочищі Градиська – мале кругле **городище** з матеріалом, що датується давньоруським часом.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 114-115.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 179.

3. Мерперт Н. Я. Миграции в эпоху неолита и энеолита // Советская археология. – 1978. – № 3. – С. 9–29.

4. Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки в басейні середньої течії р. Західний Буг в 1973 р. – С. 32-33.

5. Sunkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 182.

с. Ласків

Скарб римського часу знайдено на території села у 1910 році. Він складається із семи позолочених медальйонів, однієї срібної чаші, срібних хрестоподібних бляшок і двох срібних позолочених, прикрашених

дорогоцінним камінням фібул.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 115.
2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 179.
3. Тиханова М. А. *Ласковський клад // Советская археология*. – 1960. – № 1. – С. 196-204.
4. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 123.

с. Лудин

Поселення епохи неоліту розміщене за селом у західному напрямку. Належить до культури лінійно-стрічкової кераміки.

Скарб крем'яних пластин виявлений при дорозі за селом у 1931 році Олександром Цинкаловським. Вага скарбу – 40-50 кг, біля нього – фрагменти кераміки культури лійчастого посуду.

Могильник римського часу знаходиться біля села в урочищі “Могильна дорога”. Виявлений випадково в 30-х роках ХХ століття. Виявлені поховання з трупопокладеннями, що супроводжувалися римськими золотими і срібними монетами, датовані III – IV ст. н.е.

У долині р. Західний Буг в урочищі Ліс збереглися вали висотою 4-5 м.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 115.
2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 179-180.
3. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 34.

с. Марія-Воля

Городище давньоруського часу розташоване на території села. Відкрите у 30-х рр. ХХ століття Олександром Цинкаловським. Городище має округлу форму, оточене ровами та валами. Зібраний з городища матеріал являє собою фрагменти кераміки давньоруського часу.

Крім того є залишки розораних **курганів** виявлені в урочищах Острів та Малешівка.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 115.
2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 180.
3. Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 185, 215.

с. Маркостав

Поселення епохи мезоліту розміщене на відстані 1,5 км на схід від села, відкрите розвідкою В. Бучака у 1985 р. Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега дельти р. Луга – Свинорийка. Речові матеріали, що представлені пластинками шириною до 15 мм, відщепами та нуклеусами, зібрані на краю плато мису, висотою 10-12 м, з площі близько 7 га.

Двошарове поселення енеоліту та III–IV ст. н.е. розміщене на відстані 0,6 км на південний схід від села. Пам'ятка відкрита розвідкою В. Бучака у 1984 р. Розкопки не проводилися. Поселення розташоване на місці першої надзаплавної тераси берега р. Луги, висотою близько 30 м над рівнем заплави, на відстані 150–170 м від краю тераси. Речові матеріали, зібрані на площі 0,8 га представляють волино-люблінську і вельбарську культури.

На відстані 2,5 км від села на захід – **багатошарове поселення** культур лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, тшинецько-комарівської культури доби бронзи.

На північний захід від села (правий берег Луги) – залишки **поселень культур лійчастого посуду та городоцько-здобицької**. На околиці села був курган, розкопаний в 1936 р. місцевими жителями. Під ним – скорчені кістяки та матеріал городоцько-здобицької (?) культури: кераміка з шнуровим орнаментом та кам'яна сокира з отвором. У селі виявлені давньоруські знахідки.

Багатошарове поселення епох енеоліту, бронзи, раннього заліза і давньої Русі розташоване на північно-західній околиці села (ур. Острівки-2) в гирлі р. Свинорийки (правостороння притока р. Луги) на останці овальної форми заввишки 7-10 м. Пам'ятка відкрита розвідкою В. А. Бучака в 1984 р. З

території орного поля площею близько 2 га зібраний значний речовий матеріал: уламки ліпного і гончарного посуду (в т.ч. фрагменти амфор), вироби з кременю, каменя і заліза культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, тшинецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XI -XIII ст.

Поселення ранньозалізного часу розташоване в 0,5 км на північ від села (ур.Нивки), на пологому схилі правого берега р. Луги, заввишки близько 6-8 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою Бучака В. А. у 1985 р. Матеріали відносяться до лежницької групи.

Багатшарове поселення доби бронзи, ранньозалізного періоду, III-IV ст. н.е. і давньоруського часу розташоване на відстані 8 км на захід від села (ур. Панське поле) на підковоподібному мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги. Відкрито розвідкою Бучака В. А. у 1985 р. З території поселення площею 1 га зібраний значний речовий матеріал: уламки ліпної і гончарної кераміки, вироби з кременя і каменю тшинецько-комарівської, вельбарської культур, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруської культури XI -XIII ст.

Поселення давньоруського періоду XI - XIII ст. розташоване в 1 км на північний захід від села, на овальному в плані останці правого берега р. Луги висотою приблизно 90 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою Бучака В. А. у 1985 р. Окрім фрагментів кераміки зібрані окремі вироби із заліза, в т.ч. коса-горбуша.

Багатшарове поселення енеолітичного, бронзового періодів і III-IV ст. н.е. розташоване на південній околиці села (ур. Замчиско) на першій надзаплавній терасі правого берега р. Луги висотою 25-30 м. Відкрито розвідкою Бучака В. А. у 1984 р. Речовий матеріал (уламки ліпної кераміки, вироби з кременя і каменю культур лійчастого посуду, тшинецько-комарівської і вельбарської) простежені на площі близько 1,5 га.

Двошарове поселення доби бронзи і ранньозалізного часу розташоване на південно-східній околиці села (ур.Замчиско-2) на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 10-15 м. Обстежене Бучаком В. А. у 1984 р. З площі 1 га зібрані речові матеріали тшинецько-комарівської культури і лежницької групи ранньозалізного часу.

Поховання ранньозалізного часу знаходиться на березі р. Луги. Виявлене в 1958 р. І.І. Ляпушкіним. Був прокопаний розвідувальний шурф. Під скупченням фрагментів ліпного посуду з шерехатою поверхнею виявлено скелет коня.

Поселення ранньозалізного часу знаходиться на правому березі р. Луга, при дорозі, що веде в с. Іванівка. Поселення виявлене в 1958 р. І.І. Ляпушкіним; у 1986 р. обстежене В. І. Івановським і В. В. Шкоропадом. Зібрані фрагменти ліпного посуду з шерехатою поверхнею, характерні для лежницької групи пам'яток ранньозалізного часу.

1. *Археологічні пам'ятки Української РСР.* – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 449 с.

2. *Івановський В. І. Звіт про роботу Волинської експедиції в 1986 р.*

3. *Конопля В. М. Маркостав – 1-8 // Свод памятников истории и культуры Волинской области. Памятники археологии.* – Владимир-Волынский район. – С. 40-47.

4. *Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині.* – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 115.

5. *Ляпушкин И. И. Отчет экспедиции за 1958 г.*

6. *Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія.* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 180.

7. *Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* – Warszawa, 1961. – S. 43.

с. Микитичі

Поселення доби бронзи розташоване в 700 м від західної околиці села на піщаній дюні, оточеній болотом, на лівому березі безіменного струмка, зліва від дороги Микитичі – Коритниця. Пам'ятка зафіксована розвідкою І. Р. Михальчишина в 1982 і 1986 рр. Площа поселення 150 x 80 м. Культурний шар розораний. З поверхні поселення зібрана ліпна кераміка II тис. до н.е., крем'яні та кам'яні знаряддя праці.

Інше **поселення доби бронзи** знаходиться на оточеному болоті підвищенні в заплаві р. Золотухи (притоці р. Західний Буг) в 0,7 км на південь від села Микитичі та 0,7 км на північний схід від села Коритниця. Площа – 150 x 50 м. Обстежене в 1982 р. І.Р. Михальчишином. Зібрані фрагменти ліпного посуду стжижовської культури.

Поселення ранньозалізного і давньоруського часу знаходиться на краю болота в 0,4 км на

південь від села біля кладовища. Площа поселення 200 x 25 м. Виявлено в 1982 р. І.Р. Михальчишином. Зібрані фрагменти ліпного посуду ранньозалізного періоду, а також ліпного і гончарного посуду IX – X ст.

1. Михальчишин І.Р. Разведки в Волынской области // АО 1982 года. – М., 1984. – С. 299.

с. Микуличі

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване на південній околиці села на пологому схилі правого берега струмка Прірва, що впадає в р. Свинорийку. Поселення відкрите розвідкою В. Коноплі в 1986 р. Зібрані фрагменти ліпного та гончарного посуду, кам'яні просвердлені сокири, крем'яні вироби тшинецько-комарівської і давньоруської культур XI–XIII ст.

Поселення давньоруського періоду розташоване на північній околиці села в ур. «Біля старого млину». Досліджене О. Цинкаловським в 30-х роках ХХ ст. та М. А. Пелешишином в 1963 і 1986 рр. Займає площу приблизно 40x30 м. Знайдено давньоруську кераміку, кам'яний розтирач і точильний брусок.

1. Конопля В. М. Микуличі – 1 // Свод памятников истории и культуры Волынской области. Памятники археологии. – Владимир-Волынский район. – С. 51.

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 115.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 180.

4. Пелешишин Н. А. Отчеты о работе Волынской экспедиции в 1963 и 1986 гг.

5. Sunkajowski A. Materiaiy do pradziejuw Woynia i Polesia Woicyckiego. – Warszawa, 1961. – S. 153.

с. Новосілки

Давньоруське городище розміщене на окраїні села.

Курганний могильник, розміщений на південний захід від села, відкритий наприкінці ХІХ ст. В. Олехновичем. Розкопано 58 курганів, під якими виявлено кістяки й залишки домовин.

Речові матеріали представлені бронзовими прикрасами: сережками, скроневиими кільцями, перснями, пряжками, що датуються Х–ХІІ ст., тобто давньоруським часом.

1. Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1. – 449 с. – С. 3–12.

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 116.

3. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 180.

4. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 96.

с. Пархоменкове

Поселення ранньослов'янського часу (VIII – IX ст.) розташоване на відстані 2 км на північ від села, на високому, правому березі р. Західний Буг. З півночі оточене болотом. Площа поселення 350 x 30 м. Обстежене І.Р. Михальчишином в 1974, 1977 і 1986 рр. В шурфах на глибині 0,30 м від сучасної поверхні зібрана товстостінна ліпна і гончарна кераміка, орнаментована смугами хвилястих ліній, глиняна обмазка.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – С. 102.

2. Пелешишин Н. А., Михальчишин І. Р. Разведки на Буге // Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С. 370–371.

с. П'ятидні

Багатошарове поселення епох неоліту, раннього заліза і давньої Русі розміщене на відстані 1,5 км на північний схід від села. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі у 1987 р.

Поселення знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, висотою 12–14 м над рівнем заплави.

Відкрито фрагменти ліпної і гончарної кераміки, а також нечисельні вироби із кременю: пластинки, відщепи, одиничні знаряддя на січеннях пластинчастих сколів.

Знахідки належать до культур волино-люблінської, вельбарської і давньоруської.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване в 3 км на схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 12-4 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Фрагменти ліпного посуду тшинецько-комарівської культури і гончарного давньоруського XI – XIII ст. зібрані з ділянки мису по обидві сторони від ліній електропередач. Орієнтовно площа пам'ятки – 2 га.

Поселення давньоруського часу розташоване в 0,5 км на північний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 12-14 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Збори речового матеріалу здійснені з території площею близько 1 га.

Інше **поселення давньоруського часу** розташоване в східній частині села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 8-10 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Уламки кераміки XI – XIII ст. зібрані з присадибних ділянок на площі близько 1 га.

Ще одне **поселення давньоруського періоду** розташоване на південно-східній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 6-8 м над рівнем заплави. Площа поселення складає близько 2 га. Пам'ятка відкрита розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Фрагменти гончарної кераміки XI – XIII ст. зібрані з території орного поля і присадибних ділянок.

Багатошарове поселення середини доби бронзи III – IV ст. н.е. і давньоруського періоду розташоване в 1 км на південний схід від села в ур. Лука на напівовальному мису першої надзаплавної тераси, заввишки 6-10 м, утвореним закрутом правого берега р. Луги. Пам'ятка займає площу близько 2 га. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Підйомні матеріали характеризують уламки ліпного посуду, знаряддя і відходи виробництва з кременя тшинецько-комарівської культури, ліпна і гончарна кераміка вельбарської і давньоруської культур.

Двошарове поселення енеолітичного і давньоруського періодів розташоване в 1 км на північ від села на неправильно-овальному в плані останці правого берега р. Луги, розмірами 30 x 70 м і заввишки 10-12 м над рівнем заплави. Відкрито в 1985 р. П. М. Заклектою і повторно обстежено в 1987 р. розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі.

Поселення X ст. розташоване на відстані 1 км від східної околиці села, праворуч від шосе Устилуг – Володимир-Волинський, зліва від дороги на с. Хрипалічі, на високому правому березі р. Луга (права притока р. Західний Буг). Відкрито і обстежено розвідкою І.Р. Михальчишина в 1976 і 1986 рр. Площа поселення 200 x 50 м. Культурний шар на глибині 0,70-1,0 м від сучасної поверхні. При зачистці стінок кар'єру виявлена глиняна підлога печі, викладена шаром черепків давньоруського гончарного посуду.

1. Конопля В. М. *Звіт з роботи Західнобузького розвідкового загону Волинської археологічної експедиції у 1987 р.*

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 116.*

3. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 181.*

4. Пелецишин Н. А., Михальчишин І. Р. *Разведки на Буге // Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С. 370-371.*

с. Руснів

Поселення давньоруського періоду XI - XIII ст. розташоване в 0,5 км на захід від села на пологому схилі першої надзаплавної тераси безіменного струмка (притока Луги). Відкрито розвідкою Бучака В. А. у 1985 р. Фрагменти гончарної кераміки і окремі вироби із заліза зібрані на площі 1,2 га.

Курганний могильник давньоруського періоду (кінець X – поч. XI ст.) розташований за 3 км на північний захід від села, в лісі на підвищенні в ур. Турецькі Могили. Налічував дев'ять курганів заввишки до 1 м, діаметром до 8 м, з них чотири – знищено. У 1987 р. п'ять курганних насипів, що залишилися, розкопані В. Д. Гупало (за сприяння В. Бучака). Обряд – трупопокладення в могильній ямі, на спині, у витягнутому положенні, західна орієнтація. Похоронний інвентар представлений залізними ножами, брусом, срібним скроневим кільцем стилізованим під трьохнамистинну сережку, фрагментом

гончарної кераміки.

1. Конопля В. М. Руснов – 1 // *Свод памятников истории и культуры Волынской области. Памятники археологии.* – Владимир-Волынский район. – С. 67.

2. Гупало В. Д. Руснов – 2 // *Свод памятников истории и культуры Волынской области. Памятники археологии.* – Владимир-Волынский район. – С. 68.

с. Селець

Двошарове поселення епохи енеоліту та III - IV ст. н.е. розташоване в 1 км на захід від села (ур. Дмитрівщина-3), на овальному в плані останці правого берега р. Луги, розмірами 80 x 200 м і заввишки до 12 м. Відкрите розвідкою Бучака В. А. в 1984 р. Виявлений речовий матеріал складається з фрагментів ліпної кераміки і крем'яних артефактів культур лійчастого посуду і вельбарської.

Двошарове поселення епох неоліту і бронзи розташоване в 0,5 км на захід від села (ур. Дмитрівщина-2) на овальному в плані останці правого берега р. Луги, розмірами 90 x 170 м і заввишки до 10 м над рівнем заплави. Відкрите розвідкою Бучака В. А. у 1984 р. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду і різноманітними виробами з кременя волино-люблінської і тшинецько-комарівської культур.

Поселення давньоруського періоду XI – XIII ст. розташоване на північно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки близько 30 м над рівнем заплави. Відкрите розвідкою Бучака В. А. у 1984 р. Речові матеріали зібрані з площі 0,8 га і складаються з фрагментів гончарної кераміки, а також окремих виробів із заліза.

Двошарова пам'ятка ранньозалізного часу і давньоруського періоду розташована на західній околиці села (ур. Дмитрівщина-1) в заплаві р. Луги ближче до правого берега. Займає овальний в плані останець розмірами 80 x 150 м і заввишки 3-4 м. Відкрита розвідкою Бучака В. А. у 1984 р. Речові знахідки представлені фрагментами ліпної і гончарної кераміки лежницького типу і давньоруського періоду XI – XIII ст.

1. Конопля В. М. Селець – 1 // *Свод памятников истории и культуры Волынской области. Памятники археологии.* – Владимир-Волынский район. – С. 69.

2. Конопля В. М. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції у 1986 р.*

3. Конопля В. М. *Звіт з роботи Західнобузького розвідкового загону Волинської археологічної експедиції у 1987 р.*

с. Тростянка

Давньоруське городище локалізується на правому березі р. Західний Буг. Відкрите Олександром Цинкаловським у 30-х роках XX століття. Пам'ятка розташована на острові серед боліт. Речові матеріали представлені керамікою давньоруського часу.

Могильник давньоруського часу знаходився на пологому схилі на північ від села. У кінці XIX ст. нараховувалося 29 курганів. Три з них розкопані в 1897 р. М.Ф. Біляшівським. Поховання супроводжувалися посудом і прикрасами. До теперішнього часу кургани не збереглися.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии. Труды XI Археологического съезда.* – М., 1901. – Т. 1. – С. 66.

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині.* – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 117.

3. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури).* Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 182.

4. Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 14.

5. Сынгаловский А. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* – Warszawa, 1961. – S. 145.

с. Турівка

Пам'ятка енеолітичного і бронзового віку розміщена на відстані 1,5 км від села по течії річки Турія в урочищі Монастирок і урочищі Довгород. Відкрита пам'ятка у 80-і роки XX ст. П. М. Заклектою. Розкопки не проводилися. Знайдені кам'яні і крем'яні сокири.

Поселення доби бронзи знаходиться на північному боці села. Досліджене В. Карчевським у 20-30 рр. XX ст. Розкопки не проводились. Розміщена пам'ятка посеред лугів, на піщаному підвищенні.

На поверхні поселення зібрані фрагменти посудин, прикрашених шнуровим орнаментом, а також крем'яні відщепи та пластини, що належать до городоцько-здовбицької культури (?).

Давньоруське городище розташоване біля хут. Зоболоття, на заболоченій низовині. Приблизно округле в плані, діам. близько 60 м. Оточено незначним валом. Обстежене О. Цинкаловським в 30-х рр. XX ст. Нині городище зруйноване земляними роботами. Культурний шар відсутній.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 117.

2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія*. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 178, 182.

3. Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 17.

4. Cynkowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 77.

5. Glosik J. *Wołyńsko-podolskie materiały epoki kamiennej wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne*. – Warszawa, 1962. – T. VIII – S. 169.

м. Устилуг

Багатошарове поселення епох енеоліту, перших століть н.е. і давньої Русі розташоване на західній околиці міста, на мисі високого берега р. Луга. З південного сходу поселення обмежене ярмом. Обстежено на початку 30-х рр. О. Цинкаловським, в 1973 р. – І.Р. Михальчишиним, в 1986 р. – В. І. Івановським, В. В. Шкоропадом. Виявлені фрагменти кераміки культур лійчастого посуду, пшеворської і давньоруської. В обриві берега простежені контури напівземлянкових споруд пшеворської культури.

Давньоруське городище розташоване на правому високому березі р. Західний Буг. Має неправильно-прямокутну форму розмірами приблизно 100 x 70 м. Оточене по периметру валом, висота його сягає в збережених місцях до 4 м. Культурний шар залягає до глибини 0,7 м від сучасної поверхні. Обстежене в 30-х рр. О.Цинкаловським, в 1963 р. – П. О. Раппопортом. Керамічний матеріал датується Х-ХVI ст.

1. Івановський В.І., Шкоропад В.В. *Звіт про роботу Західнобузького загону Волинської експедиції ІСН АН УРСР за 1986 р.*

2. Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XVI вв.* – Ленинград, 1962. – С. 40-42.

3. Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 14.

4. Cynkowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961.

с. Фалемичі

Поселення ранньозалізного віку знаходиться на підвищенні 1 км на схід від залізничного моста в заплаві р. Луга. Відкрите в 1958 р. І.І. Ляпушкіним. Закладені дві траншеї, виявлена піч з керамікою ранньозалізного часу.

Поселення давньоруського часу розташоване на східній околиці села, на невисокому останці в заплаві р. Луга (ур. Селиська). Поселення обстежене в 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловським, в 1966 р. М.А. Пелецишиним, в 1986 р. В. І. Івановським і В. В. Шкоропадом. В урвистому березі виявлені фрагменти гончарної давньоруської кераміки. В різний час на території села зібрані окремі знахідки із заліза і бронзи.

1. Ляпушкин И. И. *Отчет экспедиции за 1958 г.*

2. Пелецишин Н. А. *Отчет о работе Волинской экспедиции за 1963 г.*

3. Cynkowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 142.

с. Федорівка

Двошарове поселення епох мезоліту та енеоліту розміщене на відстані 1 км від села на захід в урочищі Колтунове поле. Відкрите розвідкою В. І. Івановського та В. М. Коноплі у 1987 році.

Пам'ятка знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, висотою 12–14

м над рівнем заплави. Сліди поселення відмічені вздовж краю мису і тягнуться на відстані до 150 м при ширині 30-40 м.

З поверхні розораного поля зібрані фрагменти ліпної кераміки і різноманітні вироби із кременю. У складі крем'яного інвентарю мезолітичного комплексу двоплощинні нуклеуси, пластини, відщепи, ножі, різці, скребки і скобелі. Знаряддя, в основному, виготовлені на фрагментах пластинчастих сколів. Комплекс виробів із кременю енеолітичного шару пам'ятки, який представлений уламками макропластин, окремими знаряддями на аналогічних заготовках, відщепами належать до культури лійчастого посуду.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване на південній околиці села в ур. Федорянське на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луга, заввишки 12-14 м над рівнем заплави. Поселення орієнтоване по лінії схід-захід, сліди якого простежені уповдовж ЛЕП на відстані 200 м. Ширина пам'ятки орієнтовно складає 50-60 м. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р.

З поверхні орного поля зібрані уламки ліпної кераміки, а також вироби з кременя тшинецько-комарівської культури і фрагменти гончарної давньоруської кераміки.

Інше **двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу** розташоване на південно-західній околиці села в ур. Янове Поле на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 6-8 м над рівнем заплави. Пам'ятка займає площу близько 1 га. Відкрита розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Підйомний матеріал представлений фрагментованим ліпним і гончарним посудом, а також одиничними крем'яними виробами тшинецько-комарівської і давньоруської культур.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване в 0,5 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 10-12 м над рівнем заплави. Відкрите розвідкою В.І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові знахідки (фрагменти ліпного і гончарного посуду, декілька виробів з кременя) тшинецько-комарівської та давньоруської культур зібрані уздовж краю мису на площі близько 2 га.

Ще одне **двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу** розташоване в 0,5 км на північний захід від села на пологому схилі мису, що заходить в заплаву р. Луги, заввишки близько 6 м. З півночі пам'ятка граничить з насипом залізничі сполученням Володимир-Волинський – Устилуг, з півдня - опорами ЛЕП, а із заходу – безіменною правосторонньою притокою р. Луги. Відкрита розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові матеріали, зібрані з поверхні орного поля, представлені уламками ліпного посуду, знаряддями і відходами їх виробництва з кременя тшинецько-комарівської культури і гончарної кераміки давньоруського часу.

Поселення доби бронзи знаходиться на правому березі р. Луга, навпроти с. Любачин. Поселення виявлене в 1952 р. Ю.М. Захаруком. З поверхні поля зібрані фрагменти кераміки тшинецької культури.

Поселення давньоруського часу розташоване на північно-західній околиці села на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, заввишки 10-12 м над рівнем заплави. Із заходу поселення оточує пугівець. Поселення відкрито розвідкою В. В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. З території присадибних ділянок площею близько 0,5 га зібраний керамічний матеріал.

1. Захарук М. Ю. Отчет экспедиции о работе 1952 г.

2. Конопля В. М. Звіт з роботи Західнобузького розвідкового загону Волинської археологічної експедиції у 1987 р.

3. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 117.

4. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). – Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2004. – С. 182.

с. Хворостів

Давньоруське городище розташоване неподалік від села, на території урочища Машевщина, що у лісі.

Окрім того, на території села знайдено два крем'яні наконечники списів доби бронзи.

В ур. Хожа є три, а в ур. Підгатчина – **два кургани** невідомого часу.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 117.

2. Охріменко Г. В. Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 183.

3. *Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 176.*

с. Хмелів

Поселення давньоруського часу розташоване в 1,5 км на захід від села на пологому схилі правого берега р. Свинорийки. Обстежене В. М. Коноплею в 1986 р. Фрагменти гончарного посуду XI - XIII ст. зафіксовані на площі близько 1 га.

1. *Конопля В. М. Звіт з роботи Західнобузького розвіdkового загону Волинської археологічної експедиції у 1987 р.*

с. Хмелівка

Двошарове поселення ранньозалізного віку і давньоруського часу розташоване на північно-східній околиці села на пологому схилі лівого берега р. Свинорийки заввишки 7-10 м над рівнем заплави. Обстежено розвідкою В. М. Коноплі в 1986 р. Речові матеріали зібрані з площі 2 га і складаються з фрагментів ліпної і гончарної кераміки, крем'яних артефактів лежницької групи пам'яток ранньозалізного часу і давньої Русі XI – XIII ст.

1. *Конопля В. М. Звіт з роботи Західнобузького розвіdkового загону Волинської археологічної експедиції у 1987 р.*

с. Хобултова

Давньоруське поселення розташоване в 0,6 км на схід від села, в ур. “Корчунок”. Відкрито О. Цинкаловським в 30 рр. Займає площу близько 80 х 30 м. Культурний шар розораний. На поверхні зібрані фрагменти кераміки і залізна булава.

Інше **поселення давньоруського часу (XI -XIII ст.)** розташоване в 1 км на південь від села на пологих схилах берегів гирла безіменного струмка (права притока Свинорийки), біля моста шосейної дороги Хобултова – Хмелівка. Обстежене розвідкою В. М. Коноплі в 1986 р.

1. *Конопля В. М. Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції у 1986 р.*

2. *Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 141.*

с. Хотячів

На околиці села в 1933 р. випадково виявлене **поховання** в кам'яному ящику, в середині якого знаходилося трупопокладення і супроводжуюча його амфора. Поховання віднесене до культури кулястих амфор.

1. *Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.*

с. Хрипаличі

Багатошарове поселення бронзового і давньоруського часу розташоване в 3 км на схід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 12-14 м над рівнем заплави. Пам'ятка займає територію площею приблизно 2 га. Поселення відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Розкопки не проводилися. Зібрані окремі знаряддя на відщепках і відходах кременеобробного виробництва і фрагменти ліпної і гончарної кераміки стжижовської, тшинецької і давньоруської культур.

Інше **багатошарове поселення доби бронзи і давньоруського періоду** розташоване в 2,5 км на схід від села в ур. Зарудки на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 4-6 м над рівнем заплави. Зі сходу поселення обмежує берегова лінія безіменного струмка (ліва притока Луги), а з півдня – пугівець. Орієнтовно площа пам'ятки складає 3 га. Поселення відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Підйомні матеріали представлені окремими виробами з кременя тшинецько-комарівської, вельбарської і давньоруської культур та уламками ліпного і гончарного посуду.

Багатошарове поселення доби бронзи і давньої Русі розташоване в 0,7 км на схід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 6-8 м над рівнем заплави. Сліди пам'ятки простежені уздовж краю мису паралельно напрямів ЛЕП, площа якого складає близько 1 га. Поселення відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Керамічний комплекс характеризують фрагменти ліпних і гончарних посуду стжижовської, тшинецької і давньоруської культур. Окремі екземпляри стжижовської культури орнаментовані відбитками шнура, а давньоруського часу – поглибленими горизонтальними лініями. Вироби з кременя представлені уламками лінзоподібних в перерізі сокир і серпів, знаряддями на відщепі і відходами кременеобробного виробництва.

Ще одне **багатошарове поселення доби бронзи і давньої Русі** розташоване в східній околиці села в ур. Придатки на напівовальному мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 5-6 м над рівнем заплави. Майже в центрі поселення площею близько 2 га знаходиться невелике озеро. Зі сходу і півдня пам'ятка огинає безіменний струмок (лівобічна притока Луги). Поселення відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р.

Речові знахідки, зібрані з поверхні орного поля, локалізувалися в північній і західній частинах пам'ятки. У їх складі – уламки ліпної і гончарної кераміки стжижовської, тшинецької і давньоруської культур, а також окремі вироби з кременя, фрагменти кам'яних зернотерок.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване в північно-східній околиці села в ур. За Пасікою на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 4-6 м над рівнем заплави. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові матеріали зібрані з площі близько 1 га, які представлені фрагментованим ліпним і гончарним посудом тшинецької і давньоруської культур, а також одиничними крем'яними артефактами.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване в північній околиці села в ур. Города на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 6-8 м над рівнем заплави. Сліди поселення зафіксовані поблизу моста путівця, що веде до шосе сполученням Володимир-Волинський – Устилуг. Відкрито експедицією В. Коноплі в 1987 р. Розкопки не проводилися. З його території площею близько 1 га зібрані уламки ліпного і гончарного посуду тшинецько-комарівської і давньоруської культур, окремі вироби з кременя.

Інше **двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу** розташоване в північно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 14-16 м над рівнем заплави. Навпроти поселення по той бік ріки знаходиться залізничний міст. Площа поселення складає близько 1 га. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові матеріали, зібрані з його поверхні, представлені уламками ліпної і гончарної кераміки тшинецько-комарівської і давньоруської культур, одиничними крем'яними виробами.

Двошарове поселення доби бронзи і давньоруського часу розташоване в 0,5 км на північний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 10-12 м над рівнем заплави. Пам'ятка займає територію площею близько 1 га. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Підйомний матеріал складають фрагментований ліпний і гончарний посуд тшинецько-комарівської та давньоруською культур, нечисленні крем'яні артефакти.

Багатошарове поселення доби бронзи, III – IV ст. н.е. і давньоруського часу розташоване в 0,5 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 14-16 м над рівнем заплави. Пам'ятка займає територію близько 3 га. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Підйомні матеріали представлені фрагментами ліпного і гончарного посуду тшинецько-комарівської, вельбарської і давньоруською культур, окремими виробами з кременя.

Двошарове поселення III – IV ст. н.е. і давньоруського часу розташоване в 1,5 км на схід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги, заввишки 12-14 м над рівнем заплави. Відкрито розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. Речові матеріали вельбарської і давньоруською культур зібрані уздовж краю мису з площі орного поля розмірами 50-60 x 200 м.

Поселення III - IV ст. н.е. розташоване в 1 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги висотою 10-12 м над рівнем заплави. На північ від поселення, яке займає площу близько 7 га, проходить ЛЕП, а з півдня воно обмежене відгалуженням заплави, що заходить у берег. Відкрите розвідкою В. І. Івановського і В. М. Коноплі в 1987 р. З поверхні орного поля зібрані уламки ліпної і гончарної кераміки вельбарської культури.

1987 р.

с. Черчичі

Енеолітичне поселення розташоване в 0,6 км на південь від села на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного струмка (ліва притока Луги). Відкрите розвідкою Бучака В. А. у 1984 р. Речові матеріали представлені фрагментами посуду (частиною орнаментованими) і виробами з кременя культури кулястих амфор.

Інше **енеолітичне поселення** розташоване в 0,5 км на північний захід від села в ур. «Токарські гори», на мисі другої надзаплавної тераси лівого берега р. Луги. Підйомні збори проведені на рівній ділянці плато заввишки 50-60 м над рівнем заплави з площі близько 1 га. Речовий матеріал представлений фрагментами кераміки, різноманітними виробами з кременя культури лійчастого посуду. Пам'ятка відкрита розвідкою Бучака В. А. у 1981 р.

Поселення давньоруського періоду розташоване на селянських городах на території села. Обстежене З. Леським. Культурний шар розораний. На поверхні зібрані фрагменти давньоруської кераміки.

1. Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 14.

с. Черчичі

Багатошарове поселення доби неоліту, енеоліту і ранньої бронзи розміщене в 1 км на схід від села. Відкрите розвідкою В. Бучака у 1981 році.

На території села – **давньоруське селище**, відкрите З. Леським, обстежене в 1979 р. П. Заклектою і М. Кучинком. Поселення розташоване на овальному в плані останці лівого берега р. Луги, розмірами 80х200 м і висотою 3,5 м над рівнем заплави.

З поверхні розораного поля зібрані фрагменти ліпного посуду, різноманітні вироби із кременю, що належать до волино-люблінської, лійчастого посуду, городоцько-здовбицької культур.

1. Конопля В. М. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції*. 1988.

2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 183.

с. Чорників

Двошарове поселення доби енеоліту та ранньослов'янського часу знаходиться на території села на відстані 0,3 км на південь від сільського клубу. Виявлене випадково у 1937 році. Розкопки не проводилися. Розміщене на підвищенні. Зібрані фрагменти кераміки відносяться до культури лійчастого посуду і черняхівської культури.

Грунтовий могильник доби бронзи знаходиться на території села. Виявлений та зруйнований під час земляних робіт у 1937 р. Дані про кількість виявлених і знищених поховань відсутні. Збереглися наконечник списа із кременю та фрагменти ліпного посуду, в тому числі – цілий діжкоподібний кубок із потовщеним під краєм ребром і шнуровим орнаментом, що належать до городоцько-здовбицької та стжижовської культури.

Окрім того, на околиці села – **поселення культури лійчастого посуду**. У селі знайдено крем'яний наконечник списа городоцько-здовбицької культури.

В урочищі Марків Горбок – **курган**.

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. *Археологічні пам'ятки Волині*. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 118.

2. Охріменко Г. В. *Населення Волині у праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури)*. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 183.

3. Охріменко Г. В. *Работы в бассейне Стыри // АО 1982*. – М.: Наука, 1984. – С. 311–312.

4. Свешніков І. К. *Культури шнурової кераміки західної частини УРСР // Археологія Української РСР*. – К., 1971. – Т. 1. – С. 83.

5. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. – Warszawa, 1961. – S. 41–42, 210.

6. Glosik I. *Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej, wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne, – Warszawa, 1962. T. VIII – S. 132.*

с. Шистів

В урочищі Вошива Могила знаходився **курган бронзового віку**, у якому знайдено кам'яну сокиру (можливо, городоцько-здовбицька культура).

Скарб крем'яних пластин виявлений випадково в урочищі “Тарасова гора”. Описаний О. Цинкаловським на початку 30-х років ХХ століття. Знайдений на лівому березі р. Луга. Скарб складався із значної кількості крем'яних пластин-заготівок.

1. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. *Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 118.*

2. Охріменко Г. В. *Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 183.*

3. Пелецишин М. А. *Культура лійчастого посуду // Археологія Української РСР. – Т. 1. – Київ, 1974. – С. 233.*

4. Synkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 35, 51, 215, 233.*

с. Яковичі

Двошарова пам'ятка доби бронзи і давньоруського часу розташована на північно-східній околиці села в 200-300 м на південь від шосейної дороги Володимир-Волинський – Луцьк на пологому схилі правого берега безіменного струмка, що впадає в р. Свинорийку. Відкрита розвідкою В. М. Коноплі 1986 р. Речові матеріали представлені уламками ліпного і гончарного посуду тшинецько-комарівської і давньоруської культур XI - XIII ст.

Поселення давньоруського часу розташоване в 0,7 км на схід від села на пологому схилі правого берега р. Свинорийки. Фрагменти гончарного посуду XI – XIII ст., частина яких орнаментована хвилястими і горизонтальними лініями і нарізом, зібрані з площі близько 0,5 га на відстані до 30-40 м від заплави. Відкрито розвідкою В. М. Коноплі в 1986 р.

Поселення давньоруського часу розташоване на східній околиці села (ур. Боярське стійло). Обстежене О. Цинкаловським в 30-х роках ХХ ст. Розміри – 50 x 20 м. Культурний шар розораний. На поверхні виявлені фрагменти давньоруської кераміки, залізні цвяхи, частина скляного посуду, що відноситься до пізнього середньовіччя.

1. Конопля В. М. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції у 1986 р.*

2. Пелецишин Н. А., Михальчишин І. Р. *Яковичі – 3 // Свод пам'яток історії і культури Волинської області. Пам'ятники археології. – Владимир-Волинський район. – С. 114.*

Михайло КУЧИНКО (Луцьк)

ПРО ЧАС ВИНИКНЕННЯ ТА РАННЮ ІСТОРІЮ МІСТА ВОЛОДИМИР

Перша згадка про місто Володимир в Літописі Руському відноситься до 988 року, коли воно було передане в уділ Київським князем Володимиром Святославичем своєму синові Всеволоду [5, с. 67]. Цю дату і прийнято вважати відправною точкою для відліку віку міста. Щоправда, залишається нез'ясованим наскільки вона відповідає дійсності. І ось чому. Сам факт передачі міста в 988 р. Всеволоду може бути поставлений під сумнів, адже під цим же роком в літописі говориться і про виділення міст княжичам Борису і Глібу – синам від візантійської царівни Анни, з якою Володимир Святославич у 988 році лише одружився. Попри це, незаперечним є факт існування міста в Х ст. Але чи був Володимир в час першої згадки про нього повноцінним містом? Відомий український історик М. Котляр вважає, що ранній Володимир в той час був звичайною фортецею, що мала утвердити владу Києва в недавно підкореній ним Волині [3, с. 43]. Це твердження можна вважати щонайменше спірним. Сумнівно, що Великий князь Київський надавав в уділ своєму синові звичайну фортецю. Цілком зрозуміло, що скромна фортеця площею всього 1,5 га не могла мати серйозного впливу ні на територію, яка її оточувала, ні тим більше, на всю Волинь.

Отож, виникає думка, що в той час Володимир був уже чимось більшим ніж звичайною фортецею. А чи підтверджується це джерелами? Єдиним писемним джерелом, яке свідчить про Володимир до княжих

часів є угорська хроніка під назвою «Gesta Hungarorum», тобто «Походження Угрів», автором якої, як вважають вчені, є канцлер короля Бейли IV (1233–1270). Судячи з тексту, твір був написаний близько 40 р. XIII ст. Автор хроніки Анонім, зокрема писав, що місто під назвою Лодимир існувало вже у 884 р., коли угри на чолі із своїм вождем Альмошем (помер близько 894 р.), вирушивши з степів Скіфії (Причорномор'я) на завоювання нової батьківщини (Honfoglalás), підійшли до Києва. За словами Аноніма, київські владці щедро обдарували угрів і попросили їх іти далі на захід. Кияни начебто провели їх аж до міста Лодимира (Володимира), а володимирський воєвода гостинно зустрів Альмоша, який пробув тут три тижні. Потім, взявши аманатів (заручників), дві тисячі марок срібла, сто марок золота, безліч коней та іншої худоби, угри направились у Паннонію, тобто сучасну Угорщину і там зупинились [2, с. 84].

Із сказаного випливає, що 884 року угри застали над р. Лугою укріплене городище, або протомісто, яке мало свою ранньофеодальну владу. З приводу часу виникнення Володимира висловив думку відомий історик Я. Ісаєвич. Суть її зводиться до того, що після зруйнування аварами Зимнівського городища, розташованого за 5 км від Володимира, його мешканці переселились на місце нинішнього Володимира. Це могло статися в середині VII століття [1, с. 7].

Заселяючи територію майбутнього міста, люди обрали найвищу ділянку серед усіх, що були придатні для поселення. Як свідчать топографічні дослідження, це був пагорб, розміщений над заплавою р. Луги. З уваги на розташування, він мав природний круговий огляд, що робило його епіцентром ландшафту. Навкруги розкинулася болотиста місцевість, яка додатково ускладнювала підступи до пагорба впродовж більшої частини року.

Для обороноздатності ця територія була задовільною, проте через заболоченість ґрунту мало придатною не лише для землеробства, а навіть для тваринництва. А ці дві галузі в період раннього середньовіччя були основними не лише для села, а і для міста. Тому в процесі становлення раннього Володимира освоювались сусідні прилеглі урочища Білі Береги, Острівок, Федорівка та інші, що прилягали до центру і мали сприятливі умови для розвитку економіки майбутнього міста. Це був доволі тривалий процес, який охопив кілька століть.

Витоки становлення Володимира, як класичного міста, сягають ранньослов'янського часу. Однак цей період якось випав з поля зору дослідників. Так сталося, що історики, а за ними й археологи, почали вивчати Володимир періоду його розквіту, тобто в княжі часи, коли він став політичним і культурним центром Волині. І тому вивчались його муровані архітектурні пам'ятки, особливо храми, що мало свідчити, про велику роль православ'я на Волині в контексті російської церкви і трактуванні міста, як споконвічно «руського». Тобто свідомо закладався політичний підтекст у вивченні історії цього українського центру економіки і культури. Тому, якщо історики і торкалися мимохідь проблеми виникнення міста, то беззаперечно пов'язували це з іменем князя Володимира. Так, уже російський історик XVIII ст. В. Татіщев, який начебто спирався на якісь джерела, котрі не збереглися до нашого часу, писав, що Великий князь Київський побудував 992 року в Червенській землі град і назвав його іменем своїм [8, с. 64]. Проте, як свідчать археологічні дослідження впродовж останніх років, приписувати заслуги побудови міста Володимира київському князю не варто. Що ж до назви, міста, то, як зауважив академік Я. Ісаєвич, вона найімовірніше, з'явилась пізніше, в час, коли Волинь увійшла до складу Київської Русі, як, наприклад, пізніше іменем Володимира Мономаха був названий Владимир на Клязьмі [1, с. 8].

А як виглядає картина в світлі топографії? Згаданий уже пагорб в урочищі Замчище, разом із прилеглими до нього урочищами, характеризується трьома важливими обставинами, які вже в ранньослов'янському часі стали вирішальними для формування міста. По-перше, воно знаходиться в центрі агломерації сільських поселень; по-друге, з огляду на розташування в багністій заплаві р. Луги воно було важкодоступне для нападників і, по-третє, воно було заселене в VII ст., в тому числі й вихідцями із зруйнованого Зимнівського городища. Найдавніший оборонний пункт, що знаходився на найвищому природному пагорбі, має форму, надану йому штучно. Вона не кругла, як більшість ранніх городищ Волині, а наче проміжна між колом і квадратом. На думку знаного фахівця з питань військового зодчества археолога П. Раппопорта, – це не випадкове пристосування круглих городищ до умов місцевості, а специфічний, „волинський тип” фортифікації [7, с. 51–56].

Які ж етапи становлення і розвитку пройшло раннє місто? З огляду на це питання представляє інтерес схема, запропонована медієвістом М. Когляром. Досліджуючи генезу міст Галицько-Волинської Русі, вчений виділив п'ять хронологічних етапів їхнього розвитку. Перший знаменувався появою зародків міст: поодиноких VI–VII ст. і масових – VIII–IX ст. Другий етап – це функціонування і поступовий розвиток зародків міст від VI до IX ст. включно. Третій етап – X – середина XI ст. – процес переростання зародків у ранньофеодальні міста. Безперечно, в цій схемі є своя логіка, однак провести чітку межу між

зародками і власне ранніми містами важко. Це не просто зробити й на базі археологічних джерел, але, судячи з розкопок проведених як автором цієї статті, так і його попередниками, можна твердити, що в будь-якому випадку місто Володимир виникло ще задовго до його першої згадки в кінці X ст. Проте лише на четвертому етапі, за схемою М. Котляра, в другій половині XII ст. Володимир став феодальним містом, а вершини свого розквіту воно досягло в другій половині XII ст., коли стало столицею незалежного Володимирського князівства. З точки зору археології саме на цей час припадає формування як укріпленого дитинця, так і окольного града з цивільними і культовими будівлями. Що ж до п'ятого етапу, то він завершив процес розвитку Володимира. Однак останній етап історії Володимира виходить за рамки нашої статті.

Говорячи про виникнення центру цього поселення, майбутнього дитинця княжого города, слід сказати дещо про розвідки і розкопки на Замчиську. Під час цих робіт археологами виявлено цікаві матеріали від VI до середини X ст., які свідчать про функціонування протоміста, а згодом і раннього міста в цей період. Аналіз кераміки з Замчиська показав, що поруч з ліпним посудом, на глибині близько 3м, трапився і ранньогончарний, тобто ліпний з додатковим обточенням. На ручному гончарному крузі. На відмінну від ранньослов'янського, він оздоблений у верхній частині хвилястими лініями. Такий посуд датується IX – початком X ст. [4, с. 448].

Разом з ним, на тій же глибині, нами виявлений посуд, виготовлений цілком на гончарному крузі, але вже датований X – початком XI ст. В науковій літературі його називають посудом „курганного типу”, який змінив ранньогончарний. Отже, аналіз добре датованої кераміки, яка є надійним хронологічним індикатором, свідчить про безперервний розвиток поселенської структури на території Замчиська впродовж VI–X ст.

Торкаючись проблеми становлення окольного міста, слід зауважити, що за археологічними даними, воно сформувалось на базі окремих ранньослов'янських поселень, які функціонували водночас із раннім городищем „волинського типу”. Археологічні матеріали з різних кінців сучасного міста є важливим аргументом на користь заселення окольного града ще в докняжий період. Так, у східній частині міста, в урочищі Михайлівщина, у різний час траплялися фрагменти ліпних слов'янських і ранньогончарних глечиків. На північ від Михайлівщини, в урочищі Апостольщина, археологами відкрито гончарні майстерні, вирізані в материковому ґрунті, а поруч – фрагменти ліпних, підправлених на гончарному крузі горщиків середини X ст., тобто ранньогончарний посуд. Там же знайдені крейдяні прясла для веретена та однорядний роговий гребінь, тобто матеріал, який не виходить за рамки VII–X ст. А в урочищі Тухівщина, на захід від Апостольщини, виявлені житла-півземлянки з керамікою VII–X ст. Важливі відкриття у вигляді житлово-господарчих споруд, датованих керамікою X ст., зроблені археологами в південно-західній частині окольного міста – Підзамчі. В одній із споруд знайдено ранньогончарні горщики та крейдяні прясла для веретена [9, с. 21–22].

Стратиграфія свідчить, що ці об'єкти існували тут ще до спорудження валу окольного міста. Численні археологічні знахідки від VI до IX ст. переконливо доводять, що саме поселення того часу навколо Замчиська, тобто в окольному граді, стали основою міста Володимира.

Про факт заселення території Володимира в докняжий часи опосередковано свідчать і топоніми: Баби, Волостав, Велесівщина, Стрибоги, які пов'язуються із дохристиянськими віруваннями давньослов'янських часів. Цікавим археологічним пунктом раннього часу історії Володимира є острів Велесівщина, в південній частині міста. Назва острова вказує, що колись тут існувало язичницьке капище бога скотарства і достатку Велеса. Щоправда, розкопками залишків капища не виявлено, натомість відкрито фундаменти і керамічні кольорові плитки, якими була вистелена підлога дерев'яної церкви св. Онуфрія. До речі, побудова християнських церков на місці язичницьких храмів не була рідкістю. Досить хоча б згадати спорудження Володимиром Святославичем з запровадженням християнства Десятинної церкви на місці Перунового капища в Києві.

Дуже цікавим є відкриття решток круглого фундаменту ротонди, відкритого в процесі дослідження храму „Стара Кафедра” в 1986 р. археологом В. Антоновичем. Дослідник датував церкву першою половиною X ст. і пов'язував її спорудження з місіонерською діяльністю учнів слов'янського просвітителя св. Мефодія, котрі, вочевидь, прибули на Волинь з Великоморавської держави [10, с. 227].

Це, здається, перша християнська будівля у Володимирі. Разом з прийняттям християнства уже в 992 р. при єпископській кафедрі у Володимирі була відкрита школа, в якій готували майбутніх духовних просвітителів. Цікаво, що російський історик XVIII ст. В. Татіщев, спираючись на невідомі джерела, писав начебто у Володимир 1096 року приїздив з метою інспекції школи літописець Нестор [8, с. 115].

З установами на Волині влади Києва процес християнізації посилювався. Щоправда, археологічно

це засвідчується аж періодом, який припадає на XII ст., що вже виходить за хронологічні рамки цієї статті.

Досить щільне заселення території на правому березі Луги було вирішальним у становленні Володимира, як міста. Як відомо, середньовічне місто характеризується чіткою лінією оборонних укріплень. Звичайно, археологічні дослідження не дають права вважати, що повноцінне місто на зазначеній території існувало вже у VII ст., однак є підстави говорити, що раннє місто тут існувало принаймні вже в другій половині IX ст. Щоправда, для остаточного підтвердження цього припущення потрібні додаткові археологічні дослідження. Однак у світлі сказаного, інформація угорського хроніста XIII ст. Аноніма про існування у 884 р. міста Лодимира виглядає достатньо правдоподібно. Судячи з розкопок, тоді було викопано рів, який відокремив з півночі, заходу і сходу майданчик майбутнього дитинця від решти території, і підсипано земляний вал. Немаловажною обставиною, що сприяла становленню міста, було поселення під захистом оборонних валів місцевої племінної знаті та військової дружини. Саме з середовища племінної верхівки і виділились незабаром князь та бояри. Ототожнення укріпленого поселення з містом можливе лише із значною площею (не менше 2,0 га), наявністю комплексу адміністративних споруд, знахідок зброї та коштовних прикрас, що належали місцевій знаті. А на формування просторової структури ранньосередньовічного Володимира впливали такі чинники, як ландшафтний, оборонний, комунікаційний, соціально-топографічний та історичний, які є обов'язковими для формування міста.

На завершення всього сказаного вище слід наголосити, що жодної заслуги в створенні міста Володимира на Волині київський князь не мав. І хоча, на подібні твердження нерідко можна натрапити в працях російських і радянських істориків, вони не відповідають дійсності. Аналіз писемних і особливо археологічних джерел, дає підстави вважати, що внаслідок походу 981 року на західноукраїнські землі київський князь зайняв не лише „Перемышль, Червен и иные города”, [6, с. 69], а й Лодимир. Вважаємо, що князь у кращому випадку тільки зміцнив місто, яке зазнало руйнувань з боку нападників – киян. Отже, початок нашого міста сягає далеких ранньослов'янських часів.

1. Ісаєвич Я., Мартинюк А. *Володимир Волинський. Історико-краєзнавчий нарис.* – Львів, 1983. – 70 с.
2. Карамзин Н. *История государства Российского* – Спб., 1842. – Кн. I. – Т. I. – 638 с.
3. Котляр Н. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.* – К., 1985. – 184 с.
4. Кучера М. *Керамика // Археология Украинской ССР.* – К. 1986. – Т. 3. – С. 446–455.
5. *Літопис Руський / Переклад за Іпатським списком Л. Махновця.* – К., 1989. – 591 с.
6. *Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись.* – М., 1962. – Т. 2. – 938 с.
7. Раппорт П. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.* – М., Л., 1967. – №140. – 241 с.
8. *Татищев В. История Российская.* – М., Л., 1963. – Т. 2. – 352 с.
9. Терський С. *Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею.* – КД-2253/КВ-8167. – 61 с.
10. Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське полісся / Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 р.* – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 600 с.

Орися ВОЗНЮК (Володимир-Волинський)

ТОПОНІМИ ВОЛОДИМИРА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Інколи ми задумуємось чому та чи інша місцевість так називається. Що стало причиною такої назви? Зазвичай, не має випадкових чи позбавлених значень назв. Кожна назва природного або історичного об'єкту є важливою або мало суттєвою.

Наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли називається топонімікою (від дв. грец. *topos* – місце і *оπονα* – ім'я, назва) [9]. Як і люди географічні об'єкти повинні отримувати власну назву раз на все життя. Перейменування історичного топоніма – це втрата народної пам'яті, частки культурного надбання, зневага до спадщини [7].

Базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Серед топонімів виділяються різні класи, такі як: ойконіми – назви населених місць, астроніми – назви міст, гідроніми – назви річок, дрімоніми – назви лісів, омоніми – назви гір, урбаноніми – назви внутрішньо

міських об'єктів, годоніми – назви вулиць, агороніми – назви площ, дромоніми – назви шляхів сполучення, макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів, мікротопоніми – назви невеликих незаселених об'єктів, антротопоніми – назви географічних об'єктів, вироблених від особистого імені [1].

Топонімія кожного народу, регіону, окремого міста чи села – це продукт його культури та життєдіяльності. Топонімічні назви повинні передавати самотність міста та відображати хронологічні етапи просторового розширення міста.

Своєрідна особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин і тварин. Дослідження нашарувань міського ландшафту дозволить прослідкувати на окремій території комплекс назв річок, озер, форм рельєфу та давніх поселень. Творцем топоніміки був народ, географи-мандрівники які дали назви урочищам, околицям, річкам, лісам та іншим природним об'єктам які по сьогоднішній день вживаються як власні назви визначених об'єктів [2].

Дослідження міста Володимира, показало, що значна частина площі, яка нині забудована, зокрема на півночі, сході і південному сході, у давнину була болотом. Це стосується території між річками Рилавицею і Смочею, району озера Болота та болота під назвою Жидівка. Унікальність місцевості полягає в поєднанні двох географічних ландшафтів. У давнину ця територія була порізана заплавами і болотистими озерами, а також ярами, про що свідчать топоніми Криниця, Став, Озеро, Безодня, Глинка. Хоча давні ландшафтні назви поступово замінювалися іменами власників земельних ділянок, дворів, хуторів.

У топонімічній літературі утверджується думка, що райони найдавнішого слов'янського заселення є ареали поширення патронімічних назв із суфіксом –ичі. До таких належить село Фалемичі (Хвалимичі) засноване у 1156 році, що неподалік міста Володимира. Село отримало назву від імені першого власника Хвала [4]. Серед найдавніших топонімів є ті, які відображають розміщення населених пунктів відносно річок: Заріччя, Залужжя, тобто за річкою та за Лугою. В основу багатьох топонімів Волині лягли народні географічні терміни: «вікно» - озеро, болото, «лоб» - горб, «баба» - трясовина, «око» - озеро [2].

Походження назви міста Володимира відоме всім. Це антропонім, котрий виник на основі першозасновника міста Великого київського князя Володимира Святославовича. Антропоніми складають близько 40 % ойконімії Волинської області. Що стосується Володимира та його околиці то антропонімів на даній території дуже мало. Другий топонім вироблений від особистого імені це агоронім (назва площі), яка появилася під час австрійської окупації. Площа отримала назву на честь австрійського імператора Франца-Йосифа.

Олександр Цинкаловський виділяє такі давні топонімічні назви передмістя Володимира, а саме урочища - однорідні ділянки природи, які відособлені більш-менш чіткими межами. Це - Провалля, Білі Береги, Залужжя, Заріччя, Піщаниця, Зап'ятничче, Завалля, Прокопівщина. Самі ж урочища в місті носили назву: Замок, Замолок, Підзамче, Веденщина, Михайлівщина, Апостольщина, Лозівщина, Шкартані, Львівщина, Поїздники.

Цікаві топоніми які ще й досі вживаються у термінології міста мають логічне пояснення. Наприклад, «Городище» - місце схованки, яку народ знаходив собі спершу в гущі лісів чи багнах. Коли ж його було вже замало, виникла необхідність будувати «городища». Саме слово вказує на те, що це місце недоступне чи на горі, чи серед болота, чи оточене річкою [5]. Назви урочищ, як і назви сіл, пов'язані часто з характером місцевості, з рельєфом. Утім більшість назв урочищ Володимира пов'язана з релігійно-культурними об'єктами. Таким чином можна пояснити назви урочищ Михайлівщина (Михайлівський монастир), Апостольщина (церква св. Дванадцяти Апостолів Христових), Веденщина (Введенська церква), Зап'ятничче (церква св. Параскевії П'ятниці), Львівщина (церква св. Пророка Іллі), Прокопівщина (церква св. Іоанна Предтечі), «Стара катедра». Подвійний топонім носить урочище Велесовщина (як культовий об'єкт) або Онуфрійщина (релігійний об'єкт), що розташовувалось на Велесовому острові, оточеному болотом на лівому березі р. Луга. Топонім «Велесовщина» вказує на те, що у дохристиянські часи тут було язичницьке поселення або стояв ідол богу Велесу. Велес (Волос) бог мудрості, багатства і худоби, наставник волхвів і чарівників. Корінь «вл» означає «володіти». Той самий корінь у поєднанні з голосними «о» чи «е», може нести інше смислове значення, наприклад: «вол-я», «вел-икий», балтійське «welis» (померлий), «welsi» (душі померлих) [10]. Набагато пізніше у 1578р., вперше на тому самому місці згадується Онуфрійський монастир. Онуфрій є покровителем подорожуючих, породіль (вагітних-легкі пологи), родин що є бездітними, є покровителем родин - щоб родина була в достатку. Фігури святого, в старовину, частенько ставили на перехресті доріг, щоб святий беріг подорожуючих; у монастирях, надбрамні церкви-каплиці називали на його честь, щоб він вимолював ласки для тих, хто приходить до монастиря, чи відходить з нього [8]. Тепер Велесів острів – це пагорб у заплаві річки Луга, який до 1932

року був покритий лісом, а з повоєнного часу активно почав розорюватися [4].

Значним за населенням було північно-східне передмістя Іванівщина (урочище Шкартані), розташоване по берегах заболочених озер. Про його значення вказує розташування тут храму св. Іоана Золотоустого [4]. Сама назва урочища Шкартані залишається етимологічно неясною.

Поблизу верхів річки Смочі існувало поселення Поїздники, мешканці якого, очевидно традиційно, обслуговували потреби княжого двору: у люстрації 1552 року згадується 9 замкових слуг-«поєздників», яких використовували як посильних [4]. Урочище Білі Береги розташоване на захід від міста на березі річки Луги, котра на даній місцевості різко звужується і проривається через крейдянну височину, що простягається тут з півдня на північ. Височина збудована з вапнякових шкаралупок, які в четвертинний період вкрилися грубими верствами лесу [5]. Тому й назва урочища Білі Береги цілком підтверджується геоморфологічним походженням. По течії річки Луги, неподалік від Володимира розташовувались місцевості під назвами «Перевіз» та «Товарна гора» - топоніміка назв свідчить про те, що вони були пов'язані з водяним торговим шляхом.

Урочище Завалля – в основі лежить слово «вал» - оборонне земляне укріплення, яке створювало надійний захист від ворога. За валом кожного великого середньовічного міста селилися ремісники, тут велась жвава торгівля. Урочище Провалля вказує на те, що, можливо, тут був величезний рів, яр, що розміщувався за валом. Зазвичай у таке провалля місцеві жителі скидали сміття [6]. Урочище Лозівщина вживається на означення місця де колись росли лози. Урочище Піщаниця – походження топоніма від прикметника «піщаний». Названо за розташуванням на піску, піщаному ґрунті. Часто в історичних джерелах згадується урочище Лобачин – [лоба' чин] – лобна область чи чоло. У давнину так називали підвищення, тобто горбки, які на фоні іншої місцевості чітко виднілися. У східній частині міста, посеред боліт знаходився населений пункт Острівок. Урочище теж має суто географічне походження, тобто його назва походить від рельєфу. Острівок – це відвойована у води частина землі для господарства. Частина міських топонімів може висвітлювати господарську діяльність його мешканців. Зокрема, урочище «Ковалівщина» говорить про наявність ковальського ремесла, «Загуменки» - про місце де обмолочували збіжжя, урочища «Глинське» і «Печисько», можливо, пов'язують з гончарством [3].

Цікаве походження мають гідроніми Володимира та його околиць. Гідронім Багна (Великі Болота), що були на півдні міста, отримали свою назву за великі розміри в порівнянні з сусідніми болотами [6].

Головною артерією міста є річка Луга – права притока Західного Бугу. Назва утворена від слова луг. Поодинокі місця на Лузі мають назви «Безодня» - тобто найглибше місце, «Глинка» - глиняні береги [3]. Важко пояснити смислове значення річок Смоча (Смочисько), Свинорийка та Рилавиця. Смоча витікала з болота, що колись було розташоване в північно-східній околиці міста, прямувала його серединою, омиваючи з двох боків Замчисько. Долина, якою стікають весняні та дощові води, називається Смуга. Вона простягалася від північного краю міста, перетинаючи колишню Гноєнську та Ковельську вулиці і з'єднувалася з Озером Болотом між урочищами Шкартані і Апостольщина. Це болото ще в першій половині ХХ ст. було вкрите озерцями, які тут називали «вікнами». Болото було поросле очеретом та осокою і залишалось непрохідним навіть у найсухішу пору року [3]. Якщо пояснювати смислове значення річки Смочі, беручи за основу корінь «смуг» (територію стоку весняних дощів), то можливо «смуг» вживається як «межа» або «повільна течія», оскільки річка Смоча була болотистою з низькими берегами. Можливе і більш логічніше пояснення гідроніму «Смоча». Беручи за основу корінь «моч» - тобто, «мочити», то стає зрозумілим, що жителі давнього міста, колись у річці мочили коноплі. Гідронім «Свинорийка» можна пояснити керуючись етимологічним критерієм, тобто оцінивши відображення мотиваційних ознак, що лягли в основу його виникнення. Наприклад, «сорока» < псл. sorъka 'сорочка; те, що обвиває, обтікає, окутує певний об'єкт, захищаючи його. Свиня < псл. Svina 'кривизна; звивина [7]. Річка Свинорийка меандруючи, утворює досить чіткий вигін, звивину. Довжина 16 км, долина порівняно неширока, місцями заболочена. Річище майже все каналізоване і випрямлене. Можна за основу брати корінь «свиня», тоді керуючись логікою, стає зрозумілим, що на берегах річки рили свині (дикі).

Річка Рилавиця протікає на схід від міста передмістям Провалля і відділяє передміські укріплення, що тут були. Гідронім Рилавиця складно пояснити. Існує легенда про лютого змія, котрий жив під землею і поїдав молодих дівчат. Багато відважних лицарів билися зі змієм але ніхто не міг його перемогти. Лише воїн який приїхав з далеких країв переміг змія. І коли змії конав, то сильно бив хвостом по землі і вирив ним глибокий рів, який наповнився водою з річки Луга і назвали люди цей рів річкою Рилавицею.

Всі гідроніми Володимирщини утворюють єдину гідрологічну сітку Західного Бугу. Назва Західний Буг теж остаточно не розгадана. Її виводять по різному. Від праслов'янського «затоплене місце: течія, потік», споріднене з праслов'янським «велика заплава». Ще іншу назву виводять від індоєвропейського

«гнути, загинати». Таке доведення найвірогідніше. У літературних джерелах назва річки виступає більш-менш однаково: літописний Буг (іноді Боуг), український Буг [6].

З історичною топонімією Володимира часто пов'язують старі трактати та вулиці. Тракт (нім. *trakt*) – поліпшена ґрунтова дорога, велика наїжджена дорога, шлях, що з'єднує важливі населенні пункти. Уздовж тракту з'являлися впорядковані забудови, поселення та житла, що дало поштовх до розвитку міста. Тракти міста Володимира сполучали місто з іншими населеними пунктами, ймовірно, сформованими ще в княжу добу: Луцький, Устилузький, Гноєнський, Кисилінський [3]. Крім трактів були і старі вулиці (годоніми) – Білоберезька, Городецька, Валова і Дівича дороги, Жидівська, Фарна, Василівська, Озерна, Колієва, Водопійна, Броварна вулиці.

Отже, топонімія являє собою систему понять, які сформувалися протягом певного історичного часу. Сучасні топонімічні дослідження базуються на даних археології, історії, географії, палеонтології, без яких топоніміка не мала б наукового підґрунтя. Важливу інформацію стосовно історико-соціальної топографії Володимира-Волинського несуть топоніми. Пізнавальне значення топографічних назв впливає із їх природної суті а також із суспільно-історичних факторів. При цьому вивчення цих назв неможливе без аналізу історичних явищ, які вплинули на їх появу.

1. Василюк Л.Л. *Топоніми Волині як джерело фізико-географічних досліджень: Наукове видання.* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000. – 32 с.

2. Василюк Л.Л. *Фізико-географічна зумовленість топонімії Волинської області.* – К.: НАН України. *Ін-т географії*, 2000. – 17 с.

3. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. *Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст.* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.

4. Терський С.В. *Княже місто Володимир: Монографія.* – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.

5. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1937

6. Янко М. *Топонімічний словник України.* – К.: «Знання», 1998. – 432 с.

7. http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1070/1/Luchyk_Vidnovlennia.pdf

8. <http://dc.lviv.ua/zitya-svyatix/>

9. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Топонімія>

10. <http://www.urano.ru/slavyanskij-bog-volos---pokrovitel-volxvov/>

Юрій ДИБА (Львів)

ОБРАЗ МАТЕРІ СВЯТОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА МАЛУШІ В УКРАЇНСЬКІЙ ОБРЯДОВІЙ ПОЕЗІЇ

Писемні свідчення про Малушу

Одним із найскладніших та найдискусійніших питань української історії княжої доби є походження хрестителя Русі, князя Володимира Святославовича, по матері. Єдине пряме свідчення про маму майбутнього Хрестителя Русі Малушу (Малуша, Малоуша) відоме за «Повістю временних літ», де його було вплетено в контекст статті 970 р. про розподіл уділів між синами Святослава. За Лаврентіївським літописом донька Малка Любчанина й сестра Добрині Малуша була ключницею княгині Ольги: «*володимеръ бо бѣ отъ малуши ключницѣ ользинѣ. сестра же бѣ добръня. ѿць же бѣ има малъкъ любчанинъ. [и] бѣ добръня оуи володимеру*» [23, 69]. Ключницею Малуша фігурує також у Радзивилівському літописі, Академічному списку ПВЛ, списках Новгородського І літопису тощо, натомість в Іпатіївському літописі та Погодінському списку ПВЛ Малушу названо милосницею княгині [46, 470–471]. В Іпатіївському літописі читаємо наступне: «*володимеръ бо бѣ ѿ малуши милостьницѣ (тут, і далі за текстом, підкреслення наші – Ю.Д.) ольжинѣ. сестра же бѣ добръня. ѿць же бѣ има малъко любчанинъ. и бѣ добръня. оуи володимеру*» [14, 57].

У російських літописах початку ХVІ ст. – «Никоновському літописі» [26, 35] та «Устюжському літописному зведенні» («Архангелогородському літописці») [60, 60] – цю літописну статтю доповнено свідченням невідомого походження про народження Володимира в «*Будутинъ вѣси*» («*Будотине селе*», «*Будятиной веси*»), ототожнюваній нами з сучасним волинським с. Будятичами, розташованим 22 км південно-західніше Володимира [10, 37–70].

Відома Малуша і західним авторам. Оповідь про розподіл уділів між синами Святослава переповів зокрема С. Герберштейн, згадавши, що Малуша (Maluscha), будучи в прислузі (in gynaecio) у Ольги, зачала від Святослава й народила Володимира [6, 62]. Це ж свідчення знаходимо й у М. Стрийковського: «*Maluska u Heżny Holhy była w fraucimerze kluczniczą, z którą miał Swantostław Włodymirza*» [65, 127].

Про народження Володимира в Будятиному селі згадав і В. Татіщев: «*рожденъ отъ Малуши Ключницы Ольгиной, дочери Малка Любженина и сестры Добрыниной. Родися же Владимиръ въ Будятинс сельъ близъ Плескова, за что Ольга разгнѣвался на Малушу, сослала ея отъ себя*» [57, 49]. Серед джерел, якими користувався дослідник, була як праця М. Стрийковського, так і Йоакимівський літопис, який містить низку унікальних свідчень про ранню історію Русі, суперечка про достовірність яких триває до наших днів.

Отже, уривчасті історичні свідчення про Малушу є доволі суперечливими й не завжди адекватно відбивають справжнє становище матері Володимира Святославовича. Очікувати на появу нових джерел, які б висвітлювали події киево-руської історії X ст., немає підстав, проте, на наш погляд, далеко не вичерпанам є історичний контекст української обрядової поезії. Тому, вважаємо за доцільне розглянути відомі історичні свідчення про Малушу саме з точки зору української народної пісенної традиції.

Образ Малуші в українській обрядовій поезії

В фольклористичних дослідженнях про Малушу знаходимо лише побіжну згадку. Так розглядаючи смислові кліше текстів народної поезії, записаної на східнослов'янських теренах, М. Москаленко звернув увагу на українську колядку, у якій «*дівчина мріє знадобитися княжому двору й самому князю, носити «дрібні ключі», замикати «тугії замки»*» [13, 29]:

*«Ой в горах, горах, сніги лежать,
А по долинах річки бринять,
А по городах маки цвітуть
Ой туди ішла грешная панна,
Вирвала квітку з макового цвітку:
– якби я така, як квітка ця,
То я б здалася князьовому двору,
Князьовому двору, князю самому,
То б я носила дрібні ключі,
То б я замикала тугії замки»* [16, 342–343; 13, 167].

Дослідник підкреслив, що відображена у цьому тексті сюжетна ситуація є характерною для давньоруського життя, й відзначив її подібність до літописної згадки про матір Володимира, за якою Малуша була ключницею Ольги.

Хоча, на думку М. Москаленка, в цитованій колядці не обов'язково вбачати конкретну літописну згадку про Малушу, розглянемо таку можливість у ширшому контексті. Відомий корпус українських фольклорних текстів, котрі можливо пов'язати з Малушею, не обмежується лише єдиним цитованим прикладом. В українських колядках, введених в науковий обіг Я. Головацьким, відома розлога сюжетна лінія, коли героїня не просто мріє, але виконує роль ключниці княжого двору. За паралельним сюжетом, присутнім у цих колядках, М. Москаленко об'єднав їх під заголовком – «*Приїзд князя з Угорської землі*» [13, 26–27, 109–111]:

*«Въ нашего пана, пана крайника,
Писано, ей писано,
Золотомъ му теремъ писано,
Тисовы сходы, яворовы стѣни;
По сходахъ ходить молода пани,
Молода пани ключами дзвонить.
Помалы дзвонѣтъ, золоты ключи,
Помалы дзвонѣтъ, пана не збудѣтъ;
Бо нашъ панойко зъ войны пріѣхавъ,
Зъ войны пріѣхаль, зъ Угорской земли,
Пріѣшли до него та братя ѣго,
Стали ся въ него вивѣдовати:
«Ой брате, брате, що тамъ слыхати,
Шо тамъ слыхати въ Угорской земль?»* –

«Въ Угорской земль добре слыхано,
 Ой бо тамъ ужь є пречь поёрано,
 Злотомъ засьно, заволочено,
 Заволочено пречь поволочено.» –
 Дай же вамъ, Боже, счастья, здоровья,
 А изъ своєю господинею!
 Въ стайници радбсть, въ хижѣ веселбсть,
 Дай вамъ, Боже!» [37, 1–2; 15, 44–45; 38, 1–2].

«Въ нашого пана господарейка,
 Ббгъ му давъ, гей, Ббгъ му давъ,
 Не задростгте, панове братья, дастъ и вамъ.
 Ей краснѣ въ нѣго и дворѣ ёго,
 Тисовы стѣнци, яворовы схдци,
 Ходитъ ми по нихъ молода княгиня,
На той княгини кованый поясъ.
На томъ поясъ золоты ретязки.
На тыхъ ретязкахъ мбдяны кличи:
 Мбдяны кличи, тихо, тихо дзвингте,
 Тихо дзвините, пана зобудите!
 Бо теперь панъ нашъ зъ Угоръ прѣхавъ,
 А зъ Угоръ, зъ Угоръ, зъ Угорской земли.
 Зыйшылся къ нѣму вишитки панове,
 Вишитики панове, ёго братове,
 Сталися ёго вывѣдовати:
 «Ой пане, пане, што тамъ чувати,
 Што тамъ чувати, въ Угорской земли?» –
 «Угорска земля пречь поёрана,
 Пречь поёрана и постяна,
 Павянымъ перцомъ заволочена,
 Ясными мечи обгороджена,
 Обгороджена одъ злои тучи» [37, 4–5; 15, 44; 38, 4–5].

«Въ нашого ксеендза господарейка,
 Радуйся, радуйся, земле!
 Сынъ намъ ся Божій народывъ!
 Краснейко въ нѣго и въ дворс ёго:
 Яворовы стѣнци, тисовы стбльци,
 А на тих стбльцяхъ красна княнейка,
На той княнейцѣ среберный поясъ.
На тимъ поясъ злоцысты ключи.
На тихъ ключахъ жовты ретязки.
 А уже нашъ ксеендзъ зъ Угоръ прѣхавъ,
 Посходилися къ нѣму ксеендове,
 Сами ксеендове, ёго братове?
 «Шо тамъ слыхати въ Угорской земли?» –
 «Угорска земля пречь поёрана,
 Яровъ пшеничковъ позасъвана,
 Стрьцовимъ перькомъ поволочена,
 Золотымъ мечомъ обгороджена.» –
 Будь Богу слава зъ нашого слова,
 Богу на хвалу, людѣм на славу» [37, 13; 15, 45–46; 38, 13].

Угорський сюжет колядок і одруження Святослава з угоркою

Характерний сюжет цитованих колядок, який і дав підставу для виділення їх в окрему групу, розповідає

про повернення пана (крайника, господаря, ксендза) з Угорщини. Військові дії та політичні зв'язки поміж Руськими князівствами та Угорським королівством у XIII ст. доволі детально висвітлені на сторінках Галицько-Волинського літопису. Зважаючи на це, М. Москаленко допустив, що епізоди з цих, чи давніших, стосунків і лягли в основу аналізованого сюжету [13, 26–27]. Ще раніше О. Потебня писав, що згадка про угрів в українських обрядових піснях *«несомненно свидетельствует о давних сношениях с этой страной»* [48, 125], хоча й не вказує на якийсь конкретний випадок таких відносин. Спеціальні публікації, присвячені українсько-угорським стосункам, відображеним у фольклорі карпатського регіону, присвятив В. Мельник. Його зацікавив сюжет колядки про весілля «пана Перемиського», яка має деякі датуючі ознаки. Дослідник припустив, що поштовхом для виникнення цієї пісні стало весілля князя Юрія Львовича та повернення його батька Льва Даниловича з угорського походу [32, 34–35; 33, 97].

Угорський контекст цитованих вище українських колядок, із промовистою згадкою про ключі, виразно демонструє, що в українській народній обрядовій поезії збереглися старші відомості саме про Святослава та Малушу. До моменту знайомства з Малушею Святослав вже був офіційно одружений. І першою дружиною Святослава була очевидно саме угорка.

Про угорського тестя Святослава, покликаючись на свідчення Йоакимівського літопису, повідомляє В. Татішев: *«По смерти Ольги Святославъ пребывае в Переяславцѣ на Дунаѣ воюя на Казари, Болгоры и Греки, имѣя помощь от тестя Князя Угорскаго ...»* [56, 36]. І далі, в примітках, уточнює: *«Святослава супружество съ Венгерскою. Нигдѣ не нахожу, чья дочь была, о помощи же отъ Венгерскаго войскомъ, серебромъ и златомъ самъ Святославъ упоминалъ; Венгерскія исторіи сего времени, которыя я имѣлъ, темны и каратки. Въ сіе же время знатенъ былъ король ихъ Роксъ, и может его дочь или сестра, имя же ее у Нестора Предслава Славенское»* [56, 49].

В історичній літературі зустрічаються кардинально протилежні трактування свідчення про ім'я першої дружини Святослава. Зважаючи на її слов'янське ім'я допускають, що вона була княжною з Моравії, захопленою на початку X ст. угорцями [19, 42–59]. Проте вірогідніше, що ім'я Предслава з'явилося із помилкового трактування В. Татішевим тексту русько-візантійської угоди 944 року, де серед руських послів фігурує Каніцар від Предслави. Разом з тим, помилка з іменем не виключає можливості, що *«союз з Угорщиною міг бути скріплений з дочкою угорського князя Такшона»* [5, 227]. Відтак, поїздки князя Святослава в Угорщину були цілком закономірними і саме вони, очевидно, й відобразилися в аналізованому сюжеті українських колядок про повернення князя з Угорської землі.

Відомості про угорсько-руські союзницькі відносини містять як візантійські, так і руські джерела. Такі стосунки, що легко переростали у ворожнечу, зародилися в 20-х роках X століття. Їх фіксує лист константинопольського патріарха Миколи Містика, датований кінцем 922 року, у якому повідомляється, що руси, печеніги, алани та західні турки (угорці) дійшли до повної згоди і підіймають зброю проти Болгарії. Святослав теж не нехтував можливістю налагодити союзницькі відносини з печенігами та угорцями.

Інститут наложниць при дворі київських володарів

В історії збереглися відомості лише про офіційну жінку угорського походження та ключницю й милостницю княгині Ольги – Малушу, хоч Святослав найімовірніше мав і гарем [5, 227]. Подібно, пізніше, його син Володимир мав багато наложниць [14, 67–68].

У пізній російській літописній компіляції, опублікованій М. Новіковим під назвою «Подробнейшая история государей Российских», про матримоніальні зв'язки Святослава повідомляється наступне: *«воскорми же его Ольга до мужеска возраста и жени его; родишеся Святославу отъ жены два сына Ярополкъ, Олегъ; бѣ у Ольги ключница вельми красна имянемъ Мауса, Святославъ же взя ю къ себѣ на ложе, она же зачатъ отъ него и роди ему сына Владимира»* [47, 57]. Підкреслене підказує, що Малуша могла бути наложницею Святослава, як здебільшого і трактують її положення історики. Проте статус наложниці князя в дохристиянський період аж ніяк не демонстрував принижене становище жінки, а радше навпаки – вирізняв її із загалу. У цьому контексті нагадаємо, як після хрещення поступив із дружинами та наложницями Володимир.

В. Татішев, який цитує свідчення Йоакимівського літопису, повідомляє наступне: *«По семъ писа о раздѣленіи десяти сыновъ, упоминаетъ женъ весьма иначе, нежели Несторъ, тако: «Владимиръ вскорѣ по крещеніи упрошенъ бѣ, отпустилъ жены отъ себе, яко обѣща, и отпусти Вышеслава, иже родися отъ Оловы жены варяжскія, въ Новѣ градѣ, Гориславу со Изяславомъ в Полоцкъ, ея же сына Ярослава въ Ростовъ, Всеволода во Владимиръ, Предславу со сыномъ Святополкомъ въ Туровъ, Малфридъ со сыномъ Святославомъ въ Овручъ, Адиль со сыномъ Мстиславомъ во*

Тмутараканъ, а Станислава во Смоленскъ, Анны Царевны сына Бориса и Глѣба при матери остави; но Глѣбу назнаменова Муромъ, зане бѣ еще у груди тогда. Прочих жен и дочерей дал в жены ближним своим, не имущим жен»» [56, 40]. Судячи з діалогу між Володимиром та Рогнідою, відпущеним жінкам князь пропонував самим вибирати собі чоловіка з родовитого оточення: *«азъ убо отнынѣ крещенъ есмь, и пріяхъ вѣру и законъ христіанскій; подобааше ми едину жену имѣти, еюже пояхъ въ христіанствѣ; избери убо себѣ отъ вельможъ моихъ, его же хоцещи, да съчетаю тя ему»* [27, 112].

Наложниці князя Святослава походили якщо не зі знаті, то з маєтних родів. Батько Малуші, дійсно міг бути заможним купцем, як про нього пише В. Татішев: *«гость знатный Каплюшка Малец»* [58, 611]. Гостями називали іноземних, приїжджих купців, чи руських купців, що включилися в міжнародну торгівлю [55, 570; 51, 372–373]. Укріплення їх позицій на міжнародних ринках нерозривно пов'язувалося із державною зовнішньою політикою й досягалася з допомогою військових походів та міжнародних угод, до того ж – купці традиційно були у складі руських посольств [44, 63–113]. Оскільки інтереси купців та князівської влади практично співпадали, немає нічого дивного і в наближенні гостя Малка Любчанина до князівського двору, де й потрапила на очі Святославу його донька Малуша. Як відзначає Ф. Успенський, *«в дохристіанскую эпоху и на Руси и в Скандинавии противопоставление статуса жены и наложницы не всегда понятно. Знатность женщины, по-видимому, играла существенное значение при определении ее статуса, но, как кажется, не всегда эта роль была решающей»* [59, 62]. За Ж. Сімпсоном в Скандинавії законна дружина від наложниці відрізнялася тим, що чоловік платив за неї викуп, вона отримувала посаг від батька та подарунок від чоловіка в день весілля. Крім того, на законному весіллі повинно було бути урочисте пиття «весільного елю» перед свідками, які повинні були відвести чоловіка у постіль до жінки. Жінка також зберігала своє ім'я та ім'я свого батька і не розривала зв'язків із своїми родичами [50, 164–165]. Важко гадати, як ці правові норми прикладалися до стосунків Малуші та Святослава, але слід відзначити, що літописець акцентує увагу на імені Малуші, саме у його зв'язку з іменем батька: *«володимиръ бо бѣ ѿ малуши <...> сестра же бѣ добрыня. ѿць же бѣ има малъко любчанинъ»* [14, 57].

Слід також брати до уваги, що, вірогідно, в Скандинавії будь-яка наложниця конунга – незалежно від знатності та роду – називалася рабинею конунга. На доказ цього Ф. Успенський наводить паралель зі «Heimskringla» Сноррі Стурлусона: *«когда конунгу Харальду «Прекрасноволосому» было почти семьдесят лет, ему родила сына женщина, которую звали Тора Жердинка <...> У нее была хорошая родня, она была в родстве с Хёрда-Кари. Она была красавицей на редкость. Ее называли рабыней конунга (konungs ambátt). Многие, и мужчины и женщины, были тогда обязаны службой конунгу, хотя и происходили из хорошего рода»* [59, 62].

Малуша-роба

З писемних свідчень про матір Володимира Малушу відомо, що вона не була князівського роду (оминемо гіпотезу про тотожність Малка Любчанина та деревлянського князя Мала) й походила, очевидно, з торгової верстви. Це, начебто, підтверджують й образливі слова якими пізніше полоцька княжна Рогніда зверталася до її сина Володимира. Під час сватання Володимира Рогніда відповіла: *«не хощю я за робичича»* [24, 299–300]. Проте, з «Літописця Переяславля Суздальського» відомий інший варіант відповіді Рогніди: *«не хощоу Кривитина розоути»* [25, 16]. На думку Д. Мачинського термін «кривитин» для полоцьких варягів вживався для позначення слов'янина, як і тепер подібний термін в Латвії означає росіян загалом [31, 152–256]. Тобто, для скандинавки Рогніди слов'яни-кривичі були місцевими простолюдинами, а відтак саме слов'янське походження Володимира по матері й могло давати їй підстави називати його робичичем. Проте, в літературі звучали й інші думки з цього приводу.

Так на думку А. Литвинової та Ф. Успенського Рогніда, як донька мігранта в першому поколінні, користувалася *«правовыми категориями, актуальными для ее прежней родины»* [28, 117]. Як підкреслюють дослідники, в архаїчному скандинавському праві існувала норма, згідно з якою дитина, народжена від вільного та рабині, не могла успадковувати родові майно. Архаїчне скандинавське законодавство передбачало існування кількох розрядів незаконно народжених дітей, а народжена від рабині дитина мала в дохристіанську добу мінімальні родові права. Разом з тим, скандинавське право розрізняло рабинь та наложниць, демонструючи вищий статус наложниць. А. Литвинова та Ф. Успенський доводять, що *«Владимир как сын рабыни не является наследником родового имущества ни первого, ни второго порядка. Если учесть, что рассказ о сватовстве включен в более широкий контекст историй об усобице Святославичей, борьбе за отцовское наследство, ее реплика означает, что*

Рогнеда отвергает того, кто, согласно скандинавскому праву, не будет считаться законным наследником» [28, 117].

Разом з тим, зважаючи на формування тексту літопису вже в християнську добу, існує висока вірогідність того, що літописна характеристика Володимира «робичичем» має не історичне, а літературне (книжне) походження. Дослідження середньовічного «літературного етикету» доводять, що руські книжники «чадами рабині» називали нехристиян, чим вказували, що язичники є дітьми гріха й, що істиною може бути лише віруюча в Господа людина. Тому, як слушно припускає О. Плотнікова, зворот «не хочу я за робичича» був потрібний літописцю, аби пояснити, що Рогнеда не хотіла йти заміж саме за язичника й грішника [45]. Вірогідність цього припущення доводить не зауважена дотепер, як видається, паралель, присутня у відповіді Рогніди на пропозицію Володимира вибрати собі чоловіка після його хрещення та одруження із Анною: *«ты бо отступи отъ идольскыа прелести въ сыновленіе Божіе, азъ же, бывъъ царицею, не хоцу раба быти земному цару ни князю, но уневѣститися хоцу Христови, и въсприму аггелскый образъ»* [27, 112]. З якого часу Рогніда була християнкою невідомо. З того ж Тверського літопису довідуємося, що вона постриглася в монахині: *«Рогнѣдъ же (...) пострижесѧ въ мнишескый образъ, наречено бысть имѧ ей Анастасіа»* [27, 113]. Найімовірніше, що в літописному свідченні про Володимира як робичича переплелися дві традиції: дохристиянську скандинавську практику називати наложницю конунга його рабинею (а відтак і її дітей – робичичами) руські книжники тлумачили, як вказівку на язичницьке минуле Хрестителя Русі.

Ключництво як придворна інституція при дворі київських володарів

Літописне повідомлення, що *«володимеръ бо бѣ отъ малуши ключницѣ альзинѣ»* було відомим і пізнішим західним хроністам. Так М. Стрийковський, на котрого покликається В. Татішев, вважав, що Малуша *«była w fraucimerze klucznica»* [65, 127]. Термін «fraucimer» походить з нім. «Frauenzimmer» й означає у польській традиції *«poczet kobiet bądź na dworze królowej, bądź u innych pań możnych w kraju, gdzie nie brakło krewniaczek i sierot szlacheckich, którym pani domu dawała u siebie wyżywienie i wyposażone wydawała zamąż»* [63, 170]. Таке трактування цілком узгоджується з літописною характеристикою Малуші, як милосниці княгині Ольги. Очевидно, що М. Стрийковський, принаймні за відомими йому тогочасними реаліями, вважав, що Малуша належала до привілейованого стану. Не мав він і жодних підстав, аби й статус ключниці вважати недостойним цього стану, хоча б з уваги на те, що у Великому князівстві Литовському серед земських урядників XVI ст. згадуються також «ключники» та «ключвїйти» – старости ключа, волості. Крім того, як вказує З. Гльоґер, в давніші часи й у західних слов'ян існували урядники звані «ключниками» (лат. – Claviger, Clavicularius) [64, 46].

Відмітаючи різного роду домисли про невіленьський статус Малуші М. Брайчевський також звернув увагу на високий ранг ключниці в двірській ієрархії: *«Це одна з провідних фрейлін двору, можливо навіть, перша з них – щось на взірєць лорда-охоронця печатки»* [3, 110–111]. Трактування ключництва як придворної інституції знаходить, до того ж, відгомін у старинах київського циклу, за якими брат Малуші Добриня служив при великокняжому дворі конюхом, придверником та ключником:

*«(...) Да три года жил Добрынюшка да конюхом;
Да три года жил Добрынюшка придверьничком;
Да три года жил Добрынюшка ле ключником,
Ключником Добрынюшка – замочником,
Золотой-де казны да жил учотициком»* [7, 603].

З цього тексту звично робився висновок про рабське становище Добрині. Певні підстави для трактування ключника, як рабського (холопського) стану дає й «Правда Руська». При княжому дворі існували посади огнищного (дворового) та конюшого тіуна. І за «Руською Правдою» княжий тіун та ключник вважалися холопами при *«тивуньстві без ряду»* (тобто, без певної угоди, яка б встановлювала інші правила): *«а се третьєє холопство тиунство без ряду»* [12, 379].

Очевидно князь міг довірити управління майном і залежній людині. Проте, в тій самій статті оговорено, що холопство встановлювалося і за згодою (рядом) *«с рядом ли то какою будет срядиль на том же стоить»* [12, 379]. Тобто, за умови укладання ряду, виконувати обов'язки тіуна чи ключника могла й вільна людина. Така угода передбачала, очевидно, як певну втрату правового імунітету, в межах виконання свого особливого статусу – управління князівським майном, так і отримання низки особистих майнових, юридичних та адміністративних переваг. У цьому контексті слушно відзначалося, що *«италмейстер при дворі феодального володаря – одна з найвищих придворних синекур, за право володіти якою змагалися найшляхетніші представники вищої аристократії. Так само – посада ключниці»* [3, 110–

111]. Крім того, за вбивство тіунів на Русі присуджувалася найвища (подвійна) 80-ти гривнева вира: *«И за тиюнь огнищии и за конюшии 80 гривнь»* [12, 367].

Ключництво Малуші – адміністративний чи матримоніальний статус?

Все ж, зафіксовані в «Руській Правді» норми, що забезпечували функціонування княжих придворних інституцій в XI–XII ст., не можна безоглядно інтерполювати на правові відносини княжого двору в середині X ст., які передовсім базувалися на звичаєвому праві. У всякому разі, правовий статус княжого ключника християнської доби не корелюється напряму з положенням та роллю при княжому дворі ключниці Малуші. Зокрема, зауваження М. Брайчевського, що ключниця, це *«не служниця, що носить при паску ключі від комори з провіантом»* [3, 111] суперечить фольклорному образу дівчини-ключниці. Недарма героїня колядки мріє про зв'язку ключів, як про символ, що наближає її до князя: *«То я б здалася князьовому двору, / Князьовому двору, князю самому, / То б я носила дрібні ключі, / То б я замикала тугії замки»* [16, 342–343, 747; 13, 167]. Більше того, в циклі колядок про повернення князя з Угорської землі зафіксовано, що саме княгиня є володаркою жаданої зв'язки: *«На тбй княнейць среберный поясъ, / На тимъ поясъ злоцысты ключи, / На тихъ ключахъ жовты ретязьки»* [37, 13; 15, 45–46; 38, 13].

Судячи з фольклорного контексту, саме наявність зв'язки з ключами демонструє, що жінка є повноправною господинею княжого двору. Цілком логічно, що застосування такої практики відзначають і в давній скандинавській правничій системі. У відповідності з Ютським законом короля Вальдемара II 1241 р. саме зв'язка ключів ставала атрибутом законної дружини: *«Якщо який-небудь чоловік має наложницю в домі для себе і відкрито йде спати з нею, і вона має замок і ключ і піклується про їжу і питво для нього відкрито три зими, то вона повинна бути благородною дружиною і володіти правом подружжя»* [1].

Відзначена практика є очевидно давнішою, вона фіксується в ісландській поемі, відомій під назвою «Пісня про Рига», в якій мова йде про витoki класового розшарування у скандинавському суспільстві. Деякі вчені вважають, що вона датується X ст., а інші вважають, що вона була складена набагато пізніше. У цій поемі розповідається, як бог Ріг мандрував по світу й відвідав три будинки, в кожному з яких він ділив стіл і ліжко з господарем і господинею дому, і зачав там синів, кожен з яких став предком цілого класу людей [50, 173–176].

У першому будинку (простій хижі), де його частували хлібом із грубо меленої муки з висівками та звичайною юшкою, він зачав сина Треля (Раба). Трель поєднався з Тір (Рабинєю), діти яких були приреченими на важку працю. У другому, добротному зведеному будинку, де йому подали тушену телятину та солодощі, Ріг зачав хлопчика на ім'я Карл (селянин). Селянин одружується на Снер (Невістці), яка ходить у лляній сорочці та одязі з козячої вовни та володіє в'язкою ключів. Сини Карла та Снер мали такі імена, як Боєць, Дружинник, Землероб, Коваль і Землевласник. У третьому, найбагатшому будинку, де Рігові подали пшеничний хліб, смажену свинину і дичину на срібних тарілках, він зачав сина й назвав його Ярлом. Ріг навчив цього юнака мудрості, назвав його своїм сином і спонукав завоювати собі землю, яка стала б володінням його синів. Ярл одружується на благородній дівчині і зачинає з нею дітей, яких звать Спадкоємець, Спадщина і Юнак.

Таким чином зв'язка ключів є ознакою повноправної господині дому – дружини. Аби такий статус отримала наложниця володаря, достатньо, аби вона три роки володіла ключами й відкрито піклувалася про нього. Саме тому зв'язка ключів є такою жаданою, що й відзначено в українській народній обрядовій поезії. Скандинавська юридична практика переросла і в своєрідну моду. Особливістю жіночого одягу Північно-Західної та Північно-Східної Русі X–XIII ст. була велика кількість різноманітних привісок, багато з яких мали не тільки декоративне, а й певне магічне значення. В групі привісок, які зображують предмети побуту та зброю виділяються мініатюрні ключі, які за своєю формою копіюють найбільш поширені типи замкових ключів XI–XII століття. Ключ, як символ гідності повноправної господині, жінки носили на поясі або на ланцюжку, прикріпленому до однієї з фібул. Такі ключі здебільшого компонувалися у зв'язки з іншими декоративними привісками-оберегами, рідше побутували зв'язки з самих ключів.

Пояс, як ознака високого соціального стану

Характерною деталлю фольклорного образу княгині, відзначеною у цитованих варіантах колядок, є «среберний пояс» (в іншому варіанті – кований пояс) із золотими ретязьками для ключів. І згадка про такий пояс є абсолютно доречною у контексті оповіді, бо саме пояс характеризує високий соціальний статус його володаря.

Прямим аналогом до цього фольклорного акценту є легендарна пізньолітописна характеристика

Добрині, знаного, як Добриня Золотий пояс. Ім'я брата Малуші користувалося таким авторитетом, що в деяких літописах XV–XVI століть, його, разом з Олександром Поповичем, вважали учасником Липицької битви 1217 року. Так у Скороченому літописному зведенні 1493 р. згадуються: «... два храбра: Добрыня Золотыи Поясь да Александро Поповичь съ своим слугою с Торопом» [52, 234]. Ідентичні повідомлення є й у описах Липицької битви в Скороченому літописному зведенні 1495 р. [53, 320], Хронографі 1512 р. [61, 396] та Никоновському літописі (1526–1530 рр.) [26, 70]. Припускають, що в цих описах Добриня замінив місцевого ростовського героя Тиманю. Добриня Рязанич Золотий Пояс згадується й в описі втрат битви на Калці 1223 р.: «убиша же на томъ бою: и Александра Поповичя, и слугу его Торопа, и Добрыню Рязаныча Златого пояса, и седмьдесятъ великихъ и храбрыхъ богатырей» [26, 70].

Пояси були обов'язковою функціонально необхідною частиною давньоруського одягу. Про жіночі пояси мало що відомо, проте князівський пояс, чи пояси його дружинників були своєрідними символами влади, відваги та багатства. Повіdomляють про пояси і літописи. Коли захворів галицько-волинський князь Володимир Василькович, то почав роздавати своє майно, в тому числі, власні золоті пояси і пояси свого батька: «и розда оубогы^м имъние свое. все золото и серебро. и камене дорогое. и поясы золотыи шѣа свое^ѣ и серебряныѣ. и свое иже блѣше по айѣи своемъ стѣжалъ. все розда» [14, 914]. Така практика, культивувалася в княжому середовищі досить довго, про що свідчать пізніші джерела, цитовані П. Савваїтовим. Московський князь Іван Данилович Калита заповідав своїм синам: Семену – три золоті пояси; Івану – великий пояс з перлами та камінням, золотий пояс «съ капторгами» та пояс «сердоничень» обкований золотом; Андрію – золотий «фрязьський» пояс з перлами та камінням, золотий пояс «съ крюкомъ на червчатс шолку» та «поясь золотъ царевьский» [49, 109–110]. Подібно до батька й великий князь Іван Іванович заповідав своїм синам: «Дмитрию поясь великий золотъ съ каменемъ съ женчуги, что мя благословиль отецъ мой князь великий, поясь золотъ съ крюкомъ; – Ивану поясь золотъ съ каменемъ съ женчуги, что ми даль братъ мой князь великий Семень, поясь золотъ сточный» [49, 110]. Великий князь Василь Дмитрович заповідав своєму синові Василю «поясь золотъ съ каменемъ, што ми даль отецъ мой, да другий поясь мой на чепехъ съ каменемъ, да третий поясь ему же на синемъ ремени» [49, 110]. Підтвердження того, що пояс продовжував виконувати певну соціальну функцію в князівській середовищі знаходимо і в заповіті (XV ст.) князя Юрія Дмитровича Галицького (Галича-Мерського – Ю.Д.): «А что из золота даю сыну своему Василю пояс золот с каменем на чепех без ремни; а Дмитрию сыну своему даю пояс золот на черпчати ремни, а Дмитриею сыну своему меньшему даю пояс золот без ремни, чем мя благословил отец мой князь великий Дмитрей» [49, 110].

Зв'язок соціального статусу з наявністю певного пояса яскраво ілюструє подія першої половини XV століття, що стала приводом для міжусобної війни. Ця історія, пов'язана з дорогоцінним поясом, відбулася 8 лютого 1433 року на весіллі великого князя Василя Васильовича. Двоюрідний брат великого князя Василя Юрійович (Косий) прийшов на весілля з чудовим золотим поясом на ланцюгах, обсіпаним дорогоцінним камінням. Цей пояс раніше був подарований суздальським князем Дмитрієм Костянтиновичем Дмитрію Донському, зарученому з його дочкою Євдокією. В часі їх весілля у 1367 р. пояс начебто було замінено на інший, що значно поступався йому за цінністю. Оригінальний пояс згодом перейшов до Василя Косого, який і красувався в ньому на весільному великокнязівському бенкеті. Розглядаючи цей пояс ростовський намісник Петро Костянтинович впізнав його і розповів історію цієї шахрайської підміни матері великого князя Софії Вітовтівній. Вважаючи пояс родовою власністю велика княгиня власноруч зняла його з Василя Юрійовича та забрала собі. Племінники, ображені такою кричущою неповагою, негайно ж залишили весільне торжество, що й стало поштовхом до тривалої та кривавої війни [54, 384–385].

Більшість давніх руських набірних поясів, мабуть, були близькими до угорських. Один кінець такого пояса вільно звисав, а другий – застібався пряжкою, укріпленою на додатковому внутрішньому ремінці. Такі пояси мали досить широке поширення в угорців, хозарів, мордві, протоболгар. В епоху раннього середньовіччя такі пояси слугували не лише функціональним елементом відображали походження, але й відображали посадовий чи військовий ранг і заслуги їх власників [35, 71–79; 36; 18, 160–188]. Деталі пояса, їх форма та матеріал були значимими й у візантійській ієрархічній системі. Пояс візантійця також свідчив про посаду його власника в системі державного апарату чи його військовий ранг [18, 160]. Елементи середньовічної візантійської поясної гарнітури були очевидно і предметом імпорту, який почав потрапляти на Русь з другої чверті X століття [34].

Не можна оминати і звістку про «Триста золотих поясів» («ССС guldene gordele»), як названо новгородську боярську елітарну групу, що розпоряджалася на вічі, в донесенні німецьких ганзейських купців в Ригу, датованому 10 листопада 1331 року [29, 266–291]. Найвність золотих поясів є тим знаком рангової семантики, що виділяв згадану групу із загалу.

Подібно й свідчення про «сереберний пояс» чи пояс із золотими ретязьками для ключів, який мала героїня українських колядок, однозначно вказує на її високий статус. Подібно, як згадка про зв'язку ключів мала вказувати на її офіційний статус господині княжого дому – дружини. Малуша його отримала не відразу, у чому переконує цикл колядок, у яких героїня лише мріє про зв'язку з ключами.

Малуша і Володимир в українській обрядовій поезії зимового циклу

Очевидно Малуша таки отримала статус дружини, проте невідомо, коли і за яких обставин це сталося й як довго тривало, адже Святослав, загинув у молодому віці на дніпровських порогах, потрапивши в засідку до печенігів. Ймовірно, що народна пам'ять зафіксувала і вдовиний статус Малуші. Один з текстів колядок звернено саме до вдови-ключниці:

*«Ци дома, дома хороша вдова,
Ой дай Боже!
Хороша вдова, та й Іваниха?
Кажуть служеньки, що нема дома,
А ми знаємо, що є вна дома,
Ой ходить собѣ в новій свѣтлонцѣ,
Та й носить ключи при дѣвѣй руцѣ:
Єдни ключики то вѣдѣ свѣтлоньки,
Други ключики вѣдѣ комороньки;
Носить ключики все дробненькіи,
Все дробненькіи, не єднакіи.
На подвѣрочку грушечка щепка,
Красно зацвѣла, та не зродила.
Якъ зъ грушки щепки цвѣточокъ паде,
Тожь такъ удовинъ свѣточокъ иде»* [37, 50; 38, 50].

Після смерті Святослава Малуша користувалася шанною й повагою при дворі Володимира, про що розповідає «Сага про Олава Трюгвассона»: «У той час правив у Гардаріках конунг Вальдамар з великою славою. Розповідають, що мати його була пророчицею, і зветься це в книгах духом фітона, коли пророкували язичники. Багато чого траплялося так, як вона казала. І була вона тоді в похилому віці. Такий був їхній звичай, що в перший вечір Йоля мали приносити її на кріслі до високого сидіння конунга. І раніше ніж люди почали пити, запитує конунг свою матір, не бачить або чи не знає вона якої загрози або втрати, що нависли над його державою, або наближення якого-небудь немиру або небезпеки, або замаху кого-небудь на його володіння. Вона відповідає: «Не бачу я нічого такого, сину мій, що, я знала б, могло принести шкоду тобі чи твоїй державі, а також і такого, що б налякало твоє щастя» [9, 139].

Цитований текст, у якому згадується похилий вік Малуші, перегукується з текстом колядки, у якій «ненька вельми старейка» дає поради сину Василеві (тут вжито хресне ім'я Володимира) перед його походом на самого Царя:

*«Ой заказано и зарадано,
Славенъ еси, нашъ милый Боже, на небеси!
Устѣмъ воинамъ у войско ити,
– Пану Василю коругѣвъ нести.
А его ненька вельми старейка,
Выпроводжала та научала:
«**Вѣдѣ** же, синойку, та на войнойьку,
Не упереджай у передѣ вѣйска,
Не оставайся по задѣ вѣйска,
Держися вѣйска все середного!»
Молодый Василько не слухавъ неньки,
Упередѣ вѣйска конемъ играе,*

*По задѣ войска мечемъ рубае,
Угляне се самъ Царь на креслѣ:
«Ой кобы я знавь, чій то сынъ гулявь,
То жь бы я за него дочь вѣтдавь,
Половину царства ему бы вѣтдавь»* [37, 45; 15, 16–17].

Ширше відомі колядки, сюжет яких співпадає зі сватанням Володимира до візантійської царівни та облогою Корсуня:

*«Що князь Володимир коника сідлає,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Коника сідлає, на гору ступає,
На гору ступає, на царів стріляє!
Ой винесли йому полумисок злата.
А він на той дар а не подивився,
І шапочки не зняв, і не поклонився.
Ой винесли йому золотої зброї,
А він на той дар а не подивився,
І шапочки не зняв, і не поклонився.
Ой вивели йому панночку-царівну.
Він на той дар і подивився, шапочку зняв, низенько вклонився»* [16, 209, 735].

Проте не лише цитовані й близькі за змістом колядки зберегли до нашого часу парні образи Малуші та її сина Володимира. Як вважаємо, в українській народній творчості ця тема значно ширше представлена в святочних фольклорних постатях Маланки (Меланки, Миланки) та Василя. У церковному календарі день св. Меланії завершує річне коло, а день св. Василя його розпочинає. Через заміну юліанського календаря григоріанським ці дати сьогодні припадають на 13 і 14 січня, коли відзначають так званий старий Новий рік. Ця календарна обставина зблизила в народній уяві Преподобну Меланію, яка народилася в IV столітті у Римі в християнській родині, та святого Василя Великого (Василя Кесарійського) – архієпископа Кесарії Каппадокійської в Малій Азії (*бл. 330 – †379), перетворивши їх на стійку фольклорну пару.

В двадцятих роках минулого століття О. Білецький характеризував новорічний український обряд «Маланка» безформним уламком, сенс якого залишається незрозумілим для його хранителів і не цілком ясний для науковців [2, 31]. Сьогодні гіпотетичними прототипами цих фольклорних постатей називають Мокош (Макош) і Велеса (Волоса) з язичницького пантеону давніх русичів [20, 166–175; 22, 70–71].

За терміном «Маланка» стоять кілька взаємопов'язаних понять: 1) святкова дата в аграрному календарі; 2) обрядовий хліб; 3) героїня новорічних пісень; 4) антропоморфна маска-персонаж; 5) група маскованих учасників обряду; 6) традиційний новорічний обряд, архаїчний тип колядних обходів [22, 70]. Географічний аналіз новорічної обрядовості, дозволив відзначити, що ареал поширення новорічних пісень про Маланку є значно ширшим, ніж ареал обряду з ряженням й маскуванням, поширений переважно в Прикарпатсько-Дністровських областях. На сході календарні пісні про Маланку дотепер побутують в українських і російських станицях Кубані, куди їх принесли із собою українські козаки більше ніж 200 років тому [21, 18–24].

Саме за карнавальною та травестійною феєрією обряду згаданих обрядів, в значній мірі привнесених із Карпатсько-Балканського регіону, губляться головні герої новорічних пісень Маланка та Василь та їх історичні, а не міфологічні прототипи. Очевидно, що ця фольклорна пара не має прямого зв'язку з християнськими святами IV ст., як доволі важко її ототожнити з персонажами язичницького слов'яно-руського пантеону. Пісенна традиція українських новорічних свят зберегла сюжетні паралелі, пов'язані із ранньою руською історією, пов'язаною із народженням Володимира.

Поштовхом для такого трактування стало саме парне розташування імен Меланії та Василя в новорічному святочному календарі та їх співзвучність із хресним іменем Володимира та іменем його матері Малуші. Вчитуючись в контекст характерних пісень про Маланку на думку спадають прямі літописні паралелі. У типовий пісенних рядках є виразна алюзія до малого зросту Малуші (як звично трактується її ім'я) так і до її підневільного стану, відзначеного в літописі у характеристиці її сина «робичичем»:

*«Наша Меланка малесенька,
Як конопелька тонесенька,
Наша Меланка та робоча*

На ній сорочка парубоча» [43].

Первинний зміст фрази «робоча» загубився і в піснях звучав не лише, як «*та робоча*», але і як – «*не робоча*»:

«Наша Маланка малесенька,

Як конопелька тонесенька.

Наша Маланка неробоча,

На ній сорочка парубоча» [42].

В піснях про Маланку відомий також і мотив, пов'язаний з ключами:

«За лісами, за садами

Гуляла Маланка з козаками.

Вийшов отець, вийшла мати,

Кличуть Маланку до хати спати.

– Ой не піду, бо си бою,

Згубила-м ключі від покою» [11].

Особливий інтерес становить питання відносин між фольклорними образами Маланки та Василя.

За травестійними обрядами приховуються виразне трактування Василя (як Володимира) дитиною:

«Ой черчику Васильчику,

Не гони кури по хлівчику,

Бо мої кури дорогії -

По чотири золотії.

Ой черчику Васильчику,

Не сідай скраю на припічку,

Або ж мені горика збавиш,

Або ж собі жупан спалиш.

А сядь собі на лавочці

Коло своєї Маланочки» [42].

В деяких текстах Маланка прямо звертається до Василя, як до синопця, виразно демонструючи зв'язок фольклорних сюжетів із реальними історичними подіями української історії Х століття:

«Меланка ходила, Василька водила:

– Васильку, мій синку, пусти у хатинку.

Я жита не жала, на боку лежала,

На боку лежала, чесний хрест держала.

Чесний хрест держала, та ще кадильницю» [40, 127–128].

Ця пісня відома у багатьох варіантах:

«Меланка ходила,

Василька водила:

– Васильку, мій синку,

Пусти у хатинку.

Я жита не жала,

Чесний хрест держала,

Золоту кадильницю.

Кадітеся, люди,

Ось вам Христос буде.

Свічу Богу ставте,

А нам пиріг дайте!» [40, 128].

Зустрічаються й видозміни, коли замість звернення «*Васильку, мій синку*» у тексті фігурує «*Васильку, мій батьку*» [40, 128–129]. Проте, важливо відзначити, що в однакових пісенних текстах з різних регіонів головна героїня фігурує не лише як Маланка, а вже прямо, як Василева мати:

«Василева мати пішла щедрувати,

Коло столу стала, чесний хрест держала,

Злоту кадильницю, срібну патерицю:

«Хрестите ся люде, до вас Христос буде,

Богу свічу ставте, а нам періг дайте!» [8, 144].

Або:

«Василева мати ходила щедрувати,

*По церкві ходила, чесний хрест носила,
Чесний хрест носила, золотом кадила,
Кадіте ся люде, до вас Христос буде» [8, 144].*

Ця обставина якнайвиразніше унаочнює зв'язок новорічних фольклорних персонажів Маланки (Василевої мами) та Василя з історичними Малушою та Володимиром. Образ Василевої матері присутній і у різдвяно-новорічних піснях, пов'язаних із своєрідним різновидом щедрування – звичаєм кугутати (когутати, кугітати), розповсюдженим на теренах Західної Волині та Західного Полісся:

*«Васильова мати
Йшла кугітати.
Святий вечур, добрий вечір.
Пішла кугітати,
Пирогів-паляниць собираати» [62, 144].*

До того ж, у піснях про Маланку виразно простежується й тема зваблення, що відповідає певному етапу стосунків Малуші зі Святославом:

*«Ой із поля вітер віє,
Там Василюньо жито сіє.
А Маланочка волочила,
Слізеньками промочила.
Під зелененьким дубом, дубом
Били жовнярі в бубон, в бубон.
Там жовнярі в бубон били.
Маланочку забавляли,
Маланочку забавляли,
З неї сукню заставляли.
Буде ж мене Василь бити,
А нікому боронити.
Ой щіткою, гребінкою,
Веретенем, кужілкою» [4].*

Або:

*«Наша Меланка чорноброва
Поїхала в ліс по дрова.
Нашу Меланку козаки знають,
Нашій Меланці дрова рубаять.
Нашу Меланку козаки люблять,
Нашій Меланці горілки куплять» [41].*

У тональності пісень про Маланку вчувається й осудження:

*«Наша Меланка хороша панка,
Скоро до хати, ласа гуляти» [39].*

Або:

*«Повій, вітре, сяк-так, сяк-так,
Висуши хвартух, як мак, як мак.
Повій, вітре, зо всіх сторон,
Щоби Меланці не був сором.
Щоби матінка не пізнала,
Щоби від хати не прогнала» [42].*

Або ж:

*«Повій, вітре, то з-за Дунаю,
Висуши фартух без крохмалю.
Та щоб і мати не знала,
Та щоб шельмою не назвала.
А Меланку мати била,
– Де ти, Меланко, забарила?
– Забарилла на ополонці,
Де п'ють-гуляють хлопці-молодці.
Де п'ють вони ще й гуляють,*

*З собою Меланку підмовляють.
– Ой Меланко, Меланочко!
Мандруй із нами молодцями,
Дамо півтора хліба вівсяного» [42].*

Можливо, що натяком на перебування Малуші в княжому гаремі є й ім'я головного ватага маланкарської громади. За кілька тижнів до Нового Року парубки сходяться, щоб вибрати свого ватажка – «Березу» або «Калфу», якому належить керувати протягом зимових свят. Назву «Кальфа» можна було б поставити в залежність від аналогічного тюркського терміну, що означає статус, який отримували наложниці гарему після певного навчання.

У дану категорію входили жінки, які очолювали різні служби в гаремі: «уста» (майстриня), їх помічниці – «калфа». Серед «калфа» була градація. Найстарша наложниця – «калфа» була головною служанкою. Найголовніша «калфа» не займалася важкою роботою, бо в її розпорядженні були «калфа» середнього і нижчого рівнів [30]. Контакти з тюрками у Святослава були найтіснішими. Нагадаємо також, що травестований персонаж, котрий пародіює звичайні жіночі заняття в обряді «Маланка» робить усе навпаки: сміття підмітає від середини хати під стіл, удаючи, що прибирає ліжко, розкидає подушки, розплескує воду тощо [22, 72]. Про це мовиться і в обрядовій пісні:

*«Наша Меланка ніц не робити,
Припічки мити, лави мастити» [39].*

До того ж, співзвучним є ім'я батька Малуші – Калюфча чи Калюсча, як його називають автори пізніх західних хронік.

До історичних свідчень в новорічних пісенних текстах можна б було зарахувати і щедрівку з обдарованням Маланкою церкви:

*«Добрий вечір цьому дому,
Цьому дому й хазяїну.
Хазяїну з хазяйкою,
З маленькими діточками.
Є у нього та три дочки.
Старша дочка Меланочка.
Старша дочка Меланочка,
Вона в Бога щасливая.
Вона в Бога щасливая.
Щасливая, пребагатая.
Є у неї всього много.
Всього много, срібло й злато.
На церковку обіцяла.
Святі ризи покупала.
Святі ризи покупала.
На церковцю дарувала.
На церковцю й дарувала.
Помилування все читала.
– Милуй, Боже, грішні душі,
Грішні душі по землі ходять.
А правидні – під небесами.
Сьодні празник – Меланочки.
Сьодні празник – Меланочки,
Завтра празник – Василечки.
Сьодні прийшли щедрувати,
Завтра прийдуть посівати.
Вас з празником поздоровляти,
З Новим годом та з Василем» [40].*

Цей текст міг бути інспірованим подвижництвом Преподобної Меланії Римлянки, яка чимало коштів пожертвувала на будівництво храмів та монастирів. І все ж, не виключаємо, що у цій пісні могла трансформуватися й літописна згадка про дарування певному Богородичному храмові села Будутино (Будятиної весі), де народився Володимир Святославович: «*Володимеръ бо бѣ отъ Малки, ключници Ольжины; Малка бо бѣ сестра Добрынь, и бѣ Добрыня дядя Володимиру; и бѣ роженіе Володимиру*

въ Будутинъ вѣси, тамо бо въ гнѣвъ отслала ея (матір Володимира Малушу – Ю. Д.) Олга, село бо бѣше ея тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици» [26, 35].

Таким чином, є всі підстави, аби ствердити, що історія стосунків Малуші з Святославом та неординарні історичні перипетії, пов'язані із народженням Володимира закарбувалися в народній пам'яті й знайшли широкий відгук в народній пісенній творчості. В обрядових піснях новорічного циклу збереглися не лише згадки про реальних історичних персонажів, а й ціла низка деталей, що відображають правові норми X ст. та характеризують тогочасний побут. Врешті й прив'язка звісток про Малушу та Володимира до новорічних святкувань спирається не лише на факт розташування імен Преподобної Меланії та Василя Великого в новорічному святочному календарі. Дослідники українського фольклору вже відзначали, що й звітка «Саги про Олава Трюгвассона» про те, що мати князя Володимира Великого Малуша вщувала перед тронем свого сина в свято Коляди [17, 5]. В сазі мова йде про «перший вечір Йоля» – свято зимового сонцевороту у німецьких народів, що святкується 19–21 грудня.

Історичний контекст української обрядової поезії є безцінним джерелом до розуміння та тлумачення фактів вітчизняної історії княжої доби. Розгорнутий аналіз таких історичних збігів та відповідностей вимагає спеціального розлогого історико-порівняльного дослідження.

1. Анохин Г.И. Брак и община в Дании в IX-XIX вв. // Скандинавский сборник. – Таллин: Изд-во Олион, 1990. – Вып. XXXIII. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ulfdalir.ru/literature/0/2127>
2. Белецкий А. Старинный театр в России. – Москва: Изд-во т-ва «В.В. Думнов, насл. бр. Салаебых», 1923. – Т. 1: Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе южной Руси-Украины.
3. Брайтчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ: Нукова думка, 1988.
4. Весна-красна Маланочка, а ще краціий Василюньо. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/ВЕСНА-КРАСНА%20МАЛАНОЧКА,%20А%20ЩЕ%20КРАЦИЙ%20ВАСИЛЮНЬО.html>
5. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква: Видавець Олександр Пионківський, 2006.
6. Герберштейн С. Записки о Московии. – Москва: Издательство Московского университета, 1988.
7. Григорьев А.Д. Архангельские былины и исторические песни, собранные в 1899–1901 гг. С напевами, записанными посредством фонографа. – С-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1910. – Т. 3: Мезень. С картой распространения старин на Крайнем Севере Европейской России.
8. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Упоряд. Л. М. Копаниця; Приміт. С.К. Росовецького. – Київ: Либідь, 1994.
9. Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012.
10. Діба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура / Відп. ред. В. Александрович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 6.
11. За лісами, за садами гуляла Маланка з козаками. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/ЗА%20ЛІСАМИ,%20ЗА%20САДАМИ%20ГУЛЯЛА%20МАЛАНКА%20З%20КОЗАКАМИ.html>
12. Зимин А.А. Правда Русская. – Москва: Древлехранилище, 1999.
13. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд. М. Москаленка. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988.
14. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – Т. 2.
15. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Киев, 1874. – Т. 1.
16. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд. О.І. Дей. – Київ: Наукова думка, 1965.
17. Колядки і щедрівки / Упорядник М.С. Глушко. – Київ: Музична Україна, 1991. – С. 5.
18. Комар А.В. Ранговая семантика наборных поясов кояевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. // Сугдейский сборник. – Киев, Судак: Национальный заповедник «София Киевская», 2005. – Вып. II.
19. Коновалов Ю.В. Русско-скандинавские связи середины IX – середины XI вв. // Историческая генеалогия. – Вып. 5. – Екатеринбург: Центр генеалогических исследований – ТОО, 1995.
20. Курочкін О.В. Макош-Маланка (До проблеми реконструкції міфологічного та фольклорного образу) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів: XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. – Київ: Наукова думка, 1993.
21. Курочкін О. До проблеми картографування новорічної обрядовості // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ «Academia», 1998. – Т. 3: Історія.
22. Курочкін О.В. Українські «Маланкарі» – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ «Academia», 2000. – Т. 18: Теорія та історія культури.

23. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет.
24. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.
25. Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XII века (между 1214 и 1219 годов). – Москва: В Университетской Типографии, 1851.
26. Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9.
27. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Леонида Демиса, 1863. – Т. 15.
28. Литвинова А.Ф., Успенский Ф.Б. «Не хочу разуть робичича...»: Сватовство князя Владимира к Рогнеде в свете древнескандинавской правовой традиции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва: Издательство «Индрик». – № 3 (40).
29. Лукин П.В. «300 золотых поясов» и вече. Немецкий документ 1331 года о политическом строе Великого Новгорода // Средние века. – 2010. – № 3/4.
30. Мамедов И. Эволюция института султанского гарема в XV – XVIII вв. и его роль в политической и социальной жизни османского государства. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, 2011. – 26 с.
31. Мачинский Д.А. Вновь открытые источники по истории Руси IX–XII вв. // Ладога – первая столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни: Сборник статей: Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21-23 декабря 2002 г. – Санкт-Петербург: «Нестор-История» ИИ РАН, 2003.
32. Мельник В.М. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1970.
33. Мельник В.М. Украинско-венгерские отношения в украинском фольклоре карпатского региона // Советская этнография. – Москва, 1977.
34. Михайлов К.А. Элементы средневековой византийской поясной гарнитуры. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_pr
35. Мурашева В.В. Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X–XI вв. (по материалам «дружинных» курганов) // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1997. – Вып. 93: Археологический сборник. Погребальный обряд.
36. Мурашева В.В. Древнерусские ремешковые наборные украшения. Москва: УРСС, 2000.
37. Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные Я.Ф. Головацким. – Ч. II: Обрядные песни // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1864. – Кн. 1: Январь–Март.
38. Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные Я.Ф. Головацким. – Москва, 1878. – Ч. II: Обрядные песни.
39. Нині Мелані, завтра Василя. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/НИНІ%20МЕЛАНІ,%20ЗАВТРА%20ВАСИЛЯ.html>
40. Обрядові пісні Слобожанщини / Упорядник В.В. Дубравін. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2005.
41. Ой пане господарю, впусти до хати Меланку нашу. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/ОЙ%20ПАНЕ%20ГОСПОДАРЮ,%20ВПУСТИ%20ДО%20ХАТИ%20МЕЛАНКУ%20НАШУ.html>
42. Ой учора ізвечора пасла Маланка два качура. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МАЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html>
43. Ой учора ізвечора пасла Меланка два качура. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МЕЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html>
44. Перхавко В.Б. Купечество и власть в средневековой Руси // Доклады Института российской истории РАН. 1995-1996. – Москва: [Б.и.], 1997.
45. Плотникова О.А. Сакральный образ князя Владимира в системе средневекового «литературного этикета» // Знание. Понимание. Умение. Электронный научный журнал. – 2008. – № 6. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/6/Plotnikova/>
46. Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Гарвард: Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, 1991. – Т. 10, ч. 1. – С. 470–471.
47. Подробнейшая история государей Российских // Древняя российская вивлиофика. – Москва: В Типографии Компании Типографической, 1791. – Ч. XVI. – С. 57.
48. Потєбня Объяснения малорусских и сродных народных песен: (Отдельный оттиск из «Русского Филологического Вестника») [в 2 ч.]. – Вып. 1. – Варшава: В тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1883.
49. Савваитов П.И. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное. – Санктпетербург: Типография императорской Академии Наук, 1896.

50. Симпсон Ж. *Викинги. Быт, религия, культура / Пер. с англ. Н.Ю. Чехонадской.* – Москва: ЗЛО Центрполиграф, 2005.
51. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.).* – Москва: Русский язык, 1989. – Т. 2 (възалкати–добродстельникъ).
52. *Сокращенный летописный свод 1493 г. // ПСРЛ.* – Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – Т. 27.
53. *Сокращенный летописный свод 1495 г. // ПСРЛ.* – Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – Т. 27.
54. Соловьев С.М. *Сочинения в восемнадцати книгах.* – Москва: Мысль, 1988. – Кн. II: история России с древнейших времен. – Т. 4, гл. 2.
55. Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка.* – Санктпетербург: типография Императорской Академии Наук, 1893. – Т. 1: А–К.
56. Татищев В. *История российская с самых древнейших времен.* – Москва: Напечатано при Императорском Московском Университете, 1768. – Кн. 1, ч. 1.
57. Татищев В. *История российская с самых древнейших времен.* – Москва: Напечатано при Императорском Московском Университете, 1773. – Кн. 2.
58. Татищев В. *История российская.* – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 2.
59. Успенский Ф.Д. *Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки.* – Москва: Языки славянской культуры, 2002.
60. *Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ.* – Ленинград: «Наука». Ленинградское отделение, 1982. – Т. 37.
61. *Хронограф редакции 1512 г. // ПСРЛ.* – С.-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1911. – Т. 22, ч. 1.
62. Шемберко Т., Ошуркевич О. *Звичай когутання на Західній Волині та Поліссі // Міфологія і фольклор. Загальноукраїнський науково-освітній журнал.* – 2008. - № 1. – С. 126.
63. Gloger Z. *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – Т. 2: D–K. – S. 170.
64. Gloger Z. *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – Т. 3: K–P.
65. Strykowski M. *Ktora przedtym nigdy swiata nie widziala Kronika polska, litewska, zmodzka u wszyskiej Rusi [...].* – Krolewiec: Drukowano v G. Osterbergera, 1582.

Ігор МИЦЬКО (Львів)

ЧОЛОВІКИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ ОЛЕГІВНИ

І. Літописи та житіє

Приватне життя рівноапостольної княгині Ольги-Олени в офіційних за своїм характером літописах та житіях висвітлено скромно. В «Повісті минулих літ» лаконічно згадано про одруження Ольги 903 року з князем Ігорем: «*приведоша єму жену ѿ Плескова (Пскова. — І. М.) именемъ Ольгу*»[32,20-21]. Пам'ятка також оповідає про невдале сватання деревлянського князя Мала 945 року, після того, як його одноплемінники вбили Ігоря[32,43-44]. Тут-таки вміщено і сюжет про намір Костянтина VII взяти шлюб з Ольгою під час її подорожі до Царгорода 957 року[32,50] (насправді імператор вже був одружений).

У Степенній книзі, створеній у Москві в середині XVI ст., переказано фольклорну байку: буцімто Ігоря через річку в околицях Пскова перевозила Ольга-дівчинка, князь грубувато залицявся до неї, а майбутня дружина дала йому гідну відповідь[34,7-8].

Російський регіональний літопис «Кронік Псковській», відомий за списком 1689 року, повідомляє про два одруження Ольги[40,113]. Чому ж у «Повісті...» не згадано іншого шлюбу княгині? Насамперед тому, що в офіційному державно-церковному джерелі годилося зображати святу як особу, що ревно дотримувалася християнських приписів стосовно кохання та сім'ї. До замовчування, вочевидь, спричинилися і намагання редактора літопису — Мстислава-Гарольда — вилучити з Ольжиної біографії всі південноруські сюжети. Той новгородський, а згодом і київський, володар (†1132) переінакшив найдавніший український літопис у відповідному дусі: «*Князь выдвинул рядом с Киевом Новгород и поставил начало государственности на Руси в связь с приглашением в Новгород норманского конунга... Легенда о Рюрике и его анекдотических братьях оттеснила на второй план легенду о Кие, Щеке и Хорыве*»[37,298].

Мстислав вибудовував історично-юридичні підстави, щоб обґрунтувати своє сходження на головний престол Русі та заміну місцевих намісників представниками новгородського клану (через вигадану участь мешканців Півночі Русі в містобудівельних процесах у Смоленську, Любечі, на Київщині; у військових походах [32,16,106,20]). В штучній концепції першості тих племен у творенні руської держави центральне місце посідав князь Олег. Тому в літописі період діяльності князя змістили на півстоліття назад, поселили

його в Новгороді, приписали йому лаври засновника Київської держави (він 882 року начебто переніс столицю з Новгорода до Києва) і врешті «умертали» його 912 року.

Насправді Олег († 943) ніколи не був на землях майбутньої руської Півночі. Як представник данської династії, яку шведи вигнали з батьківщини, Олег не мав що робити у шведських факторіях[30]. Та й Новгород був заснований аж 1044 року[11,78-108].

З огляду на такі самі міркування редактори літопису приховали відомості про те, що донькою і спадкоємицею князя Олега була княгиня Ольга; замінили місце народження «матері князів руських» — підкарпатське Пліснесько, в X ст. одне з найбільших міст Слов'янщини[26,61] — на північноруський Плесков/Псков, невелику варязьку факторію в землях балтських та фінських племен.

II. Пліснеська легенда

Пліснеськ (тепер с. Підгірці Бродівського району на Львівщині) містився на давньому галицько-волинському кордоні. Засноване ще в VII ст. слов'янське поселення до початку X ст. входило до складу Великоморавської держави. Десь у першому десятилітті X ст. туди переїхав з Полаб'я данський князь Гельга/Олег. Одружившись з донькою київського володаря Будимира, емігрант отримав як віно дружини Прикарпаття. Правдоподібно, столицею тих земель став Пліснеськ, де і народилася Олегова донька Гельгі/Ольга. Одним з аргументів на користь такого твердження є місцева легенда, відмінна від книжкових за походженням переказів про святу, зафіксованих на українському Поліссі та Півночі Росії[26,68-69].

Найдавнішу згадку про Ольгу виявлено в грамоті луцького єпископа Гедеона, виданій 1663 року прикарпатському монастиреві:

«...*Обите^л? Ст?ае Плѣсницкае по^л Імене^м храму
Прѣвбраженіае Г^с?пднѣ... уфу^м дова^а есть, ѿ С^в?тыае памѣти бл?гочестивой Кнѣжни Єлени,
ѿ лѣта вочлвченіае Гс?да нш?его Іс? Хр^с?та тисаеча сто ѿсмьдесѣтого*»
[14,311].

За джерело інформації, правдоподібно, правив напис у храмі, зафіксований у монастирській хроніці 1699 року. Церква

«збудова^{на} есть ѿ кнѣжни Єлени, ... дае^т того
пѣвнѣй и вирази^т докуме^т на^т Цр^с?кими врати внутрь ѿлтарѣ, втїе Слова напи^с: «Ар?п.
Року: Гони Батый Єлену Кнѣжну Сѣй монастирь создавшую аже и Цр?ковъ Сїю вто времѣ
таеж^ее совружи Кнѣжна»

[13,102-103] (будівля не збереглася, на її місці в першому тридцятилітті XVIII ст. звели мурований храм).

Напис з'явився десь наприкінці 1650-х років, коли ченці заповзялися оформити статус монастиря юридично. Ідею про створення обителі монахи запозичили з життя св. Ольги: княгиня, прийнявши Христову віру в Константинополі,

«прїемши кр^сть и прѣзвитера. и прїиде
въ своѣ земла и тѣ^м кр^сть до ннѣ стои^т въ сѣой софїи. въ ѿлтари на деснѣй странѣ. имѣа
писмена сице. ѿновиса роускаа земла стѣ^м кр^сто^м. его^ж прїа ѿга, бл?горо^{на}аа кнѣгина»
[18,38]. Розміщення напису у святині надавало йому беззаперечної достовірності.

Про «князівну Олену, доньку великого князя Всеволода, яка перша фундувала монастир 1180 року» свідчить і латиномовна мармурова таблиця в монастирській церкві. На думку Василя Слободяна, напис викарбувано між 1760 і 1770-ми роками, коли тривали роботи в інтер'єрі храму.

Короткі перекази легенди з уст ченців та мешканців села публікували й мандрівники, після відвідин Пліснеська: «*Mieszkała tam jakaś księżna, czy kr?lewna Helena... lecz potem gdy przyszła wielka potęga pogan, taż księżna długo i mężnie sie broniła, a nakoniec musiała uleż przemocy*»[48,27]; «*W roku 1180 wystawia Xiężna Helena c?rka Wszewołoda Xiężecia Kijowskiego monaster drewniany, kt?ry tatarzy pod wodzą Batyja razem z miastem, nie uszkodziwszy iednak zamku, spalili*»[52,460]; «*Powieść miejscowa mówi tu o knięznie Helenie, która z bohaterką odwagą broniła przed najezdcami Pleśniska, i pogrzebała sie w gruzach jego wraz z swym ludem... Dziś... dowiedzieć się można na miejscu o Buniaku, co miał zburzyć to miasto, i o Olenie kniahini, co z wielkiej mogiły w obrębie zamczyska wzniesionej, wychodzi czasami, i (jak niegdyś za życia) idzie z orszakiem wiernej swej służby na modły na dziesiętą smętarz i sad ojców Bazyljanów, tam gdzie jej niegdyś była domowa kaplica*»[50,515-516,520-521].

У XIX ст. про героїню пліснеської легенди почали говорити як про белзьку князівну, беручи під увагу твердження Яна Длугоша про шлюб польського князя Казімежа Справедливого († 1194). За словами

польського хроніста XV століття, Казімеж «взяв за дружину доньку руського князя Всеволода на ім'я Олена, дівчину, доньку белзького володаря»[46,460; 47,513]. Насправді король одружився з Геленою Зноємською, донькою моравського князя[49].

Длугошеву помилку повторив Францішек Сярчинський: «*Wszewł?d księze belzki, kt?rego corkę Helenę Kazimierz Sprawiedliwy za zonę pojal r. 1168*»[53,15]. Згодом дослідники пов'язали той «факт» з пліснеською героїнею[44,17].

Ширші версії легенди збереглися в публікаціях XIX ст. Перший варіант (1845) стосується до «Валу Ольги» в с. Колтові. Нібито «*втікаючи від татарського вождя Батия, ця княжна перемінилася на мишу і рухалася під землею. І всюди, куди вона прямувала, випинався такий вал. Безпечний захисток знайшла лише на городищі Пліснеську, поблизу Підгорець. Закрившись в городі, вчинила опір татарським ордам*»[54,38-39].

За другим варіантом (1854), 1180 року татарська орда Батия взяла в облогу Пліснеський город. Оборону тримали донька київського князя Всеволода III Єлена і військовий загін на чолі з боярами Ігорем та Ростиславом. Під час нічного бою перший боярин загинув, а князівна потрапила в полон. Однак Єлену визволив Ростислав зі своїми воїнами, і вона навіть відбила у ворога родову хоругву[26,69].

Така версія легенди виникла, правдоподібно, в монастирському середовищі. Автори скористалися також житієм святої з Прологу кінця XVI століття, який згодом опинився у Воскресенській церкві м. Золочева поблизу Пліснеська. Пам'ятка містить помилкові відомості про те, що Ольга була

«жена ж боара (замість «Игора»-І.М.) и княза вьсеж роускыж земля. иж сидѣоу Кіевѣ. по убіеніи же Игоровѣ нача княжити стосла^в снѣ его»
[18,37-40].

Третій варіант переказу, відредагувавши його в пропольському дусі, надрукував 1866 року Садок Баронч. Цариця Єлена, аби не одружуватися, придумала таке. Таємно вигодувала вош завбільшки з кабана і показувала її претендентам на свою руку. Тих, хто не вгадав, що то за з'ява, страчували. Лише винятково бридкий Шолудивий Буняк розпізнав паразита, і здобув право пошлюбити царицю. Та ж, однак, полишила на нелюба свою державу, а сама рушила з-під Львова до Пліснеська, насипаючи за собою високі важкопрохідні гори. На допомогу цариці кинувся польський королевич. Наздогнавши втікачів, Буняк їх зачарував, і вони провалилися крізь землю разом зі скарбами та почтом. Відтоді цариця може виходити нагору тільки у Великодню ніч, і лише на кілька хвилин. А королевич з військом сидітиме в підземеллі доти, доки не треба буде стати в обороні польської держави.

Давність пліснеської легенди підтверджує норвезька Тидриксага, створена близько 1250 року. Героїнею одного з сюжетів епосу виступає Гільдегунда, донька «великого ватажка і могутнього витязя», володаря Греції ярла Іллі[3,6], сестра Гертніта та Гирдира. Семилітня дівчинка стала заручницею конунга Аттили. Зі своїм коханим Вальтарієм героїня втекла від Аттили, прихопивши його скарби. Висланих навздогін вояків Вальтарій переміг, і одружився з Гільдегундою[27,21]. Сюжет про героїню-заручницю та імена закоханих потрапили до Тидриксаги з бургундської поеми про Вальтарія (IX ст.), очевидно, на підставі якихсь історичних фактів про переслідування княгині Гельги/Ольги («гонитва»).

На таку думку наводить переказ, записаний на російській Курщині, поблизу м. Льгова. В сусідній з ним Пригородній Слободі «*существует предание об основании города Льгова княгиней Ольгой, сестрой Аскольда и Дира, скрытой здесь этими братьями от чьих-то преследований. На другом, противоположном берегу р. Сейма в Кудинцеве находился ее двор, жили ее бояре, приближенные и слуги*»[42,292]. Там-таки героїня ходила на прогульки. «*Ольга долго жила в Ольгове... была построена кн. Ольгой церковь в честь св. Дмитрия Селунского. Впоследствии был здесь монастырь*»[43,50].

Найправдоподібніше, легенда поширилася завдяки переселенцям з Пліснеська. Крім схожості сюжетів, на користь припущення промовисто свідчать назви населених пунктів, які повторюють топоніміку на батьківщині святої (Ольгов — Олеськ, Пригородня — Підгірці).

Отже, за основу пліснеського переказу правила історія про залицяння до царівни/князівни Ольги/Олени. Такий сюжет відображено в «Повісті...» (невдале сватання князя Мала, імператора Костянтина VII), легенді з Льгова. Протягом віків оповідь зазнала змін, стала драматичнішою: сватання перетворилося на військові дії. Таку модифікацію, напевно, спричинила, зокрема, і поширена у фольклорі слов'ян весільно-еротична символіка битв, облог, військових походів[9,645-649]. Певну роль тут відіграли і такі візуальні чинники, як обкладені кам'яними плитами сім валів Пліснеського городища, декілька сотень курганів, що сприймалися в народі як поховання полеглих у битвах.

Можливо також, що на первісну канву накладвся хронологічно старший сюжет — про складні обставини одруження Ольжиних батьків (зафіксовані в сагах та французькому епосі[27,24-24; 25,3-12]).

З часом змінилося й ім'я головного героя: ним став хан Буняк, який зажив лихого слави розоренням Києво-Печерської лаври 1096 року. Його згодом заступив хан Батий, провідник монгольських кочовиків, що протягом 1239–1240 років сплюндрували Русь.

На підставі пліснеського епосу в різних місцевостях України виникли легенди про Шолудивого Буняка/татарського хана/Батия, де фігурували героїні з іншими іменами[56,195; 12,103-172] і оповідь часто була пов'язана з «Дівич-горами»[10,3-10] (давніми поганськими святилищами) та городищами.

III. Всеволод

У деяких версіях переказу Ольгу названо донькою київського або белзького князя Всеволода. На джерело такої помилки — Лаврентіївський літопис — вказав Теофіл Коструба[39,311]:

«Престависа великаго княза Всеволода дщи. именемъ Елена. и положена бы^ѣ? в цр^кви ст^ыѣ Бц^а. в манастири юже б^ѣ создала великаѣ кн^агыни. и блж^{на}ѣ Всеволожа . Фе^ѣ? . с^ѣ. дн^ь на пам^ѣ ст^{го} Оукола. еп^ѣ?па. целоваша кр^ѣ?ть Ѡлгови^ч?. к великому кн^{зю} Всеволо^у. и къ его сн^{мь}. и к Романови. и возвратиша^ѣ? во своѣ си»

[31,421].

Найімовірніше, пліснеський монах, не дуже обізнаний з хронологією подій на Русі, на підставі схожості імен та відомостей про фундовані церкви пов'язав літописну згадку з Пліснеськом. Отже, в первісному варіанті легенди фігурував ще якийсь князь Всеволод.

Таке рідкісне для слов'янської княжої антропонімії X століття ім'я зафіксував хорватський історик Мавро Орбіні: *«Мартин Кромер і Ян Дубравій широко розповіли про це королівство (Великоморавське. — І. М.), яке проіснувало до 990 р., коли після смерті короля Всеволода (Sueulado) його землі захопили угорці, поляки, а найбільше чехи»*[51,45]. Звідки походить така звістка, не відомо: такого моравського правителя й дати не згадують ані польський, ані чеський історик, ані інші джерела.

У низці скандинавських саг можна надібати легенду про «Віссавальда з Русі», який сватався до Сигрід Гордої. Та нібито спалила невдалого залицяльника в лазні[4,273; 20,47-51], тобто вчинила те саме, що свого часу зробила Ольга з деревлянськими сватами. На думку більшості дослідників, тут йдеться про Всеволода Володимировича († перед 1015)[4,246,273].

На мій погляд, до саги влився сюжет з українського епосу — про любовний конфлікт між княгинєю Ольгою і якимсь князем Всеволодом (за Мстислава-Гарольда в «Повісті...» той переказ замінили на оповідь про спалення деревлянських посланців). На такий факт прямо вказує записана 1860 року на російській Півночі легенда про Ольгу-перевізницю. Ім'я князя тут Всеволод, а не Ігор, як у Степенній книзі[45,155-157]. Та й грек-афоніт Кесарій Дапонтє (1714–1784) у своїй поемі «Княгиня Ольга, або Історія хрещення росів» її чоловіка називає Владиславом[19,8], а таке ім'я за звучанням та сенсом є ближчим до антропоніма Всеволод, ніж власної назви Ігор.

IV. Роман

Іван Вагилевич 1844 року, можливо, в м. Ожидові біля Пліснеська, записав цікаву версію легенди. Боняк *«wystąpił z wojskiem... pod czas panowania Daniela Romanowicza kr^{ola} malej Rusi. Pierwszą jego zdobyczą w księstwie halickiem było... Pleśniańsko... gdzie księżna Helena, wdowa Romana Mścislawicza, matka Daniela zamknęła się była z garstką wojaków. Po spaleniu Pleśniańska za uciekającą księżną wojska szeludywego Buniaka zalały księstwo halickie»*[55,184-185].

У згаданому Лаврентіївському літописі, за кілька сторінок після цитованого вище фрагменту, вміщено оповідь про обставини смерті галицько-волинського князя Романа та про те, що

«Галичане же ц^ѣловаша кр^ѣ?ть къ сн^у юго Данилу»

[31,425]. Отже, хроніка знову правила за підставу для творення ще іншої версії про походження героїні епосу (вдова князя Романа). І сталося так дуже давно. Принаймні, 1665 року вже опубліковано переказ про заснування монастиря біля м. Завалова, перероблений з пліснеської легенди

«Монастырь...

называется Погона, для того, же там Романъ воевода погналь и догналь и раз^вгнавъ Татар^{овъ}», на чолі яких був «Бунакъ (ѣк^в ^вни мовать) але рачей Батый Цар Татарскій»
[5,232зв.-233зв.].

Сюжет про князя Романа (в деяких варіантах Михайла, Зельмана = Шолудивого Буняка) та облогу міста, трансформувались, зберігся також у дитячій грі «Воротар/Володар»[16,38-39].

Погоньська легенда з сюжетом гонитви недвозначно підтверджує заміну в народній традиції Буняка

на Батия.

V. Боняк

Ким же насправді був той верховода кочовиків? «*Бонакъ безбожнии шолудивии*» (тобто, пархатий) жив століттям пізніше, ніж княгиня Ольга: 1096 року зі своїм військом він двічі нападав на Київ, сплюндрував Києво-Печерський монастир[32,246,221-224,247-248,257,258,303], залишив символічний карб мечем на Золотих Воротах[31,432]. Згодом хан виступив і союзником русинів. Так, завдяки Буняковій кінноті наші князі перемогли угорців під Перемишлем 1099 року. Тоді половець перед битвою напроорокував перемогу:

«æко бѣ
полунощи. и вѣставъ Бонакъ ѡѡѡха ѡѡ рати. и поча выти вольчьски. и ѡѡвыса ему волкъ. и начаша мнози волци выти. Бонакъ же приѡѡха повѣда Давыдови. æко побѣда ны есть на Вьгры»

[32,246].

В українському фольклорі хан виступає здебільшого злим чарівником, вбивцею, проте в деяких пам'ятках — позитивним героєм. За свідченням Івана Вагилевича, про половецького ватажка знали не тільки в Галичині, а й «*na Wołyniu, na Podolu i na Ukrainie, gdzie szeludywego Buniaka nazywają kozakiem i mają o nim osobny mit, w którym on występuje jako sprzymierzeniec Rusi*»[55,181-182].

Свого часу поблизу Пліснеська поширилася навіть пісня, де Боняк виступає як позитивний герой: «*Duma o szeiudywym Buniaku na porzeczcu buskim, tem wańniejsza, ie przymiotem “szary wilk”, którym jemu dają, przypomina “Słowo o polku Igora”. Będzie to niezawodnie najdawniejsza дума historyczna w całej Słowiańszczyźnie... Wiadomość o tej pieśni udzielił mi W. Sierakowski, obywatel z obw[odu] zloczowskiego*»[55,185] (правдоподібно, Сераковський жив у сусідньому з Пліснеськом Ожидові, бо в середині XIX ст. власником містечка був Кароль Губіцький, одружений з Анелею Сераковською). На жаль, Іван Вагилевич, не опублікував пам'ятки; можливо, вона збереглася в когось з його респондентів.

Єдиним поясненням перевтілення чаклуна та вбивці в народного героя може бути заміна одного антропоніма на інший, що ідентифікував особу, в нових часах більше відому. Крім позірної подібності імен, треба брати до уваги також схожі сторінки життєпису. Найкраще така роль підходить болгарському царевичеві Бояну, якого теж вважали чарівником, вовкулакою. Вказівку на заміну героя містить ще один народний переказ.

VI. Лисиницька легенда

Під Львовом є с. Лисиничі (колишній Боярець). В лісі поблизу височіє Чортова скеля (Ігрець), під нею розляглася Оленина долина, неподалік протікають Зміїний потік та річечка Боярець.

За легендою, власником замку на Чортовій скелі був шляхтич Ігор. Деся недалеко жив його брат Володар/Боян, якого господар твердині ненавидів через те, що той успадкував родові маєтності. Ігор оскаженів, коли Володар одружився з Аделею/Софією/Будиславою. З шляхтянкою молодший брат познайомився тоді, коли в гонитві за оленем випадково натрапив на її будинок. Оскільки родові посілості могли колись перейти до братових дітей, Ігор намагався отруїти Володаря, а потім змусив свого сина його вбити. Той, аби відкупити гріх кров'ю, пішов на війну, і загинув у битві під Буськом (містечком неподалік від Пліснеська). Володарова вдова пішла в монастир. А Ігор кинувся з замку на скелю, оточений військом сусідів-можновладців. Ті вщент зруйнували фортецю на Чортовій скелі[28,32-34].

Легенда відома лише в німецько- і польськомовних перекладах та переробках; її герої мають архаїчні імена, що їх у першій половині XIX ст. вже не подибувано серед українців.

Усна пам'ятка охоплювала чималий хронологічний період — від Ольги до її онука Володимира; в ній змішалися різночасові події та антропоніми, в різних варіантах присутні різні імена героїв. Деякими деталями переказ нагадує пліснеську легенду.

Основний сюжет легенди — конфлікт між братами через жінку/родові маєтності — містить багато спільних рис з розповіддю про Ігоря, якого вбили деревляни за його намагання взяти додаткову данину. За певним фольклорним джерелом, князя вбив проводир того племені — двоюрідний брат Ольжиного чоловіка, який хотів загарбати землі свого кузена[45,156].

Є підстави в Аделі вбачати Аділь, чеську дружину Володимира Святославовича (померла черницею)[29,67-68], а у Володареві — родича того-таки князя, який конфліктував з ним за посілості[33,68;35,158-160]. Антропонім Будислава близький до іменослова роду княгині Ольги: її дідом

по матері був князь Будимир, нащадки якого досить часто отримували імена з часткою –слав[27,27]. Ім'ям Будислав часто називали чоловіків у моравському роді Жиротинів, які вважали за свого пращура князя Олега[29,63-67]. Зрештою, ім'я Будислава могла мати Ольжина матір.

Княгиню Ольгу також згадано в первісному варіанті переказу. Неясними і недоречними у контексті легенди видаються такі вислови: *«мужність предків власника замку дивувала аж болвани на р. Волзі»*, вони *«свої бойові хоругви занурювали у швидкі хвилі Волги»*[28,33]. Для наведених фраз можна знайти лише одне пояснення: спершу в легенді, як і в житті святої, йшлося про те, що княгиня «Вольга» скинула язичницьких ідолів. Погано розуміючи українську мову, перекладачі витлумачили антропонім як назву російської ріки.

Отже, в лисиницькій легенді позитивного героя нарекли Бояном. Таке ім'я є унікальним для українського фольклору, не згадують його і вітчизняні літописи; в X ст. його зафіксовано лише у Болгарії.

VII. Болгарський царевич

Боян-Михаїл[24,114-131], що доводився сином болгарському володареві Симеону, начебто міг перетворюватися на вовка чи іншого хижака. Такої слави герой зажив, вочевидь, через те, що як послідовник давніх традицій, він виконував якісь ритуали, присвячені вовкові, легендарному предкові тюрків-болгар.

Яко первісток Боян мав успадкувати трон. Однак батько постриг сина в ченці, а престол заповів його молодшому братові Петру. У 930 році Боян підняв невдале повстання проти брата, довго тримав оборону в одній з гірських фортець. Відтак царевич перебрався на терени Київської держави. Про такий факт свідчить топоніміка (*Симеоновому найстаршому синові, очевидно, належали с. Боюни на околиці Києва*[36,263] та Бояничі на південній Волині), болгарський та український фольклор, «Слово о полку Ігоревім». Автор «Слова...» характеризує нашого героя як такого, що мав дар перевтілення: *«Боянь бо вещей, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашеться мыслію по древу, стѣрмь вълкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы»*[15,2-3].

В одній болгарській пісні йдеться про те, що Боян з батьком Симеоном підкорив Константинополь (*«златнѣ вратѣ глѣда»*). В пам'ятці відображено історичний факт, коли разом з братом Петром Боян 913 року взяв участь в облозі Константинополя, перебуваючи поблизу царгородських Золотих Воріт.

Така реальна подія в житті царевича лягла в основу українських щедрівок про молодця, що взяв в облогу місто, щоб одружитися з донькою його власника[17,201-214,217-218,250,289]. Вона ж стала підставою двох літописних байок «Повісті...», вигаданих князем Мстиславом. Першої — про неіснуючий похід князя Олега на Константинополь 907 року, другої — про погрозу князя Володимира піти після облоги Херсонеса 988 року на Царгород, якщо візантійські правителі не віддадуть йому за дружину свою сестру Анну.

В іншій болгарській фольклорній пам'ятці оспівано Бояна, що рушив з Балкан у похід по дружину-морав'янку. Великоморавська держава після 906 року, коли її розгромили мадьяри, розпалася на князівства, які *«сплачували данину і були залежні від угорських племінних вождів»*[56,293]. «Українським» Прикарпаттям, що тоді прийняло протекторат Києва, володів князь Олег. Краківщина, як вважають дослідники, опинилася в складі Чеського королівства (частиною Польської держави ті землі стали щойно 989 або 999 року). Тому, цілком можливо, в пісні йдеться не про етнічну морав'янку, а, наприклад, про княгиню Ольгу, яка жила на поствеликоморавських землях.

Болгарського царевича Бояна на еміграції доля напевно звела з Олегом, батьком княгині Ольги. Таке припущення дає підстави висунути низка пам'яток фольклору, які зафіксували активну військово-політичну діяльність колишнього варяга в тому регіоні. Моравська традиція свідчить про те, що в X ст. на тамтешніх землях, у м. Велеграді, сидів руський князь Олег[29,63-66]. Як відомо, епічним двійником князя Олега був билинний Ілля Муромець, найдавніша зафіксована форма прізвища якого — «Моровлин» — походить від топоніма «Моравія».

За однією билиною, дорогою з Морова до Києва богатир звільнив Себез (місто поряд з російським Псковом) від облоги трьох заморських царевичів (варягів?)[8,111]. В інших переказах герой визволив узятий у кільце Краків разом з Соловієм Розбійником[23,91] (у реальному житті то був Олегів швагер Разбивою Будимирович). В одній з билин Іллю Муромця названо хресним батьком краківського королевича Петра Петровича[6,N181; 7,N265; 21,387; 22,306].

Низка інших епічних пам'яток оповідає про двох братів королевичів, Петра та Луку Петровичів з «Крякова». Розлучені в дитинстві, ті згодом, не впізнавши один одного, зійшлися в поєдинку і ледь не вчинили кровопролиття. А в польській легенді про краківського дракона княжич Лех — син засновника

міста, Крака — щоб успадкувати престол, вбив свого рідного брата. Останні два сюжети, напевно, відбивають реальний конфлікт між Бояном та його братом Петром у змаганні за болгарський престол.

Тотожність деяких рідкісних сюжетів в українському та болгарському епосах вказує за те, що в первісному пліснеському переказі йшлося про болгарського царевича. Так, за болгарськими легендами, Боян гостював у зміїного царя, відтак його викрали самовіли (самодіви) і, одруживши з наймолодшою з-поміж себе, ув'язнили в печері. Там царевич століттями чекав нагоди, коли народів знадобиться його військова допомога. За найновішими дослідженнями, Ольжин батько, власник Пліснеська князь Олег, походив з данської династії, міфічним предком якої вважали змія. А в варіанті пліснеського переказу, що його опублікував Садок Баронч, королевич також сидів у печері і століттями чекав нагоди допомогти країні, коли їй загрожуватиме смертельна небезпека.

Такі спільні генетичні паралелі також підтверджують реальність зв'язку Ольги та Бояна.

VIII. Князь Михайл

Така особа фігурує в українській народній творчості лише в тих пам'ятках, які містять деталі пліснеського епосу (малоймовірно, що до князя Михайла стосується невизначена згадка про владика Михайла Болгарина, який перебував в оточенні св. Володимира[38,86; 2,63]).

В Трипільлі побутувала така легенда. *«О ней (Девич-гори. — І. М.) сохранилось в народе темное предание, что когда-то жила там одна княгиня девица. Что князь Михаил шел из Киева бором, потом через Чистый брод, который войско его, взявши по Триполью земли, засыпало плотиною. Потом хотел идти мимо Триполья, но девица не пропустила стрельбою из замка. И князь должен был раскопать выше Девич-горы другую гору для прихода. Но зато он проклял девицу и она провалилась в землю»*[41,480].

Про любовний конфлікт та погоню йдеться в піснях про «князя Михайла», записаних на Пінщині[16,56-57].

Джерела дають підстави вбачати Бояна і в оборонцеві Києва Михайликові, відомому за українськими співомовками та їх ремінісценціями в російських билинах[8,233-249]. Сюжет фольклорних пам'яток такий. У Києві жив царевич/князь/богатыр Михайлик. Якось татари взяли в облогу місто, а їхній ватажок Батий зажадав видати героя. Коли кияни погодилися виконати вимогу, Михайлик взяв Золоті Ворота на спис і, пройшовши невидимим через ворожі позиції, подався до Константинополя. В Царгороді герой чекав, коли настане кінець світу або коли батьківщині загрожуватиме небезпека, щоб надати їй допомогу (так, як це робили Боян у болгарській та королевич — у пліснеській легендах).

Кияни вважали (це зафіксовано, зокрема, і «в одном рукописном Синописе»), що їхні Золоті Ворота «выломаны и как трофей отвезены Боянком в Половецкую землю»[1,156,80]. За основу такого припущення правила вже вказувана згадка про те, що 1096 року хан покарував київську браму мечем. Згодом той епізод трансформувалася в оповідь про половчанина, який вивіз ворота на свою батьківщину. Оскільки і Боян-Михайло, і Боян мали певний стосунок до Золотих Воріт, їхні образи злилися в один.

Такі відомості вдалося «вилуштити» з численних фольклорних пам'яток. Любовно-матримоніальні історії княгині Ольги — невіддале залицяння якогось Всеволода та шлюб з Бояном — належить датувати приблизно першою третьою століття. Спочатку дістав відкоша князь Всеволод (у легенді про перевізницю Ольга була ще дівчинкою). А з болгарським царевичем Ольга одружилася і розлучилася десь на початку 930-х років, бо наприкінці того-таки десятиліття вона вже народила князеві Ігорю сина Святослава.

Маю надію, дальше вивчення фольклору європейських народів дасть змогу точніше реконструювати реальний перебіг подій та деталі описаних епізодів у житті великої київської княгині Ольги Олегівни.

Джерела та література

1. Берлинский М. Краткое описание Киева. — С.-Петербург, 1820.
2. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). — Львів, 1996.
3. Веселовский А. Русские и вильтины в саге о Тидрике Бернском (Веронском) // Известия Отделения русского языка и словесности. — 1906. — Т. 11. — Кн. 3. — С. 1-190.
4. Войтович Л. Княжа доба: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006.
5. Галятовський І. Небо новое. — Львів, 1665.
6. Гильфердинг А. Ф. Онежские былины, записанные летом 1871 года. — Т. 2. — Москва, Ленинград. — 1949. — № 181.
7. Гильфердинг А. Ф. Онежские былины, записанные летом 1871 года. — Москва, Ленинград. — Т. 3. — 1950.

— № 265.

8. Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 4. — Кн. 1. — Київ, 1994.
9. Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. — Москва, 2012.
10. Даль В. Червоно-русске преданія. — 1856. — С.3-10. [Електронний ресурс]/ режим доступу: // <http://wwwfw.philolog.ru/dahl/html/paf/predan.paf> .-
11. Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. — Київ, 2012. — Ч.4(40) . — С.78-108.
12. Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях // Драгоманов М. Розвідки. — Львів, 1897. — Т.2. — С.103-172.
13. Йосафат (Скрутень), ерм. «Свнописъ» пліснесько-підгорецького монастиря// Записки Чина Св. Василя Великого. — Жовква, 1924. — Т. I. — Вип. 1. — С. 92-103.
14. Йосафат (Скрутень), ерм. «Свнописъ» пліснесько-підгорецького монастиря// Записки Чина Св. Василя Великого. — Жовква, 1925. — Т. I. — Вип. 2-3. — С. 306-313.
15. Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. — Москва, 1800.
16. Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 1. — Киев, 1874.
17. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового народу / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. — Київ, 1965.
18. Кольбух М. Агіографічні матеріали про св. Ольгу в фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ-Львів, 14-15 червня 2007 року. — Львів, 2007. — С. 37-40.
19. Медведев И. П. Поэма Кесария Дапонте (XVIII в.) «Княгиня Ольга, или История крещения Россов» // Вестник церковной истории. — 2010. — № 3/4. — С.5-15.
20. Мердох Ю. Всеволод Володимирович — правнук княгині Ольги // Треті «Ольжині читання». 31 травня 2008 року. — Львів, 2009. — С.47-54.
21. Миллер Вс. Ф. Очерки русской народной словестности. Былины. — Т. 1. — Москва, 1897
22. Миллер Вс. Ф. Очерки русской народной словестности. Былины. Т. 2. — Москва, 1910.
23. Миллер Вс. Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. — Москва, 1892. — I-VIII.
24. Мицько І. Болгарський царевич Боян на Волині // Старий Луцьк. — Луцьк, 2013. — Вип. 9. — С. 114-131.
25. Мицько І. До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. — Львів; Броди, 2011. — С.3-12.
26. Мицько І. Пліснеськ — батьківщина княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання». Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. — Львів, 2006. — С. 61-81.
27. Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ-Львів, 14-15 червня 2007 року. — Львів, 2007. — С.18-34.
28. Мицько І. Свята Ольга в епосі України // Треті «Ольжині читання». Пліснеськ. 31 травня 2008 року. — Львів, 2009. — С.32-34.
29. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X-XI століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. — Львів; Броди, 2011. — С.27-39.
30. Мыцько И. Датское происхождение князя Олега [Електронний ресурс]/ режим доступу:<http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/>
31. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись — Ленинград, 1926-1928. — Т. 1.— Вып. 2.
32. Полное собрание русских летописей.— С.-Петербург, 1908. — Т. 2.
33. Полное собрание русских летописей. — Т. 9. — С.-Петербург, 1862.
34. Полное собрание русских летописей. — С.-Петербург, 1908. — Т. 21. — Ч. 1.
35. Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей. — Москва, 2001. — С. 158-160.
36. Рождественская Т. В. Высоцкий Сергей Александрович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5 т. — С.-Петербург, 1995. — Т. 1. А-В. — С. 262-263.
37. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — Москва, 1963.
38. Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество. — Москва, 2008.
39. Теофіль (Коструба), ерм. «Середньовічна традиція» пліснесько-підгорецького монастиря // Записки Чина святого Василя Великого. — Львів, 1935. — Т. 6. — Вип. 1/2. — С. 307-313.
40. Турилов А. А., Чернцов А. В. «Кроник Псковский» в контексте русской «легендарной» историографии XVII в. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. — Москва, 2011. — № 3 (45). — С. 113-114.
41. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. 1. — С.-Петербург, 1852.
42. Халанский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения. — С.-Петербург, 1902. — Июль. — Ч. 342. — С. 287-356.
43. Халанский М. Г. Народные говоры Курской губернии // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. — С.-Петербург, 1904. — Т. 76. — № 5. — С. 1-384.

44. Шематизм Провінції св. Спасителя ЧСВВ. — Львів, 1867.
45. Якушкин П. Путевые письма из Новгородской и Псковской губерний. — С.-Петербург, 1860.
46. Długosi I. *Historia Polonica*. — Dobromiliae, 1615.
47. Długosi I. *Historiae Poloniae Libra XII*. — Lipsiae, 1711. — Т. 1.
48. Kampaniewicz B. *Wiadomość o Podhorcach i klasztorze bazylińskim // Lwowianin*. — Lwów, 1838. — Т. 3 (7). — S. 291-293.
49. Kazimierz II Sprawiedliwy [Електронний ресурс] / режим доступу: pl.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_II_Sprawiedliwy
50. Morawski Szcz. *Rzut oka na szczątki historycznego grodu niegdyś zwanego Plesnisko // Biblioteka naukowego zakładu im Ossolińskich*. — Lwów, 1847. — Т. 2. — З. 5. — S. 513-521.
51. Orbini M. *Il regno de gli slavino*. — Pesano, 1601.
52. Rychlicki Fr. *Podhorce z ich okolicą // Rozmaitości*. — Lwów, 1819. — Nr 115. — S. 453-562.
53. Siarczyński F. *Dzieje niegdyś księstwa Belzkiego i miasta Belza // Czasopism naukowy księgozbioru publicznego im. Ossolińskich*. — Lwów, 1829. — Т. 2. — З. 3. — S. 3-19.
54. Siemiński L. *Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*. — Poznań, 1845.
55. Wagilewicz D. J. *Szeludywy Buniak. Zpodań ludu // Biblioteka Ossolińskich*. — Lwów, 1844. — Т. 11. — S. 181-195;
56. Wasilewski T. *Morawskie państwo // Słownik starożytności słowiańskich*. — Wrocław, 1965. — Т. 3. — Cz. 1. — S. 291-296.

Олександр ДЕМ'ЯНЮК (Луцьк)

МІСТО ВОЛОДИМИР У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Наприкінці X ст. у Київській Русі гостро постало питання про охорону своїх кордонів. У цю пору на західних рубежах держави з'являється кілька укріплених «городів», які за своїми функціями мали фортифікаційне значення. Одним із міст, яке розташовувалося на крайньому заході Київської Русі став Володимир – місто, доля якого відіграла важливу роль у становленні слов'янської державності, утвердженні християнства на українських землях, піднесенні могутності Київської Русі.

Із кінця X ст. місто Володимир уже, ймовірно, існувало як прикордонна застава, своєрідна західна «брама» держави. І хоча перша писемна згадка про Володимир (988 р.) пов'язана із його передачею київським князем Володимиром Святославовичем своїм синам – спочатку Всеволоду (син Рогнеди), згодом – Борису (син болгарки), однак на той час це уже був міцний прикордонний фортифікаційний об'єкт.

М. Грушевський з цього приводу зазначав (тут і далі цитати подано мовою оригіналу): «Володимир посадив одного з своїх синів – Бориса в Володимирі; очевидно він віддав йому при тім всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його инший син – Святослав. Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів инший Володимирович – Всеволод» [1, 262-263].

Про високий статус Володимира тієї доби зазначає й інший український дослідник І. Крип'якевич: «Приєднавши західні землі, Володимир подбав про те, щоб їх міцніше зв'язати з Київською Руссю. В першу чергу він створив нову столицю Волині – Володимир. Старі центри – Волинь, Червен, Бужськ та ін. не відповідали новим завданням, і навіть, маючи традиції самостійності, могли заважати розвитку нового державного життя. Для організації нової влади потрібний був новий центр, яким і став Володимир» [2, 65].

Упродовж усієї княжої доби Володимир відіграв важливу роль. Так, у 1017 р. Святополк Окаянний, вигнаний з Києва Ярославом, зі своїм тестем, польським королем Болеславом Хоробрим, зібравши військо (300 німців, 500 угорців, 1000 печенігів) [3] переміг Ярослава під м. Велинем (за 20 верст від Володимира).

У літописі ця подія описана так «У рік 6526 (1018). Рушив Болеслав (князь лядський) зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же собрав множество русі, варяів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до (города) Волині, і стали (війська) обаполи ріки Бугу. А був у Ярослава кормилець і воевода Блуд. І став Блуд глузувати з Болеслава, говорячи: «Ось як ми пропорем тобі тріскою черево твоє товстее!». Був – бо великий і важний Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямущий. І сказав Болеслав до дружини своєї: «Якщо вам не прикро від глузування – я один погібну!» І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним – вої його. Ярослав же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава. Ярослав утік тоді з чотирма чоловіками до Новгорода, а Болеслав ввійшов у Київ зі Святополком» [4, 82].

У 1019 р. князь Ярослав переміг князя Святополка на р. Альті, проте західноволинські землі з червенськими містами до смерті Болеслава Хороброго залишилися у його володінні. У 1030 р.,

використавши міжусобиці в Польщі, Ярослав Мудрий відвоював м. Белз, а наступного року й інші червенські міста [4, 83]. На княжий стіл Волині він садовить свого сина Святослава. Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. волинські землі відходять до його сина – 18-ти річного князя Ігоря. У 1057 р., відписавши князю Ігорю Смоленське князівство, князь київський Ізяслав приєднав Волинську землю до своїх володінь.

У 1070 р. Болеслав Сміливий здійснює набіги на Володимир-Волинський, який захищав від нього Володимир Мономах – син третього сина Ярослава Мудрого. Описуючи прикордонне протистояння польського князя Болеслава зі слов'янськими князями Святославом та Всеволодом, М. Грушевський говорить про наміри Болеслава: «він мав взяти по довгій облозі Перемишль, потім Волинь і Володимир» [1, 63]. Однак історик доволі скептично ставиться до можливих військових успіхів князя Болеслава: «Такі успіхи однак за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше – може Болеслав здобув Перемишль, хоч і то не на довго» [1, 63].

Однак на цьому збройна боротьба за Володимир не припинилася. Точилася вона й поміж слов'янськими князями. Так, на Великдень 1084 р. волинський князь Ярополк виїхав до Києва. Сини Ростислава Володимировича, правнуки Ярослава Володар та Василько Ростиславовичі, які на той час перебували у Володимирі, зібрали військо і відвоювали місто.

Великий князь підтримав Ярополка, давши йому у допомогу військо свого сина Володимира Мономаха. Їхнє військо розбило Ярославовичів та вигнало їх з Волині. У цьому ж році Ростиславовичам, щоб запобігти міжусобицям, віддали Галицьку волость з містечками Звенигород, Теревовля та Перемишль і фактично з цього часу утворилося незалежне від Волині Галицьке князівство [5, 48].

Князь Ярополк за такий вчинок образився на князя Всеволода. Тому збройні сутички між обома князями продовжувалися ще кілька років і носили перманентний характер. Зрештою, Ярополк змушений був залишити Володимир і податися у Польщу до польського князя Володислава Германа: «Мономах вже марштурував до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабирав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида» [1, 76].

Незабаром князь Ярополк повернувся з польським військом та ополченням з угрів та чехів відвоював Волинь. По тому задумав похід на Ростиславичів, повертати собі Галичину. Під час переходу до Звенигорода його підступно вбивають: «перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно – походом. На дорозі однак його підступом убив якийсь Нерядець» [1, 77] і князем волинським знову став Давид Ігорович. Любечський князівський з'їзд восени 1097 р. підтвердив власність волинських земель із містом Володимиром за цим князем.

Навесні 1098 р. князі Василько та Володар, спустошивши та спаливши суміжні землі, пішли походом на Володимир. Не змігши взяти його під час облоги, стали вимагати видачі Давидом бояр Лазаря, Василя та Туряка, які намовили осліпити Василька, хоча їх на той час не було у Володимирі. Всупереч рішенню Давида, віче володимирців постановило видати бояр князям Васильку та Володару. Після страти бояр, військо галицьких князів зняло облогу з Володимира.

Однак, спровоковані князем Давидом князівські міжусобиці, не припинилися і навесні 1099 р. на Володимир вирушив колишній союзник волинського князя великий князь київський Святополк. Заручившись нейтралітетом поляків, він взяв місто Володимир в облогу: «Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Св'ятополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік в Польщу» [1, 96]. У ході облоги та протистояння ворогові проявилися найкращі якості жителів міста Володимира: «Володимирці боронили ся завзято: облога тривала сім тижнів, і на сей раз, видко, громада не наставала на свого князя, аби піддав ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династії, а з тим – і політичної окремішности землі» [1, 395-396].

Влітку 1099 р. князь Давид поступово почав відвоювати Волинь: «Йому вдало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Св'ятополкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала різні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зісталася в руках Давида» [1, 97].

Про оборону м. Володимира влітку 1099 р. у літописі записано: «Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою, тому що були в нього берестяни, і піняни, і вишеговці. І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили вони до города під вежі, а ті билися з городських стін. І стріляли вони одні на одних, [і] йшли стріли як дощ. Коли ж Мстислав збирався стрілити, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолах крізь щілину. І звели його [вниз], і на ту ніч він умер» [4, 154]. Зазначимо, що тоді князю Давиду місто так і не піддалося. Сам князь, змушений був втекти до Польщі, бо «прийшов Святоша і Путята [місяця] серпня у п'ятий день в полудне [до

Володимира], коли вої Давидові облягали город, а Давид спав. І напали вони на них, і стали сікти, і городяни зіскочили з городських стін і [теж] стали сікти воїв Давидових» [4, 154].

Не отримавши допомоги від польського короля, князь Давид Ігоревич звернувся до половецького хана Боняка, який зі своїм військом захопив Луцьк та вирушив на Володимир.

Населення міста на цей раз не чинило жодної перешкоди князеві Давиду: «піддали ся відразу Давидови, коли він лише з'явився» [1, 396], «посадник Василь вибіг тоді з города, а Давид перебрав [собі] Володимир і сів у ньому» [4, 154].

Потужність оборонних споруд тогочасного м. Володимира підтвердив знаний волинський археолог професор М. Кучинко, який на підставі археологічних розкопок встановив, що оборонний вал дитинця був цілком насипаний з глини і не мав усередині жодних дерев'яних зрубних, чи інших конструкцій, а на дні рову, що оточував княжий дитинець було виявлено закопані в землю стовпи діаметром 20 см, загострені доверху [6, 35]. Окольне місто з трьох боків було оточене валом і ровом, а з четвертого – природною перешкодою р. Лугою.

Слід зазначити, що населення Володимира прихильно ставилося до своїх князів з династії Ярославичів. Порівнюючи позицію володимирців у протистоянні князя Давида з Ростиславичами та з Святополком, М. Грушевський констатує: «я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098-9 рр. видно, Володимир і взагалі Волинь уважали династію Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові «бити ся» за неї і за свого «отчина» Давида Ігоревича» [1, 395].

У 1100 р. в м. Витичеві, на Дніпрі, збираються на з'їзд руські князі, які приймають рішення покарати за зраду та інтриги Давида. Володимир-Волинське князівство отримує син Святополка Ярослав, що правив тут до 1117 р. Давидові залишають у власність Дубно, Острог, Буськ та Дорогобуж. Проте Святополк відбирає згодом ці міста, залишивши Давиду лише Дорогобуж, де і помер у 1112 р. [7, 38].

У 1117 р. Володимир Мономах, котрий посів великокняжий київський престол у 1113 р., віддав Волинь своїм синам – Романові (1117–1118 рр.) та Андрієві (1118–1134 рр.). Ярослав Святополкович не міг змиритись із втратою міста Володимира, а тому звернувся по допомогу до польського короля Болеслава Кривоустого та угрів. У 1123 р. ці збройні сили почали облогу княжого міста Володимира. Але князя Ярослава було вбито і війська зняли облогу та повернулись у свої землі. Цією бойовою операцією було завершено міжусобну війну за Волинь, у яку було втягнуто не лише військові сили волинського, галицьких та київського князівств, але і війська угрів, поляків та половців.

Внук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславович одержав на правах старшого в династії Мономаховичів Волинь та заснував на Володимирщині нову князівську династію. «Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Мономаховичів – Ізяслава Мстиславовича і зістаєть ся в її руках на все» [1, 365].

Згодом волинська земля зі столицею у Володимирі переходить до Мстислава Ізяславовича, хоча й розглядається ним як трамплін до київського престолу: «Володимирський стіл вправді переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Переяславщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки у резерві, головною ж своєю метою кладе Київ» [1, 366].

Історична доля поєднала місто Володимир і князя Мстислава Ізяславовича. За домовленістю з братом князем Ярославом вони поділили волинські землі: «Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости», «Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осібній династії, без переходів з меньшого на старший стіл» [1, 366].

Населення Володимира неодноразово допомагало своєму князеві у боротьбі з ворогами. Так, у «1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: «стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і багато крові пролило ся між ними» [1, 397].

Окрім викладеного вище, зазначимо, що волинські княжі дружини неодноразово використовувалися у бойових діях і за межами краю. Так, у 1202 р. обороняти Галич від князя Рюрика і половців допомагали волинські полки: «І коли прийшов він на Галич, то встріли його бояри галицькі і володимирські коло [города] Миколина на ріці Сереті. І билися вони одні з одними весь день через ріку Серет, і многі ранені були» [8, 369].

Щодо оборонної системи середньовічного Володимира, то вона була схожою із більшістю тодішніх прикордонних волинських міст та була типовою для слов'янських міських поселень: штучні вали оточені водою. Проїзд та прохід в місто здійснювався лише через оборонні ворота. На валах розміщувався частокіл із оглядовими площадками для стежі за навколишньою місцевістю.

Таким чином, відмітимо, що місто Володимир у Середньовіччя виконувало усі притаманні для

прикордонного міста функції. Зважаючи на його статус, відповідними для поточного моменту були оборонні споруди міста, військова підготовка княжого війська та ополчення, наявність необхідної зброї та військового спорядження. На сторінках середньовічних літописів залишилися відомості про бойові дії як на прилеглий до міста території, так і за саме місто.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991–1998. – Т. 2. – 1992. – 640 с.
2. Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство* / І.П. Крип'якевич – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.
3. Бабич Л. *Сини і нащадки Рогнеди* / Л. Бабич // *Радянська Волинь*. – 1990. – 24 березня.
4. *Повість минулих літ* // *Літопис руський* / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця. – К.: «Дніпро», 1989. – С. 1-178.
5. Киричук А. *Волинь земля українська* / А. Киричук. – Луцьк: «Надстир'я», 1995. – 392 с.
6. Кучинко М.М. *Володимир середньовічний. Історико-краєзнавчі нариси* / М.М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.
7. Батюшков П.Н. *Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края* / П.Н. Батюшков. – СПб, 1888. – 126 с.
8. *Галицько-Волинський літопис* // *Літопис руський* / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця. – К.: «Дніпро», 1989. – С. 368-452.

Віктор АТАМАНЕНКО (Острозь)

ПЕРВИННИЙ ПОБОРОВИЙ РЕЄСТР МАЄТКІВ ВАСИЛЯ ГУЛЕВИЧА 1569 РОКУ

Родина Гулевичів належить чи не до найбільш відомих шляхетських родів Волині. Її представники відзначилися у різних сферах життя тогочасного українського суспільства, а також в історії сусідніх народів. Небагатьох представників українського можновладства можна відвести до своєрідних символів тієї чи іншої епохи, але кілька представників роду Гулевичів на це мають всі підстави. Безперечно, першою на думку приходять постать Гальшки Василівни Лозки з Гулевичів. Немає потреби нагадувати про її заслуги в розвитку української культури. Але такими ж можна вважати й таких представників роду Гулевичів, як єпископи Луцько-Острозький Феодосій (Федір) та Перемишльський Сильвестр (Семен), а також волинський шляхетський лідер кінця XVIII ст. Бенедикт Гулевич, який у тавруванні рабства дійшов до поглядів про необхідність звільнення селян. Всі ці постаті, як і сам рід, ще чекають на ґрунтовні дослідження в різних аспектах та проявах. Одним з таких недостатньо вивчених, в тому числі й за браком збережених чи введених до наукового обігу джерел, аспектів є господарська діяльність. Увагу дослідників привертає головним чином діяльність еліти, яку й представляли у ранньоновій Україні здебільшого князі та пани у площині політичній, культурній чи при вивченні світогляду українського суспільства. Менша увага приділяється такій стороні діяльності шляхти, як господарська. Джерельна база вивчення проблем соціально-економічної історії Волині різноманітна і представлена різновидовими джерельними матеріалами. Одним з таких документальних сукупностей є джерела описово-статистичного характеру.

При характеристиці потужності роду Гулевичів, як і інших шляхетських та князівських родів Волині, дослідники оперують незначною кількістю джерел. Зрозуміло, що для таких маєткових комплексів в кожному окремому випадку існує різна кількість джерел, якісь володіння представлені більшою кількістю джерел, а якісь – меншою. Але практично в усій повноті кількісна інформація представлена в описах війська Великого князівства Литовського, поборових реєстрах, тарифах подимного. Рід Гулевичів з часом став чи не найозгалуженішим серед усієї Волинської шляхти. Так, на рубежі першої третини XVI ст. відомо про дев'ятьох представників роду, які не представляли такої ж кількості галузей роду, а тільки шість¹. На 1545 р. його представники володіли також шістьма маєтками (Воютин, Дроздні, Затурці, Перекалі, Радошин та Серники), які стали осередками окремих гілок, що здебільшого перейняли відмаєткові придомки і згодом не завжди використовували родові прізвище. Винятком були, очевидно, Гулевичі-Затурецькі, які придомок практично не використовували. Вже з середину XVI ст. за незначний проміжок часу в руках представників роду опинилися практично всі маєтки, які стали родовими гніздами всіх гілок роду², яких на цей час нараховують п'ятнадцять³. До затурецької гілки належав Василь Федорович Гулевич. Його предки обіймали різні посади, а батько був Луцько-Острозьким єпископом. Але саме він, і це свідчило не тільки про його особисті якості, але і про вагу роду, серед представників роду досяг не тільки посад, але й визнання шляхетської громади, коли був обраний послом на Люблінський сейм 1569 р. та представляв шляхетський загаль на інших сеймах Першою посадою В. Гулевича було володимирське підстароство, що могло свідчити про близькі зв'язки роду з кн. Острозькими (кн. В.-К.

Острозький був на той час володимирським старостою і добір своїх підлеглих, які вважалися службниками (скоріше - клієнтами) старости, здійснював самостійно). Не можна в даному контексті не згадати і про присутність та засвідчення тестаменту батька В. Гулевича кн. В.-К. Острозьким (1555 р.), а також згадки в цьому документі про маєткові операції між батьком та патроном В. Гулевича⁴. Приймав участь В. Гулевич і в придушенні очолюваного К. Косинським повстання та підписав угоду Острозьких з переможеними під П'яткою козаками⁵.

Перші свідчення про розміри маєтностей роду Гулевичів містить попис (перепис) війська Великого князівства Литовського 1528 р. Згідно з ним, його представники виставляли до війська дев'ять вершників. На цей час в державі діяла норма, згідно з якою один вершник мав виставлятися з восьми служб, тобто з восьми крупних селянських господарств. В службі, як вважав М.С. Грушевський, рахували десять литовських волок, кожна по 30 моргів⁶. На основі попису 1528 р. можна, отже, визначити кількість залежних селянських господарств (72 служби чи біля 220 димів) та чисельність підданих у кількості близькій до півтори тисячі осіб. Ці дані можна вважати хронологічно найдавнішими при характеристиці маєткового стану роду Гулевичів. Верхньою межею (йдеться про час до сер XVII ст.) є тариф подимного 1629 р., який фіксує володіння 28 представниками роду 45 поселеннями з 1129 димами. Це дає підстави вважати рід Гулевичів одним з найзаможніших панських родів Волині протягом XVI – XVII ст.⁷. При цьому, як видно, тенденцією було зростання кількості гулевичівських маєтків.

У проміжку між цими свідченнями інформацію про володіння Гулевичів на Волині можна одержати з поборових реєстрів. Найдавніший з них відноситься до 1570 р. Він згадує таких представників роду, як Григорій, Іван, Василь та вдова Романа⁸. Найзаможнішим з них був Василь Федорович Гулевич, який представляв затурецьку гілку роду. Йому належали 107 селянських димів та 76 городницьких господарств. Але повністю маєтковий склад володінь В. Гулевича поборовий сумарій не містить. Він згадує тільки Затурці з іншими та два орендовані села⁹.

До нашого часу серед інших податкових документів того ж періоду зберігся й первинний поборовий реєстр сплати податку, створений наприкінці 1569 р. Такі реєстри створювалися власниками, чи, точніше, їх урядниками чи іншими слугами, при збиранні побору з підданих. Він разом з грішми давався поборці, яким на той час був представник ще однієї панської волинської родини Жоравницьких Олександр. На основі таких первинних реєстрів поборця створював загальний сумарій за адміністративними одиницями, при чому відбувалася деяка втрата якості інформації. Так, первинний реєстр маєтків В. Гулевича містить перелік всіх маєтків, які перебували у його володінні чи держанні. В ньому, що важливо не тільки з точки зору потреб історичної науки, знаходиться поіменний перелік підданих, з яких було взято побор. Документ цікавий тим, що в ряді випадків тут імена не вписувалися, а вказувалася тільки сума платежу. Коли йдеться про організацію вибирання побору на теренах Речі Посполитої, зокрема її української частини, для дослідників завжди залишається актуальним питання про тривалість часу від прийняття сеймом рішення про збирання податку та завершенням і готовністю платників його передати поборцям, а також початком збирання його останніми. В даному конкретному випадку все це можна встановити. Так, ухвалений Люблінським сеймом поборовий універсал було затверджено 11 серпня 1569 р.¹⁰ Первинний поборовий реєстр датовано 20 грудня 1569 р., а О. Жоравницький приступив до вибирання побору 3 лютого 1570 р.¹¹ Отже, якщо зважити на участь В. Гулевича у сеймі та посеймові події, задіяність його урядників та селянських господарств у сезонних роботах, то можна говорити про те, що збирання побору відбувалося достатньо швидкими темпами.

Первинні поборові реєстри, і, в даному випадку, реєстр маєтків В. Гулевича, містять інформацію, яка відсутня в іншій податковій документації. Вона дає можливість розгляду більшого кола питань, але стан збереження не дає, на відміну від сумаріїв, підстав для широких територіально узагальнень. Важливість та своєрідність первинної поборової документації можна побачити з поміщеного в додатки тексту такого реєстру (в публікації літера ять передана літерою «і»).

1. *Енциклопедія історії України*. – К., 2005. – Т. 2. – С. 249.

2. *Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. – К., 1993. – С. 151 – 152.

3. *Там само*. – С. 150; *Енциклопедія історії України...* – С. 249 – 250.

4. *Златогорський О. Тестамент Феодосія Гулевича 1555 р. – джерело з історії Волині// Збірник наукових статей «Волинського історичного молодіжного товариства»*. – Луцьк, 1996. . – Вип. – С. 21 -24.

5. *Леп'яко С. Козацькі війни кінця 16 ст. в Україні*. – Чернігів, 1996. – С. 89.

6. *Грушевський М.С. Історія України-Руси*. – К., 1994. – Т. V. – С. 32.

7. Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 152.

8. Źródła dziejowe. – Warszawa. – 1877. – Т. XIX. – С. 6, 14, 33.

9. Там само. – С. 33.

10. Volumina legum. Prawa, konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. – Pb, 1859. – Т. II. – С. 106.

11. Źródła dziejowe... – С. 3.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Первинний поборовий реєстр маєтків Василя Гулевича 1569 року

Року *wt* народження Ісус Христово тисеча *пятьсот шестдесят* девятого
мєца декабрия двадцатого дня

Реєстръ

списаня людеи Василя Гулевича, воиского володимерского,
с которых податокъ ухваленый на Реч Посполитую ис соиму Любелского корунного выбранъ

Село Затурцы

С корчмы ві (= 12) гршеи дал

Wt шинкарки s (= 6) гршеи дал

Степан і (= 10) гршеи дал

Гурець с Калишем і гршеи дал

Жукъ і гршеи дал

Мокии і гршеи дал

Локот і гршеи дал

Васко і гршеи дал

Бібко і гршеи дал

Тишковая і гршеи дал

Саць і гршеи дал

Нестерь і гршеи дал

Иванъ і гршеи дал

Сидор і гршеи дал

Хведец і гршеи дал

Петрашъ і гршеи дал

Па[нъ]ко і гршеи дал

П[етрашъ] і гршеи дал

Яцко і гршеи дал

[Иван] і гршеи дал

Матиі і гршеи дал

[...] і гршеи дал

[Семень] і гршеи дал

Яско і гршеи дал

Влексиі і гршеи дал

Грицко і гршеи дал

Занко і гршеи дал

Ивашко і гршеи дал

Крикъ і гршеи дал

Волось і гршеи дал

Игнат і гршеи дал

Суриі і гршеи дал

Хвицко і гршеи дал

Максим і гршеи дал

Дрон і гршеи дал

Ждан і гршеи дал

Иляшъ і гршеи дал

Сергеи і гршеи дал

Моисеи і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

Савка д (= 4) грши дал

Сёзь д грши дал

Хведец д гршеи дал

Самсон д грши дал

Шут д грши дал

Мартин д грши дал

Кацко д грши дал

Пилип д грши дал

Стецко д грши дал

Ва[силе]вая д грши [дала]

[...] д грши дал

Макаръ д грши дал

Васко д грши дал

Иванъ д грши дал

Мороз д грши дал

Хведец д грши дал

Усѐи д грши дал

Яцко д грши дал

Курило д грши дал

Петрашъ д грши дал

Ивашко д грши дал

Левко д грши дал

А то вгородники которые поля не мають

Мигавка в (=2) грши дал

Хведец в грши дал

Манница в грши дал

Климко в грши дал

Лои в грши дал

Жданъ в грши дал

Улешко в грши дал

Мицик в грши дал

Гурець в грши дал

Мартиш в грши дал

Село Баев

Яцина і гршеи дал

Половинниная і гршеи дал

Васко і гршеи дал

Трушова і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають
виленскимъ

[...] гршеи кд

[Шимко] д гршеи дал

Петрикъ д гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

Хведец д грши дал

Жукъ д грши дал

А то вгородники которые поля не мають

Кривушчина в грши дала

Дубовикъ в грши дал

Масіи в грши дал

Хведець в грши дал

Село Коршовець

Михалец і гршеи дал

Грицко і гршеи дал

Игнатец і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

Павлюк д грши дал

Гурин д грши дал

Зінец д грши дал

А то вгородники которые поля не мають

Вношко в грши дал

Ходор в грши дал

Васко в грши дал

Село Зубілно

Пархомъ і гршеи дал

Ивашко і гршеи дал

Мартин і гршеи дал

Золотых [...] и грошеи ві

А то вгородники которые поля мають

Євхимъ д грши дал

Демъян д грши дал

Ивашко д грши дал

Данило д грши дал

А то вгородники которые поля не мають

Стецко в грши дал

Сташко в грши дал

Село Любитовъ

Микита Гутырич і гршеи дал

Борись і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

Гацко д грши дал

Бараниха д грши дала

А то вгородники которые поля не мають

Гавран в грши дал

Пашко в грши дал

Село Кнегинин

Улас і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

д грши дал

д грши дал

А то вгородники которые поля не мають

Золотых в и грошеи і

в грши дал

в грши дал

Село Качин

Панко Кисіль і гршеи дал

Ювко і гршеи дал

Иведець і гршеи дал

Васко і гршеи дал

Миц Сакович і гршеи дал

Максимижа Луца і гршеи дала

Авдіи і гршеи дал

Вацина Ходкович і гршеи дал

Карповая Хведя і гршеи дала

Симон Вожочич і гршеи дал

Ивашко Старец і гршеи дал

А то вгородники которые поля мають

Лучина д грши дал

Янко Пацевич д грши дал

Стецко Горцар д грши дал

Мартин д грши дал

Влешко Лазкович д грши дал

Село Личины

Конаш і гршеи дал

Вниско і гршеи дал

Юшко і гршеи дал

Золотых є (= 5) и гршеи ді (= 14)

Ивашко і гршеи дал

Влешко і гршеи дал

А то вгородники которые поля маю*т*
 Мацко д грши дал
 Сахно д грши дал
 Мироновая Улка д грши дала
 Макар д грши дал

С Ковалювщины Яцко Самбуевич і гршеи далъ

Село Твердын

Хведечко і гршеи дал
 Иван і гршеи дал
 Марко і гршеи дал

А то вгородники которые поле маю*т*
 Юско д грши дал
 Грицко д грши дал
 Карпъ д грши дал

А то вгородники которые поля не маю*т*
 Миско в грши дал
 Мартин в грши дал

Село Мовчановъ

З млина кд (= 24) грши дал
 Вхрімъ і гршеи дал
 Пашко і гршеи дал

А то вгородникъ которыи поле мае*т*
 д грши дал

А то вгородник которыи поля не мае*т*
 в грши дал

Село Цевов

которое держу врандою вт пна Ивана Вщовского
 Напервеи
 Зе млина кд грошеи дал
 С корчмы ві (= 12) грошеи дал
 Вт шинкарки с грошеи дал
 Петрикъ і гршеи дал
 Сачко і гршеи дал
 Тинець і гршеи дал

Куцикъ і грошеи дал
 Данило і грошеи дал
 Демидъ і грошеи дал
 Влекса і грошеи дал
 Сенко і грошеи дал
 Євхимъ і грошеи дал
 Исаи і грошеи дал
 Панас і грошеи дал
 Павел і грошеи дал
 Иваник і грошеи дал
 Васко і грошеи дал
 Встапъ і грошеи дал
 Денис і грошеи дал
 Ивашко і грошеи дал

Золотых з (= 7) и гршеи ді (= 14)

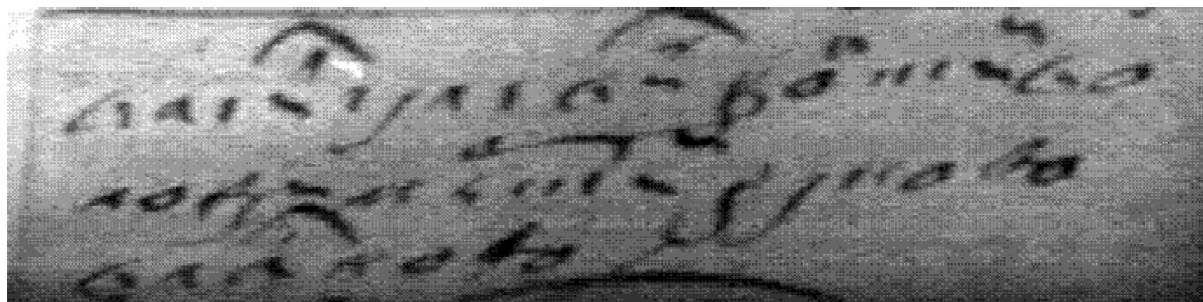
Харко і грошеи дал
 Мицик і грошеи дал
 Завада і грошеи дал
 Васко і грошеи дал
 Гаврило і грошеи дал

А то вгородники которые поле маю*т*
 Микита д грши дал
 Грицко д грши дал
 Вниско д грши дал

Село Серховъ
 Иван і грошеи дал
 Игнат і грошеи дал
 Влисеи і грошеи дал
 Панас і грошеи дал
 Гриц і грошеи дал
 Яцко і грошеи дал
 Хведец і грошеи дал
 Стецко і грошеи дал
 Яцина і грошеи дал
 Євхимъ і грошеи дал
 Грицевая і грошеи дала
 Малечкии і грошеи дал

Васил Гулевич, воискии володимерскии,
 Рукою власною

Додаток 2. Автограф Василя Гулевича з реєстру

Валентина ПЕТРОВИЧ, Людмила СТРІЛЬЧУК (Луцьк)

ЦЕРКВИ-РОТОНДИ МІСТА ВОЛОДИМИРА

Історія древнього Володимира багата подіями, які впливали на історичний, економічний та духовний розвиток Волинського краю та й України загалом. У місті зосереджувалися не лише політичні інтереси, торгівельні дороги, але й важливі духовні процеси.

З початком запровадження християнства в Київській Русі, Володимир відігравав важливу роль у поширенні християнської віри, поступово перетворюючись на центр православ'я. Підтвердженням цього є інтенсивне будівництво у XII–XIII ст. монументальних культових споруд. За свідченням літописних, археологічних та архітектурних джерел, у цей час у Володимирі нараховувалося вісім цегляних храмів.

Невід'ємною самобутньою складовою частиною церковної архітектури княжої доби є храми-ротонди, що будувалися переважно у містах Південної Русі. Серед них виділяється Василівська ротонда у Володимирі – одна з найоригінальніших споруд не лише у вітчизняній, а й у світовій архітектурі. Розташована вона в південно-східній частині міста, в кінці вулиці Василівської, на мисовому підвищенні над заплавною долиною р. Луги. Це єдина зі збережених з давньоруського до нашого часу будівля в даному районі міста – Михайлівщина.

Датування описаної споруди суперечливе. Історики XIX ст., зокрема П. М. Батюшков, наводив малоймовірну версію про побудову церкви під титулом Василя (християнське ймення київського князя Володимира Святославовича) на честь перемоги над хорватами приблизно 992 року [1, с. 76]. Це була його подяка богові за вдалий похід. Польський мистецтвознавець М. Валицький, зробив висновок, що церкву побудовано на рубежі XII–XIII століть. Вона аналогічна ротонді Отона у Вердені і в первісному вигляді нагадувала романську будівлю [13, с. 377–382]. Про спорудження храму на рубежі XIII–XIV ст. стверджував Я. Д. Ісаєвича [4, с. 22].

У писемних джерелах церква св. Василя вперше згадується під 1523 р. – тоді польський король Сигізмунд I дарував князю Василю Михайловичу Сангушко право патронатства над цією церквою. Відомо, що в цьому році церква була в аварійному стані та потребувала негайного ремонту. Василем Сангушком була зроблена її перебудова в готичному стилі [11, с. 135].

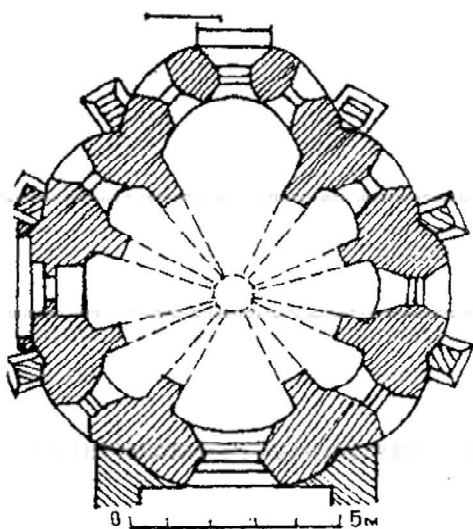
У 1554 р. Василь Сангушко передав право патронату над церквою ревному захиснику православ'я на Волині Петру Загоровському, але близько 1558 р. вона була захоплена князями Радзивілами і знаходилася в їхньому розпорядженні аж до 1574 року. З цього часу вона перейшла під юрисдикцію Луцької єпископії. Близько 1600 р. Загоровські повернули собі право патронату над нею [11, с. 41].

Храм був православним, і унію його священики приймати відмовлялись. Попри всі намагання єпископа Іпатія Потія, Василівська церква залишилась православною. Щоправда, для неї це мало і негативні наслідки: без підтримки влади вона поступово прийшла в запустіння. З візитації 1695 р. дізнаємось, що стіни її потріскались, завалилось кам'яне склепіння, а замість нього було зведено дерев'яний дах і стелю. Близько 1740 р. була зведена дзвіниця. При храмі був шпиталь, який у 1828 р. згорів. Про стан Василівської церкви у XVIII ст. відомості відсутні [3, с. 22].

У 40-их рр. XIX ст. церква має шоломоподібний купол та невеликий бабінець з дзвіницею над ним [7, с. 236]. Дещо раніше, в 1833 р., клірові відомості повідомляють, що вона була кам'яна, з притвором і дерев'яною дзвіницею, наголошуючи, що вони ветхі і вимагають перебудови [6, арк. 1–494.]. Можливо, саме з необхідності поновлення дзвіниці і притвору був зроблений у 1837 р. проєкт архітектора К. Попова, який передбачав півсферичне перекриття над навою і невеликим завершенням, та прибудову дзвіниці з

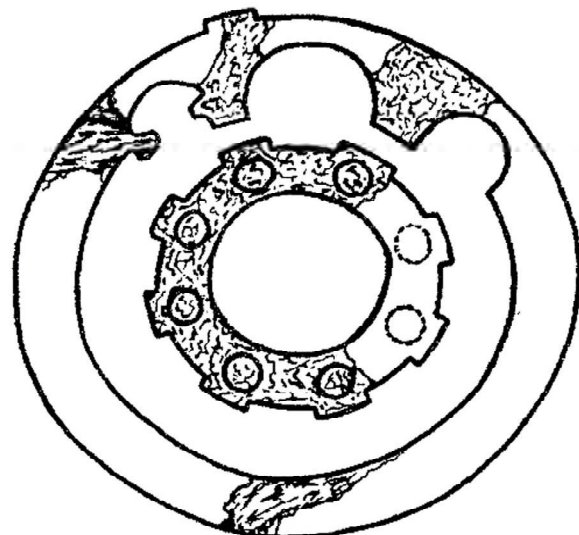

Сучасний вигляд Василівської церкви-ротонди, який є наслідком перебудови, здійсненої за проектом К. Козлова у 1900–1901 роках.

1

1. План Василівської церкви-ротонди XIII–XIV століть.

2

2. План Михайлівської ротонди у Володимирі середини XIII століття.

західного порталу з тамбуром перед входом у церкву. Не виключено, що саме за цим проектом і були між 1839 і 1844 рр. прибудовані до церкви кам'яний тамбур з дзвіницею, а погост церкви огорожений кам'яною стіною. Відомо, що в 1844 р. Російська імперія виділила кошти (5 тис. крб) на ремонт святині [3, с. 24–26].

В останні роки XIX ст. Василівську церкву, як давню пам'ятку православ'я вирішено було реставрувати з елементами російського архітектурного стилю, за проектом М. Козлова. Наслідком реалізації проекту, який досить швидко було втілено в життя, стало набуття церквою шатрового верха, притаманного російському зодчеству. Отже, сучасне оформлення церква отримала в 1899 р. Вона кам'яна, у візантійському стилі. Дзвіниця теж кам'яна, під одним дахом з церквою. В 20–30-их рр. робилися дрібні ремонти та змінювалося обладнання церкви, але на її загальний вигляд вони не вплинули [3, с. 27–29]. Оригінальний восьмипелюстковий план будівлі з виступаючою назовні заокругленою апсидою має передусім меморіальне призначення – увічне пам'ять про начебто засновника міста князя Володимира Святославовича, який при хрещенні отримав ім'я Василь.

У 1887 р. в пам'ять 900-річчя Хрещення Русі у Володимирі при св. Василівській церкві було засноване Православне Свято-Володимирське Братство, одним із основних завдань якого було збереження древніх церковних пам'ятників, в т. ч. збереження Мстиславового храму від дальшого руйнування. В число завдань входило обладнання сховища древніх літературних та інших пам'яток і бібліотеки з книг релігійно-мирського змісту.

Про існування у Володимирі ще однієї ротонди свідчать проведені тут у 1955–1956 рр. археологічні дослідження. У результаті розкопок Галицько-Волинською архітектурно-археологічною експедицією Ленінградського державного університету під керівництвом М. К. Каргера та Галицько-Волинською археологічною експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР були виявлені й досліджені літописна церква та ротонда, що входили до комплексу споруд Михайлівського монастиря. Нині він не існує, але по ньому залишились вагомні свідченням.

Вперше Михайлівський монастир згадується в Галицько-Волинському літописі під 1268 р., коли литовський князь Войшелк, що приїхав у Володимир «став у монастирі святого Михайла Великого». Тут він був убитий князем Львом Даниловичем і похований у церкві святого Михайла Великого [9, стлб. 868]. Михайлівська церква та монастир, які згадуються в зв'язку з цими подіями, заходилися на узвишші правого берега р. Луга, на місцевості котра з часом стала називатися середмістям «Михайлівкою», а нині урочищем «Михайлівщиною», поблизу Василівської церкви-ротонди.

Ротонда Михайлівського монастиря знаходилась у південно-східній частині міста, в урочищі Михайлівщина. Вона була змурована з брускової цегли, подібної до тієї, з якої за наказом Володимира Васильовича була побудована башта в м. Кам'янці на Берестейщині кінця XIII ст. Стіни ротонди були оформлені лопатками так само, як стіни київської ротонди кінця XII – першої половини XIII століття [10, табл. 16,6].

Найбільш добре збереглася східна частина ротонди, де були виявлені цегляна кладка фундаменту, а місцями й незначні залишки цегляної кладки стін. Вона мала зовнішню стіну і внутрішню колонаду, від якої збереглися на фундаменті сліди чотирьох колон. Три апсиди з східного боку не виступали, як звичайно, назовні, а були влаштовані у вигляді ніш у товщі стіни. Ніші були зроблені не тільки в кладці стін, але й у кладці фундаменту [5, с. 25].

Розкопки всередині ротонди відкрили ще один кільцевий фундамент, концентрично вписаний в коло ротонди. Північна його половина збереглася у вигляді масивної цегляної кладки. Південна половина дала можливість прослідкувати його план за залишками фундаментного рову [5, с. 26].

У результаті дослідження М. К. Каргер зробив висновок, що на внутрішньому фундаменті в колі було розміщено вісім колон і стовпів, які підтримували купол. Серед залишків будівельних матеріалів були виявлені уламки брусчатої цегли, плінфи та фрескової штукатурки, що за технікою не відрізняються від розписів XII–XIII століть [5, с. 33].

Відомі донині ротонди здебільшого датуються першою половиною XII ст. Володимирську ж, судячи з застосування брускової цегли як основного будівельного матеріалу, при збереженні древньої техніки вапняного розчину з додатком цем'янки, мабуть, можна зарахувати до середини або навіть до другої половини XIII століття [2, с. 33]. Перша літописна згадка Михайлівського монастиря в Іпатіївському літописі 1268 р. не суперечить цьому датуванню. На думку М. К. Каргера, ця ротонда була усипальницею, що знаходилась неподалік від Михайлівського храму [5, с. 22]. Під час земляних робіт в урочищі Михайлівщина виявляли численні людські кістки. За твердженням О. М. Цинкаловського, тут знаходився церковний цвинтар [12, с. 206].

За планом ротонда Михайлівського монастиря прямих аналогів не має, хоча за типом центричної побудови близька до руїн церкви Воскресіння в Галичі, розкопаної 1941 р. Я. І. Пастернаком [8, с. 78]. Обидві споруди мають три апсиди в товщі стіни. Проте володимирська ротонда відрізняється від інших відомих нині пам'яток цього роду своєю безпрецедентною внутрішньою колонадою.

Отже, архітектура ротонд у Володимирі-Волинському викликає незабутнє враження завдяки незвичайній формі та пов'язаному з нею оригінальному зовнішньому об'єму та внутрішньому простору. І хоча про Михайлівську ротонду відомо значно менше ніж про Василівську, проте, вона за своїм художнім стилем та особливостями будівельної техніки значно відрізняється від своїх попередників у київському зодчестві та галицькій архітектурі XII–XIII століть. Ці християнські святині Волині у різні історичні періоди історії Володимира були духовними осередками міста. Василівська церква-ротонда існує й сьогодні, виконуючи функції одного з міських парафіяльних храмів.

1. Батюшков П. Н. *Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края* / П. Н. Батюшков. – С.-Петербург : Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 288 с.
2. Бокало С. С. *Історія міста Володимира Х–XIII ст.* / С. С. Бокало // *Архів Львівської Комплексної архітектурно-реставраційної майстерні* – В-281. – 42 с.
3. Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в г. Владимире-Вольнском* / Е. Н. Дверницький. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 63 с.
4. Ісаєвич Я. Д. *Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис* / Я. Д. Ісаєвич, А. І. Мартинюк. – Львів : Каменяр, 1983. – 70 с.
5. Каргер М. К. *Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Вольнском* / М. К. Каргер // *Учёные записки ЛГУ № 252. Серия исторических наук.* – Вып. 29. – Л., 1958. – 33 с.
6. *Державний архів Волинської області* : Ф. 35 Волинська духовна консисторія оп. 5, спр. 27 Клірові відомості церков Володимирського повіту за 1833 р. – про Василівську церкву, арк. 1-494.
7. Кучинко М. М. *Волинська земля Х – середини XIV ст. : археологія та історія [монографія]* / М. М. Кучинко. – Луцьк : Вежа, 2002. – 304 с.
8. Пастернак Я. *Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* / Я. Пастернак. – Краків-Львів, 1944. – 238 с.
9. *Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись.* – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 938 стлб.
10. Раппопорт П. А. *Зодчество Древней Руси* / П. А. Раппопорт. – Л. : Наука, 1986. – 160 с.
11. Теодорович Н. И. *Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской епархии* / Н. И. Теодорович – Почаев : Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1913. – 288 с.
12. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту* / Олександр Цинкаловський // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.
13. Walicki M. *Średniowieczne cerkwie Włodzimierza* / M. Walicki // *Rocznik Wołyński.* – Równe, 1931. – Т. II. – S. 377–388.

Анатолій ПІСОЦЬКИЙ (Володимир-Волинський)

НАУКОВА КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКА ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО

Вперше науковцям краєзнавцям України вчений археолог, історик Олександр Миколайович Цинкаловський був широко представлений на IX науковій історико-краєзнавчій міжнародній конференції яка проходила 20-23 січня 1998 року, яка в Володимирі-Волинському, присвячена 100-річчю з дня народження науковця. Тоді переконливо було розкрито всесторонню наукову діяльність вченого з світовим ім'ям Олександра Цинкаловського, в виступах та публікаціях вітчизняних та зарубіжних істориків. З того часу дослідниками України та за кордону зроблені суттєві внески в розвиток історичного краєзнавства, волинезнавства, а відтак історії України. Лише на терені міста Володимира-Волинського було проведено ряд наукових історико-краєзнавчих конференцій державного рівня, зокрема, XIV в 2004 році присвячена 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирі-Волинському Магдебурзького права, XXXII Міжнародна науково-практична краєзнавча конференція в 2009 році присвячена 70-річчю утворення Волинської області. Подібного роду конференції на Волині проводилися в різних районах, а також за її межами на Великій Волині (Житомирщині, Рівненщині, Тернопільщині). В них приймали участь сотні вчених, дослідників – краєзнавців, всі ті кому була не байдужа доля історичної

спадщини Волині, її збереження.

Олександр Цинкаловський народився в м. Володимирі-Волинському 9 січня 1898році. Все своє життя займався дослідженнями Волині, її окраїнних земель, був академічним дослідником. Його дослідження були в галузі археології, історичної географії, нумізматики, боністики, палеографії, краєзнавства та інших наук. Недарма сам вчений Олександр Цинкаловський в своїх листах писав, що його праця є широкомасштабна і не є він вузькоспеціальний історик, а сфера його наукових зацікавлень велика. Наукову діяльність вченого можна поділити на два періоди: перший з 1928-1930рр коли Олександр Цинкаловський відбувся як вчений. А його праці «Княже місто Володимир» та «Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого» за 1935р. отримали визнання за життя молодого вченого. Того ж 1935року в часописі «Життя і знання» редактор про «Княжий город Володимир» писав: ... Сам автор цікавиться більше передісторією наших земель... З історичної частини - найкраще змальована княжа та литовсько-руська доба, слабше – польська, а найслабше - російська. Видко, тяжко було добути відповідні матеріали. А проте ціла книжечка читається легко. Видко, що автор відноситься з любов'ю до свого рідного міста, його минулого й теперішності й рад би передати своїми рядками цю любов і своїм читачам. Це йому в великій мірі і вдалося. Книжки такі для нас дуже потрібні. Нам на сором треба сказати, що ми мало що знаємо про минуле наших міст, які колись славились на весь світ. В інших народів (як пр. в чехів) що не місто (а то й село) то має свою писану історію, і місцеві люди з неї довідуються про минуле свого рідного гнізда. А в нас...»¹ Дослідженням історії Великої Волині О.Цинкаловський займався до Другої Світової війни. Під час Варшавського повстання в Варшаві в вченого згоріло багато праць, полум'ям була знищена власна бібліотека. Другий період наукової діяльності для вченого почався з 1945рр до 1981рр. Про себе вчений казав, що він є всесторонній універсальний історик.. Та все ж найбільшим захопленням вченого була археологія, яка на основі речових артефактів могла розкрити ті сторінки історії України, які не підтверджуються літописами чи хроніками. Перші свої наукові археологічні відкриття Олександр Миколайович опублікував в статті «Матеріали до прдзевов Волиня і Полеся Волинського» (на польській мові). В якій описані археологічні стоянки на Волині епохи неоліту і енеоліту такі як Кречів (посел. ур. Лисячі Нори та ур. Оверки), Лежниця, Старосілля (Іваничівський район), с. Зимне (Володимир-Волинський район). Олександр Цинкаловський вперше на Волині відкрив трупоспальні поховання в с. Млинище (Іваничівського району). Це епоха раннього заліза – т.зв. латенська культура.² Важливим відкриттям було Зимнівське городище в 30рр ХХст. (Володимир-Волинський район). Нині це є пам'ятка археології національного значення. Ось яку високу оцінку цій пам'ятці археології дав доктор історичних наук Володимир Данилович Баран: «... Зимнівське городище займає окреме місце серед слов'янських пам'яток VI-VIIст.. це городище періоду Празько-Корчаківської культури VII ст., тобто періоду дулібів». І далі: «саме цей союз був зародженням тих державотворчих процесів на хронологічному зрізі склавинів, які в наступний період через племінні об'єднання, завершилися утворенням Київської держави, хоч не без допомоги норманських князів»³. Археології Волині а відтак і Україні присвячено вченим сотні наукових статей, розвідок та праць. Певний резонанс в наукових колах зробила праця Олександра Цинкаловського «Матеріали до археології Володимирського повіту», яку опублікувала НТШ в 1937році. Вона дає нам підстави аналізувати археологічну працю вченого лише по Володимирщині, тут детальний археологічний опис містечок, сіл, хуторів з урочищами, які тоді були в народній пам'яті. В межах Володимирського повіту, а нині це села які належать до Володимир-Волинського, Іваничівського, Локачинського, Торійського районів. Лише в роботі над словником «Стара Волинь і Волинське Полісся» було піднято на поверхню історії більше 1 тис. населених пунктів лише Володимирщини. Олександр Миколайович Цинкаловський продовжив дослідницьку роботу Володимира Антоновича, який в кінці XIX на початку ХХст склав «Археологическую карту Волинской губернии», або ж Микола Теодорович який дав опис сіл і міст Волині, церковних приходів Волинської губернії в кінці XIXст. Лише по підрахунках канадського історика Максима Бойка бібліографія наукових праць та статей Олександра Цинкаловського з 1930 по 1973р становить 120 одиниць. Цей перелік наукових напрацювань в 1975р опубліковано в Торонто в книзі «Старовинні пам'ятки Волині». ⁴ Вчений опрацьовував знайдені зразки артефактів з археології, нумізматики, їздив по селах знайомився ще невідомими історикам матеріалів та документів. Так в с. Мишів нині Іваничівського району в мастьку Чацьких він знаходить документи польського повстання XIXст. Досліджує історію Волині по Архиву Юго-Западной России, архіву Сангушків. Вчений їде по тих селах, в яких залишились залишки української дерев'яної архітектури зокрема в Побужжі, Лемківщині, Посянні, Холмщині. Він відтворює середньовічний вигляд волинських міст стародавніх Володимира, Луцька, Кременця, Шумська, Ковеля поруч з польським Любліном, Хелмом, Варшавою. Як археологу Олександру Цинкаловському вдалося локалізувати оборонні вали стародавнього

Володимира, їх протяжність: «...Розпочинався вал на границі урочище Михайлівщина, коло самої річки Луг і йшов до Луцького тракту...», а звідти повертав на північ до Пятницької церкви і брами, а потім на захід до Устилузького тракту і до Водопійної вулиці.⁵ Та все ж таки Олександр Миколайович спирався в своїх історичних дослідженнях на дослідження м. Володимира Михайлом Грушевським і Володимиром Антоновичем. Вчений був відірваний частково від українських архівів, та цю прогалину заповнювали віднайдені документи з архівів Любліна чи Варшави. Брак археологічних джерел підштовхувало вченого шукати відповіді в історичному минулому в українському народознавстві. Аналізуючи діяльність вченого можна сказати, що він як історик Л. Нідерле намагався довести про значення етнічних земель Волині у етногенезі слов'ян. О. Цинкаловський мимоволі поділяв погляди, що саме Волинь є серцевиною об'єднання східних слов'ян. Не випадково О. Цинкаловський досліджує територію заселену між річками Сян, Дністер, села Тирава Волошинська, Тирава Мала, Тирава Соляна. Вчений в 70х рр. розглядає історичну закоренілість людяності гірського пасма Соляні гори (місцева назва). Місцем наукових пошуків професора Цинкаловського стали Добре, Лодин та інші села.⁶ Саме історичні висновки О. Цинкаловського співпадають з науковими висновками львівського історика Святослава Семенюка, який зробив висновок, що найбільший інтерес для історичного показу витоків історичного коріння України відіграє не лише Придніпров'я, Полтавщина, а Прикарпаття і Волинь, де знаходиться генетичний центр українського народу: «вони визначили, що генетичний центр пов'язаний з волинянами. Оскільки на Прикарпатті вони в середині IX ст. Концентрувались переважно над Ладвою, то іноді називали себе ладзянами, і є свідчення скандинавських джерел, що вони створили тут одну з перших руських держав під назвою Холмгардія. Самі себе називали волиняни, і це ім'я дали території, на якій осіли назавжди. Це був той генетичний резервуар, який постійно наповнював не тільки землі сусідньої Холмщини і Люблінщини, а й цілого українського сходу (історики вважають, що вихідці з Волині в часи середньовіччя заселили не лише Правобережну Україну, а й цілі райони Лівобережжя в т.ч. Полтавщину)»⁷. Недарма Олександр Цинкаловський шукає аналоги української архітектури в архітектурі Бойківщини. В середині 1961 року сестрі Олені Миколаївні в м. Володимир-Волинський вчений пише: «Заховались у цій затишній нашого краю прекрасні пам'ятки будівництва і малярства; церкви, каплиці, різьби, ікони XVI ст. І типові для цього краю хати (Але це не Лемківщина, а Бойківщина, де наприклад будинки мають іншу форму, а, особливо, церкви і дзвіниці). А ось опис зразків української архітектури Польщі: «... Ротонда ця була безпосередньо зв'язана з мурованою квадратною будівлею, яка з тих часів могла бути помешканням для місіонерів, монастирем, або княжою палатою... На підставі археологічних матеріалів можна ствердити, що будівля ця була трьохдільною, побудована з білого каменю у романському стилі. Поширеному роді в західній Русі. Підлога була виложена з кам'яних плит. Круглі ротондові церкви X-XIII ст. Були частим явищем не тільки в землях Моравії і Польщі, а також на Русі. Досить згадати ротонди в Микульничах на Моравах, у Кракові, Цешині, Стшельні в Польщі, а також на Волині і на прикарпатських землях Старої Русі»⁸. О. Цинкаловський людина великої працездатності. Тільки з 1930 по 1961 рр ним написано 120 наукових статей, розвідок. В роки Другої Світової війни в повсталій Варшаві згорів особистий архів О. Цинкаловського, і велика кількість праць. Частина з них, як згадувала племінниця Н. Н. Грабарчук Олександр Миколайович потім відновлював по пам'яті. З 1961 по 1980 рр вченим було опубліковано не менша кількість наукових статей. Саме нині для відновлення історичної правди про О. Цинкаловському не дістає тих праць, які знаходяться в польських архівах, а доступ до них на жаль не завжди можливий. Олександр Цинкаловському вдалося згуртувати біля себе ту частину краєзнавців, які самовіддано досліджували минувшину Волині. Це Леон Пучковський з с. Литовеж та Микола Корзонюк з с. Бужанка Іваничівського району, Вячеслав Ковальський з м. Володимира Волинського, Вальдемар П'ясецький з Луцька, Григорій Гуртовий з Торчина. Подвижником краєзнавства став Микола Корзонюк, який в 80 рр ХХ ст. Опублікував працю з діалектології «Словник західноволинських говірок», виданий АН УРСР, яку в той час вчені Інституту мовознавства називали науковим подвигом. Григорій Гуртовий відкрив в Торчині краєзнавчий музей на громадських засадах, зібрав при цьому багатющий краєзнавчий матеріал, написав сотні статей, десятки праць, відкрив не одну історичну постать, описав історію багатьох містечок і сіл краю, показав документально, що Волинь поруч з Наддніпрянщиною є козацьким краєм, а його праця «Волинь край козацький» стала вагомим внеском в історичне краєзнавство, волинезнавство. В 1989 році вперше на Волині науковці краєзнавці громадськість відзначила 100-річчя з дня народження О. Цинкаловського, відомому археологу, історичному Волині та Україні. З того часу історико-краєзнавчі конференції присвячені вченому стали традиційні. По праву праці О. Цинкаловського є історичними відкриттями для історичної науки України і західноєвропейської, зокрема, як Володимир Антоновича, Дмитро Яворницького чи Ярослава Пастернака. На жаль за останні 20 років ми не зуміли належно

оцінити працю вченого. Не перевидали на Україні 2 томник «Стара Волинь і Волинське Полісся», в м. Володимирі-Волинському, хоч на це спромоглася Українська православна церква (в невеликому тиражі), не поставили пам'ятника, хоча маємо вулицю імені Цинкаловського, та пам'ятну дошку на будинку де мешкав О. Цинкаловський (по вул. 20 липня). Увіковічуючи славне ім'я О. Цинкаловського ми збагачуємо тим самим історію Волині і України історичними постатями, якими такий багатий український народ.

1. Цинкаловський О. Княжий город Володимир // Життя і знання, ч. 7-8, 1935, липень-серпень, С. 235
2. Гаврилук О, Нестерук І, Козар Н, Охріменко Г. О. Цинкаловський і дослідження неоліту і енеоліту Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь, Луцьк, 1998, С. 42
3. Баран В. Д. Давні слов'яни. // Україна крізь віки т. 3, К.; С. 39-44.
4. Ксензук Е. Олександр Цинкаловський. Матеріали до бібліографії // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. Науковий збірник, Луцьк, 1998, С. 49-51.
5. Цинкаловський О. На володимирських валах // Життя і знання, ч. 7-8, липень-серпень 1934, С. 200-201
6. Пісоцький А. Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу, Луцьк, 2010, С. 74
7. Семенюк С. Історія українського народу, Львів, 2010, С. 215
8. Пісоцький А. Олександр Цинкаловський в українській пресі Польщі. Науковий вісник ВДУ, №5, 1999, С. 101-103.

Ярослав ЦАРУК (Володимир-Волинський)

ПОЧАТОК ВІЙНИ: БОЇ В НАПРЯМКУ УСТИЛУГ – ЛУЦЬК (22 – 25 червня 1941 р.)

Нам завжди, протягом кількох десятиліть говорили, писали в газетах, книгах, на плакатах, показували в кіно, радіо як Гітлер без об'яви війни напав на миролюбивий Радянський Союз і, маючи величезну кількість танків (3000 штук) та переважаючи в кількості їх величезними втратами дійшов до Москви, Ленінграда, Сталінграда. Щоб зупинити ворога, червоноармійці зі зв'язками гранат кидались на німецькі танки, закривали грудьми ворожі доти. З плакатів нам втовкмачували, що ніхто не забутий, ніщо не забуто, а й до сьогодні ми приблизно не знаємо скільки людей загинуло під час Другої світової війни. Нас лякали загниваючим капіталізмом, а він і досі живе і процвітає, а комуністична держава рухнула і ніхто її не старався захищати.

В нас вільно було говорити, писати про щасливе життя, заможне, про переваги соціалістичного перетворення, про те, що нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі, і ще багато-багато про добробут, щастя, про рай у Радянському Союзі. Нам заборонялось писати, говорили лише одне – правду. І ота брехня породжена жовтневим переворотом в кінці-кінців загубила брехливу “імперію зла”, що, як в насмішку звався Радянським Союзом. Нам зверху брехали про заможне життя, а ми мовчали, хоча полиці в магазинах були пусті, нам говорили, що на фронтах Другої світової війни і в тилу загинуло 7 млн. радянських людей, пізніше вже при Хрущові – 20 млн., а при Горбачові – 27 млн. А скільки насправді? Ми й досі не знаємо.

Історії про Другу світову війну у нас написано дуже багато, але правдивої нема жодної і ніколи написана вона не буде. Її просто переписують одні автори у других, не вникаючи, не шукаючи правду. Навіть у архівах криються фальшивки, неправда. То з чого писати? Були свідки, очевидці цих подій, та чомусь дуже вже мало до них зверталися історики, так як і нині. А шкода, бо ж селянин все своє життя достеменно пам'ятає про бій, який проходив у його селі і він розповість правду.

Ось переді мною невеличка книжечка на 127 сторінок, де описано про бої прикордонників на початку війни 22.06.1941 р. Вона називається “Они первыми приняли удар”. Автор В. В. Платонов. Видана «Военным издательством М. О. СРСР. – Москва, 1969 год». Але перш ніж переходити до опису ходу початку війни на теренах Устилуг – Луцьк, хочу навести дані про кількісний склад армій, що могли бути задіяні на цьому напрямі.

Для охорони кордону 08.10.1939 р. був створений 90-й прикордонний загін, місце дислокації м. Володимир-Волинський, куди входило 4 комендатури: Устилузька, Лудинська, Мишевська, Михале. До кожної комендатури входило по 4 застави і одній резервній заставі. Комендатури та застави знаходились:

1-ша прикордонна комендатура (комендант – майор Неплюєв М. Г., начальник штабу – старший лейтенант Васильєв, замполіт політрук Тесля В. С.) в м. Устилуг. При штабі комендатури знаходилась

перша резервна застава (молодший лейтенант Парубков В. П.);

1-ша прикордонна застава (начальник старший лейтенант Арефєєв К. Л., замполіт – молодший політрук Кравцев Ю. В.) дислокувалась в с. Коритниця;

2-га прикордонна застава (начальник – молодший лейтенант Артамонов М. І.) знаходилась в с. Чернявка;

3-тя прикордонна застава (начальник – молодший лейтенант Максименко А. К., заступник – молодший лейтенант Грунін П. Я., замполіт – молодший політрук Киян П. М.) в районі с. Видранка;

4-та прикордонна застава (начальник старший лейтенант Чумовицький А. К., помічник начальника – молодший лейтенант Лівенцов А. З.) в м. Устилуг;

2-га прикордонна комендатура (комендант – капітан Говоров А. З., начальник штабу – технік-інтендант 1-го рангу Панкратов, заступник – капітан Богданов) і друга резервна застава дислокувалась в с. Лудин;

5-та прикордонна застава (начальник – молодший лейтенант М'якіян С. М., заступник – лейтенант Гришин Г. О., замполіт – політрук Бакшеев І. С.) в с. Черників;

6-та прикордонна застава (начальник – старший лейтенант Неєзжамий А. К., заступник – лейтенант Кукхін В. Д., замполіт – політрук Вощаєв) дислокувалась в 2,5 км на південний схід від залізничного мосту в районі с. Вигаданка;

7-ма прикордонна застава (начальник – молодший лейтенант Репінко М. Д., замполіт – політрук Мящеряков Т. А.) в с. Цуцнів;

8-ма прикордонна застава (начальник – старший лейтенант Коваленко В. І.) в с. Михале.

На кожній заставі було до 60 прикордонників, а у комендатурі – 250 – 300 чоловік. Озброєння стрілецьке: пістолети, гвинтівки, кулемети, гранати. На території прикордонного загону було збудовано (ще не всі закінчені) 97 дзотів, у м. Володимир-Волинському розташовувалась 87-а стрілецька і 41-а танкова дивізії, 231-й артполк 15-го стрілецького корпусу і інші частини 5-ої армії.

На будівництві дзотів були примусово задіяні мешканці Володимир-Волинського та Устилузького районів. Їх, селян, хто мав коні, зобов'язували разом з кіннями і всіх працездатних з цього двору на тиждень їхати на копання протитанкового рову, чи на будівництво інших військових об'єктів, хто не мав коней, йшли з лопатами. За менший непослух – карали, а то й засуджували. Робота була важка, при любій погоді, а вдома не орано, не сіяно, бо ж весна. Невдоволення. Якось селянин с. Стрілецьке № 1 при спонуканні до роботи промовив, що я не засуджений, щоб так важко працювати. Цього було досить, щоб Шамрило Григорій Павлович 1902 р. н. отримав 10 років виправних таборів, як за антирадянську агітацію.

В повітрі пахло війною і про це всі пошепки говорили, оглядаючись. Про підготовку до війни німців знали й прикордонники, щоденно спостерігаючи за німецькою стороною, знали й військові, знало й місцеве населення, бо ж в них були родичі зразу за р. Бугом, але зверху йшов наказ не вірити, не провокація, не піддаватись на дезінформацію.

Про підготовку до війни знало й вище керівництво СРСР включно зі Сталіним. Це вже тепер відомо, а тоді (і досі) ще пишуть, що Німеччина напала віроломно, маючи велику перевагу у живій силі і техніці. Така брехня і досі плаває у компартійців.

Всі ті, хто цікавиться історією, знають про те, як розвідники попереджали про підготовку Німеччини до війни, про її початок, знають і те, що в районі м. Сокаль німецький вояка ефрейтор Альфред Ласкоф з 74-ої піхотної німецької дивізії перейшов кордон, щоб попередити СРСР про те, що о 04.00 почнеться війна. І це було 21 червня о 21. 00 вечора. Альфред Ласкоф за свій вчинок поплатився власним життям – у жовтні 1944 р. він був розстріляний в Уфі органами НКВС, як “провокатор і агент німецької розвідки”.

А тоді, у суботу 21 червня 1941 р. німецькі офіцери вже походжали у м. Устилузі під виглядом офіцерів Червоної армії, порізали телефонні дроти, чим ще більше усугубили становище прикордонників. З початком війни вони першими прийняли бій.

“В 04.00 ранку на заставу № 1, що розташовувалась у с. Коритниця почався артилерійський обстріл, після нього німці почали переправу через р. Західний Буг. Начальник застави старший лейтенант К. Л. Арефєєв спокійно, вміло командував і переправу було зірвано. Знову артобстріл, переправа німців і знову її зірвано. Так продовжувалось цілий день 22.06. і в ніч на 23.06, але безуспішно. Всі атаки німців були відбиті з важкими втратами для них.

В ніч з 23.06 на 24.06 старший лейтенант послав відділ прикордонників з 7 чоловік з ручним кулеметом на виручку другій заставі с. Чернявка, яка була оточена німцями, з метою прорвати кільце, визволити і дати змогу особовому складу вийти та з'єднатись з першою заставою. Задум вдався. А тим часом уже під ранок на першу заставу знову (уже який раз) німці пішки пішли в атаку і тут на виручку прийшов

відділок і прикордонники з другої застави. Ворога було відкинуто.

Ранесенько 24.06.41 р. на заставу прибув зв'язковий від командира і сказав залишити заставу і йти на з'єднання з полком, який перебував у с. Писарева Воля. Так описано бій застави № 1 у книзі "Они первыми приняли удар" В. В. Платоновим (стр. 21 – 26).

Шукаючи і розпитуючи старожилів с. Коритниця я згадав про свого однокласника Ониська Миколу, родом з цього села, віднайшов його адресу і написав йому кілька слів про те, "що пишу історію району і прошу повідомити мені, що Ти знаєш, пам'ятаєш про перший день війни у селі, про бій прикордонників з німцями, скільки загинуло з обох сторін, де поховані і всі подробиці цього бою".

Через тиждень отримав відповідь... "Добру справу робиш. Напишу про те, що пам'ятаю і що знаю. Перший день війни пам'ятаю. Але німці на Коритницю не наступали. Бою не було. Прикордонники були в селі до середи. А потім пішли на Схід. Вони все чекали, що прийде допомога. Німці прийшли в село аж в неділю 29 червня. То були німецькі прикордонники. Так що ніхто не загинув... Мені 18 січня виповнилося 79 років", 03.09.2012 р.

Отримавши таку відповідь, знімаю на ксероксі про бій в с. Коритниця, яку описав Платонов і пересилаю у листі нічого не коментуючи, нічого не згадуючи про мою вже публікацію та відповідь на неї, але пишу: "Прочитав, Миколо, Платонова про бої в твоєму селі. А тепер скажи: хто мені повірить в те, що я напишу ніби бою не було? Чекаю більш змістовну відповідь, ширшу".

Цитую відповідь: "Шановний Ярославе, добрий день! Отримав твого листа і хочу сказати, що прочитав уважно ті виписки з книги Платонова В. В. Те, що там написано про Коритницю, про бій, які вели прикордонники, то неправда, а точніше це брехня. На Коритницю німці не наступали, а прийшли аж в неділю 29 червня. Прикордонники були в селі до середи до 29.06, а потім пішли на схід до своїх. Моя мама говорила, що вони ходили по селі все чекали підмоги.

Мій покійний тесть розповідав мені, що він був мобілізований до Червоної армії в травні 1941 р. А жили вони тоді в с. Шепель Торчинського району, тепер Луцького. Бо були відселені з Коритниці тому, що їхня вулиця була близько р. Буга, і всіх людей відселили з прикордонної смуги. Так от він вже солдатом попав у своє рідне село. Їхнє відділення сиділо над Бугом три дні і ніхто ніякого бою з німцями не вів. Вони були забуті, покинуті і розійшлися по своїх домівках. Так що бою в селі не було, а те що написано – неправда, 16.10.2012 р. Ось така відповідь надійшла від майора по відставці колишнього жителя с. Коритниця.

Про те, що червоноармійці зайняли оборону над Бугом згадують старожил Радкевич Василь Максимович, бо його рідний брат Радкевич Тимофій Максимович, 1914 р. н. ще був в резервістах, Шамрило Григорій – всі вони переселені з с. Коритниця у с. Шепель Торчинського району, як жителі прикордонної смуги і вже звідси мобілізовані як резервісти в Ківерці, де навчались, а 22.06.41 р. маршем пройшовши, зайняли оборону на березі р. Західний Буг (запис 14.02.2012 р. зі слів Радкевич Василя Максимович, зошит 21, стр. 28).

Про подібну подію я читав у газеті "Сокальщина" за 1992 р., де було описано за заставу Лопатіна, що прикордонники пробули на тій заставі щось днів з десять, ніхто на них не наступав, не обстрілював. А тоді на заставу приїхало німецьке авто і прикордонники відкрили вогонь з кулемета. Німці притягли гармату і почали обстрілювати заставу. Довелося піднести білий прапор. І все. Заставу назвали іменем Лопатіна.

Якщо вірити Платонову, то потрібно перейменувати і коритнівську заставу. Про те, що німці на с. Коритниця не наступали і бою не було підтверджує колишній житель с. Коритниця Шамрило Іван Григорович (запис зроблений 27.03.2012 р., зошит 21, стр. 50). Про те, що німець на с. Коритниця не наступав і тому ніякого бою не було, побитих чи знищених будинків також не було, підтверджують колишні мешканці цього села, а нині жителі м. Володимира-Волинського Панасюк Анатолій Миколайович 1928 р. н. і Панасюк (Правденюк) Лідія Михайлівна 1925 р. н. (записано 14.02.2012 р., зошит 21, стр. 30).

Не наступали німці і на заставу № 2, що була в с. Чернявка. Особовий склад перейшов у середу в с. Коритниця і приєднався до застави № 1. Резервісти окопались на березі р. Західний Буг від с. Коритниця до с. Кладнів і просиділи там також до середи, а по-скільки німці не наступали, то вони не стріляли, а в середу разом з прикордонниками залишили окопи та рушили на схід по лісах та по-скільки вони були місцеві, то скоро розбіглися по домівках.

Резервісти Литвинчук Михайло Григорович, Радкевич Тимофій Максимович, тесть Ониська Миколи – всі вони були жителями с. Коритниця, але в 1940 р. їх виселили в с. Шепель тоді Торчинського району, звідти у травні 1941 р. призвали в армію, проходили збори у Ківерцях, а тоді пішки (всю частину військовою) перевели на кордон і вони зайняли оборону на р. Західний Буг, вважайте на своїх подолах, колишніх

дворах.

Натомість Видранецька застава № 3 чинила опір з 04.00 коли перші снаряди впали на неї і до 16.00 22 червня 1941 р., коли загинув останній воїн, що керував обороною застави. Після загибелі молодшого політрука П. Кияна старшина І. І. Пархоменко взяв командування заставою на себе. Бій тривав довго, до 16.00 пополудню. Прикордонники всі загинули, в тому числі і старшина. Президія Верховної Ради СРСР 04.08.1958 р. перейменувала с. Видранка Володимир-Волинського району в с. Пархоменкове, а 21.10.1967 р. ім'я Івана Пархоменка було присвоєно заставі, де він служив і на якій загинув. В м. Устилуг та Володимирі-Волинському названі вулиці його ім'ям.

Залужжя. В суботу в м. Устилуг у будинку “Матроса”, що поряд парку Стравінського показували кіно, а надворі у парку танці, куди ми дівчата й хлопці ходили, бо ж це зовсім поряд з нашим селом. У парку Стравінського стояли палатки, де знаходились вояки-новобранці, що були мобілізовані через військкомат. О 04.00 почався гарматний обстріл Устилуга, прикордонної застави на Видраниці. Бачила двох пораних прикордонників, один в голову. Селяни їх перев'язали і вони пішли в сторону Володимира.

Поміж с. Залужжя і Видранкою є лісок невеликий. Так ось в цьому ліску стояла військова частина. Туди впало кілька снарядів. Було поранено двох вояків. Їх перев'язали. Вони втікали у нижній білизні. Вони жили в палатках, як почався обстріл, то всі повтікали, багато босі, в нижній білизні, через наше село. Наша сім'я була в льосі. Аж тут німці. Вони вигнали нас з льоху і заставили пити воду з відра, що біля криниці. Коли всі попили воду, то вони почали пити і вмивати лице, руки. І зразу пішли. То вже було видно, зійшло сонце.

Коли бій затих, то вже було після обіду, селяни пішли в ліс, де стояли палатки та підбирали шинелі, одягу, постіль, взуття – все що було, що кому потрібно, а потрібно було багато, а все валялось, чи було покрито великими брезентами (записано 25. 07. 2012 р. зі слів Зубко (Дацюк) Олександрі Йосипівни, 1930 р. н., с. Залужжя, зошит 21, стр. 43).

Мій дядько Федір, ідучи з Устилуга через с. Залужжя через кілька днів від початку війни заїхав (підводою) на місце колишнього постою вояків Червоної армії, то лишень півмішка кашкетів набрав, то один кашкет дістався і мені, з червоним околишком. Ото радості було (Я. Ц.) !

с. Корчупок. Німці прийшли зразу, ще жінки поїли їх молоком. Вояки були добрі, лагідні. За першою хвилиною йшли німці другою хвилиною, то ці були з засученими рукавами. Тоді розстріляли 13 людей – тільки чоловіків: Губерук Микола Миколайович, 1900 р. н. похований на кладовищі с. Зоря. Ті, що будували доги, копали рови з початком війни втікали в нижній білизні, босі, супротиву не чинили ніякого (записано 25.07.2012 р. зі слів Губерук Ростислава Миколайовича, 1932 р. н., зошит № 21, стр. 44).

Устилуг, застава № 4. Перша комендатура. О 04.00 22.06.1941 р. почався обстріл з гармат. Устилуг буквально весь горів, дим, вогонь. Десь через годину пішли німецькі танки, які пройшли по мосту дерев'яному, який чомусь був цілий. Прикордонники, які уціліли, не мали чим боротись проти танків. Вели бій з піхотою. Так тривало десь до обіду, поки німці не покінчили з прикордонниками, полонених розстрілювали.

Вже дуже загероїзовані бої описували радянські письменники, по яких неможна точно встановити події, втрати, чому ворог пройшов кордон і дійшов до Москви, поступаючись у живій силі і, особливо, в озброєнні. До того нам заборонялось досліджувати події війни, писати щось нове, спростовувати чи заперечувати надумане і дозволене владою. Навіть архіви закриті. Отож 08.05.2013 р. по радіо на запитання ведучого яка обізнаність населення щодо Другої світової війни – політолог відповів, що лише 10 % українців дещо знає про війну. То про що можна говорити ?

Устилуг. Мешканця с. Верів Лисюк Володимира Семеновича 1912 р. н., 15.05.1941 р. призвали на перепідготовку в Червону армію, яку проходив у м. Устилузі. Зразу постригли та переоділи. Проживали в палатках, які розміщалися в саду-парку Стравінського. В суботу дивились кінофільм “Кармелюк”. О 04.00 загриміло, рвались снаряди. Війна. Встиг схопити та натягнути штани. Вискочив з палатки і бігом через міст на с. Залужжя. Разом з Веремчуком Якобом родом з Залужжя. Я босий... Забігли до нього в хату. А тут німці за нами. Забрали мене і від жінки та дітей Якуба. Бо ж військові ми, обстригай. Погнали у Лушнів, там були недовго і нас пригнали назад до Устилуга, в школу. Недалеко був бліндаж, де засіли прикордонники. Німці посилають до них, щоб здавались, бо танк поб'є всіх. Це вже було під вечір. Їх вийшло ледь живих з 10 чоловік і жінка з дитиною, яку відправили до гражданських, а прикордонників розділи і били.

Список загиблих 22.06.1941 р. у стодолах Савицького:

1. с. Залужжя – Коложинський Йосип Йосипович, 1921 р. н.
2. с. Корчупок – Стець Володимир Оксентійович, 1921 р. н.

3. с. Стенжаричі – Батогівський Володимир Кузьмович, 1922 р.н.
4. Біль Микола Михайлович, 1922 р. н.
5. Вавренюк Семен Дмитрович, 1903 р. н.
6. Веремій Костантин Іванович, 1922 р. н.
7. Дуб'юк Сергій Максимович, 1912 р. н.
8. Зайончковський Євстафій Іванович, 1920 р. н.
9. Книш Федір Матвійович
10. Ковалю Михайло Максимович, 1922 р. н.
11. Мисюк Микола Лукашович
12. Пастернак Сергій Пилипович, 1906 р. н.
13. Пелюх Степан Олексійович, 1922 р. н.
14. Приступа Микола Лукашевич
15. Хомич Зіновій

(записано зі слів 22.01.2000 р. Веремій Івана Івановича, 1924 р. н., ДАВО Ф Р-3494, оп. 1, спр. 8, арк. 82; с. Стрілецьке № 1 – Мармуровський Стах (поляк). Свідчення Шамриха Івана Григоровича, записане 19.06.2001 р., ДАВО Ф Р-3494, оп. 1, спр.9, арк. 52; с. Ворчин – Шарко Михайло Пилипович, 1921 р. н. Свідчення Мосорука Віктора Михайловича, записане 20.02.1999 р. ДАВО Ф Р-3494, оп. 1, спр. 8, арк. 8).

Прикладами, копали чобітьми неначе за те, що вони вбили 5 німецьких офіцерів. Їх десь з 10 чи 15 чоловік розстріляли над урвищем, як їхати на Ізов. Там вони й поховані на огороді. Ще бачив як над містом появились три наші літаки і як накинулись на них німецькі. Був полонений льотчик, то Веремчук обстриг його чуб, як будь то рядовий він (ножилом). А Устилуг палав (розповідь Лисюка Володимира Семеновича записав Я. Царук 20.05.2001 р., ДАВО Ф Р-3494, оп. 1, спр. 9, Арк. 47 (зв.) – 48).

В повітрі пахло війною. Це всі відчули і чекали. Мобілізували резервістів, учили воювати. Збори проходили в Устилузі. З початком війни в stodолі Савицьких розміщались новобранці. Перші снаряди впали на них, stodола замкнена знадвору, всі погоріли і мертві і живі. 50 років ніхто про них не згадав. І країна ця, за яку вони полягли, і що кричала на весь світ – ніхто не забутий, ніщо не забуте.

с. Рокитниця. Вона народилась і прожила в с. Рокитниця недалеко від застави (300 м) і добре пам'ятає початок війни, бо тоді було їй вже дев'ять років. “Вночі почався грім і мама сказала татові, щоб зачинив вікно у хаті. Коли тато почав закривати, то сказав, що то не грім, а війна. Ми всі вибігли з хати і до льоху, аж тут прикордонники. Один з них заховався у квасолі, що була на тичках на огороді. Офіцер його відшукав і хотів розстріляти, а він плакав і просився, що ще молодий зовсім і хоче жити. Мама з бабусею Теклею почали просити офіцера також аби не розстрілював молодого прикордонника. Впросили і вони пішли. На заставі ніякого бою не було, бо прикордонники після перших вибухів повтікали” (запис зроблений 26.03.2012 р. Дуже просила не називати прізвища. То я пообіцяв і виконую. Ще і досі зберігся страх, що за правду можна постраждати).

Шоста застава знаходилася біля с. Вигаданка. В ній знаходилося 37 прикордонників. За 2,5 км від застави знаходився залізничний міст, який охоронявся групою вояків 128-го залізничного полку НКВС. У книзі В. Платонова описано бої на цій 6-й заставі між охороною мосту і німцями з 04.00 22. 06. 41 р. до після обіду. Кожний раз німці атакували позиції прикордонників після артпідготовки. Знищивши охорону мосту німці рушили на с. Лудин, а друга частина німців обійшла заставу з тилу.

Під час наступної артпідготовки був ще раз поранений начальник застави старший лейтенант комуніст А. К. Несажалий (21 поранення). Він помер на руках І. А. Ступникової (дружина прикордонника). Він встиг тільки передати свій пістолет старшині М. Т. Каретникову і сказати: “Твердо стійте, товариші, на своїх позиціях, не випускайте з рук зброї, допомога до вас прийде”. Залишилось не більше десяти вояків, що могли тримати зброю і знаходились в блокгаузі. Набої кінчались, особливо важко було без води. Настала ніч, німці вплотну підповзли до застави, освітлювали ракетами, але вночі в атаку не пішли.

Вранці 23. 06. 41 р. знову почався обстріл з гармат, все грохотало, пилюка, дим. І знову атака відбита. І тут все затихло – закінчились набої, а німці підповзли і закидали гранатами. Останній політрук підірвав себе гранатою (був важко поранений) разом з німцями, що його окружили. Прикордонники знищили 158 німецьких вояків, один танк і три автомашини. А ще було кілька десятків трупів німецьких вояків біля залізничного мосту (стр. 49 – 56). Так написано у книзі Платонова. А як було насправді ?

Ось що пише мешканець с. Лудин, член Асоціації волинських письменників ім. Павла Чубинського в газеті “Слово правди” (Володимир-Волинський), “Так починалась війна”, 2005, 05 липня: “Від Бугу до застави № 6 було менше кілометра, тому перші постріли німецьких гармат прямим влученням запалили

ії. Прикордонники з палаючого приміщення вскочили в підземні ходи й зібралися в блокгаузі. Поруч застави жили близько трьох десятків вояків НКВС, які охороняли міст. Перші постріли німців з високого лівого берега побили їх усіх. Загинув і охоронець, який на випадок загрози мав ввімкнути підливний пристрій. Тому міст вцілів.

Каретникова перевели на заставу № 6 із застави № 7 (с. Цюцнів) 16 червня. У ніч на 22 червня тут його не було, бо він ще звечора пішов за 5 км до коханої дівчини Ніни Божко у Цюцнів. Там і застала його війна... Перебуваючи під час німецького нападу в Цюцневі, у коханої Ніни, Каретников ніяк не міг добратися до своєї застави, яку вже за 10 хвилин війни минула ворожа армія. Так і залишився у судженої”.

А тепер скажи, шановний читачу, як міг передати начальник шостої застави пістолет старшині Каретникову, коли він був за 5 км від нього? Як могли прикордонники шостої застави чинити німцям опір, коли німці пройшли заставу і за 40 хвилин вже були у с. Лудині, звідки вже встигли втекти всі вояки другої комендатури?

А тепер послухаємо казку про заставу № 7, що знаходилась у с. Цюцнів. 22 червня 1941 р. о 04.00 на заставу посипались німецькі снаряди. Начальник застави молодший лейтенант М. Репінко не розгубився, об’явив бойову тривогу, дав усім завдання, а заміснику політрука В. Петрову наказано зайняти оборону зі станковим кулеметом в 1 км від застави на закругленому високому березі р. Західний Буг. У його ланці знаходились І. П. Миршавий і Савін. Вони зайняли позицію, коли німці на надувних човнах доплили до середини річки, то скосили їх кулеметним вогнем. Ще не встиг замовкнути кулемет, як рядом почали рватися снаряди, 20 хвилин обстріл, земля дибом.

- Рус капут!

Петров перетяг кулемет в друге місце. Знову атаку відбито і знову артпідготовка. Атака. Так повторялося кілька разів. Був поранений Савін. Миршавий поніс його на заставу. Петров залишився один. Німці двома ротами переправились в іншому місці і пішли в атаку на заставу. Прикордонники відбили атаку. Довгий артобстріл застави. Атака німців. В штикову та гранатами відбилися. А Петров у цей час один відстрілювався. Вранці начальник другої комендатури наказав відходити, але тут німці пішли в атаку і знову прийшлося “штиком і гранатою” відбиватись. Тільки після цього почався відхід, а кулеметники і Підгай... з ланкою залишились, прикриваючи відхід застави і всі троє загинули. М. Репінко послав до Петрова зв’язкового з наказом про відхід, але у Петрова були перебиті обидві ноги і він мовив: “Йти не можу. Ви пробивайтеся, я прикрию ваш відхід і поки є сила буду вести вогонь. За мене не бійтеся, живим фашисти мене не візьмуть, держинці не здаються у полон і підірвав себе гранатою і насідавших гітлерівців” (стр. 57 – 65). А як про це і що відомо?

“У липні 1944 р. в Лудин з Червоної армії повернувся колишній молодший лейтенант, а тепер вже капітан Мирон Репінко, який став начальником тутешньої комендатури. Пізніше зі своїм давнім сослуживцем Каретниковим домовились підняти його (М. Репінко) та Василя Петрова престиж. Першого представили до ордена Червоної Зірки, а Петрова посмертно – до звання Героя Радянського Союзу. Молодого хлопця Леонтія Михальчука, налякавши вивезенням всієї родини в Сибір, намовили розповідати історію, яка їм була вигідна. За цією легендою він, пасучи на згарищі корову, помітив кусень шинелі, що виглядала з-під землі. Почав палкою відкопувати і відкопав прикордонника. Вже після війни якогось року відкопали останки людські, з почестями перепоховали, а с. Цюцнів перейменували на Петрове. Цим же іменем назвали заставу в с. Амбукові. А правда, за свідченням очевидців, була зовсім іншою.

Я десятки разів зустрічався з Леонтієм. Він признався, що іншого виходу не було, та й зрештою, нікого не запродав. Десь у 1957 – 1958 рр. я мав довгу розмову з Каретниковим у лікарні с. Поромова, де він лікувався. На мої запитання, як це сталося, відповів, що капітан Репінко сказав йому: якщо не погодиться з цією версією, то його судитимуть за те, що залишився в окупації. Він жив уже з Ніною, й іншого виходу також не мав («Слово правди», Володимир-Волинський, 2005 р. 5 липня. Степан Куцай «Так починалась війна»).

22 червня 1941 р., коли більшість прикордонників застави Цюцнева втекла в нижній білизні разом з молодшим лейтенантом М. Репінко до Лудина, бачили і Петрова, як він ще з одним прикордонником відступав через село. На возі щось везли (мабуть, партійну і комсомольську документацію), а Петров йшов ззаду. Зустрівши дорогою господаря Івана Калюгу, сказав російською: “Хотіли німців? Ось вони йдуть”. При зустрічі з іншими селянами пообіцяв: “Ми ще повернемося і покажемо німцям, на що здатні”.

Василь Петров через села Поромів, Низкиничі, Грибовицю, Соснину і Шистів добрався до с. Зимного... Звідки я це знаю? Кілька років тому спеціально побував у с. Петровому в Михайла і Марії Бабійчуків. Остання, зокрема, оповіла, що восени 1941 р. ходила в Зимно до своєї сестри. На лузі край села побачила ще свіжу могилу і коли запитала, чия, то у відповідь почула, що політрука Цюцнівської

застави Петрова. Ця розмова велась в присутності сусідів Корнійчука і Леоніда Мигаса. Вони, як багато їхніх односельців, знали і знають правду про Василя Петрова”.

23 серпня 2003 р. я (Я. Ц.) побував у с. (Цюцнів) Петрове, де зустрівся з сином Михайла Каретнікова Євгеном, який розповідав, що Петров не воював, а втік і що він убитий у с. Зимно. Прикордонник Бойченко вбитий біля Лудина і, нібито, перепохований у братську могилу. Підтвердив, що батько був у с. Цюцневі у матері, коли почалася війна. Свідок (Манька) Марія Калюга розповідала про те, що бою не було. Всі втікали, не оглядаючись (ДАВО. Ф. Р-3494, оп. 1, спр. 15, арк. 1).

“22 червня озброєні до зубів, добре підготовлені, ситі і здорові німецькі солдати вдерлися до нашого краю” – так пише історик у газеті “Слово правди” за 06.07.2012 р. Так писали сімдесят років. І про віроломний напад, і про перевагу в озброєнні німецької армії. А чи так було? Слово Сталіну Йосипу. У своєму виступі 5 травня 1941 р. товариш Сталін похвалився перед випускниками військових академій, що в складі Червоної армії вже є 305 дивізій, а в недалекому майбутньому їх число буде доведено до 309, до серпня 1941 р. розраховано, що буде до 344, з них на сьогодні вже розвернуті:

- 200 – стрілецьких дивізій
- 61 – танкова дивізія
- 31 – моторизованих дивізій
- 13 – кавалерійських дивізій
- 34 – авіаполків
- 5 – повітрянодесантних корпусів
- 10 – окремих протитанкових артилерійських бригад РГК
- 94 – корпусних артполка
- 72 – артполка РГК.

Не рахуючи військ НКВС, чисельність армії уже більше 8 млн. чоловік і до 1 серпня має бути до 9 млн. чоловік, число танків до 1 серпня повинно досягнути 37 тис. одиниць (на цей день уже 27,5 тис.). Число літаків усіх типів вже досягнуло 32 628, з них бойові машини складають 22 171 одиницю. У військах знаходиться більше 106 тисяч артилерійських і мінометних стволів різних калібрів. Більше 75% від загальної кількості військових сил було розвернуто на західному кордоні двома стратегічними ешелонами. Почалось формування третього ешелону (Ігорь Бунич “Операция гроза” ошибка Сталина. Москва. ЯУЗА. ЭКСМО. – 2005. – стр. 577).

Мабуть не помилюся, коли скажу, що багато хто не повірить Ігорю Буничу, російському досліднику, історичу, професору, то я ще рекомендую прочитати Віктора Суворова: “Последняя республика”, “Самоубийство”, “Святое дело”, “Беру слова свои обратно”, “Очищение”, “Тень победы”, “Розгром”. Якщо ще сумніваєтесь о правдивості цього виступу Сталіна Й. В., то можете прочитати відповідь міністра оборони СРСР Язова на запит полковника Гапоненка з Луцька у газеті “Радянська Волинь” за 1989 р. 21 березня.

Десять років з десять тому я зайшов у наш історичний музей. Там, окрім директора музею, було ще троє відвідувачів. Один з них доводив, що Червона армія в 1941 р. не мала зброї, щоб боронитись від німців, у яких була велика перевага у живій силі та техніці. Я сидів і слухав і коли він уже неначе все сказав, я попросив слова, і мовив, що все що він сказав, то є неправда і почав викладати свої дані. Він не давав говорити, грубо перебивав, кричав. Та пропри все ж таки при підтримці співбесідників я закінчив своє дослідження. Тоді він вигукнув звідки я взяв ці дані. Я відповів, що вчитав з газет, книг, а якщо він хоче переконатись в правдивості моїх слів, то нехай напише у воєнний архів, що в м. Подольськ Московської області і йому дадуть відповідь. І тут він вигукнув: «У мене в подольському архіві є друг, я маю його телефон і сьогодні ввечері зателефоную йому та втру вам носа. Ось побачите, ще й у газеті опублікую». Домовились, що він мені завтра ввечері зателефонує, він житель м. Нововолинська.

На другий день, вірніше вечір, він мені не зателефонував. Проїшов ще один день та вечір і дзвінок з Нововолинська вже під 22 годину. Дзвонив мій опонент та розповів, що вчора він не додзвонився до друга, а ось сьогодні ввечері додзвонився, про нашу дискусію розповів, і друг з архіву підтвердив всі мої слова. Він дуже вже вибачався перед мною за свою некомпетентність, за те, що не знав цього, а повірив колишнім повідомленням та книгам.

Ото я вам раджу, шановний читачу, якщо у вас ще залишився якийсь сумнів щодо слів Йосипа Віссаріоновича Сталіна, не довіряєте йому, то зверніться у цей архів. Можу й запрошення дати, правда, виписане на моє прізвище. Та повернемось у передвоєнний 1941 р.

Жуков заспокоює батька всіх народів: “Який самий гірший варіант? Німці самі на нас нападуть? У нас тільки на кордоні потрібна перевага по всім даним. Ми їх зразу зупинимо, оточимо і знищимо. І

морально буде краще, всі побачать, що на нас напали. Та навряд чи так буде. Німці не божевільні, щоб з такими силами, як у них, почати війну” (там же стр. 649).

В тісноті Львівського напрямку терлись боками чотири радянські армії – 5-та, 6-та, 26-та, і 12-та Південно-Західного фронту генерала армії Михайла Кирпоноса. В складі шести механізованих корпусів – 15-го, 16-го, 19-го, 22-го, 24-го і 2-го нараховувалось 2911 танк із них 307 танків КВ і Т-34. Південніше Києва була розміщена 19-та армія другого ешелону, а на північ від Києва чекав наказу 1-й повітрянодесантний корпус. Біля 2000 літаків готові підтримати сухопутні війська, а також 13634 гармати і міномети ... (там же, стр. 665).

Як видно з книги К. Москаленко, що на шляху до Луцька німцям потрібно було подолати 41 танкову та 87 стрілецьку дивізії, що базувались у м. Володимирі-Волинському. На 22.06.1941 р. у 41-й танковій дивізії, що дислокувалась у м. Володимирі-Волинському було 415 танків. Крім того бронемашини, гармати і міномети, артилерійські тягачі, трактори і мотоцикли, 682 автомобіля і багато іншого військового майна. А ще у м. Володимирі-Волинському розміщувалась 87-а стрілецька дивізія і ще окремі частини 5-ої армії Південно-Західного фронту (Виктор Суворов “Святое дело” АСТ. Издательство Москва, 2008, стр. 205).

У 87 стрілецької дивізії також було від 16 до 60 легких танків, а у 41-й танковій дивізії окрім легких були середні і важкі танки Т-34 і КВ від 60 і більше штук. Німці подолали ці дивізії і 23. 06 під вечір підійшли до с. Війниця, де і зупинились на ночівлю. У напрямку Устилуг – Луцьк німецьке ударне угруповання вермахту у складі 13-ї і 14-ї танкової та 44-ї і 209-ї стрілецької дивізій та двох піхотних дивізій (45 тисяч особового складу та до 150 танків і бронетранспортерів) просувалось вздовж шосе – при потужній підтримці авіації, маючи потрійну перевагу у живій силі і техніці (Гулько Генадій “Голос України” № 101 (5161), 1 вересня 2011 р.).

Вранці 24.04.41 р. німці почали рух з Війниці в сторону Луцька, де вже на них у Холопівцівському лісі чекали танки 19-ї танкової дивізії. Почався бій, що тривав аж до після обіду. В цьому бою був поранений командир 19-ї танкової дивізії генерал-майор Семенченко Кузьма Олександрович і був смертельно поранений командир 22-го мехкорпусу генерал-майор Кондурасов С. М., загинули три командири танкових полків, багато танкістів і червоноармійців. Бій був програний і причину пояснюють в тому, що німці мали потрійну перевагу у техніці та живій силі, тож Москаль пише, що в цьому бою було знищено до 70 німецьких танків та бронетранспортерів, а свідки всі до єдиного розповідають, що було навпаки – 2 німецьких танків знищено та до 70 танків і бронемашин Червоної армії. А вже Гулько додає з 70 знищено до 100 німецьких танків та бронемашин. Та правда пізнається у порівнянні.

Ми вже знаємо скільки було танків у Червоної армії, літаків, гармат. А скільки було у німців зброї і якої на 22.06.41 р. Ось що пише Буніч Ігор про німецькі танки: “Из них собственно танками можно было назвать примерно 500 единиц “Т-IV” и около полторы тысяч единиц танка “Т-III”, остальные с натяжкой соответствовали разряду танкеток”. (Игорь Буніч. Операция “Гроза”. Ошибка Сталина” Москва ЯУЗА, ЭКСМО. 2005, стр. 119). “Германия вступила во Вторую Мировую войну, имея 2765 боевых самолетов всех типов, включая истребители (Виктор Суворов “Очищение-Харков-ФОЛКО” – Москва – АСТ – 2004 – стр. 234)». “Советская полевая артиллерия была лучшей в мире по качеству орудий и снарядов, а по количеству стволов и снарядов превосходила все армии мира того времени, вместе взятые. При этом артиллерия вся укомплектована тягачами, это лучше чем лошади...” (В. Суворов “Самоубийство” – АСТ – Москва – 2002 – стр. 234).

В селі Зимне дислокувався 92-й окремий артилерійський дивізіон і 231-й корпусний артилерійський полк з усіма відповідними службами, тягачами і автомобілями (Петров, двічі герой СРСР). К. С. Москаленко, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу в своїх мемуарах “На південно-західному напрямі 1941–1943 (книга I. Київ. Видавництво політичної літератури України 1984 р.) описує події початку війни у червні 1941 р. фашистської Німеччини з Радянським Союзом на території Волинської області, зокрема про бої на шляху від м. Володимира-Волинського до Луцька і далі. В цій статті ми прослідкуємо, як про ці події пише автор і як було насправді, в дійсності записано зі слів свідків, очевидців і оповідачів цих подій.

На сторінці 31-й написано: “Не втрачаючи ні секунди, я наказав головним силам бригади розгорнути на рубежі Володимирівка–Підгайці–Микуличі і зустріти противника вогнем прямої наводки”, це було тоді, коли німці наступали вже від Володимира-Волинського по шосе в напрямку на Луцьк, а протитанкова артилерійська бригада, де командиром був генерал-майор Москаленко, що рухалась з Луцька на Володимир-Волинський і зустрілась нібито в районі цих сіл. І далі на цій же сторінці автор описує хід зустрічного бою, в якому його протитанкова бригада відбила кількаразові німецькі атаки при цьому знищивши до 70 німецьких танків і бронемашин, багато мотоциклів і іншої техніки 14-ої танкової дивізії

(німецької) та 298-ї піхотної дивізії (німецької).

Бригада втратила чотири батареї з особовим складом і матеріальної частиною. Осколком снаряду був смертельно поранений генерал-майор С. Мондурасов – командир 22-го механізованого корпусу. А ось свідки всі як один цього не пам'ятають, щоб був бій потім від Володимира-Волинського і до Мовчанова.

По-перше, артилеристи протитанкової бригади не могли зустрітись при будь-якій оцінці з противником в цих селах одночасно, оскільки ці села знаходились при дорозі послідовно одне за другим на віддалі трохи більше 10 км, а с. Микуличі знаходиться в 16 км від м. Володимира-Волинського.

По-друге, з німцями зустрілись танкісти 19-ї танкової дивізії під командуванням генерал-майора К. О. Семенченко за с. Війниця під Холопичівським лісом, що за 30 км від Володимира-Волинського.

По-третє, ніяк не могло бути зустрічі в цих селах, оскільки ці села вже були зайняті німцями, поки Москаленко сюди дійшов.

І по-четверте, всі свідки, оповідачі однозначно заперечують про будь-який бій від Володимир-Волинського до с. Микуличі (і далі аж до с. Війниця).

Свідки:

с. Хобултова – Іришук Володимир Якович, 1929 р. н.

Полішук Сергій Никифорович

Записано 10.08.2011 р., зошит 20, с. 160 – 161.

с. Підгайці – Шелест Зінаїда Леонтіївна, 1923 р. н.

(ДАВО Ф. Р.-3494, оп. 1, спр. 9, арк. 46);

– Марчук (Томчук) Ніни Якубівни 1923 р. н.

– Шелест (Бондарук) Софії Устимівни 1934 р. н.

(записано 10.08.2011 р., зошит 20, стр. 161 – 162);

с. Житані – Лящук Івана Мойсевича, 1923 р. н.

– Лящук (Глова) Марії Олександрівни 1931 р. н.

(записано 10.08.2011 р., зошит 20, стр. 165);

с. Хмелівка – Литвінчук Андрій Іванович, 1923 р. н.

– Грабарчук Надія Іванівна

(записано 10.08.2011 р. зошит 20, стр. 165);

с. Хмелів – Маслюк Іван Михайлович, 1920 р. н.

(записано 10.08.2011 р. зошит 20, с. 163);

с. Микуличі – Гулюк Іван Данилович, 1927 р. н.

(записано 27.08.2011 р., зошит 21, стр. 16);

Ще свідки розповідали, що при дорозі с. Фалемичі напроти дороги на с. Володимирівку був залишений танк Червоної армії, і ще один біля водойми у с. Хмелів також залишений Т-26, бо скінчилось паливо. Так ось три танкіста прийшли до господаря двору що проти водойми, розповіли чому вони залишили танк, і напившись, подякували та сказали, щоб господар забрав гармонь, що в танку, бо вона їм ні до чого.

В с. Микуличі дислокувався артилерійський дивізіон, що входив до складу 87-ї стрілецької дивізії, і ще в селі були маленькі танки. 23 червня німецький десант, що висадився у лісі с. Нехворощі, почав обстріл військової частини, що перебувала у с. Микуличі. Вояки ще раніш встигли втекти, а село потерпіло. Згоріло під час обстрілу 22 двори та реманентом. Із них кілька маленьких танкеток було залишено поміж селами Микуличі та Яковичі просто на дорозі. Причина невідома, але вони були цілі й неушкоджені. Як ви зрозуміли, шановний читачу, що у цих селах, на які вказує автор і побіля них такого побоїща не було. А що ж було насправді? І де?

Рухаючись по шосе в сторону Луцька німецькі війська пройшли повз с. Микуличі і далі без будь-якого супротиву поминули села Яковичі, Березовичі, Губин і під вечір 23 червня 1941 р. ввійшли в с. Війниця, що розташувалось по обох сторонах шосейки і було за 25 км від Володимира-Волинського.

Німці вночі не воювали. Вони за ніч відпочили, а вранці, поспідавши, рушили далі, по шосе на Луцьк. Над Холопичівським лісом кружляв німецький літак-розвідник. Тільки-но відійшовши від Війниці на якихось п'ять сотень метрів німці побачили, як з Холопичівського лісу один за другим виповзають танки Червоної армії, їх було дуже багато. Вони зупинились. Кілька разів стрільнули і, мабуть, щоб зберегти вояків і танки, відступили назад в село, звільняючи простір для німецької артилерії і літаків, що неначе круки кинулись бомбити позиції танків Червоної армії і розстрілювати з кулеметів все, що рухалось на землі. К. С. Москаленко в своїх мемуарах пише, що німці відступили під вогнем його гармат, але свідки про це чомусь не згадують. Безперервно стріляли німецькі гармати по танках Червоної армії, що знаходились перед Холопичівським лісом і в ньому, а ще німецькі літаки, що не давали змоги підняти голову від землі

піхотинцю скошуючи вогнем кулеметів і засипаючи бомбами. Горіли танки, машини, дим закривав сонце і виїдав очі. Кругом смерть, жива смерть кружляла, ревіла, стріляла. Хаос, паніка, спасався хто як міг, в основному втечею. Танка видно здалеку і з висоти, піхотинця важко виявити, але танкіст захищений бронею, а піхотинець – беззахисний (тому їх останки ще знаходять і зараз, у 2011 році).

Ця бойня тривала до після обіду 24 червня 1941 р. І коли вже, здавалося, було вибите все, що могло рухатися в таборі Червоної армії вперед пішли німецькі танки, а за ними піхота. Опору майже не було. Всі, хто міг рухатись, повтікали, залишилися мертві, важко поранені, або паралізовані зі страху. Дорога в Холопичівському лісі була забита спаленими, розбитими і залишеними неушкодженими червоноармійськими танками. Їх спихали з дороги, відтягували. А ще були ями від вирв німецьких бомб. Потрібно вирівняти, розчистити. У цьому, вважати, першому бою був смертельно поранений командир 22-го механізованого корпусу генерал-майор С. М. Кондурасов (стр. 31).

За свідченнями мешканців сіл Війниця, Мовчанів, Павловичі, Холопичі, Манькова в той день було залишено дві 76 мм гармати Червоної армії недалеко перехрестя дороги не доїжджаючи перехрестя дороги в сторону Павлович; біля лісу і в самому Холопичівському лісі і ген аж до с. Манькова до 50–70 танків, танкеток Червоної армії пошкодженими, спаленими, а в основному так залишених без пального чи зі страху.

Зі слів цих же свідків і оповідачів встановлено в цьому бою було підбито 1–3 танка противника, і всі ці оповідачі і свідки вже дуже обурювалися, коли я їм нагадував, що, можливо, було навпаки. Ні один не сказав, що німецьких танків було знищено більше трьох. Один сказав, що один, ще один що три, а всі решта що 2: один великий німецький танк на виїзді в ліс, і один малий не доїжджаючи до лісу.

Був залишений один червоноармійський танк перед Війницею справа біля мосту, ще один зліва села, якщо дивитись з села на край лісу, перед в'їздом у Холопичівський ліс скільки не відомо, а основне при дорозі на дорозі і в самому Холопичівському лісі і далі біля дороги й на дорозі до самого села Манькова, а ще один танк, що об'їжджав ліс наліво і на його окраїні загруз у болоті і там був залишений.

24.06.1941 р. танкова лавина Червоної армії, пройшовши села Маньків, Холопичі ввійшла у Холопичівський ліс і, пройшовши його, вийшла на поле с. Мовчанова (тоді воно звалось Гута) попід лісом праворуч, а зліва Олександрівка – це як їхати від шосе наліво і на Озотичі. (Я. Ц.), і тут вони зустрілись з німецькими танками і почалась битва. Німці, побачивши таку велику кількість танків Червоної армії, відступили, але їхня артилерія повела шквальний вогонь по червоноармійських танках. До того німецькі літаки безперервно бомбили позиції Червоної армії і обстрілювали з кулеметів. Так тривало довго, до після обіду. В перший радянський танк попав німецький снаряд, він зупинився, з нього виповз поранений генерал, відповз від палаючого танка в жито, аж тут на нього повзе німецький танк, він в сторону, але не встиг прибрати руку і німецький танк переїхав йому її. Та земля була ніби пісок і рука вгрузла в нього, тільки подушена, прим'ята, але кості цілі. Його підбрали танкісти. Він залишився живим. Це був командир 19-ої танкової дивізії генерал-майор Семенченко Кузьма Олександрович. За цей бій йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В цьому бою (першому Я. Ц.) було знищено, спалено і просто так залишено до 70 танків, танкеток, бронемашин Червоної армії. Ось так коротенько розповідав житель с. Затурець, вчитель, історик з 50-річним стажем Сегайда Харитон Пилипович (13.07.2011 р., зошит 20, стр. 138).

Дуже дивна трактовка теперішніх “оповідачів” про той бій, які пишуть, що був убитий командир 22-го мехкорпусу, був поранений командир 19-ї танкової дивізії, а ось радянських танків було 45 легкових Т-26 і 10 бронемашин, тоді як у танковій дивізії було до 370 танків, то що комдивізії наступав на німців без танків? Чи командир мехкорпусу?

А ще було багато танків залишено і побито між Холопичами і Маньковом у долині. Житель села Холопичі Гись Іван був призваний на збори, які проходили біля м. Володимира-Волинського, с. Кочильне. Вони відступали через село своє, він йшов повз свою хату, де дружина, діти. Кинув гвинтівку у жито, і зайшов у хату до сім'ї. Це побачив офіцер-політрук. Зайшов у хату, і під пістолетом вивів з хати, та як дезертира, розстріляв перед очима сім'ї і солдатів. Відійшовши від села, ті вояки розстріляли й офіцера мовивши, що ти так усіх нас розстріляєш. А самі розбіглись.

“Один танк тягнув гармату і застряг в болоті біля річки Турія. Так і залишився. Ще бачила дуже багато побитих, поранених червоноармійців” – свідок Табачук Степанида Гнатівна. Як стверджує Кузьма Анатолій Сергійович, 1927 р. н. житель с. Холопичі, що “...танків було більшість просто так залишених і було їх не лише 50 штук”. Під час цього бою в с. Мовчанові загинув Гаврилюк Петро, хлопець 19 років. Мама сиділа біля нього і плакала.

В Ляшка Самійла у садку с. Павловичі червоноармійці притягли на конях і поставили чотири 45 мм

гармати. Німці побили всю обслугу, коней з літака. Під Холопичівським лісом була залишена велика гармата, яку тягав трактор. Був збитий один німецький літак, який впав на колонії Пасека. Як тільки в с. Павловичі зайшли німці, то забрали молодих хлопців і чоловіків як вояків Червоної армії і погнали у Володимир-Волинський як полонених: Бугайчука Себастьяна, Гетьмана Каленика, Дацюка Івана, Краєвського Антона, що був легко поранений, Лешука Івана, Резнічок Кирила, Тимощука Григорія, Тимощука Химка, Янчука Мирона Прокоповича. Вже у Володимирі-Волинському німці розібрались і встановили, що є прості селяни, і всіх відпустили, давши перепустки до села.

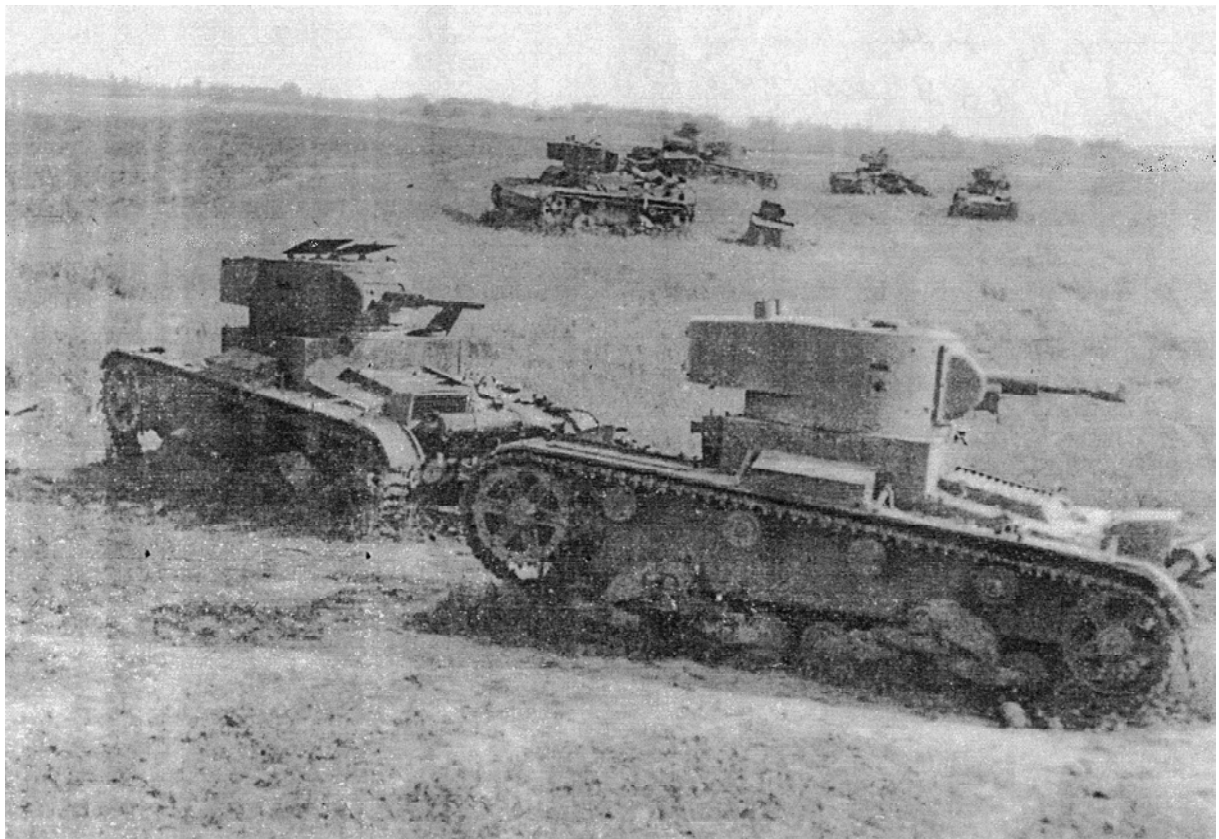
На даній місцевості, де проходили бої, було дуже багато побитих і поранених червоноармійців. Воно то й звісно: танкіста захищає броня від куль і осколків, а в піхотинця один захист – це окоп (в обороні), а в поході захисту немає. На розвилці доріг як ото з шосе повертати на Павловичі, не доїжджаючи до місця, де пізніше був збудований цегляний завод, було дві могили і на них стояли березові хрести та висіли німецькі каски. Вже після того, як німці пішли вперед на Луцьк і далі, німецькі спеціалісти і фольксдойчі кожний день збирали цілі радянські танки, сортували, і всіх своїм ходом відправляли на місця збору. Німецькі танкісти цінувати танки Т-26 і Т-34 та перефарбувавши зірку на свастику воювали на них проти Червоної армії аж ген до закінчення війни.

Під час бою згоріли двори Михайлюка, Лозинського Антона. Біля Павлівського кладовища у проваллі було вбито багато червоноармійців, а ще на хуторі Дрибковського – Тарасюбка (недалеко, де нині цегляний завод). Це записано зі слів Тарасюк Миколи, якому про це розповідав тато Михайло і мама Ганна. Про побитих, спалених і залишених радянських танків розповів Ситник Василь Петрович, 1935 р. н., Полтавської області, житель с. Війниця з 1955 р., що чув про це з розповідей односельчан (записано 03.11.2011 р., зошит 21, стр. 27). Війниця. Свідчення Мартинюк Петра Пилиповича, уродженця с. Роговичі Локачинського району 23.08.1922 р. н. (записано Я. Царуком 12.07.2011 р., зошит 20, стр. 135). Свідчення Михайлика Василя Мефодійовича, 1931 р. н. с. Війниця. Записано 28.07.2011 р., зошит 20, стр. 155. Свідок Умриш Петро Миколайович 1923 р. н., с. Тнятин на Львівщині. Коли він у 1945 р. з Німеччини прибув у с. Війницю, то ще застав побитого танка біля моста як їхати з Володимир-Волинського до Війниці і ще багато спалених у Холопичівському лісі (запис 03.11.2011 р., зошит 21, стр. 28). За побиті і спалені та залишені радянські танки підтверджує жителька с. Війниця Чмир Надія 1929 р. н. (там же). За с. Мовчанів розповіли: оповідач Сегейда Харитон Пилипович, 1930 р. н. (запис 13.07.2011 р., зошит 20, стр. 138). Оповідач Михалюк Володимир Антонович, 1939 р. н., зошит 20, стр. 141. Свідок Качан Антон Павлович 1931 р. н., запис 18.07.2011 р., зошит 20, стр. 141–142. Оповідач Малицький Ростислав Костянтинівич, 1949 р. н., який повторював слова старожилів Логвиновича Володимира Кириловича 1911 р. н. і Пташук Артема, запис 18.07.2011 р., зошит 20, стр. 143. Свідок Куляк Ліда Миколаївна 1931 р. н. 18.07.2011 р., зошит 20, стр. 143–144. За село Павловичі розповіли: свідок Нерода Кузьма Гнатович, 1928 р. н., 25.07.2011 р., зошит 20, стр. 152; свідок Янчук Василь Миронович, 1932 р. н. 25.07.2011 р., зошит 20, стр. 153–154. За село Холопичі розповіли: оповідач Цаль Віра Матвіївна 1922 р. н., 21.07.2011 р. зошит 20, с. 145; оповідач Дацюк Олександр Якович, 1955 р. н. Моя мама Лідія Михайлівна розповідала, що німецьких танків було підбито два, а радянських дуже багато, ще одна гармата залишена як їхати на Киселин (21.07.2011 р., зошит 20, стр. 145. Свідок Прокуда Галина Якимівна, 1930 р. н., 21.07.2011 р., зошит 20, с. 146; свідок Лучак Євгеній Улянович, 1930 р. н., 21.07.2011 р., зошит 20, с. 146; свідок Табачук Степанида Гнатівна, 1929 р. н., 21.07.2011 р., зошит 20, стр. 148; свідок Поліщук Віктор Олександрович, 1929 р. н., 21.07.2011 р., зошит 20, стр. 149; свідок Кузьма Анатолій Сергійович 1927 р. н.: “...було залишено до 50 штук радянських танків, один танк дуже великий з довгою гарматою. Він не був підбитий, а просто залишений...”, 23.07.2011 р., зошит 20, стр. 150.

Хочеться подякувати людям, які допомагали мені добрили порадами, відшукували старожилів, своєю добротою сприяли пошуковій роботі: це голова Війницької сільської ради Базар Мирослава Богданович, жителям с. Кушнір Олегу Григоровичу і Тарасюк Миколі Михайловичу; мешканцю с. Павловичі Прокуді Віталію Олексійовичу; голові Холопичівської сільради Грицюк Миколаю Володимировичу та завідувачу бібліотеки Годневській Любові Миколаївні, яка півдня ходила зі мною по селі, заходячи до всіх пожилых людей. Вдячний всім, хто приймав участь в цій благородній справі написання правдивої історії рідного краю.

Свідок Мартинюк Петро Пилипович, 1922 р. н. мешканець с. Роговичі Локачинського району стверджує, що бачив, як фольксдойчі з Локач їздили у Війницю – Мовчанів – Холопичі допомагати німецьким танкістам збирати цілі танки, оставлені червоноармійцями та такі, які можна поремонтувати.

Завдавши поразки 19 танковій дивізії Червоної армії під селами Мовчанів і Холопичі німці 25.06.41 р. вранці рушили на Затурці і далі на Луцьк, але ще раз вступили у бій біля с. Юнівка, але вже з артилерією

Підбиті танки Т-26 різних модифікацій із складу 19-ї танкової дивізії 22-го мехкорпусу на шосе Війниця-Луцьк. Фото 24.06.1941 р.

першої протитанкової бригади під командою генерал-майора Москаленка. У книзі К. С. Москаленка на стр. 23 написано: “У бригаді було: 48 гармат 76 мм; 72 гармати 85 мм; 16 гармат 37 мм; 72 кулемети та ДШК – повністю забезпечену снарядами, тягачами. Ото список озброєння першої протитанкової бригади Москаленка, яка чомусь не брала участь у бою під Мовчановим і с. Холопичами (по твердженню свідків).

Це перша розповідь про бій гармат Москаленка, але не біля Мовчанова, а перед с. Юнівка. Через дві години німці подолали і цей рубіж, втративши вісім танків і пішли вперед вже не втрачаючи опору до самого Луцька. Це у загальному. Але мене цікавить те, що у цих боях німці мали не перевагу, а поступалися у кількості танків (150 німецьких легких танків проти 800 радянських до того серед них було більше 200 штук середніх та важких танків (Т-34 і КВ) проти яких німецькі танкові гармати були просто безсилі. Та ще одна протитанкова бригада.

Давайте поміркуємо разом. У 19 танковій дивізії 350 танків (375). Ідучи назустріч німцям, не всі танки дійшли: одні зіпсувались, ще було кілька несправних, і з парку не вийшли, ще по дорозі рухаючись, зазнали нападу німецької авіації і були знищені, частина (до 70 штук за свідками розбиті під час бою). Всього можливо до 150 штук. А де ще 200 танків, що відступили з поля бою? Але ж їх ще було 200, а в німців всього 150, до того ж легких. “Суцільним потоком йшли зі сторони Луцька на Володимир танки Гондурасова” – так говорили мені свідки. А їх увесь час обстрілювали та бомбили німецькі літаки. Багато танків було підбито і спалено. Спалені танки всю війну простояли біля дороги. І ось запитання: а де літаки Червоної армії? На початку війни у Червоної армії було 21171, а у німців до 3000. Мені свідки розповідали, що за чотири дні війни вони бачили всього 3 радянські літаки, четвертий в Устилузі. У перший день війни, навіть був збитий один німецький літак. То де ж тоді було 21168 літаків Червоної армії? Чому вони не діяли, не допомагали танкістам, де була перша протитанкова бригада, коли німці розбивали 19-ту танкову дивізію? Коли піхота стікала кров’ю?

Хто винен, що маючи перевагу у бойових літаках, у танках, у гарматах, трьохразову у живій силі німці дійшли до Москви, потім до Сталінграда, потім ми втратили до 30 млн. люду, понісши незлічені збитки?

В один із погожого теплого дня 2011 р. я побував у с. Затурці, де зустрівся з вчителем історії Харитоним Сегаєдою. Це було 2011 р. Цілий день розмовляли, ходили по місцях, де проходили бої, побували на меморіалі, поклавши букет живих квітів, він розповідав про події під час бою, бо ж був вже хлопчиною

у 12 років. Стояли над могилою, робили згоадки, як можна було програти війну при такій перевазі. Хто покараний за такі втрати. Гірко згадувати, боляче. Що ж то були за керманічі, що так не цінували свій народ, бо ж за Радянського Союзу вивчати Велику Вітчизняну війну заборонялося і переслідувалося (с. 337). На жаль, ще до цього часу дехто придержується цього правила, схоже навіть не дивляться телепередач каналу “Н”.

Розчистивши дорогу від підбитих і залишених танків Червоної армії від с. Мовчанів до с. Маньків, німці тут заночували, а вранці 25 червня 1941 р. вирушили на Затурці. Спереду повзли два танки і тільки вони показали з долини біля польського кладовища, як пролунав постріл з важкого танка Червоної армії, що був у Затурцях. Німецький танк завмер. Другий танк спішно дав задній хід. І тут же миттєво почався обстріл німецькими гарматами танка Червоної армії і села, де спалахнули пожежі. Через якихось півгодини рушили німецькі танки. Вони проминули палаючі Затурці і продовжили хід далі – на Луцьк, але в с. Юнівка їх вже чекали гармати першої протитанкової бригади генерал-майора К. С. Москаленка.

Гармати були розташовані підковою і німецькі танки увійшли в неї. Справа, на підвищенні, у садках с. Юнівка стояли три гармати, посередині, при дорозі – 2, зліва, на хуторі Пожарки – 3. Тільки німецькі танки підійшли на гарматний постріл, як по них відкрити вогонь з трьох сторін гармати Червоної армії. Німці відповіли. Почався бій, який тривав зо дві години. Першими були знищені гармати, які розташовані по садках селян Юнівки, загинула вся обслуга, але перед ними було підбито два німецькі танки – в одного розбито гусеницю, а другий пробитий снарядом. Навпроти, по дорозі, стояв підбитий німецький танк, а біля хутора Пожарки стояв ще один підбитий німецький танк, а три згоріли разом з екіпажами. Під час цього бою інша група німецьких танків обійшла побоїще зліва, через с. Сирники і направилися на Торчин і далі на Луцьк.

Потрібно сказати, що після перших пострілів гармат Червоної армії, по них почали стріляти німецькі гармати із Затурців. Після того, як бій затих, німці зразу наказали селянам поховати убитих червоноармійців. А вже через день-другий сільські хлопчачі розглядали гармати, крутили, що можна, побачили якийсь шнурок і смикнули за нього. Пролунав постріл, що на смерть перелякав і дітей і дорослих.

Був залишений один великий танк Червоної армії з величезною на ньому гарматою, на кінці якої був великий компенсатор. Ото радості було для одинадцятирічного Харитона Сегейди і його молодшого брата, та Йосипа Кочмарука, коли вони залізли всередину, крутили ручки, а гармата поверталася, то вліво, то вправо. Аж тут у люк заглядає німець і пальцем показує і говорить “Ком, ком”. Хлопці ні живі ні мертві вилізли і стали біля гусениці. Німець почитав їм мораль, хоч, вони, звичайно, нічого не зрозуміли, але здогадувалися. А німецькі офіцери сміялися і фотографували все це, сидячи на авто. Через кілька днів гармати і цілі танки, які йшли своїм ходом, німці забрали (свідчення Сегейди Харитона Пилиповича, 1930 р. н., записано Я. Царуком 13.07.2011 року, зошит 20, ст. 136 – 138).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пора вже донести читачам правду про початок Другої світової війни і її наслідки, хто її розпочав і хто мав перевагу, хто переміг і якою ціною. Серед перспектив подальших досліджень слід відзначити потребу об’єктивного висвітлення питань початку Другої світової війни на теренах Волині.

1. Буніч І. “Операція “Гроза”, помилка Сталіна. – М.: ЕКСМО, 2005. – С. 577.

2. Буніч І. “Операція “Гроза”, помилка Сталіна. – М.: ЕКСМО, 2005. – С. 649.

3. Буніч І. “Операція “Гроза”, помилка Сталіна. – М.: ЕКСМО, 2005. – С. 665.

4. Гулько Г. // *Голос України*. – № 161 (5161). – 1 вересня 2011 р.

5. Свідчення записано 14.02.2012 р., зошит 21. – С. 28–30.

6. Платонов В. В. *Они первыми приняли удар*. – М., 1969 р. – С. 57–65.

7. Куцай С. *Так починалась війна*. // *Слово правди (Володимир-Волинський)*. – 05.07.2005 р.

8. ДАВО – ф. Р.-3494, оп.1 – спр. 15. – арк.1.

с. Хобултова: Гришук Володимир Якович, 1929 р. н., Поліщук Сергій Никифорович, записано 10.08.2011 р. Я. Царуком, зошит 20. – С. 160–161.

с. Підгайці: ДАВО Ф.Р.-3493 оп. 1, спр.9, арк. 46.

Шелест (Бондарук) Софії Устимівни, 1934 р. н., 10.02.2011 р., зошит 20. – С. 161–162.

с. Житані: Лециук Іван Мойсейович, 1923 р. н., Лециук (Глова) Марія Олександрівна, 1931 р. н., 10.08.2011 р., зошит 20. – С. 165;

с. Хмелька: Грабарчук Надія Іванівна, 1922 р. н., Литвинчук Андрій Іванович, 1923 р. н., записано 10.08.2011 р., зошит 20. – С. 165.

с. Микуличі: Гулюк Іван Данилович, 1927 р. н.

9. Хомюк М. Н. *Через зрадника загинув генерал-майор Алябушев. // Слово правди (Володимир-Волинський).* – № 26. – 30.06.2011 р.
10. Москаленко К. С. *На південно-західному напрямі 1941–1943.* – К., 1984. – С. 31.
11. Буніч І. *“Операція “Гроза”, помилка Сталіна.* – М.: ЯУЗА-ЕКСМО, 2005. – С. 119.
12. Москаленко К. С. *На південно-західному напрямі. 1941–1943.* – К., 1984. – С. 31.
13. *Свідки зі сіл: Війниця* – С. 9.
- с. Мовчанів* – С. 10.
- с. Павловичі* – С. 10.
- с. Холопичі* – С. 10.

Р. S. Не можна змиритись навіть з уявою, що надпотужна група Червоної армії в яку ходило: 19 танкова дивізія, біля 370 танків, серед до 200 середніх Т-34 і важких КВ; 45 танків Т-26 і 10 бронеавтомобілів (це мабуть з 135 стрілецької дивізії); 120 важких гармат, 16 легких 37 мм, 72 ДШК – із протитанкової бригади № 1 генерала Москаленка, приблизно 25 тис. особового складу що могла (група) своєю кількістю і силою роздавити і знищити німецьке слабе угруповання – сама зазнала величезних втрат і була переможена.

Як не можна уявити, що слабка німецьке групування, маючи всього до 150 легких танків та танкеток (на яких не було навіть гармати) при підтримці гармат, піхоти та літаків, понісши мізерні втрати (10 танків і танкеток) зуміло перемогти в кілька разів сильніше угруповання Червоної армії. Як це могло статись? Важко на серці, гірко, боляче. Відповіді немає.

Моя мама Царук Ірина Нікіфорівна, коли в село приїжджала кінопередвижка та показували кіно про війну, завжди говорила, йдучи в клуб: піду, може тата побачу. Так закінчилась війна, а вона ще якийсь час ходила в кіно дивитись про війну, щоб побачити тата. І ось одного разу, прийшовши з клубу, де побачила чергове кіно, мовила: «Все показують як наші німців б'ють, косять з кулеметів, а наші всі живі залишаються. А хто тоді забив нашого тата?». І більше ніколи в кіно не ходила.

Додаток. Лист Г. Гуртового до Я. Царука. 19.08.2006 р.

З Торчина 19.08.2006 р.

Шановний Ярослав Васильович!

Цю книжку я читав. Маю в музеї. Листувався з маршалом Москаленком, генералом Семенченком, з сержантом Панфільонком і кількома іншими учасниками і свідками того бою в районі Війниці – Торчина. Бій той був. І людей там полягло багато. Там було пекло. Але результат бою дещо не такий, як пишуть воєначальники.

Командир 19-ї танкової дивізії генерал Семенченко К. О. втратив майже всі танки. Сам ледь не попав у полон. Танкісти його пораненого витягли з поля бою. Окремий танковий батальйон майора Белова весь загинув. А це ж мали бути радіокеровані танки. Радіоапаратура вчасно не надійшла. Танкісти самі вели в бій танки. Підвезення пального зірвалося. Радянські танкісти залишали танки іноді цілими, неушкодженими. З стогоном вимовляючи фрази проклять на адресу постачальників.

У нас є вирізка з газети “Красная звезда” про Панфільонка. Є в селі могила загиблих артилеристів Москаленка. Принаймні є фото могили. Там було й ім'я Панфільонка. Але в нього були ознаки життя і він випадково попав в ешелон з пораненими, що відходив з Луцька. Так лишився живим. Зараз – полковник.

Отже бій був. Там загинув командир механізованого корпусу генерал Кондрусєв. З того корпусу тільки рештки відходили до Луцька і Рожищ. А німецькі танки лавиною прошуміли південною стороною Торчина, поспішаючи до Луцька. Це було в кінці 24 червня. А 25 червня німці ввійшли в Торчин не з заходу, а зі сходу, сподіваючись, що тут накриють велику групу радянського війська. Отже той бій був. Тільки в районі Війниці–Затурець. У нас на стенді є фрагмент того бою.

Щиро зичу Вам здоров'я і успіхів у пошуках. Вони дуже потрібні. Поки є живі свідки подій.

Григорій Гуртовий

ПЕРЕБУВАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У МІСТІ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКУ (1941-1944)

Радянські військовополонені під час Великої Вітчизняної війни - це категорія військовослужбовців Радянської армії, які добровільно чи насильно потрапили в полон до гітлерівської армії або військ союзників Німеччини.

У таборах для радянських військовополонених гітлерівці спеціально створювали нелюдські умови існування, що привело за собою масове їх вимирання. Навіть загальну їх кількість, що мученицьки загинули тільки протягом одного року - з червня 1941 по червень 1942 р., точно визначити проблематично у зв'язку з відсутністю інших даних крім німецьких. Процент смертності наростає з осені 1941 р. і досягає найвищої точки у січні - березні 1942 р.¹ У цілому на Україні, згідно окремих даних, за роки німецької окупації було знищено близько 1 млн. військовополонених.⁴

Після звільнення Волинської області від окупації була створена комісія по обліку збитків нанесених німецько – фашистськими загарбниками народному господарству і населенню. У доповіді про збитки та висновки з розслідування фашистських злочинів і їх спільників було встановлено, що на території області загинуло 47 690 чол. військовополонених радянських солдатів та офіцерів. (див. додаток 1). В окремих сучасних публікаціях згадується й інша кількість – 78,3 тис. чол.⁴

Щодо м. Володимир-Волинська, то в радянській літературі згадується, що влітку 1941 році окупанти створили на околицях міста два концентраційні табори для полонених – так звані панцерний (походження назви якого ще не встановлено) а також табір №365. Вони перебували тут фактично до визволення міста від окупантів у 1944 році.² У таборах лютували різні хвороби, від яких умирали тисячі в'язнів, а взимку 1941 року фашисти спалили в бараках близько 400 хворих полонених, а дещо пізніше отруїли 500 чол. Всього загинуло 25 тис.чол.

У фондах Держархіву Волинської області є документи, які свідчать про жорстокий режим у таборах, є перелік німецьких військовослужбовців, які входили до адміністративного апарату управління табором та список військовополонених радянських офіцерів, які перебували в таборі тощо. Є також довідка по табору військовополонених №365, підготовлена 12.02.1965 р. управлінням комітету державної безпеки в Володимир-Волинському районі для Волинського обкому КП України та відповідь обкому на лист відповідальному секретарю Радянського комітету ветеранів війни тов. Маресьєву О.П. від 25. 04. 1965 р. (див. додаток 2 і 3). Документи публікуються вперше .

Разом з тим, у вищезгаданих джерелах класифікація згаданих таборів була зазначена неточно, де, зокрема, ШТАЛАГ – 365 названий концтабором. Згідно сучасного джерела - «Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944)», Київ.- 2000. (далі Довідник...) «...концентраційний табір – це місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням державної таємної поліції – гестапо, без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (ізоляції), і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, езекуціями, тортурами, вбивствами та стратами, підпорядковане інспекції концентраційних таборів Третього Рейху з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів; реєстрація ув'язнених, запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС; незастосування превентивного ув'язнення як покарання або як заміну тюремного ув'язнення».

За класичною моделлю, викладеною в Довіднику, до концентраційних таборів на території України відносяться тільки табори у Львові (Янівський), у Києві (Сирецький) та ще інші чотири. Вони зазначені у переліку концентраційних таборів до Федерального закону Німеччини стосовно компенсаційних витрат. Місто Володимир – Волинський там не зазначено.

Згідно інших положень Довідника, на окупованій території України існувало кілька інших типів таборів для військовополонених. Зокрема, це:

шталагі – *StaLag* нім.-стаціонарний табір військовополонених рядового і сержантського складу;

дулагі – *DuLag* нім.-збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян;

офлагі – *OfLag* нім.-стаціонарний табір військовополонених офіцерів.

Такого типу табори під час окупації України зафіксовані у 242 її населених пунктах. Для їх всіх характерними ознаками були – висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, тортури, знущання над в'язнями та масові знищення.

Щодо даних про табори з м. Володимир-Волинська та Волинської області в згаданому Довіднику були залучені документи Державного архіву Волинської області; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Державного архіву Російської Федерації; Федерального архіву у Берліні (Bundesarchiv in Berlin); Федерального військового архіву у Фрайбурзі (Bundesarchiv-Militararchiv Freiburg), загальної служби вермахту – шефа у справах військовополонених (Allgemeines Wehrmachtamt – Chef des Kriegsgefangenenwesens).

Там, спираючись на радянські джерела, зокрема, зазначено, що в м. Володимир-Волинську знаходилося два табори для військовополонених, відповідно офлаг та шталаг.³

Офлаг - мав два відділення: основне – на шосе Ковель, допоміжне – в казармах у південній частині міста (адміністрація, лазарет). Утримувалося від 4 до 8 тис. чол., а за весь час близько 42 тис. чол. Загибло в таборі близько 25 тис. чол. Також зазначено, що у вересні 1941 року був організований офлаг «панцерний», який узимку 1941 року спалений разом із військовополоненими.

Шталаг №365, знаходився на вул. Ковельській, у казармах військового містечка, в так званих “Ковельських казармах” .

Водночас за посиланнями на німецькі джерела також стверджується, що в місті знаходилися два табори:

1. офлаг №11а, де утримувалося у лютому 1942 – 7 тис. чол., а у травні 1942 – 6 тис. чол.;
2. шталаг №365, де утримувалося у червні 1942 – 6,2 тис. чол., у серпні 1942 – 4,6 тис. чол., у грудні 1942 – 8,5 тис. чол., та у вересні 1943 – 6,3 тис. чол.

У 1967 році на південно-західній околиці міста, на місці масових поховань радянських військовополонених в часи німецької окупації, був споруджений Меморіальний комплекс “Жертвам фашизму” (автори Ф.М. Гриж, Є.В.Дзіндра, Я.І. Незаркевич) - пам'ятка історії національного значення.

Разом з тим, варто було б вже в наші часи більш глибоко дослідити питання діяльності вищезгаданих фашистських таборів у Володимирі – Волинському, а також встановити відповідні меморіальні дошки на місцях їх колишнього розміщення.

1. Датнер Ш. Преступления немецко - фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне./Перевод с польского Я.О. Немчиского. - М., 1963. - С. 357 - 360.

2. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – С. 103.

3. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). - Київ., 2000.- С. 206 - 208.

4. Муковський І. Ціна перемоги: військові втрати України. // Розбудова держави. - № 5. - 1996.- С. 46.

5. Історія застерігає. Збірник документів. - К., 1986. – С. 33.

6. Лемещук Н. Не склонив головы. - К., 1986. - 154 с.

Додаток 1.

ПОСЛЕДСТВИЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ.

Злодеяния и зверства немецких захватчиков

[...] Кроме того, немцы применяли массовое истребление советских военнопленных. В г. Ковеле расстрелено 12.000 чел. военнопленных, в г. Владимир - Волинском - 25.000 чел., в г. Луцке - 10.580 чел., а всего по области - убито 47.690 чел. советских военнопленных. [...]

Державний архів Волинської області. Фонд Р-164, оп. 1, спр. 349.

Додаток 2.

СПРАВКА

По лагерю для военнопленных № 365

Во время немецкой оккупации в городе Владимир-Волинский существовал лагерь для советских военнопленных офицеров, который состоял из одного лагеря и одного отделения. Основной лагерь находился в северной стороне города, в казармах военного городка, а отделение находился на южной окраине города. В этом лагере содержались только военнопленные офицеры Советской Армии, от

младшего лейтенанта до генерала. В отделении лагеря находились больные и раненые военнопленные советские офицеры.

Указанный выше лагерь был в виде пересыльного, в котором находилось от 4.000 до 8.000 человек военнопленных. А за все время существования с сентября 1941 по сентябрь 1943г., через лагерь прошло свыше 42.000 военнопленных офицеров Советской Армии. В этом же лагере содержалось до 250 военнопленных женщин разных квалификаций и профессий, некоторые из них работали в отделении лагеря, где содержались раненые и больные военнопленные.

Для управления лагеря был создан административный аппарат:

1. Начальник лагеря полковник Потъец Эдвин, 60 лет, который подчинился командующему лагерями военнопленных на Украине генерал-майору Вольфу, находившемуся в гор. Ровно.
2. Заместитель начальника полковник Калькройт.
3. Начальник отдела «Абвера» капитан Гюнтер Эрих, 1891 г.р., уроженец города Гройпциг Саксония – Ангольт, проживал в гор. Бернбург, Леферштрассе, дом № 4.
4. Заместитель начальника отдела «Абвера» капитан Майер Вильгельм.
5. Аdjутант капитан Пауль Гюнтер, 55-60 лет
6. Ординарец капитан Дюгергоф Отто.
7. Офицер по юридическим вопросам Клинге Вильгельм.
8. Особый руководитель (зондерфюрер)- лейтенант Лейзовиц, а в июле 1943 года на его должность прибыл лейтенант Ренкевиц.
9. Начальник по распределению рабочей силы – капитан Петер Ганц.
10. Начальник санитарного отдела (врач) Рональд
11. Начальник хозяйственного отдела обер-лейтенант Хайстерхаген.
12. Продовольственный руководитель обер-лейтенант Эйбен.
13. Начальник отделения размещения обер-лейтенант Геске.
14. Начальник вещевого отделения обер лейтенант Янс.
15. Начальник финансового отделения обер-лейтенант Шваринг.
16. Унтер-офицер Бахтер.
17. Ефрейтор Костень Пауль.
18. Капитан Кляйдишмидт и старший фельдшер Йордан производили проверку военнопленных в лагере.

Начальнику лагеря – полковнику Потъец были подчинены: начальник филиала лагеря обер-лейтенант Петрушка, командир батальона охраны лагеря полковник Шульц. Всего в управлении лагеря работало примерно 50- 60 человек, в основном из числа офицерского состава. Территория лагеря была обнесена многорядной колючей проволокой. Охрану лагеря нес 736 батальон немецких войск, в котором насчитывалось до 700 человек. В составе батальона было 4 роты, на вооружении личный состав имел винтовки, автоматы и пулеметы.

За время существования лагеря №365 в нем было уничтожено 25.000 человек военнопленных офицеров Советской Армии.

Трупы расстрелянных военнопленных офицеров, умерших от физического истощения и болезни, похоронены на западной стороне от лагеря.

Из числа военнопленных советских офицеров, находившихся в этом лагере, установлены следующие:

1. Генерал Понеделин (бывший командующий 12 армии)
2. Генерал-лейтенант Усменович (бывший начальник тыла 6 армии).
3. Генерал –лейтенант Музыченко (бывший командующий армии).
4. Генерал- майор Кирилин.
5. Генерал-майор Скугарев (бывший командир 219 МСД 21 армии).
6. Генерал-майор интендантской службы Артеменко.
7. Калинин (бывший командир 73 СД, дислоцировавшейся в 1935-36 гг. в гор. Омске).
8. Генерал-майор Абрамидзе (бывший командир 130 стр. дивизии).
9. Генерал-майор Доброседов (бывший командир 7 стр. корпуса, 37 армии)..
10. Генерал-майор Селехов.
11. Генерал-майор Новиков.
12. Техник интендант 2 ранга Пахмурная Станислава Константиновна, 1903г.р., уроженка гор. Кионь

(в 1948 г. проживала в гор. Одесса , ул. Дзержинского 37 кв. 6., с сентября 1941 по апрель 1942 г. содержалась в лагере).

13. Костюченко Антон Григорьевич, 1914 г.р., уроженец с. Владимировка, Меженского района, Днепропетровской области (в лагере с ноября 1941 г. по февраль 1943 года), в 1950 году проживал в гор. Днепропетровске.

14. Бывший зам. начальника 1 отделения управления 273 стр. дивизии – Калюжный Андрей Григорьевич, 1920 г.р, уроженец гор. Лебедин, Сумской области (в лагере с января 1942г.по сентябрь 1943 г.) в 1949 году проживал в селе Безенчук, этого же района , Куйбышевской области

15. Бирюков Григорий Матвеевич, 1899 г.р., уроженка с. Моколово, Чеманского района, МАССР, (в лагере с ноября 1941г., по сентябрь 1943г) под №8172, в 1950 г. прибыл в с.Безенчук, этого же района, Куйбышевской области.

16. Врач Комаров Ефим Лукьянович, 1901 г.р., уроженец с. Комарово, Мохневского р-на , Свердловской области (в лагере с ноября 1941 г. по декабрь 1942 г.) в 1950 году проживал в городе Львове, ул .Сагайдачного.

17. Резник Николай Петрович, 1918 г.р. уроженец и житель с. Погребов, Маловецкого района, Черкасской области (в лагере июля 1942 по декабрь 1943 под № 11334).

18. Капитан Герасименго Максим Федорович , 1906 г.р, уроженец гор. Дзауджикау , (в лагере с ноября 1941 года по август 1942) а 1946 г. проживал в Туапсе.

Вышеперечисленные лица могут подробно рассказать об уничтожении немцами военнопленных советских офицеров в лагере № 365

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННОГО
УКГБ В ВЛ.ВОЛЫНСКОМ РАЙОНЕ полковник И.Саламатин.

12 февраля 1965 г.

Додаток 3.

ОТВЕТСТВЕННОМУ СЕКРЕТАРЮ
СОВЕТСКОГО КОМИТЕТА
ВETERАНОВ ВОЙНЫ

тов.МАРЕСЬЕВУ А.П.

25 апреля 1965г

На вашу просьбу об установлении данных об Владимир–Волынском лагере для военнопленных сообщаем следующее.

Лагерь для советских военнопленных во Владимире –Волынском так называемый офлаг № 365 и Нордрн , был организован гитлеровцами в сентябре 1941 года. Размещался он в казармах военного городка на окраинах Владимир-Волынская и предназначался для плененных командиров и политработников Советской Армии.

Лагерь имел два отделения: одно основное , которое размещалось в указанных казармах на северо-западе города, / по шоссе Владимир-Волынский- Ковель/ и второе - в казармах южной части города. Последнее отделение было как вспомогательное. Здесь размещалась администрация и находились военнопленные, которым подавалась кое-какая медицинская помощь.

В лагере одновременно находилось от 2 до 8 тысяч военнопленных , а за все время существования через лагерь прошло свыше 42 000 военнопленных.

Режим в лагере отличался особой жестокостью и утонченностью пыток. Голод, издевательства, преднамеренное заражение разными болезнями имели своей целью сломать волю советских офицеров и склонить их к предательству.

Установлено что во Владимир-Волынском лагере расстреляно, умерло от голода, эпидемий , издевательства 25 000 советских военнопленных.

Замученные и расстрелянные фашистами военнопленные, после освобождения города , захоронены в 9-ти братских могилах , общей площадью в 1,5 гектара.

Одно время в лагере пребывали, советские генералы Карбышев, Новиков и другие , которых

гитлеровці пытались завербовати на службу к предателю Власову.

Из числа административного аппарата известны; полковник Пательец Эдвин – начальник лагеря, который подчинялся командующему лагерями военнопленных на Украине генерал-майору Вольфу ; полковник Калькройт- заместитель начальника лагеря; капитан Гюнтер Эрих , 1891 г.р. уроженец города Гройпциг Саксония-Ангольт – начальник отдела «Абвера»; капитан Пауль Гюнтер - адъютант; капитан Дюгергоф Отто – ординарец; капитан Клинге - офицер по юридическим вопросам; лейтенант Лейзовиц – особый руководитель; капитан Гранвальд- начальник санитарного отдела; обер-лейтенант Хайстерхаген - начальник хозяйственного отдела; обер-лейтенант Геске – начальник отдела размещения.

Всего в управлении лагеря работало примерно-50-60 немцев.

В селе Пятыхни , Владимир-Волынского района лагеря не было. Возле этого села немцы производили массовые расстрелы советских граждан. Так, летом 1942 года в районе села Пятыхни было расстреляно около 17 тысяч граждан еврейской национальности, которые до этого содержались в «Гетто» города Владимир-Волынская. Расстрел производила специальная немецкая команда под руководством Владимир-Волынской жандармерии.

Начальником жандармерии в городе Владимир-Волынском являлся лейтенант Григов, по национальности немец, затем капитан Амрах, заместителем начальника жандармерии был лейтенант Кример.

С октября 1943 года по июль 1944 года в городе дислоцировался немецкий карательный отряд, который проводил карательные операции против советских граждан. Командиром отряда был майор Краузе, который до этого был начальником концлагеря в городе Макеевке. Помощником командира отряда был оберштумфюрер Гайне.

При этом направляем вам копии свидетельский показаний бывших узников Владимир-Волынского лагеря и жителей города Владимир-Волынская, очевидцев издевательств гитлеровцев над военнопленными.

Одновременно сообщаем, что большое количество канцелярии из Владимир-Волынского концлагеря было взято контрразведкой 197 и 218 дивизиями 3-й армии, освобождавшей Владимир-Волынский. Много документов также имеются в материалах Нюрнбергского процесса по делу гитлеровского фельдмаршала Вильгельма Лееба и других.

Приложение:

СЕКРЕТАРЬ ВОЛЫНСКОГО О.ШВЫДАК
ОБКОМА КП УКРАИНЫ

Олександр БУЛАВІН (Луцьк)

НАВІЧНО В ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНЦІВ

Воляниани одними з перших в грозовому 41-му відчули на собі жорстокий меч агресії.

Його підступний удар прийняли на себе прикордонники 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону, які зійшлися з гітлерівцями в трагічно нерівному поєдинку. Палали спостережні вишки і будівлі застав; через святиню кордону – контрольно-слідову смугу – важко переповзали жарко дихаючі танки; автоматники закидали гранатами прикордонні дзоти; в пеклі битви, відстоюючи рідні рубежі, боролися, відкидаючи ворога, гинули випробувані бійці, окраса і годість прикордонних військ країни.

Вдячна пам'ять людей завжди буде повертатися до подвигу цих героїв. Це вони із самовідданою мужністю захищали наше щасливе життя, до кінця залишаючись вірними Вітчизні.

Командував відважними вартовими кордону *майор Михайло Степанович Бичковський*, білорус за національністю, член ВКП(б) з 1920 р., на службі в прикордонних військах перебував з 1923 р..До вересня 1939р. був начальником 18-го Житковицького прикордонного загону Упарвління прикордонних військ НКВС Білоруської РСР, на базі якого й було сформовано Володимир-Волинський загін. До його складу входило чотири прикордонні комендатури і 13 застав. Загону підпорядковувалася також маневрова група і підрозділ забезпечення.

У лютому 1941 р. за успіхи в охороні державного кордону М. Бичковського нагороджено орденом Червоної Зірки.

Особливо відзначився командир загону в перші дні війни, вміло організувавши відсіч ворогу на передовому форпості держави, за що наказом по військах Південно-Західного фронту (першого формування) в грудні 1941 був удостоєний найвищої нагороди Батьківщини – ордена Леніна.

Із квітня 1942 р. М. Бичковський служив на керівних посадах в штабах Управління прикордонних військ НКВС Забайкальського та Хабаровського округів, Таджикицької РСР.

У березні 1944 р. його призначають начальником управління прикордонних військ НКВС-МВС-НКДБ Литовського округу. На цій посаді полковник М. Бичковський зробив вагомий внесок у справу ліквідації озброєних бандитських формувань в Литві та забезпечення надійної охорони тилу 1-го Прибалтійського і 3-го Білоруського фронтів під час підготовки і проведення ними Прибалтійської (1944 р.) та Східно-Прусської (1945 р.) стратегічних наступальних операцій.

У грудні 1944-го під час 12-денної контртерористичної операції на чолі зведеного угруповання військ НКВС М. Бичковський вміло провів розгром 15-ти особливо небезпечних місцевих бандформувань, які діяли в тилу радянських військ.

Тоді ж М. Бичковський став генерал-майором, а 1953-го звільнився в запас. Китиль його мундира додатково прикрасили ще один орден Леніна, три – Червоного Прапора, ордени Кутузова II-го ступеня, Вітчизняної війни I-го ступеня, численні медалі і знак “Заслужений працівник НКВС”

Із початком німецького наступу проти 298-ї піхотної дивізії вермахта, яка намагалася захопити м. Володимир-Волинський, діяла 87-ма стрілецька дивізія (16, 96, 283 стрілецькі полки 212-й гаубичний артполк) під командуванням *генерал-майора Пилипа Федоровича Алябушева*, яка перебувала у літньому таборі в районі с. Когильне.

Увечері 22-го червня частини дивізії відкинули фашистів на 6-10 км західніше Володимира-Волинського й закріпилися на рубежі П’ятидні – Хотячів – Суходоли, деблокувавши при цьому гарнізони дзотів Володимир-Волинського укріпрайону, які опинилися вже в тилу ворога.

Однак 44-й і 298-й дивізіям німців вдалося прорватися в розриві між 124-ю (комдив генерал-майор Ф. Суций) і 87-ю дивізіями, який утворився південніше Володимира-Волинського, і захопити 23 червня місто. Основні сили дивізії П. Алябушева опинилися в оточенні, боєзапаси закінчувалися, зв’язок між підрозділами і штабом 5-ї армії був перерваний.

Комдив у ніч на 25 червня розпочав відвід підрозділів на з’єднання з військами армії. На світанку того ж дня Алябушев з групою офіцерів штабу виїхав на двох автомашинах на рекогностування, щоб визначити ділянки переходу через Луцьке шосе, але північніше с. Березовичі загін несподівано натрапив на моторизований німецький підрозділ. У перестрілці Алябушев і його підлеглі загинули. Після зникнення німців місцеві селяни поховали вбитих солдатів та офіцерів на сільському кладовищі в братській могилі і окремо генерала П. Ф. Алябушева.

Після війни в Березовичах було встановлено обеліск, а останки генерала в 1976 р., на прохання дружини, були перевезені в с. Шоя (нині Кіровська обл. Російської Федерації), де він народився.

Бідняцький син Пилип Алябушев у 15 років пішов з дому на заробітки. У серпні 1914-го був мобілізований у царську армію і направлений на фронт. В одному із боїв отримав поранення. У лютому 1918 р. став червоноармійцем, учасник громадянської війни. Розпочав службу рядовим, потім командував взводом, ротою і батальйоном. У подальшому перебував на штабній роботі в частинах Білоруського військового округу.

Від серпня до грудня 1937 р. полковник П. Алябушев командував знаменитою 24-ю Самаро-Ульяновською Червонопрапорною Залізною дивізією, яка на той час дислокувалася в м. Новограді-Волинському.

У зв’язку з початком у липні 1937 р. японської інтервенції Китаю Радянський Союз вирішив надати допомогу китайській армії. У січні 1938-го П. Алябушев, у складі групи інших військових спеціалістів, був направлений до цієї країни й призначений старшим військовим радником 9-го військового району Народно-революційної армії. Там він пробув півтора року, за успішну роботу був відзначений орденом Червоної Зірки.

Після повернення на Батьківщину знову командував дивізією. Брав активну участь в радянсько-фінській війні. За прорив лінії Маннергейма 123-я стрілецька дивізія та її командир – комбриг П. Алябушев були нагороджені орденом Леніна. Після закінчення Курсів вищого начальницького складу при Академії Генштабу РСЧА в березні 1940 р. генерал-майора П. Ф. Алябушева призначили командиром дивізії, яка дислокувалася у Володимирі-Волинському.

У 1965 р. посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I-го ступеня.

Однією з яскравих постатей радянської військової оперативної розвідки був *майор Микола Петрович Федоров*. Він народився у 1915 р. в с. Кайвакса Тихвинського району Ленінградської області. У 1936 закінчив Ленінградську артилерійську школу, навчався у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе. З початком Великої Вітчизняної війни у складі 5-ї армії брав участь в обороні Москви, очолював розвідувальні рейди

в тил ворога.

Із 1943 р. – заступник командира розвідувально-диверсійного загону “дяді Діми” (Дмитра Кеймаха), який діяв у Мінській області. Саме М. Федоров керував акцією зі знищення ката білоруського народу гауляйтера В. Кубе, за що був нагороджений орденом Леніна. Про перебіг цієї славної партизанської операції на кіностудії “Мосфільм” було знято художню стрічку “Годинник зупинився опівночі”. Згодом керівництвом Розвідуправління Червоної Армії М. Федоров на чолі спеціальної групи був направлений у район м. Рівне із завданням знищити гауляйтера України Е. Коха. На жаль, під час підготовки операції останнього несподівано відкликали до Берліна.

У подальшому М. Федоров командував загonom особливого призначення на Волині, у місцях, прилеглих до залізниці Львів – Володимир-Волинський – Ковель. При взаємодії з іншими партизанськими формуваннями бійці М. Федорова встановили контроль за пересуванням німецьких військ на цій магістралі. Завдяки активним діям загону легіли під укіс ешелони ворога, порушувався зв’язок, до Центру надходила цінна розвідувальна інформація.

У грудні 1943-го розвідники форсували Західний Буг, встановили зв’язок з польським підпіллям в районі м. Люблін і приступили до диверсійної діяльності на залізничних та шосейних шляхах, громили місцеві фашистські гарнізони.

У цих боях 17 квітня 1944 р. М. П. Федоров, прикриваючи відхід своїх бійців, загинув героїською смертю. Похований у польському м. Холмі.

У листопаді 1944-го йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

1. Богуш М. Залишитися у вічності. Володимир-Волинський : історія, яка завжди з нами / М. Богуш. – Луцьк : Надстир’я, 2008.

2. Владимирский А. В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне – сентябре 1941 г. / А. В. Владимирский. – М. : Воениздат, 1989.

3. Встретимся после задания. – М. : Изд-во ДОСААФ, 1973.

4. Лурье В. М. ГРУ. Дела и люди / В. М. Лурье, В. Я. Кочик. – М. : Олма-Пресс, 2003.

5. Окорочков А. В. В боях за Поднебесную / А. В. Окорочков. – М. : Вече, 2013.

6. Пограничники. – М. : Молодая гвардия, 1977.

7. Федюнинский И. И. Поднятые по тревоге / И. И. Федюнинский. – М. : Воениздат, 1961.

Богдан ЯНОВИЧ (Володимир-Волинський)

НАТАЛІЯ ГРАБАРЧУК – БЕРЕГІНЯ ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Ім’я історика та археолога Олександра Цинкаловського поступово повертається до українців, до рідної йому Волині: з’являються вулиці, присвячені нашому талановитому земляку, впроваджено краєзнавчу премію імені О.Цинкаловського, проводяться наукові конференції та читання. Хоча ще багато слід зробити, аби цей дослідник став відомий широкому загалу. Усе можливе робить для цього племінниця вченого – Наталія Грабарчук.

Наталія Назарівна Грабарчук народилася у Володимирі-Волинському. Її мама – Олена Миколаївна Цинкаловська була рідною сестрою відомого історика, бабуся по материнській лінії – Христина Нітецька походила з роду Павла Нітецького – дворянина, учасника польського повстання 1863р., краєзнавця, дідусь – Микола Цинкаловський був чиновником високого рангу. Прапрабубся баронеса фон Вольф – відома дитяча письменниця, яка друкувала свої твори у типографії Ситіна в Санкт-Петербурзі. [1, 3-6] Тож прашури жінки – інтелегентні та освічені люди. Батько – Назарій Грабарчук – родом з села Хмелівки. У 40-х роках 20 ст. Назарій Васильович був секретарем міської управи у Володимирі, допомагав багатьом людям. Проте, з приходом радянської влади став жертвою політичних репресій, покарання відбував на важкій роботі.

Наталія Назарівна – живий свідок історії, спілкуватися з нею – надзвичайно цікаво. Чимало інформації про життя і діяльність Цинкаловського, про те, яким був Володимир-Волинський в колишні часи можна дізнатися саме з її розповідей.

Дитинство маленької Наталі минуло на вулиці Островецькій (тепер – вулиця 20 липня). Саме там знаходилося родинне гніздечко Цинкаловських, стояла хата, де народився відомий історик (донині не зберіглася). Пригадує жінка своє дитинство, навчання у фахово-ремісничій школі, котра діяла у єпископському замочку біля Успенського собору. Добре пам’ятає 1939 рік – початок Другої Світової

1. Олександр Цинкаловський – історик і археолог.

2. Наталія Грабарчук з мамою – Оленою Миколаївною. Володимир-Волинський. 1936р.

3. Наталія Грабарчук з Олександром Цинкаловським. Володимир-Волинський. 1955р.

війни. В той час Польща була захоплена фашистами, через Володимир-Волинський відступав польський уряд. Погожого вересневого вечора на розі вулиць Островецької та Луцької зупинилося кілька великих автобусів. Подейкували, що у них, разом з чиновниками знаходиться держскарбниця Польщі. Саме цей кортеж і був підданий бомбардуванню нацистською авіацією, в результаті – загинуло багато мирного населення – жителів тих вулиць, серед яких маленькі сестрички Галя і Славця Жулковські – чи не перші жертви війни у нашому місті, останки яких покояться на Ладомирському цвинтарі.

І знову виринають спогади з дитинства. Садиба Цинкаловських потопала в квітах, поруч ріс розкішний сад. Батьки казали дівчинці: «Талю, якщо будеш слухняною, то в неділю підемо до Ройтера (єврей, власник кондитерської, яка знаходилася в центрі міста). Для тогочасної дівчини – то була велика втіха – відвідати цей заклад. Добре пам'ятає Наталія Назарівна Фарну вулицю, яка пробігала поблизу нинішньої Площі Героїв, гарну дзвіницю біля костелу та статую Христа з хрестом на плечах, добротні єврейські склепи (магазини).

Старожили міста пам'ятають про родину Люценських, які поховані на старому кладовищі. Їх маєток знаходився поблизу гуртожитка ВПУ, був оточений розкішним садом. Пригадується Назарівні, що дочки пана Люценського навчалися у закордонних університетах, але коли приїздили до Володимира, то у шкіряних галіфе обробляли батьківські поля, не цуралися праці біля землі-матінки.

Часто приходили до затишної оселі Цинкаловських місцеві люди – погомоніти, послухати новини по радіоприймачу «Філіпс», почитати, випити чаю чи обговорити місцеві новини. Батьки пані Наталії спілкувалися з родиною Арсена Річинського – відомого лікаря і краєзнавця, з художником Григорієм Маковським, з родиною потомствених вчителів Більдіних, які походили з дворян і знали кілька іноземних мов, а свого часу Більдіни спілкувалися з Юхимом Кримським – батьком майбутнього поліглата А.Кримського, котрий викладав у місцевому училищі, та й ще з багатьма інтелігентами. Дружні стосунки едали Наталію Назарівну з Ніною Павлівною Річинською – дружиною відомого лікаря і громадського діяча Арсена Річинського. Пані Річинська розповіла їй чимало про своє непросте життя і діяльність на посаді голови володимирської філії Союзу українок. Ця історія є свідченням трагічної долі волинської інтелігенції у 40х роках 20 століття, коли її кращі представники ставали жертвами політичних репресій. Наталія Назарівна згадує: « На чолі Союзу українок Володимирщини у 20-30 х роках 20ст. була Ніна Павлівна Річинська. Довгий час Союз українок знаходився в будинку Березовського – статечного і багатого господаря-хлібороба, який за свій рахунок вчив декількох талановитих, але бідних селянських дітей у так званій червоній школі, а пізніше утримував у Луцькій гімназії. Нині по вулиці Цинкаловського знаходиться будинок, у якому жив Березовський – то дім з мережаним дерев'яним піддашям і оздобленими віконницями.

Заступником Річинської була Озерова. Вона була дуже енергійною жінкою, справжньою патріоткою. Коли над Союзом українок нависала загроза закриття, то Озерова організувала для місцевих польських урядовців аполітичний бал-танці за участю союзянок. Урядовці були задоволені увагою гарних жінок і закриття організації затримувалося.

Страдницьким є життєвий шлях Ніни Річинської – мужньої жінки. 1939р. Перші совіти, як називали їх у народі, пригадали Ніні Павлівні її співпрацю з чоловіком – Арсеном Річинським – громадським і церковним діячем і її родовід (донька священика), і керівництво Союзом українок.

Холодний зимовий ранок. Пані Ніна поспішала на роботу. Вона вчителювала в четвертій школі. Тяжкі думки роїлися в її голові: як там Арсен в тюрмі? У старшої, 12 річної Славочки загострення туберкульозу, двохмісячна Людмила потребує постійного догляду. А вона, Ніна, ледве тримається на ногах- не проходить після родово запалення. На порозі її чекає директор. Запросивши до себе, розпитує Річинську про дітей, про стан здоров'я, а потім, рвучко повернувшись до вікна, дозволив Ніні йти додому. Вона була вдячна директору і водночас стривожена. Серце віщувало щось недобре і це недобре настало. Рівно опівночі до будинку підїхала вантажна машина. Пролунав грюкіт у двері. Ніна Павлівна відчинила. На порозі стояли НКВДисти – ті, що вивозили людей. «Собирай необходимые вещи и поехали!» Вона від розгубленості не знала, що робити. Щось складала в мішок, саме цінне, саме необхідне. Той мішок забрали у неї прибулі: « Все равно подохнешь!», - говорили вони. А вона в нестямі кидала щось в інший мішок... Заплакала Людочка... В хату прибігла сусідка: «Віддай мені немовля. Я її врятую!». « Куди голка, туди й нитка», - була відповідь. Їх привезли на вокзал. Завантажили у переповнені нещасними людьми «телячі вагони». Ніна Павлівна розповідала про випадок, який трапився з нею на засланні в Казахстані. З усіх кутків Радянського Союзу звозили до Казахстану сім'ї ув'язнених (навіть язичників, які поклонялися небесним світилам). Люди, щоб не померти з голоду, крали гнилу капусту чи жменьку зерна. Ніна Павлівна не вмiла цього робити. Хтось доніс табірному начальству про крадіжку. Жінки були покарані. Вони вважали,

що на них донесла Річинська. Її бойкотували. Щодня ,долаючи 10 км. Ніна Павлівна мучилась думками: за що її зненавиділи товаришки по засланнях? І якраз на Покрову Ніна Павлівна заснула тривожним сном, притулившись до себе дівчаток. Їй приснилась Матір Божа, яка своїм Покровом огорнула її з дітьми. Прокинувшись Ніна Павлівна від стукоту у віконце. Відчинила. У землянку увійшла жінка, яка працювала поруч з нею на полі. Вона впла на коліна і, плачучи, просила: « Ніно, прости! То я у всьому винувата». І на роботі з теплом і приязню, почуттям власної провини дивились на Ніну її товаришки». Ця історія, яку розповіла Наталія Грабарчук, дуже вразила мене і народився вірш, присвячений пам'яті Ніни Річинської:

На засланні

*По дорозі страждання і болю
Жінка йшла із доньками малими.
Їй вготовано з тернами долю,
Лиш за те, що любила Україну.
Їх зібралось доволі багато-
Молодих і похилих літами,
І життя в них тут зовсім не свято,
А неволя під зла батогами.
І сухарик черствий тут за втіху-
Голод, холод і доля жорстока,
Лише плач і не чути вже сміху
Так минають в неволі ці роки.
« Їсти хочеться ! Боженько милий !»
Хоч би хліба сухого скоринку...
І доводилось овоч зігнилий,
Чи украсти гнилу капустинку...
А вона не могла, бо не вміла
« Не кради!», - у Письмі так Святому.
Із дітьми у нужді животіла,
Не позаздриш життяю ти такому.
І сльоза так пекуче скотилась
По обличчю блідому й худому,
Богородиці щиро молилась
В Казахстані, далеко від дому...
Уві сні Бажа Мати з'явилась
І Покровом своїм захистила,
А вона щиро-щиро молилась,
Бо у вірі велика є сила.
«Вибач нам, за образу і кривду,
Без вини ми тебе зачепили», -
Їй сказали подружки тюремні.
«Бог пробачить,
А я вже простила...»*

Війна та повоєнний час – складний період у житті пані Наталії. Назавжди закарбувалося у пам'яті воєнне лихоліття: нацистська окупація, в'язні концтабору, яким вони, дітлахи, носили хлібину чи ще чогось їстівного, що передали батьки.

З приходом радянської влади тата засудили, а вони з мамою – вчителькою, Оленою Миколаївною, дивом врятувалися від вивозу до Сибіру, переїхавши до Луцька. Про той період у своєму житті Наталія Назарівна згадує так: « У 1946 році , тікаючи від вивозів, ми з мамою опинилися в Луцьку. Жили без прописки, без хлібних карток, без засобів до існування. Було продано все. Рятуючись від голоду, мама продала навіть весільні обручки. Довго не наважувалася мама продати вишиту сорочку, яку вона купила в Заліщиках і у якій ходила на засідання Союзу українок. Але, коли обміняла її на хліб, то нишком витирала сльози...»

Дівчина добре вчилася, вступила до Львівського медінституту, але була відрахована як донька «ворога народу». Згодом навчання на факультеті російської філології у Луцькому педінституті, по закінченні

якого - усе життя працювала педагогом у навчальних закладах Луцька. Діти любили змістовні, цікаві, захоплюючі уроки талановитої вчительки. А жінка напружено працювала, аби підтримати вже стареньких батьків, щонеділі приїздила до них, навчала сина Олександра, який закінчив Ленінградську військово-медичну академію і став лікарем.

Назарівна пригадує про своє спілкування з дядею Сашею, якого ми знаємо як історика Олександра Цинкаловського (фото №1). Кожен його приїзд до затишного будиночку на Островецькій – ставав справжнім святом. Дядько прогулювався з племінницею по стародавньому Володимиру, розповідав про його багату і давню історію. Освічений вчений – енциклопедист, охайна та порядна людина, віддана науці – таким їй запам'ятався рідний брат мами. До слова, між братом і сестрою були надзвичайно теплі, людяні стосунки.

Життя не балувало Наталію Назарівну. До останнього догляділа маму, пережила смерть сина Олександра. Але не зламалася. Тішитися внуками-студентами, які живуть і навчаються в Німеччині. І, як і раніше, активно спілкується з людьми, займається громадською та просвітницькою роботою.

Читає лекції про Олександра Цинкаловського, є частою гостею у гімназії, школах, педколеджі. Її захоплюючі розповіді з приємністю слухають у районній бібліотеці, історичному музеї та обласному краєзнавчому музеї, Нововолинській міській бібліотеці. Наталія Назарівна стала першим лауреатом обласної краєзнавчої премії імені О.Цинкаловського.

А ще жінка мріє про те, аби спорудили у Володимирі-Волинському пам'ятник Олександрі Цинкаловському, адже нинішнього року минуло 115 літ від дня його народження та й у Володимира-Волинського – солідний ювілей – 1025 років.

Відомо, що все своє свідоме життя Цинкаловський присвятив вивченню історії нашого міста і Волині.

Весна принесла Наталії Назарівні поважний ювілей, тож хочеться побажати їй доброго здоров'я, невичерпного оптимізму, душевної рівноваги.

У затишку вічнозелених ялин, які шумлять верховіттям у безмежному просторі володимирського неба, стоїть будиночок, який щодня відвідують володимирчани, бо живе у ньому добра Людина – Берегиня володимирської історії.

1. Бобак О. Час відкривати істину. – Луцьк, 2009

2. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. – Луцьк, 2008

3. Спогади Грабарчук Наталії Назарівни, 1933 року народження, жительки м. Володимира-Волинського

Василь ВОРОН (Луцьк)

ДО І ПІСЛЯ 1000-ЛІТТЯ. ПРОБЛЕМИ ЛІТОПИСНОГО ВОЛОДИМИРА НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ

Чи мав рацію німецький письменник Вольфганг Кьоппен, коли стверджував: сьогодні стиль життя визначає Меркурій з тугим гаманцем, а для музи історії Клію не залишається жодних шансів?

Приклад літописного Володимира засвідчує протилежне.

Тема відзначення 1000-літнього ювілею літописного Володимира вперше в Україні була порушена на сторінках обласної молодіжної газети «Молодий лєнінець» у лютому 1981 року. Чотири публікації на цю тему відображають духовне життя волинян, мешканців провінційного районного центру, його творчої інтелігенції, великий інтерес до історичного минулого, плани на майбутнє, які вони намагалися реалізувати для загального добра.

Анонсувавши нову рубрику (*Володимир-Волинський 988-1988*) її ведучий запросив завідуючого філіалом обласного краєзнавчого музею Петра Миколайовича Заклекту провести для читачів «екскурсію в історію». (1) Простежуючи події з допомогою археологічних даних від 5 тисяч років тому і до подій новітньої історії газета запропонувала колосальний фактичний матеріал, короткі розповіді про Романа Мстиславича, воєводу Боброка, Феофана Прокоповича, Ігоря Стравінського... П.Заклекта згадав двічі Героя Радянського Союзу артилериста В.С.Петрова, котрий у перші дні війни пройшов з боями від Зимного до Ковеля і до села Княгинінок (тепер Маяки) і запропонував організувати традиційну «зіркову естафету» напередодні Дня Перемоги за участю артилериста... Варто зазначити, що цей візит В.С.Петрова до Володимира таки відбувся і автор публікації був його свідком.

Наступна публікація була підготована автором разом з майстром Володимир-Волинської реставраційної дільниці І. Пономаренком і містила розповіді про найвизначніші пам'ятки містобудування та архітектури міста, їх актуальний стан, перспективи використання в атеїстичні часи. Зокрема, будиночок із дзвіницею на території Успенського собору був реставрований для відкриття історичного музею. «Інший пам'ятник архітектури – костел Іоакима та Анни у центрі Володимира - Волинського здається спеціально створений для залу органної і камерної музики. Мрію про такий от чудовий осередок культури інтелігенція виношує вже давно: тут прекрасна акустика... Але остаточно утвердитися у цій думці допоміг приклад киян: напередодні олімпійських ігор у колишньому Миколаївському костелі на вулиці Червоноармійській якраз і створений такий зал органної і камерної музики. У залі на 710 місць майстри чеської фірми «Рігер Клоє» змонтували орган. Це 3503-й інструмент цієї фірми і третій концертний орган у столиці України...» (2)

Як зазначалося у кореспонденції, «реставратори першими почали підготовку до ювілею Тут надзвичайно цікаво працювати, але фінансові і матеріальні ресурси недостатні: на 1981 рік для реставрації пам'яток у місті виділено тільки 80 тисяч карбованців, а потрібно принаймні у три рази більше.

Нині інтенсивно йде реставрація комплексу Святогорського монастиря, де напередодні тисячоліття заплановано відкрити міжколгоспний профілакторій. Проектну документацію вартістю 1 мільйон 300 тисяч карбованців виготовляє столичний інститут «Укрпроектреставрація» (директор В.К. Лапшов). Але і в цьому випадку невчасне перерахування коштів гальмує працю реставраторів. Вони вже закінчують покрівлю Успенського собору, в якому розміститься актовий зал, працюють у приміщенні колишньої школи, де будуть спальні корпуси. І незабаром перейдуть до колишньої трапезної князя Володимира: вона призначена під кафетерій» (3)

Ідея з міжколгоспним профілакторієм, на щастя, не була реалізована, хоча пізніша передача унікального комплексу пам'яток у користування віруючих не гарантувала пам'ятку від численних загрозливих трансформацій.

Про нові спектаклі театру студії «Монологи» ми вже розповідали на сторінках газети «Молодий лєнінець» від 11 січня та 27 жовтня 1979 року. Подаючи думки авторитетних українських спеціалістів-театрознавців про спектаклі театру-студії з Володимира-Волинського районного будинку культури газета у черговій публікації під рубрикою (*Володимир-Волинський 988-1988*) надає слово для керівника театру-студії Богдана Берези, який запропонував відважний експеримент вартий тисячолітнього міста:

«Переконаний, що дальший розвиток нашого драматичного мистецтва неможливий без творчих пошуків. Як експеримент, пропоную організацію професійного театру, який буде існувати доти, доки буде творчою організацією, доки матиме свого глядача. Основу театру складатимуть учасники самодіяльного народного театру-студії серед яких вищу спеціальну освіту мають шестеро чоловік. Двоє закінчують режисерські факультети в інституті культури і незабаром повернуться у Володимир-Волинський, ще двоє мають середню спеціальну освіту. Таким чином основа трупи є. Оскільки всі актори місцеві, відпадає в основному проблема житла. У процесі становлення театру, а він триватиме чотири роки, творчий склад виросте до вісімнадцяти чоловік.

Репертуар майбутнього театру буде актуальним. Наступальним, сміливим. Ми не збираємося кормити глядача ріденькою кашкою видуманих, висмоктаних з пальця конфліктів, стереотипів 30-літньої давності...» (4)

Цілком очевидно, що цей «меморандум Богдана Берези» викликав занепокоєння в обкомі партії. Незважаючи на обгрунтований економічний і творчий розрахунок діяльності майбутнього театру, чітке бажання працювати на госпрозрахунку і не просити дотацій у держави, експерименту не дозволили. Реагування на публікацію редакція не отримала. Богдана Березу призначили директором Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т. Шевченка, але він ще довго не поривав із своїм дітищем. І нове покоління акторів, яке продовжує нині традиції славного театру-студії має подбати про вшанування пам'яті свого видатного наставника Богдана Берези.

У четвертій публікації до 1000-ліття літописного Володимира автор вмістив «невеселий монолог колишнього спортсмена і пристрасного болільника Матвія Яковича Рожкевича, який з ходу поринав у суть проблеми:

«Я не помилюся, коли скажу: немає на Волині стадіону, старішого від нашого. І гірший навряд чи знайдеться. Скільки вже неприємних слів вислухали через нього господарі міста, але все даремно: не розуміють у Володимирі значення спорту для морального здоров'я жителів і, насамперед, молоді. От і виходить, що у забігальніках густо, а на стадіоні пусто...

Одного футбольного поля для міста замало, а крім того тут ні роздягалень, ні душових. Ну куди ж

це годиться! А в місті шість загальноосвітніх шкіл, де вчиться п'ять тисяч учнів, технікум, педучилище, і жодний навчальний заклад не має спортивної бази. А візьміть до уваги промислові підприємства: швейну фабрику, цукровий завод... Там працює небагато-немало – десять тисяч робітників...» (5).

Про відзначення 1000-ліття газета «Молодий ленінець» розмістила на цілий розворот репортаж автора під заголовком «На семи вітрах історії», анонсувавши знімок Успенського собору на першій сторінці.

Протягом наступного 25-ліття тема літописного Володимира з'являлася на сторінках обласної газети «Молода Волинь», «Віче» ще не раз з нагоди відзначення знаменних і пам'ятних дат, що були ініційовані автором за підтримки керівництва територіальної громади, обласної державної адміністрації.

Наступною стала наша ініціатива щодо відзначення на державному рівні 800-ліття Волинсько-Галицької держави. Напередодні Дня Соборності 21 січня 1999 року на сторінках газети «Віче» була надрукована наша з письменником Йосипом Струцюком розмова під заголовком «Витоки Злуки». І хоча вона була вміщена під рубрикою «Тема для дискусії», запропоноване відзначення знаменної дати на державному рівні не викликало заперечення у «коридорах влади». 22 липня 1999 року була підписана Постанова Кабінету Міністрів України «Про підготовку та проведення заходів щодо відзначення 800-ліття Галицько-Волинського князівства»

Не викликали заперечення пропозиції щодо відзначення 800-ліття від народження короля Данила (2001) і 750-річчя його коронації (2003), вшанування пам'яті Великого князя і засновника Держави Романовичів Романа Мстиславича через 800-літ з часу його загибелі (2005). Щоправда остання дата, незважаючи на витримані терміни подачі клопотання відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України, знайшла підтримку з другої спроби - уже після перемоги «Помаранчевої революції»; вона була підкріплена коштами субвенції з державного бюджету для бюджету літописного Володимира.

Усі зазначені ініціативи допомогли на практиці реалізувати ідею «територіального патріотизму» В'ячеслава Липинського, спрямувати зусилля «локальної спільноти» у місті та поза його межами на користь збереження історико-культурної спадщини.

Сотні сторінок матеріалів історико-краєзнавчих конференцій, галерея «Галицько-Волинського літопису» художника Олександра Дишка у Володимир-Волинському районному будинку культури, твори «Слався древнє місто наше» та «Володимир і Галич» композитора Сергія Шишкіна, спорудження пам'ятника королю Данилу, створення державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», початок масштабних ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках заповідника протягом 2005-2007 років з метою приведення до експозиційного стану комплексу пам'яток заповідника, формування концепції туристичного продукту з волинською маркою «Золота діадема Волині» такий далеко неповний перелік добрих справ протягом минулого 25-ліття. «Коефіцієнт корисної дії» від знаменних і пам'ятних дат міг би бути набагато потужнішим за умови більш ефективної гуманітарної політики з більшим наголосом на питання культури і мистецтва, охорони культурної спадщини.

Упродовж минулого чверть століття у музи історії Клію на Волині з'явилася велика когорта прихильників без яких був би немислимий розвиток літописного Володимира від провінційного містечка на околиці імперії до репрезентанта української духовності на українсько-польському пограниччі народів і культур,

Але не варто спочивати на лаврах, адже за 70 кілометрів по той бік Західного Бугу розташований молодший на півтисячоліття Замость який має бренд «ідеального міста».

На нашу думку вирівнювання стандартів у сфері збереження історико-культурної спадщини залежатиме від реалізації плану дій, що передбачені Угодою щодо регіонального розвитку Волинської області на 2010-2014 роки між Кабміном та Волинською обласною радою та облдержадміністрацією.

Під час підготовки пропозицій для розділу «Розвиток туристично-рекреаційного комплексу» ми в управлінні культури і туризму облдержадміністрації 2009 року надавали великого значення питанням дослідження, збереження, музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини літописного Володимира, зокрема впорядкування території городища «Вали» - пам'ятки археології національного значення.

У розмові з директором ДП «Волинські старожитності» Інституту археології НАН України Олексієм Златогорським ми проаналізували хід трирічних досліджень пам'ятки археології національного значення, звернули особливу увагу на попередні підсумки вивчення невідомих поховань жертв війни і політичних репресій, зокрема хід ексгумації жертв. Як зазначив О.Златогорський «лише станом на 2012 рік ми ексгумували 748 останків жертв у двох поховальних ямах. І це ще не кінець. У 2012 році ми також відкрили дві частини одної поховальної ями у східній частині городища з типовими знахідками (як і у попередніх ямах) польських гудзиків, монет не пізніше 1940 року тощо. У північній частині у розвідковому

шурфі виявили ще одне поховання, яке також може бути частиною великої поховальної ями. Таким чином виявилось, що володимирське городище – суцільне кладовище жертв злочинів середини XX століття. Поки що не важливо, хто є катом: НКВС чи СС. Вони обидва один одного варті» (6)

Процес досліджень, який волинські археологи розпочинали власними силами, знайшов підтримку з боку польських фахівців з Університету ім. Коперніка у Торуні, а 2012 року археологи отримали фінансування з державного бюджету.

Паралельно відбуваються дослідження залишків замку короля Казимира Великого з середини 14 століття, але їх консервація та музеєфікація вимагатимуть чимало часу.

У центрі території королівського замку знаходиться приміщення колишньої в'язниці XIX століття - нововиявленої пам'ятки історії місцевого значення, що у перспективі може бути використана для потреб заповідника, археологічної експозиції, виставкового залу тощо.

«Тисяча історій з одного гектара» - назва наступної кореспонденції автора для газети «Віче інформ» відображає багатющий ресурсний потенціал цього об'єкту туристичного показу, але від територіальної громади значною мірою залежатиме майбутнє пам'ятки та стан охоронної зони, де нині розташовані ятки міського ринку. Аналогічна ситуація поблизу Луцького замку старій частині міста Луцька, де жоден із запропонованих проєктів впорядкування території ринку у цьому важливому сегменті так і не реалізований.

Залишається сподіватися, що внесок нового покоління, підсумок наступних 25 літ в новітній історії літописного Володимира буде ще успішніший і вартісніший.

1. Експурсія в історію/ В.Ворон// Молодий ленінець.-1981.- 10 лют. - С. 4

2. Чи зазвучить орган?/ І Пономаренко, В.Ворон// Молодий ленінець.-1981.- 12 лют.- С. 4.

3. Там само

4. Назустріч мрії / В.Ворон// Молодий ленінець.-1981. - 14 лют. - С. 4.

5. На папері густо, а на ділі... Молодий ленінець.-1981.- 17 лют. - С. 4.

6. Таємниця городища «Вали»/ В.Ворон// Волинський монітор - 2013.- 14 бер. - С. 5

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ
(1888—1988)

— В ПЕРШЕ назва вашого міста потрапила в історію у 988 році: тоді, як відомо, київський князь Володимир Святославович віддав місто, що носило його ім'я, у володіння своєї сестрі Всеволоді. Але, як видно з експонатів відділу археології, поселення на високому пагорбі біля гирла Смичі виникло набагато раніше. Коли ж з'явився тут людина, чим вони займалися?

— Результати археологічних експедицій професорів Кергера (1956—58 рр.) і Раппопорта (1975—76 рр.), а також знахідки наших активістів-краснаварів В. Бучака з села Бубнів, шестикласника Островецької восьмирічки Жори Черенюка, учня СПТУ № 3 Тоні Рудницького свідчать, що п'ять тисяч років тому цю місцину серед непрохідних лісів і боліт облюбували наші предки: поруч пролягав водний шлях з Балтики через Віслу, Західний Буг, Дністер у Чорне море. Про це свідчать римські монети третього — п'ятого століття нашої ери, знайдені у Володимирі, і золотий скерб — фібули з рубінами — у Ласкові. Але до поселення біля устя Смичі невідудилися не лише торговці люди. І ось уже на пагорбі з'явилися земляні вали, а над цастоколом піднялися сторожові башти. За укріпленням дитинцем розрослося поселення, де ремісники виплаляли залізо з болотної руди, виготовляли знаряддя праці, прикраси, гончарні вироби.

У 1199 році Роман Мстиславович зробив місто центром єдиного Галицько-Волинського князівства. Угорський князь Андрій, який у 1231 році побував у Володимирі, був вражений побаченим. При єпископській кафедрі давно існувала школа, куди приїздили андатний літописець Нестор «смотрения рачи училищ і наставления учителей». Гість захоплювався мініатюрами до «Кодексу Гертруді», які тепер зберігаються в одному з музеїв Італії, фресками і архітектурою Успенського собору.

— Наскільки великим було захоплення іменитого гостя, на-

лотили і вивезли хліб. Підпалили хутір Островець шляхтича Ільоського.

— А коли на Волинь прийшли наполеонівські загарбники, городяни вклучилися у партизанську війну, аступали в ополчення. Восени 1812 року війська генерала Тормасова (вони квартирували, зокрама, в теперішньому приміщенні гуртожитку СПТУ № 3), розгромили великий загін французів біля села П'ятидні. З поля бою через багато років потрапили в експозицію ось цей пістолет, ядра, холодна зброя. Став експонатом і портрет офіцера Деєрницького: його передали музею історичної Дівова. Ще один волянин — генерал Нев'яровський — теж брав участь у тій кампанії. А трохи згодом відвідував Володимир і Денис Давидов. Наше місто від-

фіскувала кілька пудів нелегальної літератури, в тому числі і десятки примір-

ників «Маніфесту комуністичної партії», ленінські роботи. Вони не лежали мертвим капіталом: ідеї більшовицької партії ставали матеріальною силою. Так, наприклад, у жовтні 1904 року у місті відбулася політична демонстрація, а в квітні — липні 1905-го — страйки робітників. Революційні виступи відбулися також у селах Верба, Осадно, Амбукія. Незгасиме полум'я революційної боротьби за землю і волю запалювала ленінська «іскра». У місті і навколишніх селах її розповсюджував Дівова. Трохи згодом він переселився у село Будятичі і там виникла і діяла сильна парвнина організація КПЗУ.

Розповідаючи про драма-

лиць села ім'я земляка — учасника Великої Вітчизняної, художника Микола Андрійовича Рокіцького...

— Нещодавно для клубу села Заріччя ми підготували стенд з фотодокументами, що розповідають про славетного земляка. Перушкин клопотання про встановлення меморіальної дошки на будинку, що розташований на розі вулиць Прикордонної і Маркса. У перші дні війни тут був штаб 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону. Він командував заставами від Сокала до Любомля, котрі прийняли на себе перший страшний удар ворога, не відступили і боронили до останнього патрона...

Нашу увагу привернула подія, яка стала легендою: на третій день окупації вулицями міста мчала «полурторка» ЗІС-5. Троє сміливців викликали справжній переполох у знахоблих гітлерівців. На розі вулиць Ковельської та імені Маяковського п'ятнадцять років тому знайшли тіла воїнів, які загинули у нерівному поєдинку. Хіба ця відчайдушна відвага не достойна постаменту?

Ми розраховуємо і на те, що у нових експозиціях нового краснаварчого музею експонуватимуться і дитини важкого бомбардувальника, на якому екіпаж пілота Д. З. Тарасова таранив у червні сорок першого танкової колони гітлерівців. І досі в торфовищі поблизу Іванівців знаходяться рештки червонозорної машини. З допомогою техніки їх неважко буде підняти на поверхню.

Клопочемося і про встановлення пам'ятника Герою Радянського Союзу (це звання він отримав за бої на Халхін-Голі) Сергію Гавриловичу Гуденку. У перші дні війни лейтенант командував невеличким гарнізоном доту у селі Тростянка і похований у братській могилі в Устилузі.

До речі, від Володимира-Волинського починався героїчний шлях відважного артилериста, двічі Героя Радянського Союзу, В. С. Петрова. У своїх мемуарах «Минуле з нами» він розповідає, як у перші дні війни пройшов з боями від Зимно до Ковеля, а потім до села Книгачини (тепер Малиця). У зв'язку з чим у мене виникла думка організувати традиційну «зіркову естафету» напередодні Дня Перемоги з участю відважних земляків, і пройде цією маршрутом.

— Цікаво! Безпосереднє спілкування з цим чудовим людиною багато для юнаків і дівчат. Може розраховувати і на допомогу гзеті.

Інтер'є віс В. ВОРОН.

ПРОЙДЕ НЕБАГАТО ЧАСУ І ВОЛОДИМИРУ-ВОЛИНСЬКОМУ ВИПОВНИТЬСЯ ТИСЯЧА РОКІВ. ЦІЯ ДАТІ «МОЛОДИЙ ЛЕНІНЕЦЬ» ПРИСВЯЧУЄ СЕРІЮ МАТЕРІАЛІВ ПРО ІСТОРІЮ І СУЧАСНІСТЬ МІСТА, ЦІКАВІ НОВАЦІЇ, ЯКИМИ ПРАГНУТЬ ОЗНАМЕНУВАТИ ЮВІЛЕЙ ЙОГО ЖИТЕЛІ. МОВА ПІДЕ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ, СТВОРЕННЯ У МІСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МОЛОДІЖНОГО ТЕАТРУ, РЕКОНСТРУКЦІЮ СТАДІОНУ. ЯКЩО ВАС, ДОРОГІ ЧИТАЧІ, ЗАЦІКАВИТЬ ІНІЦІАТИВА ГАЗЕТИ, ТО ПЕРЕЛІК ТЕМ МОЖНА БУДЕ ПРОДОВЖИТИ. А СЬОГОДНІ ДЛЯ ВАС

1. ЕКСКУРСІЯ В ІСТОРІЮ

НА ПРОХАННЯ НАШОГО КОРЕСПОНДЕНТА П

ПРОВІДИТЬ ЗАВІДУЮЧИЙ ФІЛІАЛОМ ОБЛАСНОГО

МУЗЕЮ ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ ЗАКЛЕТА.

стільки глибоким виявилось горе городян, чий рукотворні дива були розтопані жорстокими загарбниками. У 1240, 1250, 1285-му у місті хазяйнували золотоординці. Аж до XVII століття насакакували сюди орди кримського хана. Як все це позначилося на долі міста, його населення?

— Край був розорений і місто загербували держави, які не постраждали під час страшною навали. Але всі ці драматичні події не зломали волю і прагнення жителів до свободи і незалежності. Навпаки, ще більше зміцнили ненависть до несправедливості і гноблення. На полі Куликівому їх віз у бій воевода Боброк Волинський. Волинські ополченці прийшли на допомогу полякам у битві під Грюнвальдом. А коли розпочалася визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького, теж не залишилися осторонь. У серпні 1648 року селяни навколишніх сіл захопили Володимир і разом з городянами напали на маєток шляхтички Дуїної-Вольської в селі Дубниках: вирубали ліс, поділили майно, змо-

грало помітну роль в житті письменника і просвітителя Феодана Прокоповича, поета Антоні Мальчевського, професора Вільноського університету математика Степана Стубельовича. Місто знало і шанувало просвітителя і революціонера Тадея Чацького, композитора Ігоря Стравінського, угорського комуніста Мате Залку... — І Марію Іллініну (Ульянову): у 1915 році, як відомо з книги «Ульянов на Україні», молода сестра Ілліна побувала тут у складі медичного загону. У ту пору вона була відомою більшовицькою, пристрасним пропагандистом марксизму...

— Значну роль у розповсюдженні більшовицьких ідей відіграв тут і товариш Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» М. Леонтьєв. Засланий під нагляд поліції в село Лівія, він на сидів склавши руки: розшукував надійних людей, створював осередки партії, пропагував ідеї соціалістичної революції.

Відомий нам і такий факт: у квітні 1905 року по вулиці Устилузькій поліція кон-

тичні події новітньої історії, ми віддаєм данину поваги і любові справжнім патріотам Батьківщини, таким як будиновіць Кузьма Назарук, учасник «процесу 131», художник Г. Маковський, боєць інтєрбригади М. Галета, мужній партизан П. Шпага... Іх мрії, відвага, мужність, людяність — наше велике духовне надбання. Активна життєва позиція, колосальна працездатність, творчий пошук, почуття нового — завжди привертють увагу відвідувачів до особи земляка, вченого А. Ю. Кримського, заслуженого діяча науки, члена-кореспондента АМН СРСР О. М. Хохол, доктора біологічних наук С. В. Бобка.

— Масова робота музею не обмежується екскурсіями; він читає лекції у школах району, виступає у пресі. Музей давно став центром дослідження. Багато цікавих знахідок одержали в результаті археологічних розкопок, які почали проводити у 1960 році. А як готується музей до ювілею міста? Наскільки мені відомо, з вашої ініціативи виконком Заріччеської сільської Ради народних депутатів прийняв рішення прислати одній з уч-

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ
(1988 — 1988)

Йшов дощ. Та науковці Московського університету, допомагаючи один одному, «штурмували» височенні «змійні вали». З яким душевним трепетом обмацували вони стіни замка, підіймалися гвинтовими сходами на високу дзвіницю...

Ні, небагато на Україні таких міст, як Володимир-Волинський. Щодня зупиняються туристичні автобуси біля Успенського собору, який закладено в часи князювання Мстислава у 1157 — 1160 роках. Саме тут писався знаменитий Галицько-Волинський літопис, а талановиті монахи виготовляли ліногравюри до не менш відомого кодексу Гертруди, зустрічався князівські посольства, укладалися мирні договори.

Милуються гості Василівською церквою-ротондою. Круглий фундамент — чотири великих і чотири менших пелюсток — робить її унікальним пам'ятником архітектури.

Вимоценими доріжками прямуємо до поки що небагатоустроєного парку «Волинь», що прилягає до Успенського собору, Василівської церкви, городища. За його валами ще у 1494 році з'явився будинок із дзвіницею, котрий досі вражає гостей міста своєю монументальністю. Під час реставраційних робіт фахівці неодноразово зустрічалися з специфічними борозенками на цегляній кладці: вони зроблені будівельни-

ками для кращого скріплення стін. За цими надійними похмурими мурами, з яких відкривається чудовий вид на парк, церковні правителі обмірковували способи закабалення непокірних селян і міщан, плели інтриги проти світських властей. Про все це незабаром розкажуть експонати краєзнавчого музею та музею атеїзму, які розгорнуть свої експозиції у просторах кімнатах.

Інший пам'ятник архітектури — костел Іоакима та Анни у центрі Володимира-Волинського, здається, спеціально створений для залу органної і камерної музики. Мрію про такий от чудовий осередок культури інтелігенція виношує вже давно: тут прекрасна акустика, величезні підвали. Але остаточно утвердитися у цій думці допоміг приклад князя: напередодні Олімпійських ігор у колишньому Миколаївсько-

«Полішувати... охорону і пропаганду пам'яток історії та культури».

(З проєкту ЦК КПРС до XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року»).

му костелі на вулиці Червоноармійській якраз і створений такий зал органної і камерної музики. У залі на 710 місць майстри чеської фірми «Рігер Клос» змонтували орган. Це 3503-й інструмент цієї фірми і третій концертний орган у столиці України. Повністю переобладнаний і підвальні приміщення, де знаходяться роздягальні і фойє, буфети і кафе. У залі — телефон, кімната звукозапису, опалення. (До речі, саме із монтажу системи опалення варто було б розпочати реконструкцію

Але всі ці пам'ятки гідні кращої долі. Так, наприклад, у костелі езуїтів після ліквідації наслідків безгосподарського утримання можна розмістити молодіжний театр, кафе-клуб і дискотеку. Миколаївську церкву варто було б обладнати під Будинок громадської паннахиди, так як це роблять наші друзі у Прибалтійських республіках...

Реставратори першими розпочали підготовку до ювілею. Тут надзвичайно цікаво працювати, але фінансові і матеріальні ресурси недостатні: на 1981 рік для реставрації пам'яток культури і архітектури у місті виділено тільки 80 тисяч карбованців, а потрібно принаймні в три рази більше.

Нині інтенсивно йде реставрація комплексу Святогорського монастиря, де напередодні тисячоліття заплановано відкрити міжколгоспний профілакторій. Проєкту документальної вартістю 1 мільйон 300 тисяч карбованців виготовляє столичний інститут «Укрпроєкт-реставрація» (директор В. К. Лапшов). Але і в цьому випадку невчасне перерахування коштів замовником гальмує працю реставраторів. Вони вже закінчують покрівлю Успенського собору, в якому розмістяться акто-вий зал, працюють у приміщенні колишньої школи, де будуть спальні корпуси. І незабаром перейдуть до колишньої трапезної князя Володимира: вона призначена під кафетерій.

Ця ідея народилася у місті не випадково, адже колись у приміщенні костелу звучав орган. Зараз унікальний інструмент валяється в гаражі Луцького музичного училища, а костел виконує функцію складу. Підвали використовуює комбінат громадського харчування. Запущені підвали також і в костелі езуїтів — архітектурний пам'ятник 1718 року. Дах костелу в аварійному стані. По стінах стікає вода, а на карнизях пустили коріння берізки, тополі, клени. На подвір'ї Миколаївської церкви знаходиться гараж того ж такий комбінату громадського харчування. І ніхто з орендаторів не дбає про збереження пам'яток архітектури.

Виступаючи на п'ятій сесії обласної Ради народних депутатів, яка нещодавно відбулася, депутати правильно порушували питання про створення уже тепер спеціальної комісії, яка б підготувала комплексний план благоустрою міста та провела інші заходи, пов'язані з підготовкою до ювілею.

І. ПОНОМАРЕНКО,
майстер Володимир-Волинської реставраційної дільниці.
В. ВОРОН,
спец. кор. «Молодого лєнінця».

2. ЧИ ЗАЗВУЧИТЬ ОРГАН?

ДЕЩО ПРО НАЙКРАЩИЙ СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ.

ПРО НОВІ СПЕКТАКЛІ Володимир-Волинського театру-студії «Монологи», «Думаючи про нього» ми вже

зупинилися на деяких з них. Ідею «Молодий ленець» від 11 січня і 27 жовтня 1979 року). Але роботи

аматорів цікавлять не лише журналістів: прекрасні

рецензії спеціалістів отримали і попередні спектаклі.

П'єса «Місто без кохання» у драматичного колективу Володимир-Волинського РВК не позбавлена асоціативного складу, її дія може бути перенесена сьогодні і в Чилі, і в Китай, і в будь-яку частину земної кулі, де душать свободу, культують сірість думки, насаджують страх, під корінь рубають любов до справедливості, незалежності.

Чіткість режисерського прочитання п'єси, ансамблева злагоженість виконавців, молодечий запал, з яким виступають всі його учасники, розуміння авторської думки і поставлених режисером завдань сприяють успіху спектаклю у глядача, викликають відчуття їх причетності до подій на сцені і глибокої зацікавленості в щасливій долі позитивних героїв, а це,

«СПРИЯТИ РОЗВИТКОВІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА, ПІДВИЩУВАТИ ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО СВІТЛЯГЛЯДУ, ПОВНИШОМУ ЗАДОВОЛЕННІ РІЗНОМАНІТНИХ ДУХОВНИХ ПОТРЕБ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ».

З проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».

створенні умов для дальшого піднесення ідеологічної і творчої роботи цього обдарованого колективу, то невдовзі Володимир-Волинський зможе похвалитися неабияким молодіжним театром з власним почерком.

Вистава «Зупиніть це, люди!» О. Левади стає не тільки свідченням вірного прочитання надзвичайно складного, побудованого переважно на словесній дії, глибоко психологічного і водночас гостро публіцистичного твору, а й міцної згуртованості колективу навколо керівника, чіткого розуміння визначених ним завдань, цірної і соціальної дії в образах у запропонованих обставинах.

Б. Береза розв'язав виставу в умовно-реалістичному плані: замість трагедії він вирішив втілювати драматичний памфлет, ще гостріше і нищівніше викрити паліїв атомної війни, прибічників гонимих озброєнь...

І. ТЕРНОК,
кандидат мистецтва-знавства.

«Окремо хочеться сказати про виконавця ролі Шервуда Богдана Березу, молодичу, безперечно, обдаровану і режисера, який постійно у творчому пошуку, має неабиякі організаційні здібності і користується у колективі любов'ю і авторитетом.

Його режисерській палітрі притаманні ясн, точнo окреслена думка, глибинність пристрасної, відчуття сучасності.

Треба зробити все можливе, щоб він мав змогу працювати в спеціальних лабораторіях майстрів-режисерів з тим, щоб вже у недалекому майбутньому самому стати режисером професійного театру».

Г. ЯБЛОНСЬКА,
заслужена артистка УРСР.

3. НАЗУСТРІЧ МРІЇ

СПЕЦІАЛІСТИ ВИСОКО ОЦІНИЛИ РОБОТИ ТЕАТРУ-СТУДІЇ, А ЩО ДУМАЄ З ЦЬОГО ПРИВОДУ РЕЖИСЕРІ

скажемо відверто, не завжди зустрічається в спектаклях професійних колективів.

Акторські роботи засвідчують про високий рівень професійної культури виконавців, кожний з яких створює переконливий життєвий характер зі своїми особливими духовними світом.

В. ШУБОВИЧ,
начальник творчого відділу Українського театру-студії товариства.

Перш за все я побажав тут стабільну, добре організовану, самовіддану захочану в драматичне мис-

тецтво трупу, яка здатна згуртно вирішувати найскладніші завдання. Колектив цей очолює активно діюча художня рада, котра складається із групи не просто відданих театру людей, але, здебільшого, досвідчених майстрів своєї справи. Я познайомився з роботою режисера професійно зрілого і сувіячі з спектаклів, мислячого оригінально і свіжо. Режисер, він же художній керівник театру, ставив перед своєю трупою точні і педагогічні (навчальні — вчи!) завдання. Він бачить володимир-волинський театр, на-

самперед, в ролі помічника партійних органів в ідеологічній роботі і, відповідно, національного колективу на драматургію, яка піднімає питання актуальні і гострі. Про це свідчить і залпозначений на найближчий час репертуар.

В. ОГЛОБЛІН,
заслужений діяч мистецтва УРСР.

Можна з певністю сказати, що коли тов. В. Береза й надалі продовжуватиме і розвиватиме обранний напрям роботи, якщо області та районні керівні організації подадуть йому належну допомогу у

Богдан
БЕРЕЗА:

„ПРОПОНУЮ ЕКСПЕРИМЕНТ“

Переконаний, що дальший розвиток нашого драматичного мистецтва неможливий без творчих пошуків.

Як експеримент, пропоную організацію професійного театру, який буде існувати доти, доки буде творчою організацією, доки матиме свого глядача. Основу театру складатимуть учасники самодіяльного народного театру-студії, серед яких вишу спеціальну освіту мають шестеро чоловіків. Двоє закінчують режисерські факультети в інституті культури і незабаром повернуться у Володимир-Волинський ще двоє мають середню спеціальну освіту. Таким чином, основа групи є. Оскільки всі актори місцеві, відпадає в основному проблема житла, у процесі становлення театру, а він триватиме чотири роки, творчий склад виросте до вісімнадцяти чоловіків.

Репертуар майбутнього театру буде актуальним, наступальним, сміливим,

Ми не збираємося кормити глядача рідянською кашкою вигаданих, висмоктаних з пальця конфліктів, стереотипів 30-літньої давності. Репертуар, який підготовлений протягом останніх років театром-студією, може бути початком діяльності театру професійного. Це спектаклі «Зупиніть це, люди!» О. Левади, поетична композиція «Монологи», присвячена пам'яті чилійського патріота Віктора Хара, «Думаючи про нього» Б. Довгого, «Місто без кохання» Л. Устинова...

Роботу майбутнього професійного колективу уявляємо собі таким чином: театр має 45 вистав на сезоні і 155 — під час гастролей у селах району і області. Іншими словами, гри — чотири дні на тиждень актори грають у виставах, а 2—3 дні триває студійна робота. Адже якщо сьогодні актор читас гекзаметр античної драми, завтра зайнятий в італійській комедії-буф, а після-

завтра в драмі-фесрії Лесі Українки чи п'єсі Островського, то без постійної роботи над собою він просто не зможе працювати в нашому театрі. Це допоможе зберегти в колективі творчу атмосферу, дух студійності, без якої ми не уявляємо собі нашого театру.

У план учбово-виховної роботи включимо щорічні десятиденні відрядження всієї групи до провідних театрів республіки.

Крім основного завдання — випуску вистав — (а в рік ми плануємо 3—4 нові постановки) актори готуватимуть читачські програми, літературні композиції, виступатимуть як артисти театру одного актора. Це обов'язкова умова для роботи у майбутньому театрі. Така організація артистичної діяльності сприятиме не тільки творчому ростові

акторів, але й матиме велике значення для естетичного виховання, яке відбуватиметься шляхом популяризації театру, літератури, поезії у процесі публіцистичної бесіди, обговорень, дискусій.

Наші опоненти можуть заперечувати, набути заперечувати: організація професійного колективу, тим більше на периферії, потребує фінансових затрат, кадрів, а на порядку денному сьогодні значно менше грошей, ніж в минулому. Ми це прекрасно усвідомлюємо, а тому не просимо у держави грошових дотацій. Будемо працювати на господарську...

Підготував
Б. ВОРОН.

Редактор
В. ПРОСТОПЧУК.

Розділ III. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ВОЛИНЕЗНАВСТВА ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Петруня ГРИНЧУК (Володимир-Волинський)

ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЇ В УКРАЇНІ (Волинська спеціальна госпрозрахункова науково-реставраційна, проектно-виробнича дільниця)

Реставрація - комплекс робіт, які проводять на пам'ятнику архітектури. Основна ціль реставрації – продовження життя пам'ятника включає в себе елементи і ремесла і консервації. Цілісна реставрація – це обов'язкове повернення до попереднього стану пам'ятника по всій його повноті. Збереження нашарувань залежить не тільки від художньої і історичної цінності скільки від датування. Найбільша безспірна правомірність цілісної реставрації для пам'ятників, які були зруйновані і втрачені уже в наш час [4].

В процесі реставрації всякого пам'ятника архітектури можна виділити п'ять основних реставраційних прийомів: укріплення, заміна, розкриття, доповнення та додавання. В наш час технічний прогрес дозволяє виконувати укріплення пам'ятника, забезпечуючи його подальшу збереженість, стійкість і міцність, з допомогою інженерно-технічних і фізико-хімічних прийомів. При доповненнях рекомендується додержувати два наступних основних положення: по-перше, реставрувати як «твір мистецтва» можна лише такий пам'ятник архітектури, ветхість і пошкодження якого не знищила повністю його «авторської поверхні» (в протилежному випадку річ може йти тільки про сучасну інтерпретацію древнього замислу). По-друге, доповнення частково зникаючих деталей або елементів, повинні проводитись в обмежуваному об'ємі, щоб вони не подавляли збережені елементи пам'ятника.

При замінах в реставрації відбувається не тільки додавання заново виготовленої деталі, але і видалення ще існуючої, справжньої: заміна проводиться тоді, коли ослаб або зруйнувався конструктивний елемент, підтримуючий поверхню або коли сам елемент поверхні уже не може опиратися зовнішнім діям, навіть при укріпленнях. В цьому прийомі необхідно дотримуватись умови: заміни можуть бути проведені тільки абсолютно необхідні, їх число повинно бути мінімальне. Чималі труднощі виникають при реставрації пам'ятника сильно спотвореного пізніми нашаруваннями. В цьому випадку застосовується метод розкриття - оголення поверхні твору мистецтва або справжня «авторська форма». Нашарування знімають тоді, коли вони мають чисто утилітарний або беззартісний характер [4].

Додавання використовують при відновленні зруйнованих, але не втрачених, унікальних пам'ятників. При цьому користуються допоміжними матеріалами (фото, обміри, аналоги). Цінність відновленої будівлі, також як і цінність утраченого, визначається в основному, загальною формою, рівнем ремесла будівельників і інтерпретацією. Метод цей застосовується, при реставраційній реконструкції.

Публікації з питань історії реставрації засвідчують її появу як наслідок інтересу громадськості до своєї минувшини наприкінці XIX-початку XX століть. У зв'язку з цим варто згадати, що наші далекі предки були свідомі великої естетичної та історичної цінності будівель, зокрема, храмів. Відомо, що стародавні будівничі створювали споруди «на віки», досить вимогливо ставились до якості будівельних матеріалів, технології виробництва. Сучасна наука засвідчила, що плінфа і розчин мали високі показники міцності, а декоративне оздоблення в техніці фрески, мозаїки вважаються чи ненайтривалішими. Зміни в найдавніших спорудах на нашій території відбувались, як засвідчують натурні дослідження, здебільшого, з суто господарчих, функціональних потреб. Прагнучи донести до майбутніх поколінь інформацію про основні історичні події свого часу, в тому числі і побудову храмів, вони лишали написи «графіті» на стінах будівель, врубку на дерев'яних конструкціях та записи у літописах. Більш пізні літературні джерела фіксують дуже вимогливе ставлення до системи підтримання температурно-вологісного режиму, провітрювання приміщень тощо. Отже, в системі збереження архітектурних споруд, що передбачає комплекс заходів для підтримання задовільного стану будівлі реставрація є лише складовою частиною процесу збереження пам'яток архітектури [3].

Історія зберегла також непоодинокі свідчення мандрівників, дипломатів, художників про їх враження від споруд Київської Русі та стан збереження на певний період часу. Це щоденникові записи чеського дипломата Еріха Ляссота 1594 р., видання французького інженера Боплана XVII ст., малюнки А. Ван Вестерфельда 1651 р., що зафіксували Софійський Собор, руїни Золотих воріт. Історію, мистецтво,

культуру Стародавньої Русі у 17-столітті вивчали Афанасій Кальнофайський, Інокентій Гізела та інші українські історики. Інтерес до пам'яток періоду Київської Русі зростає з посилення боротьби проти соціального та національного гноблення.

На тлі таких катаклізмів як революція, громадянська війна та атеїстична боротьба воістину громадським подвигом була робота архітекторів, художників і мистецтвознавців, що закладали підвалини наукової реставрації пам'яток. І серед них ім'я Ігоря Грабара, який в 1918 р. очолив Всеросійську реставраційну комісію Наркомпроу, що пізніше була перетворена в Центральні державні реставраційні майстерні в Москві, які стали в 20-х роках значною науково-реставраційною установою, технічно обладнаною, котра згуртувала найкращі сили фахівців. Проголошений І. Грабарем принцип дбайливого ставлення до автентичної структури об'єкту реставрації став головним у створенні вітчизняної реставраційної наукової школи. В 1945 році він писав: «Реставрація стільки ж мистецтво, скільки і наука, і техніка. Навіть більше того: «реставрація – скоріше мистецтво, ніж техніка, адже чисто технічний бік реставрації – тільки початковий, найпростіша стадія всього процесу». На Україні з 1 квітня 1919 року РНК УРСР видає декрет про передання всіх історичних та культурних цінностей у відання Наркомпроу. У кінці 1920-х років охорона пам'яток культури, поряд з прагненням наукової і культурної громадськості наповнити реальним змістом прийняті організаційні заходи, ставала все більш негативною з боку адміністративних і господарських органів. Фактом стає відмова від політики збереження культурних цінностей [3].

Гасло цього часу – «боротьба з релігією - боротьба за соціалізм» стало основним і всеперемагаючим. Борючись за соціалізм, знищували сакральні споруди. Та не тільки їх, а й ті, що нагадували нам нашу історію, славні її сторінки. Чим більше боролись, тим більше руйнували. Кількість зруйнованого переходить межі уяви. Ось лише деякі дані: з 1917 р. по 1936 р. зачинено 7341 церковну споруду з 12380, зруйновано або перебудовано під клуби, комори 65% пам'яток архітектури сакрального призначення.

Державну науково-дослідну реставраційну майстерню Міністерства культури УРСР було створено у 1938 році., директором її певний час був Лука Калениченко, який пізніше очолив роботи з реставрації монументального живопису в Україні. Воістину громадянський подвиг звершили художники майстерні В.Фролова по переносу мозаїк Михайлівського Золотоверхого монастиря до Софіївського собору перед руйнуванням храму. Ще й досі не осмислено той великий моральний подвиг людей, що попри все зберегли одну з перлин світової культури і тим самим заклали підвалини менталітету, етики реставратора. Як бачимо, 30-ті роки були першою спробою наукової реставрації лише пам'яток мистецтва, архітектурні споруди активно руйнувались. Ось за таких передумов в 40-ві роки нашого часу заклались підвалини наукового підходу до архітектурної реставрації.

Галицька школа реставрації з центром у Львові датою свого народження може вважати 1853 рік. У цей час Галичина входила до складу Австро-Угорщини. У Відні починає діяти Центральна комісія для дослідження та збереження пам'яток. З 1864 року призначаються головні консерватори Східної та Західної Галичини [3].

Згодом повстає Гроно консерваторське, діяльність якого була надзвичайно плідна. Було відреставровано багато кам'яниць, сакральних споруд, замків. Ця робота продовжувалась і за часів польського панування. У 1920 р. консервація з громадської перетворюється на державну справу та отримує назву Консерваційного Управління. Дослідники – історики обстежували пам'ятку за пам'яткою, залишаючи для нащадків ретельні звіти про них. Велись консерваційні роботи до 1939 року. Що ж потім, після 1939 року?...А потім те саме, що й на Великій Україні...Ось таким, завжди варварським, було відношення до культурної спадщини України. Тому й розвиток науки відбувався у складних умовах.

Друга світова війна принесла непоправні, колосальні втрати - сотні архітектурних пам'яток, десятки тисяч творів мистецтва. Конкретні цифри вражають: зруйновано 714 міст і 28000 населених пунктів. Величезну втрату понесли Київ, Чернігів, Полтава. Повністю лягли у руїнах Тернопіль, Севастополь. Та й повоєнна розруха внесла вагомий вклад у подальшу руйнацію. Через це було прийнято державне рішення у 1946 році про впорядкування стану пам'яток культури, старовини та природи, про обов'язковий облік та реєстрацію пам'яток, що мають наукову, історичну чи художню цінність і є під охороною держави [1].

Основні дослідницько-реставраційні роботи скеровувались, переважно, на відбудову зруйнованих пам'яток України під час другої світової війни. За свідченням учасників цього процесу підготування і проведення перших консерваційних заходів державою було виділено кошти на покриття даху Володимирського собору в Києві, П'ятницької церкви в Чернігові, Комендантської вежі у Кам'янці-

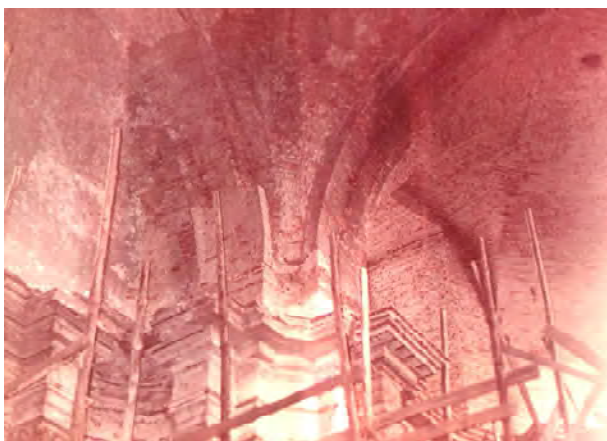
Північний фасад.

Північно-східний фасад.

Стеля.

*Реставрація внутрішнього склепіння
1987 рік.*

Реставрація зовнішніх фасадів 1987 рік.

Подільську.

Було виділено 1 млн. крб. (втім, не малі на той час кошти). Архітектори, мистецтвознавці постійно виїжджали в експедиції. Відрядження тривали по шість місяців. День ішов на дорогу, добирались пішки «на перекладних». День - на обстеження пам'ятки. Воно починалось вже на стадії попереднього ознайомлення зі спорудою, коли архітектори проводили разом з інженерами перше візуальне вивчення. Виконувались схематичні обміри, складались акти технічного стану, робились креслення, плани, обміри фасадів. На обмірні креслення наносились зондажі для отримання масштабних креслень. Займались розшуком архівних документів, вивченням креслень, рисунків, описів об'єктів. Ціль цих робіт - скласти першопочаткову уяву про споруду, яку реставруватимуть, дати загальну оцінку її художніх особливостей [3].

В результаті проведення суцільного обстеження пам'яток, з небаченим раніше розмахом та ретельністю на території України, були складені списки пам'яток історії та культури. Після наукової оцінки авторитетної експертизи, їх представили на розгляд уряду. Вперше за всю історію України з'явилась ґрунтовна інформація про наявність пам'яток архітектури і культури. Списки, затверджені урядом, стали відправними правовими документами для укладання орендних та охоронних угод, на виділення асигнувань на консервацію та реставрацію, а також для встановлення норм та порядку їх використання. Виявлення пам'яток вимагало узгодженої частини пошукової роботи по організації обліку, що вимагає від дослідників глибокого знання історії рідної землі, фахової ерудиції, котрі дають змогу датувати досліджуваний об'єкт, його значимість та приналежність до певної групи.

Нова хвиля руйнівництва, чи не найбільша після сумнозвісних тридцятих, піднялась на початку 60-х років. Закривали чи ж просто руйнували церкви, собори, монастирі та лишалася частина храмів, непідвладна руйнікам, внесена колись до охоронних списків. А втім, як виявилось, непідвладність ця була позірною. За вказівкою М.С.Хрущова, на вимогу ЦК КПРС проведено чистку Реєстру пам'яток. 14 червня 1961 року на пропозицію Держбуду про коригування списку пам'яток архітектури, що перебувають під державною охороною, постановою Ради Міністрів УРСР за № 835 з нього було вилучено 364 споруди. Що ж чекало в майбутньому ці пам'ятки? Звісно, що, або реконструкція, або якесь химерне пристосування, або забуття. Доля споруд віддавалася у руки місцевої влади. 5 січня 1962 року постановою «Про додаткове вилучення зі списку пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності». Ця постанова викреслила ще 137 споруд.

З 29 жовтня 1962 року розпочинає роботу комісія, створена Радою Міністрів, яка веде подальші «пошуки» пам'яток архітектури, котрі не можуть бути зараховані як такі. Та й виконками не дрімали, вони запропонували вилучити – 361 пам'ятку. І як результат – постанова Ради Міністрів УРСР № 970 від 24 серпня 1963 року, правда лише 241 пам'ятку комісія визнала як пам'ятки невисокого рівня, і прирекла їх до вилучення зі списку, а, отже, якогось притулку. Асигнування на ремонт і реставрацію стародавніх споруд різко скоротилося. Ті реставратори, які обстоювали дбайливе ставлення до пам'яток або сприяли цій справі, зазнали гострої та безпідставної критики [3].

Реставрація, як струмок у пустелі невігластва, все ж струменіла. Були і подальші експедиції, і проекти, і дослідження, хоча складностей мали працівники більше, аніж коли. Працювали правдиві сподвижники, не могли припуститись думки, що можна знайти краще та спокійніше місце. Коли хвиля «пам'ятокборства» відносно стихла, Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 3 серпня 1969 року за № 220 і на основі наказу Держбуду від 30 липня 1969 року за № 165, Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні перейменовані в Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління у віданні Держбуду УРСР.

Наприкінці 70-х років надзвичайно пожвавились стосунки у культурних діячів колишнього СРСР з представниками міжнародних реставраційних структур. Про те, що реставрація, як галузь культури, перетворилась у дійсно наукову дисципліну, а її практика набула державних розмірів, засвідчила необхідність прийняття Закону СРСР від 29 жовтня 1976 року і Закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» спрямованих на укріплення порядку в області державного обліку, забезпечення збереження і використання пам'яток історії та культури. Значно збільшились дотації на реставрацію, проектну документацію. Після прийняття Закону увійшло в обіг поняття «пам'ятка містобудування», адже до 1976 року користувались поняттям «пам'ятка архітектури», яке обіймало і містобудівельні утворення.

На території Волинської області знаходяться 433 пам'ятки архітектури республіканського та місцевого значення. Вивчення та необхідність адаптації архітектурної спадщини потребують спеціальних методів дослідження, розробки обґрунтованої проектної документації, спеціалізованих виробництв,

Рестаурація зовнішніх фасадів 1987 рік.

створення нових та відродження давніх професій [3].

Невблаганний час по-різному вплинув на зовнішній вигляд історичних пам'яток, їхній технічний стан та функціональну для сучасного використання, але кожна з них повинна бути збережена у всій неповторності.

У зв'язку зі значним збільшенням обсягу консерваційних, реставраційних та ремонтних робіт по пам'ятках архітектури в Україні відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 3 квітня 1969 р. № 220 «Про забезпечення виконання плану ремонтно-реставраційних по пам'ятниках культури в Українській РСР» наказом Державного Комітету Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва № 354 від 31.12.1974 р. на базі виконробівської дільниці Львівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні № 4 в Луцьку створено Волинську госпрозрахункову спеціальну науково-реставраційну виробничу дільницю, яка підпорядковувалась Українському спеціальному науково-реставраційному виробничому управлінню. Тоді ж, рішенням виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих дільницю тимчасово було розміщено на території Луцького замку і у відреставрованій частині колишнього костелу Єзуїтів.

В 1977 році в нашому місті від Волинської реставраційної дільниці було створено дільницю № 1 та в с. Зимно № 2. Керівником дільниці № 1 призначений Пономаренко Іван Іванович, № 2 – Цювх Олексій Михайлович.

Постановою Ради Міністрів УРСР №970 від 24.08.1963 року по місту Володимир-Волинському було зареєстровано пам'ятниками Національного значення з охоронними номерами :

1. Успенський собор – охоронний № 84-1.
2. Будинок з дзвіницею – охоронний № 84-2.
3. Мури з брамами - охоронний № 84-3.
4. Костел Іоакима та Анни – охоронний № 86.
5. Василівська церква - охоронний № 85.

З цих пам'яток діючими храмами були : Успенський собор та Василівська церква .

В костелі Іоакима та Анни – розміщувався мебельний магазин, але коли в місто приїздила делегація з Польщі, то магазин закривали і вивіску знімали. Просто казали, що споруда закрита. В Будинку з дзвіницею знаходився склад меблів, а внизу в підвалі – цибуля, сіль. Будівлею Миколаївської церкви користувалась школа ДОСААФ, костелом Єзуїтів (або Христорождественською церквою) управління торгівлі, як склад: цибуля, посуд, картопля. Ці пам'ятки були занесені до реєстру пам'яток національного значення Постановою Ради Міністрів УРСР № 442 від 06.09.1979 року.

1. Миколаївська церква - охоронний № 1011,
2. Костел Єзуїтів - охоронний № 1012,
3. Земляні вали замку (Городище) - охоронний № 1013.

В валах Городища знаходились будівлі колишньої в'язниці і користувалась цими будівлями відділення тубдиспансера районної лікарні.

І так, створена Володимир-Волинська реставраційна дільниця. Передано в роботу будівлі костелу Іоакима та Анни і Будинку з дзвіницею. Почалась робота по підбору кадрів. Пономаренко Іван Іванович почав шукати спеціалістів по будівельних організаціях, старших, які би любили свою роботу

і не просто роботу, а роботу, яка має свою специфіку. Механізмів на той час не було. Наголос робився на людську совість, порядність, майстерність. Почалося знайомство з спеціалістами з інституту «Укрпроектреставрація», тобто, архітекторами, конструкторами, кошторисниками, які приїжджали у відрядження для замірів, обмірів пам'яток, на які виготовлялась проектно-кошторисна документація. Замовником проектно-кошторисної документації виступав «Відділ в справах будівництва та архітектури Волинського Облвиконкому». Була створена комісія з компетентних спеціалістів, яка обстежувала пам'ятку на місці, передачу пам'ятки для виконання реставраційних робіт. Це такі: архітектори – реставратори Присяжний Кость Васильович, Пашина Валентина Василівна, директор інституту «Укрпроектреставрація», академік Академії будівництва України Могитич Іван Романович, керівник кошторисного відділу Підгурський Володимир Адамович, головні архітектори проектів Рогозов Віталій Миколайович, Грицак Ігор, Васирина Остап, інженери-реставратори Граужис Олег Олександрович, Ковалишин Ігор Михайлович, конструктори-Гевак Антоніна Василівна, Комар Марія Іванівна, Фуголь Ігор Федорович, інженер-електрик Коротков Леонід Леонідович.

Підбір кадрів в комплексну бригаду Пономаренко І.І. здійснював сам. Робітники повинні були мати по-декілька спеціальностей. І це йому вдалося.

В травні 1986 році мені запропонували очолити реставраційну дільницю, так як Пономаренко І.І. переїхав на проживання в м. Брюховичі. Ще два тижні передавав матеріальні цінності, будівлі та бригаду в такому складі:

1. Пронь Микола Петрович - муляр, штукатур, тесляр, пічник.
2. Пронь Іван Петрович - муляр, штукатур, пічник, бляхар, тесляр (був бригадиром).
3. Мосейчук Василь Михайлович – муляр, штукатур, пічник, бляхар, тесляр.
4. Долінський Володимир Григорович - столяр, штукатур, тесляр.
5. Семчук Михайло Миколайович - штукатур, маляр.
6. Коханський Василь Андрійович – столяр, тесляр, штукатур, муляр, коваль.
7. Степасюк Микола Григорович – муляр, штукатур, плиточник, тесляр, бляхар .
8. Сидорук Анатолій Денисович – муляр, штукатур, тесляр, плиточник, зварник.
9. Панасюк Георгій Васильович - тракторист, муляр, штукатур, тесляр, бляхар.
10. Романюк Василь Семенович – тесляр, муляр, штукатур.
11. Ярмолюк Микола Петрович – електрик, муляр, штукатур, тесляр, столяр, зварник.
12. Вавринюк Євстахій Тихонович – муляр, штукатур, тесляр.
13. Вавринюк Віктор Ростиславович – муляр, штукатур, тракторист (на час відпустки основного водія).

14. Корнійчук В'ячеслав Володимирович – муляр, штукатур, тесляр, плиточник, зварник.

Це основний склад бригади, так би мовити «кістяк». Потім добрала ще декілька молодих та енергійних робітників:

15. Пронь Іван Іванович – муляр, штукатур, бляхар, тесляр.
16. Мосейчук Сергій Васильович – муляр, штукатур, тесляр.
17. Юзвенко Олександр Олексійович – муляр, штукатур, попрацювавши трохи в бригаді освоїв спеціальність бляхара, тесляра.
18. Онопрієнко Олександр Вікторович – муляр, штукатур, тесляр.
19. Дмитрук Володимир А. – муляр, штукатур .

З цієї бригади 7 чоловік були мені добре знайомі, бо працювали в РБУ, хто в комплексній бригаді, хто в столярному цеху. Ці робітники були одні з найкращих, свою справу знали добре. Так було і з рештою робітників, яких переманили з Вуглерозвідки та з Промжитлобуду.

Роботу свою я розпочала з того, що якщо я чогось не знаю, або щось не так зроблю, то робітники мені підкажуть і допоможуть. Цих правил ми й дотримувались з обох сторін. Друге правило і це було основне: на роботі виконувати свою роботу краще, як вдома, бо вдома ніхто не бачить, а тут наша праця на виду, останеться на довгі роки. Нас не буде, а пам'ятка останеться нашим дітям, внукам.

Пам'ятка «Костел Єзуїтів» або «Христорождественська церква» я прийняла в такому стані: підвал є зі сторони східного фасаду. Вхід до нього був влаштований в стіні, до основного стовпа, що є основою церкви. Частина стін була змурована, частину домуровували, підлога теж була приготовлена до облицювання плиткою плінфою. Сходів, що ведуть у підвал не було, влаштували тимчасові.

В першу чергу треба було накрити споруду, таке ставилось завдання, щоб не руйнувалось те, що осталося від пам'ятки. Там де зараз Андріївська церква був змурований перший поверх. На карнизах церкви росли берези, тополі, яких треба було виривати при допомозі трактора. Вхід в церкву - це

двері, збиті з дощок, що закривались на штабу. Переступивши поріг і зайшовши в притвор, опиняємося в церкві. В стінах одні отвори. Стіна хорів обгоріла, чорна. Дуже знищена вівтарна частина. Дві грані пресвітерії зі півночі та 2/3 східної грані зовсім зруйновані вибухом бомби під час другої світової війни, також приміщення північної ризниці. Як приїжджали проєктанти, чи екскурсія – старалися не пускати під склепіння, щоб не впала цегла. Ця частина також була забита дошками від вулиці знизу і до верху, але зимою загорожа нічого не допомагала, снігу було повно в церкві.

Товщина зовнішніх стін до 2,5 м. Лицьова кладка стін 1-го ярусу північного та південного фасадів значно зруйнована від замокання та вивітрювання, місцями утворилися глибокі вивали. Штукатурка на нижньому ярусі північного фасаду втрачена зовсім. Пресвітерія відокремлено від центральної частини щитом з дубових дощок [2].

Карнизи цегляні, з тесаної цегли, розвинуті, профільовані, на західному фасаді в аварійному стані, також – вінчаючий карниз верхнього ярусу північного та південних фасадів. Карнизи першого ярусу цих фасадів знищені повністю.

Перекрытие нефу – цегляне циліндричне склепіння товщиною в одну цеглу, з розпалубками над віконними прорізами; склепіння розчленоване підпружними арками. Трансепт покрито звищеним склепінням, кладка його пошкоджена рядом широких тріщин, які йдуть в різних напрямках. Пресвітерія була перекрита цегляною конхою, північно-східна частина її зруйнована, залишки склепіння в аварійному стані. Склепіння над ризницею відсутнє.

Дах над костюлом – двосхилий. Дерев'яні конструкції непридатні, покриття з шиферу цілком пошкоджено. Над пресвітерією і ризницею відсутнє зовсім. Над північною баштою збереглися конструкції шатра зі зрізаними кутами, покриття відсутнє, конструкції в аварійному стані, над південною баштою дах завалився.

Західний фасад членований пілястрами з капітелями на обох ярусах – стіна фасаду і башт об'єднані єдиним карнизом. Башти – трьохярусні. Всі яруси башт також членовані пілястрами. Два яруси башт на трьох гранях оформлені нішами - конхами. Всі віконні прорізи та ніші оформлені складним обрамленням, виконаним в цеглі, на бокових фасадах значно пошкоджені. Всі декоративні елементи поштукатурені, штукатурка їх на західному фасаді пошкоджена, на бокових – місцями зовсім відсутня. Західний фасад завершується закругленим фронтоном.

Вхід в костюл здійснюється з заходу. Проріз – прямокутний. Над входом, на другому ярусі, центральне вікно, з лучковою перемичкою. На третьому верхньому ярусі північної башти - прямокутні голосники на всіх чотирьох гранях. На південній башті вони закладені і утворюють ніші. На південному фасаді, на нижньому ярусі одне вікно кругле, друге, східне – видовжене, півколо завершене. На північному фасаді обидва вікна – круглі. Вікна верхнього ярусу обох фасадів – прямокутні, з лучковими перемичками. Такі ж вікна – по одному на верхньому ярусі трансепту. На південному фасаді ризниці, на другому ярусі – два прямокутних віконних прорізи. Сходи при вході відсутні, в підвал вхід здійснюється з півночі, неорганізований. В склепінні нефу є круглі отвори. В пресвітерії на збереженій частині склепінь штукатурка зовсім зруйнована. Підлога з метлахської плитки, розміром 17x17 та 7x7 – декоративна. В цілому стан її задовільний. В пресвітерії підлога відсутня. На хорах – бетонна, з пошкодженнями. Підлога в підвалах – бетонна. Вікна та двері – відсутні [2].

Інтер'єр багато декорований: колонами з капітелями – композитними, пілястрами, нішами – конхами, карнизами і ліпними тягами. Колони стоять на базах з профільованими ордерними елементами. Капітелі ліпні, гіпсові, можливо, були позолочені. На вінчаючий карниз є вихід з південної башти, карниз з великим виносом, проходить по всьому периметру. Карниз, тяги, елементи баз та цоколю виконані з профільованої цегли товщиною 3,5 см. На стінах трансепту зберігся композиційний розпис. На віконних відкосах верхнього ярусу та на підпружних арках зберігся орнаментальний розпис. Устаткування не збереглося.

Дванадцять років велись реставраційні роботи по відновленню храму, дванадцять років тяжкої фізичної і ручної праці. Коли дах і вежа були накриті, тоді внутрішні стіни, склепіння, підпружні арки, карнизи ми мали змогу виконувати на протязі року і за будь-якої погоди. Ставили металеві пічки «буржуйки» і обігрівали приміщення, для чого з числа працівників бригади призначалося цілодобове чергування для забезпечення постійної температури +18 градусів. Розчин, цеглу підіймали на потрібну висоту вручну відрами та іншими місткостями шнурком через блочок або носили по трапах носилками.

В 1991 році створена релігійна громада Собору Різдва Христового і зареєстрована рішенням виконкому Волинської обласної ради за №266 від 21 червня 1991 року. В зв'язку з цим рішенням нам поступило розпорядження про припинення фінансування на даний об'єкт. Передали храм поштукатурений

і пофарбований вапняним розчином. Кошти, які осталися були передані на наступну культову споруду. Це була Миколаївська церква і келії монастиря Єзуїтів.

1. Орленко М.І., Дорофієнко І.П. *Зберегли для нащадків*. - К: Либідь, 2001.-104 с.
2. Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня. *Акт технічного стану. Фотодіагностика. Пам'ятка архітектури 1755р. - костюл Єзуїтів в м. Володимирі-Волинському*. - Львів, 1981.
3. *Укрреставрація. Історія корпорації*. За ред. І. Мозитича. - Київ-Львів, 1996.- 120 с.
4. *Словарь архитектурно-реставрационных терминов*. Под ред. доктора архитектуры, профессора И.А. Игнаткина. - К: издательство УСХА, 1990. - 147с.

Олег ЖЕЛЬЧИК (Горохів)

ГОРОХІВСЬКИЙ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ ВАЛЕРІАНА СТРОЙНОВСЬКОГО ЯК ОДИН ІЗ ОСЕРЕДКІВ КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ ТА ПОЛЬЩІ КІНЦЯ ХVІІІ - ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Вагома роль у розвитку вітчизняної та світової культури належала палацово-парковим садибам шляхетських родів Волині. Власники великих латифундій будували свої палаци-резиденції відповідно до того майнового та політичного становища, яке вони займали в Речі Посполитій. Польський історик Роман Афтаназі, найбільший дослідник палацово-паркових ансамблів України в своїй 10 томній праці “Історія резиденцій на кордонах Речі Посполитої” в п’ятому томі, присвяченому Волині, описав замки, палаци і двори в 153 місцевостях і довів, що на початку ХІХ ст. на Волині було близько 300 замків, палаців і дворів [6].

Загальний художній контекст розвитку архітектури краю кінця ХVІІІ - поч. ХІХ ст. позначений переважанням барокового стилю, який прийшов на зміну мистецького світогляду доби Відродження. Такі архітектурно-мистецькі зміни проникали в Україну через іноземних архітекторів, які мали добру європейську професійну підготовку. Іноземні майстри запрошувались місцевими магнатами, котрі самі, як правило, були добре ознайомлені з архітектурними стилями тогочасної Європи. В проектуванні волинських палаців також брали участь відомі польські архітектори.

Починаючи приблизно з 80-х років ХVІІІ століття майже одночасно з Західною Європою на Волині поширювалися пейзажні парки, перетворюючись у невід’ємну частину дворянських садиб.

До таких палацово-паркових комплексів належали палаци: Чацьких у Боремлі (1760-1761 рр.), Ходкевичів в Млинові (1780-1781 рр.), Стецьких в Межирічах, Корецьких (кінець ХVІІІ ст.), Стецьких в Кустині (кінець ХVІІІ ст.), Дунін-Карвицьких у Мізочі (поч. ХІХ ст.), Радзивілів у Шпанові (кінець ХVІІІ ст.) [3, 144-145].

Однією із таких дворянських садиб, яка вирізнялася гармонійною довершеністю, вишуканою відповідністю класичним зразкам та обов’язковим узгодженням з природним оточенням, був палац і пейзажний парк графа Валеріана Стройновського в Горохові, від якого до нашого часу збереглися лише залишки парку. Класичний палац і пейзажний парк склали одне ціле, гармонійно поєднувалися у своїй красі та величі. В парку були висаджені більш ніж 60 видів цінних екзотичних дерев та кущів.

Валеріан Бенедиктович Стройновський народився у селі Бубнів на Волині 14 квітня 1753 року в сім’ї Бенедикта Стройновського та Маріанни Бродської. У свій час отримав блискучу освіту в польських навчальних закладах та Відні після чого присвятив себе юридичній практиці. Був доктором медицини і права. Завдяки своїй активній політичній та господарській діяльності здобув значний авторитет у провінції, користувався довірою і милістю короля Станіслава Августа. Останній вів з ним часте і жваве листування, нагородив його орденами Білого Орла і Святого Станіслава та званням підкоморія бузького – судді, який займався питаннями розмежування володінь.

Валеріан Стройновський був обраний волинським послом до Великого Сейму Речі Посполитої. На засіданнях сейму своїми конструктивними промовами демонстрував незвичайні ораторські здібності, виступив на захист Конституції 3 Травня, брав участь у її розробленні. Пізніше В.Стройновський став російським сенатором, радником царя Олександра І. Економіст, представник фізіократів, член Вільного Економічного Товариства, автор юридично-економічних досліджень, що свого часу користувалися значною популярністю: “Duch prawa, o bankrutwach i dawnosci ziemskiejgo” (Luck, 1808); “Про умови поміщиків з селянами” (Вільно, 1809); “Загальна економія народів”. Ч. 1-4 (СПБ, 1817) [4, 467]. Був братом Ієроніма

Рис.1. Горохів. Вдалині зліва – костел, в центрі – лікарня, справа – синагога. Видано у 1917 р. Verlag Wehrmann, Bruckmann, 3.

Рис. 2. Горохів. Вид на місто. 1917 р.

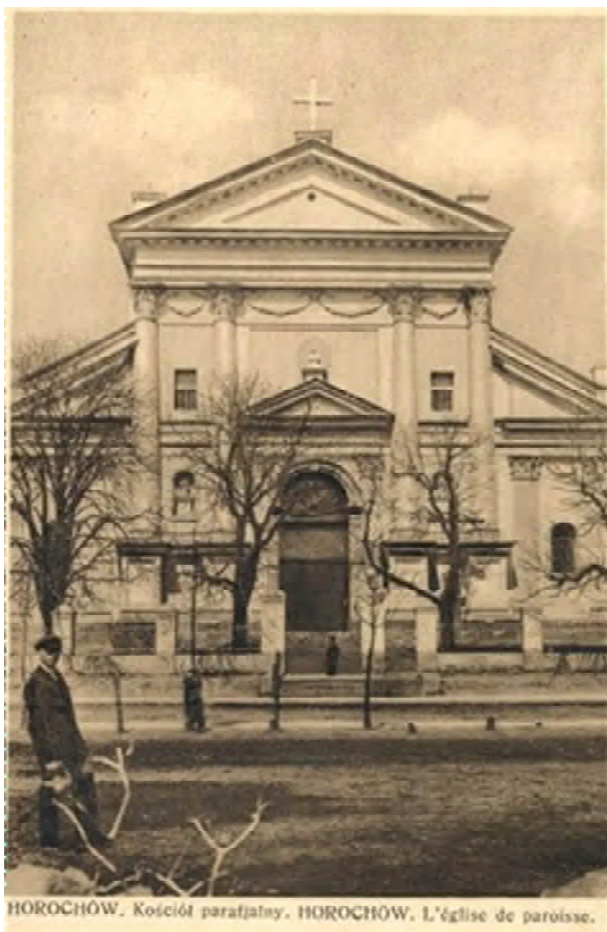

Рис. 3. Горохів. Римо-католицький парафіяльний костел. Збудований у 1808 році на кошти В.Стройновського. Фото 1918-1939 рр.

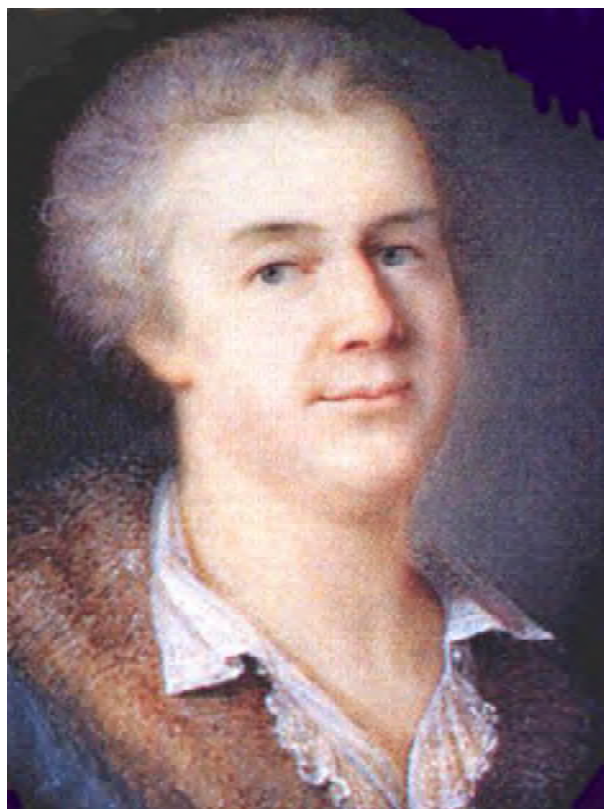

Рис.4. Портрет В. Стройновського. Невідомий художник XIX ст.

*Рис.5. Портрет Валерії Тарновської.
Художник Доменіко дель Фрате, 1805-
1806 рр. Національний музей у Кракові.*

*Рис.6. Ян Фелікс Тарновський. Портрет
невідомого художника XIX ст.*

*Рис.7. Палац В.Стройновського в Горохові.
Рисунок Н.Орди, друга половина XIX ст.*

*Рис. 8. Палац в Горохові після відбудови.
Фотографія 1925 р.*

*Рис. 9. Палац В.Стройновського в Горохові.
Фото 1925 р.*

Рис. 10. Персей з головою Медузи. Скульптура Антоніо Канови. Музей Метрополітен, Нью-Йорк. З 1806 року прикрашала палац В.Стройновського в Горохові.

Рис. 11. Польський вершник. Картина Рембрандта, 1655 р. З 1821 по 1834 рік картина була прикрасою картинної галереї палацу В.Стройновського в Горохові.

Рис. 12. Софія Замойська. Мініатюра виконана Валерією Тарновською, 1803 р. Національний музей у Варшаві.

Рис. 13. Леді Мері Вільєрс. Художник – Антоніс ван Дейк, 1633. Картина куплена Валерією Тарновською в Римі у 1803 р.

*Рис. 14. Амур і Психея . А.Канова.
Ермітаж.*

*Рис. 15. Вигляд парку зі сторони
магістрату. Горохів, фотографія 1919 р.
Справа – бургмістр Тадеуш Чепілевський.
Вдалині за будинком відніється палац.*

Рис. 16. Залишки палацу в повоєнні роки.

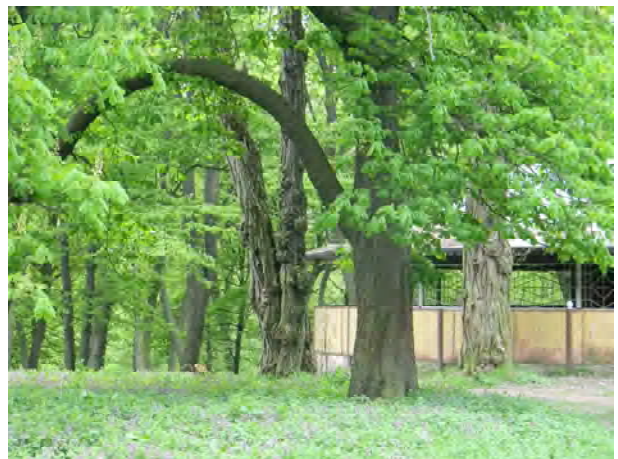

Рис. 17. Парк в Горохові.

Рис. 18. Алеями парку міста Горохова.

Рис. 19. Наполеон Орда (1807-1883) – польський літератор і композитор, музикант, художник, педагог. У 70-х роках XIX ст., перебуваючи в Горохові, змалював місцевий палац. Один із альбомів літографій з малюнків Наполеона Орди зберігається у Волинському краєзнавчому музеї.

Рис. 20. Ієронім Стройновський (1772-1815) - польський правознавець та економіст, перший ректор Віленського університету, єпископ Луцький і Віленський, брат Валеріана Стройновського. Похований за заповітом в усипальниці Стройновських у Горохові.

Рис. 21. Юзеф Дунін-Карвіцький (1833-1910), письменник, краєзнавець, енциклопедист, мемуарист, власник Мізоча на Волині.

Рис. 22. Алоїмз Фелімнський (1771-1820), польський поет та драматург, громадський і політичний діяч.

Рис. 23. Вацлав Жевуський (1785-1831), граф, шляхтич, організатор та учасник листопадового повстання 1830-1831 років, мандрівник, орієнталіст.

Рис. 24. Антоніо Канова (1757-1822), італійський скульптор, найзначніший представник класицизму в європейській скульптурі.

Рис. 25. Немцевич Юліан Урсин (1758—1841), польський письменник, історик і громадський діяч.

Стройновського (1742-1815), польського правознавця, економіста, державного і релігійного діяча, ректора Віленського університету, єпископа луцького і віленського. У 1780 році В.Стройновський одружується у Бубнові на Олександрі Тарновській (1740-1815) з Тарнова, представниці графського роду Тарновських.

Помер В. Стройновський 24 листопада 1834 р. в Санкт-Петербурзі. За твердженням М.С. Маєвського, племінника його другої дружини, похований у своєму маєтку в Кульчині на Волині [1, 352].

За роки історії Горохів неодноразово переходив від одного власника до іншого. З 1775 по 1791 рік містечко разом з частиною землі належало Михайлу Вельгорському, який велику увагу приділяв розвитку шевського та кушнірського ремесел [8, 12]. Наступний власник Горохова Станіслав Понятовський, племінник польського короля, великий екс-скарбник литовський, емігруючи за кордон, у 1795 році перепродав містечко Валеріанові Стройновському.

Третій поділ Речі Посполитої 1795 року призвів до повної ліквідації польської державності. Однак попри те що Росія анексувала всю Волинь та Поділля, польська шляхта зберегла право власності на свої маєтки і намагалася продовжувати своє звичне життя.

В останні роки XVIII ст. володіння В.Стройновського тільки на Волині налічували 17 сіл, до яких він ще докупив садиби Рожище і Жабче, ставши таким чином знатним дворянином. Продовжуючи справу попередніх власників Горохова, В.Стройновський своєю діяльністю сприяв подальшому розвитку у містечку промислів і торгівлі. У Горохові за його кошти було відбудовано після пожежі римо-католицький парафіяльний костел, збудовано двоповерхову лікарню, суконну фабрику та великий палац [15, 132].

Через два роки після шлюбу Валеріана Стройновського та Олександри Тарновської 9 грудня 1782 році у Бубнові у них народилася єдина дочка Валерія (1782-1849). У вісімнадцятирічному віці Валерія вийшла заміж за Яна Фелікса Тарновського (1777-1842), представника аристократичного роду графів Тарновських герба Леліва з Дзікова (тепер у межах Тарнобжега в Польщі). Шлюб був укладений в Горохові в римо-католицькому костелі Успіння Пресвятої Діви Марії і Віднайдення Всечесного Хреста 21 липня 1800 року [13]. Приблизно з того ж часу Стройновські переїхали з Бубнова на постійне місце проживання у новозбудований палац-садибу у місті Горохові.

Є всі підстави вважати, що і Тарновські з 1804 по 1830 рік майже постійно проживали в Горохові – в палаці В.Стройновського. Саме в Горохові народжувались і помирали їх діти, про що свідчать записи у метричних книгах того часу.

Отже, з придбанням Горохова Валеріан Стройновський на зламі XVIII і XIX століть збудував там великий палац у класичному стилі, зображення якого на жаль з того часу не залишилося. Опис його зовнішності, який вийшов у двадцятих роках XIX століття з-під пера мемуариста Францішка Ковальського, обмежується декількома не дуже точними визначеннями. Пише він, що “палац стоїть на краю глибокого яру”, від під’їзду до нього прилягав “тополями обсаджений прекрасний двір”, але був “без поверху” і лише від саду здавався “величезною будівлею з двома чи трьома поверхами”. Своім фасадом палац був повернутий у бік містечка, а зі сторони парку тонував в “глибоких ярах і великому дубовому лісі” [6, 126].

На жаль, не зовсім точний малюнок польського художника Наполеона Орди, виконаний в Горохові п’ятдесят років пізніше, представляє тільки легко накреслений обрис палацу на тлі широкої панорами прекрасного парку, який з двох сторін своїми краями з’єднувався з лісом. Палац в Горохові, так як його представив Орда, був двоярусною будівлею прямокутної форми, накритим високим, гладким чотирихилим дахом. На малюнку Н.Орди фасад палацу зображено з тринадцятьма осями вікон, проте реально він мав всі п’ятнадцять вікон на кожному поверсі, про що свідчить фотографія палацу 1925 року, виконана вже після його відбудови.

В кінці XIX ст. при відбудові палацу з правої його сторони до фасаду було прибудовано чотирикутну башту з плоским дахом, на якій знаходилася галерея. Тоді ж було прибудовано портик, який складався з чотирьох колон, які тримали на собі терасу.

Внутрішня наповненість магнатських палаців того часу була спрямована на широку репрезентацію і увічнення давності і світлості свого роду. З цією метою в палацах створювали галереї портретів представників свого роду, а також польських королів, визначних сенаторів і міністрів. Ці особливості світського життя були притаманні і Валеріану Стройновському, а також його дочці Валерії та зятєві Яну Феліксу Тарновському, які, проживаючи в Горохові, з великим захопленням долучилися до створення колекції статуй, картин, античних ваз, китайської порцеляни, книг та документів.

У 1816 році палац В.Стройновського в Горохові відвідав польський вчений, письменник і мандрівник Ю. У. Немцевич. Із здивуванням від побаченого в провінції він писав: “Всюди видно достаток... Оздоблення помешкання, його колекції свідчать про те, що його власники освічені люди, з вишуканим смаком і

здібностями... Не сподівався побачити Волинь в скульптурах, картинах, мініатюрах...”[14, 171]. На думку Ю.Немцевича мистецька колекція у палаці Стройновського настільки велика, що для її більш широкої публічності доцільно було б видати окремих каталог.

Відносно архітектури всередині палацу відомо лише, що італійський художник Доменіко дель Фрате, який з 1804 по 1806 рік на запрошення графа Тарновського жив у Дзікові та Горохові, розмалював стелю в бібліотеці. Згідно задуму Валерії Тарновської він представив на ній алегоричну постать Польщі, що плакала. В іншій кімнаті палацу він створив копію фрески Гвідо Рені “Аврора” [9, 85].

Всі меблі палацу були виконані в імперському стилі, столи були інкрустовані мозаїкою, бронзою, кристалами. Кімнати палацу прикрашали красиві вази. На стінах були розвішені розписні тарілки, які представляли італійську майоліку – різновид кераміки, виготовленої з випаленої глини з використанням розписної глазури. В палаці знаходилася збірка 308 прекрасних дереворитів, мідьоритів і багата нумізматична колекція [5, 308].

Крім того у родинному палаці графа В. Стройновського була велика картинна галерея, в просторих залах якої розміщувались чудові реліквії-оригінали – картини кращих польських художників, видатних майстрів старої італійської, нідерландської школи. Були в картинній галереї полотна Рембрандта, Рубенса, ван Дейка, Караваджо, а також велика кількість майстерно виконаних копій картин відомих живописців.

А ще в палаці Стройновського, в найбільшому залі з вікнами, що виходили до парку, стояли мармурові скульптури, статуї святих, створені видатними митцями. Ця галерея скульптур, подібно як і колекція картин та інших витворів мистецтва була ініційована рідним дядьком Валерії Ієронімом Стройновським, який неодноразово гостював в Горохові.

Вирушивши разом з дочкою та зятем у 1803-1804 роках вдруге до Італії, Валеріан Стройновський, окрім статуй, які цінував особливо, придбав там чимало інших творів мистецтва. Стали вони фундаментом майбутньої мистецької колекції Горохівського палацу. Багато статуй, античних ваз, китайської порцеляни і картин, частково за гроші батька, купувала також його дочка Валерія Тарновська, яка до прекрасних мистецтв мала особливе уподобання.

Під час перебування в Італії Тарновські в кожному більшому місті відвідували майстерні видатних митців і купляли в них їх роботи. Саме там вони зібрали більшу частину своєї горохівської колекції, яка пізніше, тобто з 1831р., з часу остаточного переїзду Тарновських з Горохова до родинної резиденції Яна Фелікса Тарновського у Дзікові, знайшла своє місце в Дзіковському палаці і стала тоді однією з найцінніших у країні. Під час перебування в Італії Валеріан Стройновський, його дочка Валерія Тарновська та зять Ян Фелікс Тарновський заводили дружні відносини з відомими художниками та скульпторами, серед яких – Франческо Максиміліано Лаборе, Антоніо Канова, Доменіко дель Фрате, Карло Марочетті, Ангеліка Кауфман, Гаспаре Ланді та інші [7, 113]. Тоді ж вони замовили у видатного живописця Гаспаре Ланді два невеликі портрети Яна Фелікса Тарновського і Валеріана Стройновського.

В Італії були придбані майже всі статуї майбутньої колекції палацу в Горохові, серед них значна кількість творів Франческа Максиміліана Лаборе, який отримав тоді від них і від Стройновського багато замовлень. Лаборе створив мармурові бюсти Яна Фелікса Тарновського і Валерії Тарновської, Валеріана Стройновського, а також на основі привезених Тарновськими мініатюр та мальованих портретів виконав погруддя батьків Яна Фелікса – Яна Яцка Тарновського та Розалії Чацької. Тарновські купили у Лаборе копію статуї Наполеона, що була репродукцією пам’ятника, встановленого в місті Аяччо на Корсиці, статую Юнони і дві фігури Церери, бюсти Юпітера, Гомера, Вергілія, Горація і Цицерона, а також скульптуру хлопчика, який плаче над пташкою, яка загинула. Саме ця остання скульптура, куплена Стройновським і подарована дочці з нагоди свята Різдва Христового, перебувала спочатку в апартаменті Валерії Тарновської в палаці її батька в Горохові на Волині. Близько 1830 року була перевезена до Дзікова. Про це згадує у своєму щоденнику Валерія Тарновська [10, 10].

Згадки про зроблені в Лаборе замовлення знаходимо у листах Яна Фелікса Тарновського, надісланих ним з Італії до батьків, а також у листах римського банкіра Маріна Торлоні до Яна Фелікса Тарновського з 1805 і 1806 років, а також у листах Валеріана Стройновського до дочки, написаних в Парижі восени 1804 і в січні 1805 років [11, 422].

Тоді ж Тарновські познайомилися з творчістю видатного скульптора Антоніо Канови і заприятелювали з ним особисто, згодом підтримували стосунки за допомогою листування. У 1801 році Канова завершив роботу над скульптурою “Тріумфуючий Персей” (“Персей з головою Медузи”), а вже у 1804 році Валерія Тарновська придбала цей шедевр майстра. Ця статуя, куплена у Канови, була перевезена морем до Одеси, звідки волами доставлена у 1806 році до Горохова. Там вона була встановлена, після декількох років своєю вагою спричинила тріщину в мурах палацу. Сьогодні статуя знаходиться в музеї мистецтв

Метрополітен у Нью-Йорку.

При замовленні даної статуї у Антоніо Канови посередником був Доменіко дель Фрате, художник, приятель Канови, з яким Валеріан Стройновський та Тарновські познайомилися в Римі у 1803 році. Вони замовили в нього тоді багато картин і переконали його приїхати до Польщі. У 1806 році він жив у Дзікові, де намалював два великих полотна, що прославляли подвиги гетьмана Яна Амора Тарновського, а також, давав уроки живопису самій Валерії Тарновській. Про талант Валерії малювати згадує Ю.Немцевич: “Сама графиня Тарновська наділена рідкісним талантом малювати мініатюри. Зібрання її мініатюр, портретів представників шляхетних родів, є досить потрібною і приємною справою...” [14, 171].

Серед інших привезених до Горохова статуй відзначалася композиція “Меркурій” Джузеппе Боссі, копія статуї римського імператора Адріана скульптора Лоренцо Берніні, барельєф із слонової кістки, що зображував святу Катерину Медічі, виконаний в стилі Лоренцо Берніні та інші.

Після смерті дружини у 1815 році, залишивши доньку і зятя в Горохові, Валеріан Стройновський незабаром виїхав в Петербург, там поступив на російську службу. В Петербурзі 29 січня 1819 року він вдруге одружується з двадцятирічною Катериною Буткевич (1799-1867), дочкою генерал-лейтенанта у відставці Олександра Дмитровича Буткевича [2].

У 1821 році В.Стройновський актом дарування передав Горохів своїй єдиній доньці Валерії. Частину садиб, що перебували у власності, Валеріан Стройновський подарував своїй другій дружині, суттєво ущемляючи своїми діями спадок Тарновських. До того ж господарство Стройновського на той час було малопробиткове, мало багато боргових зобов'язань. До Петербургу В.Стройновський забрав частину своєї мистецької колекції. До вивезених на вимогу нової дружини експонатів належала статуя “Амур і Психея», подарована раніше дочці Валерії [12, 162]. Пізніше ця скульптура поповнила колекцію Ермітажу.

Ці втрати в деякій мірі компенсувала колекція картин брата Валеріана, віленського єпископа Ієроніма Стройновського, яка вже після його смерті у 1815 році була перевезена до Горохова. Відповідно до заповіту тіло єпископа було поховане в родинній усипальниці Стройновського в Горохові.

В колекції, зібраній І. Стройновським, переважали картини релігійного змісту та на історичну тематику. Були тут роботи пензлів італійських, французьких, фламандських, голландських і польських художників. Серед картин, зібраних єпископом І.Стройновським, найціннішу позицію мав оригінал нідерландського художника Рембрандта “Польський вершник” (1655 р.), що походив з галереї короля Станіслава Августа. З 1821 по 1834 роки ця картина була однією з головних прикрас Горохівського палацу. Зараз картина знаходиться в Національному музеї класичного живопису в Нью-Йорку, США (колекція Генрі Фріка).

Повну оцінку колекції творів мистецтва, які знаходилися в Горохові в першій чверті XIX ст., провести сьогодні неможливо, як і відтворити через кого окремі предмети були придбані. Напевно була вона на той час достатньо серйозна, хоч різної цінності, тому що поряд з оригіналами було там і багато копій. Галерея налічувала напевно понад сто картин, оскільки в самому тільки апартаменті пані Тарновської висіло їх понад п'ятдесят. Крім того її апартамент прикрашали кількадесят статуй, а також багато дрібних предметів, античних та сучасних [9, 69]. Даний перелік картин відомий з архівних документів щодо інвентаризації Дзіківської колекції у 1844 році, опублікованих К.Гроттовою в науковій праці “Колекція творів мистецтва Я.Ф. і В.Тарновських”, виданої у 1957 році у Вроцлаві [9, 111].

У графському палаці Стройновського-Тарновських була велика бібліотека, яка розташовувалась у чудовому залі і нараховувала у своїх фондах понад 5 тисяч примірників – томів книг написаних різними мовами, серед яких були стародавні книги та рукописи. Більшу частину книгозховища становив спадок Ієроніма Стройновського – понад 2500 томів [9, 96-97]. З часом кількість книг була значно збільшена. Окрім книжок в приміщеннях бібліотеки зібрано також багато бібліофільських видань, альбомів і ілюстрацій.

Власники маєтку-садиби в Горохові були людьми шляхетними, відомими за межами своєї провінції, тому їх дім був завжди відкритим. Були тут представники волинської еліти та інші знані особистості. Серед них: Алоїз Фелінський (1771-1820), польський поет та драматург, громадський і політичний діяч, Вацлав Жевуський (1785-1831), граф, шляхтич, мандрівник, орієнталіст, Юзеф Карвіцький (1833-1910), власник Мізоча на Волині, письменник, краєзнавець, енциклопедист, мемуарист, та багато інших.

Деякі із завсідників свої враження від побаченої тут колекції фіксували у своїх щоденниках. Належить до них згадуваний вище Ф.Ковальський, який перш за все був вражений роботою Антоніо Канови – величезною з білого мармуру статуєю Персея. Не менш вражений він був від майже натуральної величини Венери, що спить, і Купідона, який вдивлявся в її очі “із зваблюючою посмішкою” і врешті фігурою Аполлона, що стояв з лютнею в руці, луком і сагайдаком за спиною, при цьому тятива лука і струни

люті були так майстерно викарбувані в мармурі, що справляли надзвичайно реальне враження. Схожа фігура Аполлона знаходилася і в парку. А ще Ковальський описує також про незліченні “погруддя найзнаменитіших в історії людей”, що знаходилися в залах палацу у Горохові. Вражений від побаченого тут багатства Ковальський визнає, що резиденція Тарновських здалася йому “якимось зачарованим палацом” [6, 129].

Розквіт палацово-паркового ансамблю в Горохові тривав до 1830 р. Саме тоді Тарновські вирішили остаточно змінити свою волинську резиденцію на користь родового Дзікова. З переїздом на нове місце проживання вони забрали з собою найцінніші експонати колекції, а те що залишилося поступово розпродувалося. В кінці XIX ст. горохівські володіння Тадеуша Тарновського (1819-1890), сина Яна Фелікса і Валерії Тарновських, настільки потрапили в економічну скруту, що він змушений був продати їх разом із зруйнованим палацом російській поміщиці Свистуновій-Веймарн. У період між війнами в палаці знаходилася установа повітового старости. Друга світова війна остаточно зруйнувала палац.

Принагідно розповідаючи про Валеріана Стройновського, його дочку Валерію та зятя Яна Фелікса Тарновського, згадуючи імена інших осіб, які мали відношення до палацово-паркового ансамблю в Горохові, до створення у ньому унікальної колекції творів світового мистецтва, переконуємося в тому, що Горохівщина овіяна сивими бувальщинами та легендами славного історичного минулого. У стрімкому бігові часу нові події застиляють ті, що минули, багато забувається, вивітрюється з пам'яті людей. Але ніколи не залишаться вони байдужими до графського роду Стройновських, завдяки якому Горохів реально постав як один із осередків культури Волині та Польщі кінця XVIII – першої чверті XIX століть.

1. Маевский Н. Из семейных воспоминаний. // Исторический вестник. - 1881. - Т. 3. - № 10. - Режим доступу: http://memoirs.ru/texts/Maevsk_IV81_3_10.htm
2. Матвеевский Б. Незнакомый Пушкин и «утаённая» муза поэта. - М., 1998. - Режим доступу: <http://pushkin.niv.ru/pushkin/articles/matveevskij-utaennaya-muza/proobraz-karly-chernomora.htm>
3. Ричков П. Палацове будівництво на Волині XVIII- поч. XIX ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. Житомир, 9-11 вересня 1993 р. - Житомир, 1993.
4. Русский биографический словарь: В 25 т. /А.А. Половцов. - М., 1896-1918. - Т. 25.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т.2.- Вінніпег, 1983.
6. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej. T.V.- Wrocław, 1994.
7. Dec D., Walek J. Europejskie skarby Muzeum Narodowego z Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie w Zamku Królewskim w Niepołomicach. - Muzeum w Niepołomicach, 2011.
8. Dymnicz N. Dawne cechy i «gospody» w Horochowe. // Rocznik wołyński. - T. IV. - Rowne, 1935.
9. Grottowa E. Zbiory sztuki J. F. i W. Tarnowskich. - Wrocław 1957.
10. Journal du voyage de la comtesse Valerie Tarnowska (1803 – 1804), wyd. G. Mycielski (w:) „La Revue de Pologne”, 1924 – 1926.
11. Mikocka-Rachubowa K. Pomnik marszałka Stanisława Małachowskiego, dzieło Francesca Massimiliana Labourea. // Biuletyn Historii Sztuki, 62 (2000). - Nr. 3 - 4.
12. Mikocka-Rachubowa E. Canova: jego krąg i Polacy, około 1780-1850. T. 2.
13. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2001.
14. Minakowski M.J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego. - Режим доступу: <http://www.sejm-wielki.pl/b/dw.11585>
15. Niemcewicz J.U. Juliana Ursyna Niemcewicza, podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte”, wydawcy A. Franck; B. M. Wolff. - Paryż, Petersburg, 1858.
16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 3. – Warszawa, 1882.

Наталія КІНД-ВОЙТЮК (Луцьк)

ХІІ З'ЇД РАДИ КОНСЕРВАТОРІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (20-24 ВЕРЕСНЯ 1927 РОКУ): ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА КАТАЛОГІЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК НАРОДНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ

Згідно з умовами Ризького мирного договору, укладеного 18 березня 1921 року між Другою Річчю Посполитою, з одного боку, та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою, з іншого, серед низки етнічних українських земель до Польщі відійшла й Західна Волинь [15, 61]. Ця подія лише закріпила реальне перебування регіону з середини 1919 року (за винятком короткого періоду літа 1920 року) під польським контролем і

функціонування тут з 4 лютого 1921 року Волинського воєводства [13, 14].

Початок організації збереження пам'яток старовини у Волинському воєводстві тісно пов'язаний з Міністерством віровизнань і народної освіти, яке безпосередньо керувало пам'яткоохоронною роботою у Другій Речі Посполитій [7, 5; 14, 310]. Воно постало з Департаменту віровизнань і народної освіти, утвореного 31 січня 1917 року [7, 5]. Функції щодо охорони пам'яток старовини Міністерство віровизнань і народної освіти отримало на підставі декрету Регентської ради від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками культури і мистецтва [7, 42]. Для допомоги в організації пам'яткоохоронної роботи у 1920 році до складу воєводських управлінських структур було включено пам'яткоохоронні відділи, які за польською термінологією отримали назву консерваторських, а також реставраційні комісії. Вони відповідали за проведення інвентаризації, збереження та реставрацію пам'яток старовини [7, 84].

Усі вищезазначені рішення набули правової сили на Волині після утворення Волинського воєводства. Зокрема, за розпорядженням Ради міністрів Польщі від 26 вересня 1921 року тут набув чинності декрет від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками культури і мистецтва [8, 168]. А 8 листопада 1921 року в Луцьку був створений воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі [10]. Він розглядав справи надання дозволів на знищення, реконструкцію, оздоблення, перебудову нерухомих пам'яток старовини: костелів, церков, синагог, замків, палаців, ратуш, веж, дзвіниць, які знаходилися у державній чи приватній власності і мали історичну чи мистецьку цінність. Відділ здійснював нагляд над вивезенням пам'яток старовини, видавав дозволи на проведення археологічних розкопок, вписував пам'ятки старовини до державного інвентаря пам'яток Польщі. Волинський воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі очолював реставратор З. Морвіц. Він був радником у волинського воєводи з питань культури, мистецтва і охорони пам'яток [1, 218].

У своїй діяльності зі збереження архітектурних шедеврів загальнопольські і воєводські державні структури спиралися на підтримку Державного об'єднання реставраторів давніх пам'яток, яке призначало уповноважених у кожне з воєводств Другої Речі Посполитої. З 1924 року функції уповноваженого цього об'єднання у Волинському воєводстві виконував Я. Гоффман. З 1926 року уповноваженою під час проведення реставраційних робіт на теренах воєводства була призначена І. Савицька [10, 159].

Третя конференція окружних консерваторів, що проходила 24-25 червня 1922 року, прийняла рішення про поділ Польщі на 8 консерваторських округів. Одним з них став округ (за № 6) з центром у місті Любліні, який включав у себе Люблінське і Волинське воєводства. На чолі округу став консерватор М. Древо. З 1923 року Люблінський округ включав у себе Люблінське, Волинське і Поліське воєводства, тобто, на три воєводства призначався один реставратор [6, 159]. Наступною ланкою у пам'яткоохоронній роботі Польщі, яка знайшла безпосереднє втілення на Волині, стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 травня 1924 року про скликання з'їзду Ради реставраторів. Ці зібрання отримували повноваження вирішувати питання фінансування відновлення і збереження культурно-історичної спадщини Польщі. А фінансова ситуація в першому міжвоєнному десятиріччі склалася таким чином, що відчувалася нестача коштів насамперед на реставраційні роботи. Прикладом неповного фінансування збереження пам'яток 6-го консерваторського округу, може, в певному сенсі, слугувати зіставлення архітектурних реставраційних робіт у 1924-1926 роках. Так, у 1924 році проведено такі роботи у 13-ти населених пунктах Люблінського воєводства і 5-ти – Волинського (при середній кількості 10 населених пунктів для інших воєводств). У 1925 році цей показник склав 10 населених пунктів у Люблінському воєводстві і 12 – у Волинському (при середній кількості 20 населених пунктів по Польщі загалом). У 1926 році реставрувалися архітектурні об'єкти у 3-х населених пунктах Люблінського воєводства і 9-ти – Волинського (середній загальнодержавний показник – 14 населених пунктів) [6, 161].

Ця та інші проблеми пам'яткоохоронної роботи обговорювалися на XII загальнопольському з'їзді Ради реставраторів, що відбувся на Волині 20-24 вересня 1927 року [3, 65]. На ньому були присутні волинський воєвода В. Мех, ксьондз-прелат А. Єловицький, начальник відділу мистецтва Міністерства віровизнань і народної освіти, архітектор Я. Войцехівський, радник міністра в департаменті мистецтва цього ж міністерства доктор А. Лаутербах, реставратор Люблінського, Поліського та Волинського воєводств архітектор Є. Сеніцький, реставратор Віленського і Новогрудського воєводств Й. Ремер, реставратор Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств доктор І. Пйотровський, реставратор Варшавського та Білостоцького воєводств З. Роковський, реставратор Познанського і Поморського воєводств доктор Н. Пайздерський, реставратор міста Варшави і Лодзького воєводства архітектор Т. Вишневецький, реставратор Сілезького воєводства доктор Т. Добровольський і доктор З. Морвіц зі Львова [5, 397].

20 вересня 1927 року на засіданні з'їзду волинський воєвода В. Мех підняв питання про призначення

окремого окружного реставратора для Волинського воєводства, а не єдиного реставратора на три воєводства з місцеперебуванням у Любліні [5, 398]. Розглядалися також питання про охорону пам'яток міста Луцька: замку Любарта, синагоги, руїн вірменської церкви [2, 191-192].

21 вересня 1927 року засідання з'їзду Ради реставраторів продовжилося в Острозі. На ньому було вирішено передати місцевому музеєві опіку над замком князів Острозьких, провести дрібний ремонт аттика вежі Галшки, замурувати Красногорську (Луцьку) браму для пішоходів, проводити археологічні розкопки та історичні дослідження замку лише з дозволу реставраційних служб [5, 390].

Після Острога делегати XII з'їзду Ради реставраторів переїхали до містечка Дубно, у якому, за висновками експертів, пам'яткоохоронна робота знаходилася в занедбаному стані. Під час аналізу стану збереження пам'яток міста особливе занепокоєння викликав місцевий замок. Реставратори зазначили, що він знаходиться у страшному запустінні. Було вирішено: замок та в'їзну вежу відновити за спеціальним проектом на основі проведених архітектурно-історичних досліджень; провести обміри у палаці Любомирських і сфотографувати його; вивчити і визначити кордони замку з метою припинення захоплення приватними власниками замкової території, усунути нову невідповідну в'їзду браму [5, 392].

Під час засідання реставраторів 23 вересня 1927 року у Кременці розглядалися питання реставраційних робіт у ліцеї, збереження пам'яток міста. Голова Товариства прихильників Кременця П. Залеський звернувся до делегатів з пропозицією призначити для Кременця реставратора, який би перебував на посаді заступника окружного реставратора. Реставраторська Рада вирішила, що Кременецький ліцей повинен взяти на себе утримання на літній час двох студентів для проведення фотографування пам'яток міста. Архітектурну інвентаризацію Кременця під керівництвом окружного реставратора мав здійснювати міський архітектор З. Целярський [5, 394].

У Кременці делегати з'їзду Ради реставраторів ухвалили низку інших рішень. Так, було погоджено у костелі при ліцеї розібрати прибудови, зведені за часів Російської імперії, що спотворювали архітектурне обличчя споруди. У храмі передбачалося відновити балюстради, дерев'яні двері замінити на старі залізні, образ св. Станіслава Костки зняти і замінити на Хрест Ісуса, костел перефарбувати в відповідно до тла ліцейних споруд. Реставратори прийняли рішення звести у місті пам'ятник на честь польського письменника Ю. Словацького біля будинку, де він проживав, зберегти руїни замку на горі Бони та оточити увагою місцеву пам'ятку – кам'яну фігуру Божої Матері, створену у стилі рококо.

24 вересня 1927 року засідання з'їзду Ради реставраторів Польщі продовжилося у Вишнівці. Їх особливу увагу привернув костел кармелітів, перетворений за царату на православну церкву. До костелу з місцевого парку повинні були бути повернені дві фігури святих, які стояли в нішах фасадної стіни [5, 398]. У цей же день делегати відвідали Почаївську Лавру, де ознайомилися з історією краю і станом церковних споруд. На цьому з'їзді завершив свою роботу.

Таким чином, XII з'їзд Ради реставраторів Другої Речі Посполитої звернув увагу на питання організації пам'яткоохоронної роботи у Волинському воєводстві. Його здобутком можна вважати аналіз стану збереження культурної спадщини Волині зокрема, виділення коштів на ремонтні та реставраційні роботи, необхідні для збереження архітектурних пам'яток або повернення первісного вигляду давнім спорудам, розробку конкретного плану реставрації пам'яток Волині. При цьому варто зазначити, що увагу делегатів з'їзду привернули насамперед архітектурні пам'ятки польської культури: споруди римокатолицької церкви, палаці, садиби (резиденції) польської знаті.

Рішення та рекомендації XII з'їзду Ради реставраторів Польщі, що проходив у Волинському воєводстві, були враховані при розробці і прийнятті розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 року про опіку над пам'ятками старовини [11, 101]. На підставі статті 9-ої цього документу створювалися окружні реставраційні комісії, до складу яких входили воєвода, реставратор і помічник реставратора. Членство в окружній реставраційній комісії становило 3 роки [4, 14]. У складі комісії запроваджувалася посада члена-кореспондента, в обов'язки якого входило інформувати окружну реставраційну комісію про справи щодо збереження пам'яток минулого у кожному з регіонів Польщі. Членів-кореспондентів призначав воєвода [4, 13]. Основне завдання окружних реставраційних комісій полягало в організації пам'яткоохоронної діяльності на підпорядкованій їм території. Комісія виконувала розпорядження міністра віровизнань і народної освіти безпосередньо на місцях.

Одним з найвагоміших правових актів Польщі в організації пам'яткоохоронної роботи стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 липня 1928 року про укладання реєстру пам'яток старовини [9, 265]. За цим розпорядженням пам'ятки поділялись на нерухомі (пам'ятки мистецтва, архітектурні споруди) та рухомі (пам'ятки мистецтва, археологічні пам'ятки, палеонтологічні знахідки, архівні та бібліотечні збірки). Взяття їх на облік проводилося у кожному воєводстві. Виняток

становили твори мистецтва, рукописи, які перебували в католицьких костелах. При внесенні пам'ятки до реєстру реставратор повинен був вказати такі дані: місце, де була знайдена пам'ятка (назва місцевості, повіт, гміна); дату чи століття її створення; опис пам'ятки; ім'я, прізвище і адресу власника пам'ятки. У хронологічному відношенні реєстрові підлягали пам'ятки Х – першої половини ХІХ ст. [12, 379].

Контролюючим органом цієї всепольської акції стало Інвентаризаційне бюро, створене 1929 року у Варшаві. Сюди надходили описи і фотографії пам'яток старовини, укладався їх каталог. Найбільшими помічниками Інвентаризаційного бюро стали окружні реставратори і воєводські відділи мистецтв. Усі реставратори уклали спеціальні інвентаризаційні картки. У них спочатку подавались дані про територіальне розташування пам'ятки (місцевість, повіт воєводства), містився опис пам'ятки, час її створення (епоха), зазначався стиль, в якому ця пам'ятка збудована, номер її реєстрації. Далі у картках вміщувались джерела про пам'ятку (вимірювальні креслення, зображення, писемні джерела), історія споруди, інформація про її власників, вказувались техніка і матеріали, з яких була зроблена пам'ятка, найважливіші елементи об'єкта (надгробки, олтарі, ін.). Описові креслення пам'ятки виготовлялись у масштабі 1:500.

Кожна інвентаризаційна картка пронумеровувалась, зазначався місяць, рік, а іноді навіть і день її виготовлення. Це давало можливість прослідкувати хід та результати укладення реєстру пам'яток – вагомого складника пам'яткоохоронної роботи та історично-краєзнавчих досліджень на теренах Польщі, у тому числі й у Волинському воєводстві [12, 389].

Укладання реєстру пам'яток Другої Речі Посполитої, у якому визначальна увага зверталася на городища, замки, палаци, культові споруди та інші архітектурні об'єкти, давало змогу оцінити стан пам'яток і проводити ремонтні та реставраційні роботи.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, можна зробити висновок, що впродовж 1920-х – 1930-х років терени Західної Волині були об'єктом здійснення історико-краєзнавчих досліджень та пам'яткоохоронної роботи. Ця діяльність проводилася в умовах розвитку польської історичної науки у відродженій Другій Речі Посполитій та реалізації у Волинському воєводстві дискримінаційної щодо автохтонного населення політики польських державницьких сил. Певної видозміни така політика набула з кінця 1920-х років і знайшла своє втілення у відомому волинському експерименті воєводи Г. Юзевського. Саме на цей період припадає початок другого – вищого етапу – здійснення історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи у регіоні, що ознаменувався піднесенням вивчення минулого Волині і охорони пам'яток старовини. Помітну роль у цій справі відіграла організація і розгортання діяльності у регіоні таких науково-громадських осередків як Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, Волинського музею – своєрідного наукового центру з дослідження історії краю і збереження його культурної спадщини, а також Волинського товариства приятелів науки.

1. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України, ф. 26, спр. УК-18.

2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України, ф. 26, спр. УК-25.

3. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 1, спр. 3354.

4. Archiwum Akt Nowych, zesp. 14, syg. 7027.

5. Archiwum Akt Nowych, zesp. 14, syg. 7030.

6. Gurba J. Ochrona zabytków archeologicznych województw Lubelskiego i wołyńskiego – VI okręg konserwatorski lubelski w latach 1920-1928 / J. Gurba // Zamojszczyzna i wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa. Zamość, 25-26 lutego 2000 r. – Zamość: Muzeum Zamojskie w zamościu, 2000. – s. 159-162.

7. Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. – 182 s.

8. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1921. – 264 s.

9. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1928. – 588 s.

10. Dziennik urzędowy województwa Wołyńskiego – 1922. – 28 kwietnia.

11. Kowalczyk I. Powołanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat / I. Kowalczyk I. // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99-103.

12. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego / I. Lewicki // Ochrona zabytków. – 1999. – № 1. – S. 375-390.

13. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych.

/ W. Mędrzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.

14. Nauka Polska. - 1928. – № 3. – S. 310.

15. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. – Warszawa – Lwów: Drukarnia W. Gywińskiego w Warszawie, 1921. – 95 s.

Лариса КРИШТАПЮК, Олександр ВЕРНИДУБОВ (Луцьк)

РОДИНА ЛУКАШУКІВ І МУЗЕЙ МИХАЙЛА КРАВЧУКА В СЕЛІ ЧОВНИЦЯ

Надзвичайно трагічна доля геніального українського математика Михайла Пилиповича Кравчука, академіка АН УРСР, члена математичних товариств Франції, Німеччини, Італії, якого безпідставно репресовано у 1938 році. За неповних 50 років життя він зробив для світової науки стільки, що сам обезсмертив своє ім'я. Праці вченого з різних галузей математики (вищої алгебри та математичного аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь теорії ймовірностей та математичної статистики) увійшли до скарбниці світової науки. Він був вчителем Архипа Люльки – конструктора реактивних авіадвигунів та Сергія Корольова – конструктора радянських космічних кораблів, майбутнього академіка Володимира Челомея. Методи Михайла Кравчука застосовувалися в США, Японії та інших країнах при моделюванні кібернетичної техніки. Наукові праці М. Кравчука використовували американські автори першого у світі комп'ютера. 1992 року ЮНЕСКО занесла ім'я українського математика до Міжнародного календаря найвизначніших діячів науки і культури.

Проте ми, українці, довгий час нічого про нього не знали. І життєвий шлях М. Кравчука був дуже короткий, як сказала академік Н. Д. Вірченко: “Із Човниці – в Київ – на Колиму – і в безсмертя”.

В 1967 році в с. Човниця на ім'я директора середньої школи прийшов лист з Києва від М. О. Сороки, тодішнього головного редактора щомісячного науково-популярного журналу “Знання та праця”, який повідомляв, що в Човниці народився такий вчений і просив допомоги зібрати матеріали про М. Кравчука. Так розпочався пошук матеріалів про видатного земляка Степаном Федоровичем та Євгенією Семенівною Лукашуками – педагогами місцевої школи.

Юні пошуківці під керівництвом вчителя історії Лукашук Є. С. записали спогади про сім'ю Кравчуків жителями села Соколюк А. С., яку виховували батьки академіка. Краєзнавці місцевої школи відшукали всіх родичів М. П. Кравчука, які на той час проживали в с. Човниця. Племінниця академіка Момотюк С. Н. подарувала фотографію хати, в якій народився майбутній вчений і вказала місце, де стояв будинок. Наступним кроком була поїздка у Волинський обласний архів. Там знайшлися документи про навчання Михайла Кравчука в Луцькій гімназії, яку він закінчив у 1910 році із золотою медаллю.

І вже в 1987 році було зібрано матеріали про Кравчука, які дали можливість відкрити музей вченому в маленькій шкільній кімнаті. Першу експозицію допомагав створювати працівник методичного відділу Волинського краєзнавчого музею Олекса Федорович Ошуркевич. На подвір'ї школи було споруджено і перший у світі пам'ятник академіку М. Кравчуку.

Так, замовчуване і забуте ім'я математика повернулося з небуття. Повернулось стараннями кількох ентузіастів – київського академіка Ніни Вірченко, письменника Миколи Сороки, дослідниці Галини Ситої, журналістки Дацюк, її волинських колег, і, звичайно, родини Лукашуків. Саме вони на протязі 45 років збирали кожне слово, кожну статтю і кожну книжечку, присвячену М. П. Кравчуку, і берегли як найкоштовніший скарб, щоб потім показати людям і розповісти про трагічний шлях свого земляка.

Саме про трагічну сторінку біографії М. П. Кравчука було відомо зовсім мало. Це вже потім дослідниця життя математика Галина Сита з великими зусиллями дістане доступ до слідчої справи, котра зберігалася в архівах КДБ, і разом із письменником Миколою Сорокою повідають світові подробиці. Зокрема, буде опубліковано й акт про поховання померлого 9 березня 1942 року в'язня Кравчука, котрий був “заритий на глибині 1,5 м головою на захід”.

Ця “точність” означає лише одне: ніхто і ніколи не дізнається, де могила вченого, котрий стільки ще міг зробити для вітчизняної і світової науки. Адже на момент смерті в колимському таборі йому ще не виповнилося і п'ятдесят.

15 жовтня 1956 року вченого реабілітують “за відсутністю складу злочину”. Проте реабілітація не означатиме воскресіння його понівеченої долі, заслуженої слави.

З цим ніяк не могли змиритися люди, котрі розуміли вагу вкладу спадщини Михайла Кравчука у математичну науку.

Родина Лукашуків на цьому не зупинилась. Продовжували листування з вченими Києва, Львова, Тернополя, Рівного, які надсилали їм свої дослідження, спогади про М. П. Кравчука.

З кожним роком мали все більше відомостей про академіка М. Кравчука і матеріалів для музею. А тому на 100-річний ювілей вченого човничани приймали гостей у трохи більшій шкільній кімнаті, яку під музей обладнав С. Ф. Лукашук.

А вже до 110-ї річниці від дня народження М. Кравчука неспокійний Степан Федорович вирішив зробити все можливе й неможливе, аби Човниця гідно вшанувала пам'ять свого великого земляка. Він запропонував збудувати окреме приміщення для музею, показав шляхи здійснення цього плану.

Людина діла, Степан Лукашук, почав ходити по різних установах, просячи пожертв на спорудження музею. Підтримав його хіба що районний відділ освіти. Саме із скромних внесків вчителів району і склалася перша і, на жаль, єдина тисяча гривень.

Дізнавшись, що у Сокиричах дуже дешево продають цеглу із споруд колишнього військового містечка, Лукашук поїхав туди й домовився, що задля такої благородної справи, як будівництво музею, цеглу дадуть безкоштовно, ще й курсанти школи міліції допоможуть. І потяглися валки возів із цеглою із Сокирич до Човниці. Селяни підтримали Лукашука, та й сам він, не зважаючи на поважний вік і хвороби, працював не покладаючи рук.

Проте цей задум не далось здійснити, не вистачило підтримки з боку місцевої влади і через безгрошів'я.

Тому в школі було виділено найбільшу кімнату для музею, була оновлена експозиція матеріалами, зібраними за 20 років.

В оформленні експозиції надав методичну допомогу Волинський краєзнавчий музей, а саме, провідний науковий співробітник методичного відділу О.В.Нагорна.

Після передчасної смерті Степана Федоровича Лукашука музей очолила дружина Євгенія Семенівна і дочка Леся Степанівна. Мають що показати відвідувачам. Це унікальні експонати – книги з особистої бібліотеки вченого, його праці, підручники 20-30-х років, якими користувався вчений, багато літератури про інших математиків, матеріали з архіву КДБ. Леся Степанівна багато робить для оформлення музею своїми вишиванками. Крім того, її вишиванки є в музеї Київського політехнічного інституту і Київського національного авіаційного університету, де в свій час працював М. П. Кравчук. Вона збрала і вірші, присвячені вченому в збірочку “Живий у пам'яті нащадків”.

Музей М. П. Кравчука відвідало більше 10 тис. чоловік. Це люди різного віку і різні за освітою.

Заслуговує уваги просвітницька діяльність музею. Крім тематичних і оглядових екскурсій, в музеї проводиться районна та обласна олімпіади юних математиків, уроки, виховні години “День пам'яті М. П. Кравчука”, “Велич нашого земляка”, “Молися, сину, за Україну...”, “Світ не знав, що він – українець”, “Одержимі наукою”, “Моя любов – Україна і математика”, конкурс на виразне читання віршів, присвячених М.П.Кравчуку, постановка інеценівок за повістю М. Сороки “Михайло Кравчук”, композиція “Кравчук – великий українець”, зустрічі з далекою родичкою М. Кравчука Момотюк С. Н.

Працівники музею беруть активну участь у Міжнародних науково-практичних конференціях, що відбуваються в Києві.

За значні успіхи у пошуковій, експозиційній і збиральницькій роботі, популяризацію наукової діяльності академіка Михайла Кравчука музею присвоєно звання “Зразковий музей”.

Національна спілка краєзнавців України спільно з Міністерством освіти і науки України в жовтні-грудні 2009 року провела Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей.

Брав участь у цьому конкурсі в номінації “Видатний земляк” і музей академіка М. Кравчука при ЗОШ І-ІІ ступенів села Човниця. У цій номінації музей посів друге місце.

Маленькій Човниці, яка дала світові геніального вченого, аплодувала вся Велика Україна.

Маючи такий багатющий матеріал, який збрала і зберегла родина Лукашуків, пам'ять про видатного вченого, його заслуги перед наукою і Україною будуть гідно збережені.

1. Дацюк Г. Син неба. //Спадщина. - Київ, 2000.

2. Лукашук Є. Музей академіка М. Кравчука. Тринадцята міжнародна наукова конференція імені академіка М. Кравчука. Матеріали конференції. Т. III. - Київ, 2010.

3. Лукашук Є. Історія створення музею М. П. Кравчука в с. Човниця. Збірник матеріалів Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 120-річчю від Дня народження академіка М. Кравчука. - РМК, 2012.

4. Лукашук Є. Моя любов – Україна і математика. М. П. Кравчук. – Ківерці, 2006.

5. Штинько В. Дон Кіхот із Човниці. // Волинь. - 12.06. 2001.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ВОЛИНИ РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПЕРІОДУ (XIV-XVI ст.)

Серед найактуальніших і, разом з тим, найменш розроблених, є низка проблем, пов'язаних з вивченням археологічних пам'яток Волині XIV-XVI ст. Це зумовлено тим, що практично досі старожитності означеного періоду, на жаль, не стали предметом цілеспрямованого дослідження археологів. В кращому випадку їх принагідно згадували при розкопках пам'яток раніших періодів.

Попри те, що в XIV-XVI ст. кількість писемних джерел з історії Волині у порівнянні з давньоруським періодом значно збільшилась, роль археології не зменшилась. Та це й зрозуміло, адже писемні джерела містять обмаль відомостей про розвиток продуктивних сил і матеріальної культури волинян пізньосередньовічного часу. А тим часом на території Волині знаходиться чимало залишків городищ і селищ, які є вагомим джерелом для вивчення господарства, суспільного ладу та культури місцевого і приїжджого населення. Однак неухважно ставлення до цих пам'яток з боку археологів привело до того, що в кращому випадку вони залишилися розпорошеними по звітах, присвячених дослідженню пам'яток інших періодів. Для того, щоб виправити цю ситуацію нині назріла потреба скласти археологічну карту Волині XIV-XVI ст. Щоправда, дещо в цьому напрямку вже зроблено. Так, певні відомості про пізньосередньовічні старожитності є в праці В. Антоновича „Археологічна карта Волинської губернії” [1, с. 1-133], в довіднику М. Кучинка та Г. Охріменка „Археологічні пам'ятки Волині” [7], в монографії В. Коноплі „Старожитності Волині” [6], в книзі М. Кучинка і О. Златогорського „Пам'ятки археології Луцького району Волинської області” [11]. Однак цього недостатньо. Потрібна спеціальна праця, яка була б присвячена виключно пізньосередньовічним старожитностям Волині.

Вище вже зауважувалось, що в XIV-XVI ст. кількість писемних джерел була значною, але це не означає, що означений період може бути повністю висвітлений без врахування археологічних джерел. І попри те, що дуже важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія втрачає значення, навіть сьогодні археологічні розкопки рідко переступають середину XIII ст. Виникає дивна ситуація, коли археолог, досліджуючи, скажімо, пам'ятку княжої доби, ігнорує інші, пізніші за часом, матеріали лише тому, що вони виходили за межі його наукових інтересів. І як наслідок, історія населення, яке мешкало на цій пам'ятці штучно обривається, що недопустимо.

Але тут є й інша сторона справи. Ігноруючи знахідки, які виходять за межі наших зацікавлень, ми слабо знаємо матеріальну культуру волинян пізнього середньовіччя. Часто доходять до абсурду: ми можемо сьогодні датувати волинську кераміку давньоруського часу з точністю до кількох десятиліть, як це видно з таблиці, поданої М. Кучинком [13, с. 172], в той же час мало який археолог зможе відрізнити кераміку XIV від XV століття. І причиною того є те, що досі не розроблено часові рамки цього наймасовішого матеріалу постмонгольського часу. Щоправда, дещо в з'ясуванні цієї проблеми уже зроблено мистецтвознавцем Н. Кубицькою [13, с. 186-199]. Проте цього явно недостатньо. Тут потрібна серйозна аналітико-лабораторна праця багатьох археологів. Для цього треба перебрати руками сотні і тисячі черепків у музейних фондах і ретельно вивчити їх, співставляючи з фрагментами попередніх і наступних шарів пам'ятки. Тут слід застосувати стратиграфічний метод, користуючись описом і кресленнями розкопів, у яких матеріали були знайдені. Але оскільки старожитності після монгольського часу, тобто від другої половини XIII ст., досі ще не стали предметом спеціального вивчення з боку волинських археологів, це зробити нелегко, хоча й конче потрібно. І вивчати їх доцільно в комплексі з добре датованими пам'ятками завдяки писемним джерелам.

Сукупність археологічних і писемних джерел, слід гадати, сприятиме вирішенню ряду важливих проблем пізньосередньовічного періоду Волині. В цій статті ми зосередимось лише на деяких проблемах, торкаючись уже зробленого попередніми дослідниками, які використовували здебільшого писемні дані.

Першою, дуже важливою проблемою є вивчення пам'яток пізньосередньовічних міст Волині. Слід зауважити, що майже всі волинські міста і містечка XIV-XVI ст. відомі за архівними джерелами, які до певної міри дозволяють охарактеризувати господарство, соціальні відносини та політичне підпорядкування городян. На основі архівних матеріалів ці питання висвітлювали історики П. Сас [14], А. Заяць [4], Л. Войтович [3, с. 33-43]. Проте на багато питань відповідь може дати лише археологія. До них слід зарахувати питання історичної топографії, хронології, демографії тощо.

Дуже важливим завданням історика, який вивчає місто, є визначення його топографічної структури: розміщення площ, вулиць, громадських і приватних будівель, виробничих споруд, крамниць тощо. Це

необхідно як для реконструкції соціально-економічного рівня розвитку окремих поселень, так і для вивчення способу життя городян того часу. Дослідники М. Кучинко і В. Петрович це зробили у Володимирі [8, с. 96-126], а В. Терський у Луцьку [15]. При цьому, крім археологічних пам'яток, були використані старі плани середньовічних міст та іконографія.

Торкаючись питань хронології міст, варто зауважити, що коли якийсь місто згадується в писемних джерелах, наприклад, в XVI ст., це не означає, що виникло воно саме в цей час. Насправді воно могло існувати вже раніше. І лише археологія може допомогти у визначенні точного часу його появи, спираючись на добре датовані знахідки. Так було із визначенням становлення міських осередків у Луцьку, Володимирі і, почасти, в Кременці.

Нарешті важливим є питання демографії міст. Писемні, зокрема архівні, джерела в силу цілого ряду причин не можуть бути абсолютно об'єктивними чи достовірними. Наприклад, спираючись на них, дослідниця українських міст XVII ст. О. Компан [5] виходила з того, що в одному будинку мешкала родина, яка в середньому складалася з шести осіб. Помноживши цю цифру на кількість згаданих в архівах будинків у місті, можна отримати відомість про загальну кількість жителів міста. Однак з таким твердженням не погоджувався історик і археолог М. Брайчевський, зауваживши що ця цифра є неостаточною. Вона може бути лише мінімальною, бо в збережених досі міських кількоповерхових будинках XV-XVI ст. у Луцьку, Кременці, Бродах та інших містах навряд чи мешкало лише шість осіб. Напевно їх було набагато більше [2, с. 26]. І справді, лише археологія здатна внести необхідну ясність у подібне питання. Отже, демографічний показник може бути переглянутий в бік кількісного збільшення населення пізньосередньовічних міст Волині. В цьому напрямку вже дещо зроблено завдяки археологічним розкопкам у Володимирі-Волинському. Розкопки свідчать про перспективність таких досліджень [9, с. 105-106].

Другою проблемою пізньосередньовічної Волині є необхідність археологічного дослідження замків. Цієї проблеми торкалися вже історики-медієвісти, але вирішували її переважно на базі архівних матеріалів. Замки загалом розглядалися А. Заяцем [4, с. 127-134]. Спробу поєднати писемні і археологічні джерела при вивченні Луцького замку зробив П. Троневиц [16], Кременецького замку Т. Яцечко-Блаженко [17, с. 234-236], і двох Володимирських замків XIV-XV ст. на колишньому княжому дитинці та владичого XV-XVI ст. в окольному граді – М. Кучинко [9, с. 92-100]. Щоправда, за своїм обсягом ці дослідження досить-такі незначні. Однак в деяких середньовічних замках Волині останнім часом проводяться реставраційні роботи, а це вимагає попереднього археологічного дослідження кожної пам'ятки. Пріоритетними тут є ретельні розкопки, адже лише вони можуть пролити світло не лише на оборонне, а й соціальне та історико-культурне значення замків-фортець.

Третьою, дуже актуальною проблемою є археологічне вивчення пізньосередньовічного волинського села. Донедавна коло джерел з історії села того часу було обмежене виключно архівними джерелами. Однак в останні роки проводились розкопки сільських поселень в межах сучасного Луцька, в с. Рованці, Полонка, Промінь Луцького району, на яких виявлені наземні прямокутні житла з каркасно-стовповими стінами і піччю в передньому від входу куті і двосхилим дахом. Цікаво, що в житлі XV ст. в с. Полонка знайдено скарб срібних празьких грошів чеських королів Вацлава IV і Карла I (XIV ст.) [12, с. 204]. Слід, однак, зауважити, що ці відкриття зроблені лише принагідно в ході розкопок багаточисельних пам'яток. Для повної ж картини слід розкопувати селище повністю, широкими площами. Це дозволило б встановити кількість дворів, визначити їх середні розміри, провести демографічні дослідження пізньосередньовічного волинського села. Для вивчення господарства селян інтерес представляє рівень технічного оснащення землеробства (характер плугів, серпів, кіс, жорен тощо), розміри орних площ та пасовиськ, рибних та мисливських угідь і т. п. Загалом же археологічне дослідження села може пролити додаткове світло на рівень розвитку економіки не лише його, а й міста, яке в XIV-XVI ст. також мало аграрний характер.

Четвертою проблемою пізньосередньовічної Волині є вивчення її соціально-економічного розвитку на базі археологічних і нумізматичних джерел. Необхідність археологічного вивчення цієї проблеми зумовлено тим, що писемні джерела висвітлюють соціально-економічне становище населення краю дуже поверхово, іноді мимохідь. Що ж до археології, то спираючись на речові пам'ятки, безпосередньо пов'язані з матеріальним виробництвом, вона відображає характер пізньосередньовічного села найбільш повно. Мова йде про вивчення як продуктів виробництва, так і його технічної оснащеності. Писемні джерела тут малоінформативні, натомість археологічні надають в розпорядження дослідника набір засобів праці, які стосуються ремесла і сільського господарства, знайдені в містах і селах, які і функціонували в середньовіччі.

Як свідчать архівні документи, основними галузями пізньосередньовічної економіки Волині були

металургійно-ковальська, склоробна, деревообробна, виробництво поташу, а також харчові галузі – млинарство, броварство та винокуріння. Попри те, що ці галузі згадуються в документах часто, але сам процес виробництва може бути з'ясований лише за допомогою археологічних досліджень, які потрібно розгортати.

Важливим напрямом вивчення цієї проблеми є торгово-грошові відносини. В писемних документах згадується як торгові шляхи і митниці, так і окремі дрібні торговці і великі купці, що вели зовнішню торгівлю. Однак документи не відображають всіх нюансів цієї важливої галузі економіки і головним джерелом для неї виступає нумізматичний матеріал у вигляді окремих монет і монетних скарбів XIV-XVI ст. Ця група пам'яток є дуже перспективною для археологічного вивчення економіки тодішньої Волині. В цьому плані найповніше пізньосередньовічні скарби показано в монографічному дослідженні М. Кучинка і З. Кучинко [10, с. 105-134]. Незалежно від місця карбування, монети виконували функцію засобу товарообміну. Це монети чеські, литовські, польські, німецькі, нідерландські, московські та інші. Таке їх розмаїття дозволить вивчити міжнародні економічні зв'язки пізньосередньовічної Волині, але нумізматику здатна висвітлити і внутрішню торгівлю. А загалом кореляція археологічних і писемних джерел є дуже перспективною для вивчення палеоекономіки Волині.

Нарешті п'ятою проблемою є вивчення матеріальної культури Волині русько-литовського періоду. Ця проблема була і залишається актуальною. Без перебільшення вона посідає особливе місце в здійсненні майбутніх досліджень. Як зауважував відомий український археолог М. Брайчевський [2, с. 30], знання культури XIV-XVIII ст. важливе саме по собі. Разом з тим, будучи окремою сторінкою в історичному пізнанні доби, проблема матеріальної культури привертає увагу в методично-джерелознавчому плані. Доскональне значення реалій тих часів необхідне для чисто практичних висновків, наприклад для датування пам'яток. Отже, вирішення проблеми культури XIV-XVI ст. важливе для утвердження життєздатності середньовічної археології. В східних регіонах України дослідження пізньосередньовічних пам'яток уже здійснювались. Зокрема в 90-их рр. XX ст. проводились розкопки козацьких зимівників, сторожових постів, редутив і навіть міст (Чигирин).

Що ж до Волині, то успішне вирішення цієї проблеми залежить від накопичення добре датованого археологічного матеріалу, особливо якщо він корелюється з відповідними архівними документами. Останнє важливе з огляду на те, що сьогодні більшість праць присвячених проблемам середньовіччя базується майже виключно на архівних матеріалах. Тому успішне вирішення цієї проблеми залежатиме від польових досліджень укріплених і неукріплених поселень, згадуваних у зв'язку з датованими історичними подіями в писемних джерелах. Разом з тим, обов'язковим є наукове опрацювання пізньосередньовічних матеріалів з попередніх розкопок, які залишились поза увагою археологів. При цьому особливу увагу треба приділити кераміці, побутовим виробам з скла, каменю і металу, знаряддям праці, предметам озброєння тощо. Поза увагою дослідника пізньосередньовічної Волині не повинно залишатись нічого.

Резюмуючи все сказане вище, необхідно підкреслити, що підняті проблеми загалом зводяться до одного, але надзвичайно важливого завдання – висвітлення історико-культурного розвитку Волинської землі русько-литовського періоду історії, як одного найменше вивчених. Тому головною метою археологів-медієвістів є, по-перше, нагромадження фактичного матеріалу та його фіксація на конкретних пунктах, тобто створення зводу чи карти археологічних пам'яток XIV-XVI ст. Така карта потрібна не лише археологам, а й історикам, які вивчають феодальний період Волині, фахівцям з оборонного зодчества, архітекторам та ін. По-друге, – обов'язковою має бути історична інтерпретація археологічних пам'яток, використовуючи, як допоміжні, писемні документи. І, по-третє, потрібне фахове застосування археологічних знахідок в ролі найоб'єктивнішого історичного джерела. Лише за таких умов трудомістке завдання дасть сподівані результати і допоможе зрушити з місця життєво потрібну справу.

На цьому стосовно всієї України наголошував понад сорок років тому історик і археолог Михайло Брайчевський. На цьому стосовно Волині наголошуємо і ми. І це закономірно, адже проблема вивчення і використання археологічних джерел у розв'язанні численних проблем історії нашого краю пізньосередньовічного періоду залишається актуальною і досі.

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1 – 133.

2. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 20 - 31.

3. Войтович Л. Удільні князівства на українських землях в другій половині XII-XV ст. // Україна: культурна

- спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 33 - 43.
4. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVII ст. – Львів, 2003. – 206 с.
 5. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 387 с.
 6. Конопля В. Старожитності Волині. – Львів, 1997. – 232 с.
 7. Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – 166 с.
 8. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) – Луцьк, 2004. – 260 с.
 9. Кучинко М. Володимир середньовічний. – Луцьк, 2006, - 144 с.
 10. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк, 2007. – 172 с.
 11. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. – Луцьк, 2010. – 278 с.
 12. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. – Луцьк, 2013. – 224 с.
 13. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині. – Луцьк, 2003. – 248 с.
 14. Сас П. Феодальне місто України в конці XV – 60-х годах XVI в. – К. 1989. – 230 с.
 15. Терський С. Лучеськ X-XV ст. – Львів, 2006. – 252 с.
 16. Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.
 17. Яцечко-Блаженко Т. Історія заснування і функціонування Кременецького замку // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Вип. 27. – Луцьк, 2008. – С. 234 - 236.

**Світлана ЛОКАЙЧУК, Григорій ОХРИМЕНКО,
Іванна СУМЛЕННА, Ірина СМОЛЬСЬКА (Луцьк)**

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ ВАРШАВИ

Дослідженням пам'яток Західноволинського Полісся науковці займалися віддавна. Короткі повідомлення про різні відкриття вміщено в публікаціях кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, цікаві дані знаходимо в роботі В. Антоновича “Археологическая карта Вольнской губернии” (М., 1901). Деяко пізніше про результати розвідок над р. Західний Буг подано інформацію у звітах М. Біляшівського. У 20–30-ті роки XX ст. активні розвідки на Поліссі проводили О. Цинкаловський, Ірена Шойер-Савицька, Людвік Савицький; в післявоєнний період – Юрій Кухаренко, Дмитро Остап'юк, археолог з Мінська Володимир Ісаєнко. Більш повно виданими виявилися результати робіт Ю. Кухаренка. Так, первісний період викладено у зводі “Первобытные памятники Полесья” (М., 1962). Під час обробітку полів, меліорацій, вибирання піску в кар'єрах знищено було багато пам'яток. Нанесла багато шкоди вітрова ерозія, розвіявши великі піщані дюни над річками, озерами, болотами – улюблені місця поселень, стоянок давніх людей.

Всі ці непоправні втрати певною мірою можна компенсувати сучасними археологічними розвідками та вивченням закордонних фондів джерел, зокрема Польщі та Білорусі. З цього погляду досить важливою є робота Єжи Глосіка – польського археолога минулого століття.

В часописі “Materiały starożytne” (Warszawa 1962, Т. 8) вміщена праця Єжи Глосіка “Wołyńo-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu u Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie”. Вона складається з близько 90 с. широкоформатного тексту та кількох десятків таблиць ілюстрацій – світлин та рисунків. Матеріали, подані в ній, без перебільшення, – унікальна інформація про артефакти, знайдені на згаданій території в міжвоєнний період. Тут вказано місцезнаходження, вид пам'ятки (поселення, поховання, стоянка), опис експонату, автор розкопок чи знахідок, культурну належність. В той час подібні речі часто траплялися на розораних полях, дюнах, і уповноважені від поважної установи – делегати Варшавського Державного Археологічного музею (серед них Олександр Цинкаловський, Якуб Гофман, Михайло Островський та ін.) передавали до Варшави знахідки і тим самим врятували самі вироби, знаряддя, і, не менш важливо, подали достовірну інформацію про них. У цій публікації наведено лише частину зібраних в книзі даних, які стосуються південно-західної частини Волинського Полісся.

Поблизу с. Хотивель теперішнього Старовижівського району, імовірно, на піщаному підвищеному полі О. Цинкаловським знайдена пошкоджена (а потім реставрована) амфора банястої форми з малим дном, вузькою циліндричною шийкою. З обох її боків на найбільш випуклій частині тулуба, в середній висоті посудини розміщені невеликі вуха, прикрашені трьома поздовжніми рисками. Шийка амфори орнаментована подвійними тонкими відтисками шнура у вигляді хвилі. На верхній частині тулуба нанесені плавно опущені прокреслені лінії, з двох боків обмежені рядами навскісних рисок, які опускаються до

горизонтально розташованого валика, на якому вертикально нанесені риси. Це потовщення виконане в найширшій частині амфори – на лінії вух. Колір посудини помаранчево-бронзовий, місцями сіро-брунатний. На поверхні виробу видно виразні сліди протирання. Випал посудини нерівний. В її тісті домішка дрібного товченого каменю. Діаметр вінця – 13,8 см, найбільша випуклість тулуба – 31,5 см, разом з ручками – 34,5 см, дно – 7 см, висота – 27,5 см. Про знахідку цієї амфори Є. Глосік повідомляв у публікації “Amfora turyńska kultury ceramiki sznurowej z miejscowości Chotiwel kolo Kowla na Polesiu Wolyńskim” [Głosik 1962, Archeologicke Rozhledy, 1962 s. 131-132] (Рис. 1).

Археологічні матеріали надходили до Варшавського Державного Археологічного музею і з району Шацьких озер та сусідніх поліських районів. Так, в с. **Адамчуки** Шацького району під час вкопування стовпів знайдено кам'яну сокиру сірого кольору (базальт –?) з отвором. Довжина її 12 см, ширина – 5,5 см, діаметр отвору – 2,2 см. Місце знахідки оглядав М. Прушинські у 1928 р. Про цей предмет повідомляв делегат музею Міхал Древо: Sprawozdania z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski [Wiadomości Archeologiczne, 1929, T. X, s. 284; Głosik 1962, s. 127].

Із с. **Божя Воля** Ковельського р-ну Волинської обл. походять фрагменти кераміки культури лійчастого посуду (енеоліт), лужицької культури (ранній залізний вік), крем'яні відщепи. Матеріали передав до музею Роман Якимович [Głosik, 1962, s. 130].

У с. **Гредьки** Ковельського р-ну Волинської обл. дослідник Стефан Круковський 1923 р. виявив уламок точильного бруска, дрібні крем'яні відщепи [Głosik, 1962, s. 135].

На дюні с. **Гредьки**, біля дороги з Секуня до Грядок О. Цинкаловським у 1934 р. знайдено уламки посуду люблінсько-волинської, лійчастого посуду, стжижовської, лужицької культур, крем'яну сокиру довжиною 14 см (кремінь смугастий – сірий з темними кольорами), а також багато дрібних (мезолітичних –?) крем'яних відщепів [Głosik, 1962, s. 137-138].

Біля с. **Галина Воля** Старовижівського р-ну О. Цинкаловський на піщаній дюні зібрав фрагменти посуду волинської неолітичної (гребінцево-накольчастої кераміки) культури, дрібні крем'яні відщепи [Głosik, 1962, s. 136].

На дюні поблизу с. **Голоби** Ковельського р-ну зібрано відходи крем'яного виробництва [Głosik, 1962, s. 137].

У с. **Градця** Маневецького р-ну Волинської обл. дослідник О. Цинкаловський виявив недокінчену (нешліфовану) кам'яну сокирку довжиною 10,5 см, шириною 4,5 см, товщиною 4 см [Głosik, 1962, s. 137].

У с. **Гута-Степанська** Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. поблизу костелу знайдено крем'яний серп (?) довжиною 8,5 см з зубцями в робочій частині, фрагменти заготовки серпа довжиною 9 см. Кремінь світло-коричневий та темносірий [Głosik, 1962, s. 139].

Із с. **Ягодин** Любомльського р-ну Волинської обл. походить велика крем'яна пластина довжиною 13 см, ретушована з одного боку (з обох боків краї дещо защерблені) та кілька крем'яних відщепів сірого кольору [Głosik, 1962, s. 140].

У с. **Язвини** Ковельського р-ну Волинської обл. О. Цинкаловський у 1937 р. знайшов більше 20 фрагментів кераміки тшинецької культури [Cardawski, 1959, s. 42].

На полі с. **Карпилівка** Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. І. Шойер-Савицька у 1926 р. поблизу кургану виявила кераміку “неолітичну” та середньовічну, крем'яні відщепи [Głosik, 1962, s. 141].

Із с. **Копачівка** Рожищенського р-ну Волинської обл. походять:

1) фрагменти кам'яної сокири з виділеним обушком. Довжина виробу – 5 см, ширина – 4 см, товщина – 3,5 см;

2) половина кам'яної сокири з піднятим верхнім краєм робочої частини. Довжина її – 8,5 см, ширина вістря – 4,5 см (посередині – 5,5 см), товщина – 3,5 см. Виріб належить до культури лійчастого посуду [Głosik, 1962, s. 142].

На дюні, що на правому березі Турії, у північному напрямку від м. **Ковель** Волинської обл. та східному від церкви у Вербці, знайдено верхню частину посудини з вигнутою короткою шийкою. Колір світло-бронзовий, на зламі – сірий, поверхня шорстка, злегка протерта. В тісті є домішки піску та дрібної жорстви. Діаметр отвору – 11 см. Там само були фрагменти лужицької культури, крем'яна пластина довжиною 7,5 см, на якій видно сліди використання, фрагмент пластини та відщепи. Колір кременю шоколадний або світло-коричневий.

У м. **Ковелі** знайдено дві кам'яні сокирки (до сьогодні збереглися їхні світлини, передані професором Р. Ямке) [Jakimowicz, 1928, s. 116; Głosik, 1962, s. 143].

Поблизу с. **Кримно** Старовижівського р-ну, на дюні (за яром), знайдено фрагмент посудини, орнаментованої відтисками штампу у вигляді вертикальних ліній та борозенок. У тісті є домішка жорстви

та кварцу. Виріб належить до культури гребінцевої кераміки. Там само виявлено крем'яні відщепи [Głosik, 1962, s. 144].

У 1936 р. Р. Якимович (?) передав до Варшавського музею знахідки із **с. Кульчин** Ківерцівського р-ну: п'ять фрагментів тшинецької кераміки, фрагменти неолітичного "гребінцевого" посуду, мініатюрний крем'яний наконечник, стріли культури епішнурованої кераміки, відходи крем'яного виробництва.

На хут. Жерлець біля **с. Любохини** Старовижівського р-ну в 1926 р. знайдено крем'яну досить широку двобічну сокирку із сірого смугастого кременю. Поверхня її шліфувана. Довжина – 11 см, ширина вістря – 5,5 см, обуха – 3 см, товщина виробу – 1 см. [Głosik, 1962, s. 151].

На городищі поблизу **с. Милянчиці** (Турійський р-н) знайдено кам'яне жорно [Głosik, 1962, s. 154].

На дюні неподалік **с. Нова Вишва** Старовижівського р-ну зібрано близько 20 фрагментів посуду культури шнурової (городоцько-здовбицької) кераміки, фрагмент посудини культури лійчастого посуду та ін. [Głosik, 1962, s. 159].

У **с. Мидище (?)** Любомльського р-ну. У 1934р О. Цинкаловським зібрано крем'яні мезолітичні вироби та два кам'яні розтирачі [Głosik, 1962, s. 160].

За **с. Нуйно** Камінь-Каширського р-ну на піщаній дюні О. Цинкаловським у 1935 р. зібрано кераміку тшинецької культури [Cardawski, 1959, s. 43].

Поблизу **с. Осторівок** (Ostrówek) Камінь-Каширського р-ну:

Пункт 1. Зібрано різної величини фрагменти кераміки, орнаментовані грубими, подвійними горизонтальними відбитками шнура та короткими вертикальними. Можливо, вони належать до стжижовської культури.

Пункт 2. На схід від села на дюні над струмком О. Цинкаловським у 1933 р зібрано крем'яні відщепи та заготовки з темно-сірого кременю [Głosik, 1962, s. 161].

На дюні поблизу **с. Піски Річицькі** Ратнівського р-ну в 1934 р. О. Цинкаловським зібрано кераміку тшинецької культури, а також оброблені кремені сіро-шоколадного кольору [Głosik, 1962, s. 161; Cardawski, 1959, s. 43; Nosek, 1946-1947, s. 145].

Біля **с. Піща** Любомльського району: при дорозі з Піщі до Оріхова в нижній частині підвищення, на розвіяній дюні знайдено два скребки, наконечник стріли голкоподібної форми довжиною 2,3 см, п'ять теж крем'яних пластин, знаряддя з нерегулярною ретушшю, відщепи. Мезолітична пам'ятка (стоянка).

с. Піща, пункт 2. На схід від села на березі болота Велика Піща, на дюні М. Прошинського в 1928 р. зібрані дрібні уламки культури лійчастого посуду, крем'яні пластини, знаряддя, трапеція, відщепи. Крем'яні вироби належать до мезоліту.

с. Піща, пункт 3. На березі боліт Вузька Піща та Велика Піща, на захід від дороги до Олкуша, поблизу села і далі, до дороги на Оріхів, на дюнах К. Пшемиським у 1931 р. зібрано кераміку неоліту з гребінцевим орнаментом, нуклеуси з волинського кременю.

с. Піща, пункт 4. К. Пшемиським у 1931р зібрано крем'яні знаряддя, пластини, відщепи, шнурову кераміку. Біля села знайдено біконічне прясельце [Głosik, 1962, s. 162].

Біля **с. Пулемець** Шацького р-ну серед боліт К. Пшемиським зібрано крем'яні відщепи з шоколадно-світлими смугами кременю [Głosik, 1962, s. 163].

Неподалік **с. Сереховичі** Старовижівського району на пагорбі з піску та жовтого кременю О. Цинкаловським у 1933 р. зібрано фрагменти кераміки культури лійчастого посуду, шнурової кераміки, пізньонеолітичної, крем'яні пластини та відщепи, нуклеус [Jażdżewski, 1936, s. 221].

Біля **с. Смідин** Старовижівського р-ну на дюні О. Цинкаловський у 1933 р. зібрав дрібні крем'яні мезолітичні знаряддя та кілька нуклеусів [Głosik, 1962, s. 165].

Поблизу **с.мт. Шацьк**, за повідомленням В. Антоновича, зібрано дрібні оброблені відщепи з місцевого світло-коричневого кременю.

У **с. Шкроби** Старовижівського району (на дюні – ?) знайдено обламани крем'яну пластину (імовірно, енеолітичну – ?) довжиною 5,5 см, виготовлену з волинського темно-сірого кременю [Głosik, 1962, s. 167].

На південний схід від **с. Світязькі Смолярі** Шацького р-ну (на дюні) М. Прошинським у 1928 р. зібрано крем'яні пластини та знаряддя.

Біля села **с. Тур** Ратнівського р-ну на дюні О. Цинкаловським зібрано неолітичні орнаментовані фрагменти посуду та багато дрібних крем'яних виробів, які, ймовірно, також належні до неоліту та мезоліту [Głosik, 1962, s. 168].

У **с. Вулька Качинська** Камінь-Каширського р-ну (уроч. Княжа Гора) О. Цинкаловський зібрав дрібні уламки кераміки культури лійчастого посуду. Про них згадує К. Яжджевський [Jażdżewski, 1936, s.

220].

У с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну біля оз. Волянського зібрано уламки посуду культури лійчастого посуду. Розвідки О. Цинкаловського 1932 р. [Głosik, 1962, s. 171].

Отже, дані, наведені в книзі Є. Глосіка, істотно доповнюють наші знання про археологічні пам'ятки Західноволинського Полісся. Згадані старожитності Поліської зони належать переважно до періоду мезоліту, неоліту (волинська неолітична культура з гребінцево-накольчастою керамікою), енеоліту (волинолюблінська культури та лійчастого посуду), доби бронзи (шнурова, городоцько-здовбицька, стжижовська та тшинецька культури). Усі згадані етнокультурні спільноти населяли територію Волинського Полісся із середнього кам'яного віку до кінця первісності.

1. Głosik J. *Wołyńo-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym museum archeologicznym w Warszawie* / J. Głosik // *Materiały starożytne*. – Warszawa, 1962. – T. 8. – 216 s.

2. Głosik J. *Amfora turyńska kultury ceramiki sznurowej z miejscowości Chotiwel koło Kowla na Polesiu Wołyńskim* / J. Głosik // *Archeologiczne Rozhledy*. – 1962.

3. Drewko Ę. *Sprawozdania z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski* / Ę. Drewko. – *Wiadomości Archeologiczne*. – 1929. – T. X.

4. Cardawski Ę. *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce* / Ę. Cardawski // *Materiały starożytne*. – Warszawa, 1959. – T. 5.

5. Nosek S. *Zagadnienie prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii* / S. Nosek // *Światowit*. – 1946-1947. – T. 19.

6. Jażdżewski K. *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej* / K. Jażdżewski. – Poznań, 1936.

7. Jakimowicz R. *Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej w Zbiorach rosyjskich* / R. Jakimowicz // *Wiadomości Archeologiczne*. – 1928. – T. 9.

Микола ПІВНИЦЬКИЙ (Луцьк)

ІСТОРИОГРАФІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЯК ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (деякі методологічні міркування)

За весь час свого існування історична наука зазнала чимало й досить відчутних змін. Хоча процес становлення історії, власне, як науки, формування історичного мислення, сприйняття істориками минулого людства, народу, нації, держави, не лише в Україні, але й поза її межами, охоплює не одну сотню літ, принаймні й щонайменше – XIX – XX віки, один із найрадикальніших поворотів у ній відбувся лише в другій половині XX століття. То був поворот до людини – учасника, свідка, суб'єкта історії.

Протягом усього періоду становлення історичної науки, серед її жерців – істориків і в першу чергу серед засновників різних історичних шкіл, переважали так звані «макропідходи», щодо висвітлення подій далекого минулого й сучасності. Зрозуміло, переважна більшість професійних істориків та й філософів історії були й залишаються певні, що хід світової історії завжди й досить легко можна відтворити за допомогою універсальних схем, які мали місце різною мірою в пояснювальних моделях і схемах німецьких геополітиків, у працях теоретиків «Римського клубу» та в класичних і, до певної міри, модифікованих варіантах марксизму, зокрема, історичного матеріалізму тощо. Що ж стосується цивілізаційних підходів, то їх прихильники, у свою чергу, вели пошук витоків глобалізації в досить віддаленому минулому, зокрема, не лише в XV ст., але й навіть у ще більш ранніх історичних епохах. Так, наприклад, вітчизняні вчені у своїх роздумах щодо «всесвітньої, макроцивілізаційної надсистеми» та «макрохристиянського світу» межували перехідного періоду від «цивілізаційно-регіональної» до «дійсної всесвітньої історії» окреслювали XVI—XIX століттями [11, с. 132-133].

Останнім часом, а точніше ще з періоду перебудови, у науковій і соціальній практиці доволі модним і незмінним правилом стало посилення на пізнавальне, освітнє й виховне значення вивчення місцевої (локальної) історії – звідси, очевидно, й достатньо висока мотивація дослідницької діяльності в галузі історичного краєзнавства. Разом з лавиноподібним зростанням різних за об'ємом, сюжетними масштабами й рівнем науковості публікацій, значно збільшилася й кількість дисертацій, присвячених історії окремих регіонів. Так, якщо в радянській історіографії географічно-хронологічні рамки, що обмежують одну або дві області, були доволі рідкісним явищем і зустрічалися в основному в роботах з історії КІРС або в публікаціях з історії національних республік, то зараз, навпаки, вже роботи з тематикою, що охоплюють більш-менш великі регіони, а тим більше із загальноукраїнською проблематикою стають своєрідною

«дивиною», яка стала більш доступною переважно й, головним чином, лише столичним історикам або представникам великих наукових центрів.

Зрозуміло, що розширення дослідницького поля з місцевої історії, поява великої кількості істориків-аматорів не могли не позначитися на якості історико-краєзнавчих праць, на загальному аналітичному рівні новітніх публікацій, у тому числі й дисертаційних робіт. Теоретичні підходи при проведенні досліджень з локальної історії за останні роки часто ставали своєрідним методологічним прикриттям для робіт, що мають лише або хіба що краєзнавче значення.

У той же час у самому предметі історичного краєзнавства, аматорських занять місцевою історією прихований серйозний виклик для всього історичного співтовариства. Річ у тому, що регіональна історіографія, як ніяка інша галузь історичного знання, неоднорідна за своїми складовими сегментами. Вона включає державні й суспільні начала, професійну науку й аматорське заняття історією малої батьківщини. Мабуть, саме тому і в роботі краєзнавців-любителів далеко не все є однозначним. Твори непрофесійних істориків пишуться, як правило, на обмеженому джерельному масиві, їхні автори не піднімаються до необхідних узагальнень, а тому такі роботи мають відноситися по суті не до наукового, а буденного рівня історичного знання, історичної пам'яті й свідомості. Разом з тим потрібно підкреслити, що з окремими версіями краєзнавців, іноді досить сумнівними й бездоказовими, вимушені рахуватися й професійні історики. Їх не можна оминати, але й охопити системним аналізом усі, без винятку, в короткому повідомленні також неможливо, тому автор свідомо уникає їхнього побіжного переліку. Тому в даному випадку, як це не прикро, вимушено обмежимось лише констатацією, що таких незугарних прикладів сумнівних і бездоказових версій, які вперто обстоюють окремі аматори-краєзнавці, на жаль, аж надто багато.

Усе це змушує фахівців-істориків детальніше подивитися, в чому ж все-таки полягає особливість теоретико-методологічної складової історичного краєзнавства, зокрема, й нагальна потреба його історіографії. Безпосереднім приводом для звернення до даної проблеми стала не лише поява значної кількості публікацій на історико-краєзнавчу тематику, але й велика виховна роль краєзнавства в навчальному процесі загальноосвітньої школи та відсутність спеціальних посібників, а тим більше комплексних наукових робіт з даної проблематики. Саме з огляду на зростання інтересу до історії рідного краю, та можливостей, які краєзнавство дає в плані патріотичного виховання підрастаючого покоління і постає потреба в підготовці не лише методичних рекомендацій та спеціальних навчальних посібників, але й у проведенні узагальнюючих історіографічних наукових досліджень, на які можна було б спиратися й орієнтуватися краєзнавцям і вчителям загальноосвітньої школи при організації краєзнавчої роботи.

На сьогодні реальну допомогу в цьому сенсі можуть надати хіба що тільки посібник «Історичне краєзнавство» [3] та «Історія історичного знання», видана російськими вченими в 2004 р. [13], а також, на жаль, малодоступна для них публікація Дж. Рейлі [12], в яких міститься певний матеріал, що торкається місцевої, регіональної історії з методологічної точки зору. Тому не зайвим буде ще раз повторити, що для подальшої організації науково-пошукової роботи, для розвитку краєзнавства на науковій основі нині історикам-краєзнавцям край необхідне історіографічне дослідження результатів, проведеної за попередні роки в кожному регіоні величезної організаційно-пошукової роботи, у тому числі й зокрема, у нас, на Волині. І тут ніяк не обійтись без звернення до робіт істориків, соціологів, політологів і філософів, що дають можливість екстраполювати положення загального методологічного характеру на вивчення історії рідного краю, його духовних надбань, пам'яток і традицій.

Поява на рубежі XIX-XX ст. поняття «краєзнавство», що мало на увазі комплексне вивчення тієї або іншої місцевості (регіону) в географічному, історичному, економічному, етнічному, лінгвістичному та ін. відношеннях, окреслила тенденцію до встановлення міждисциплінарних зв'язків, власне, в самому краєзнавстві, а разом з тим потребувало репрезентації його історичної частини. Відтоді розглядати роботу з вивчення місцевої історії в якості лише галузі історичного знання вважалося вже недостатнім. Не випадково, що на Першій Всеросійській конференції з краєзнавства (1921) не знайшла широкого відгуку вірна в принципі оцінка, дана М.М. Богословським щодо подвійного значення вивчення «обласної історії». З одного боку, - вказував відомий російський вчений, - пошуки в обласній історії підкріплюють ті загальні положення, ті висновки, які, може так трапитись, вже доведені, але які в цих обласних дослідженнях отримують своє нове й нове підтвердження. Тут на першому плані стоїть інтерес до загального явища, і це загальне явище знаходить собі перевірку в заняттях обласною історією. З іншого боку, - загальний процес нашої історії складався з місцевих історій окремих процесів подібно до того, як велика річка утворюється із з'єднання окремих невеликих потоків. Ці первинні спостереження над історією окремих місць, над різного роду місцевими особливостями, господарськими, побутовими, культурними та іншими явищами, згодом лягають у загальне русло вивчень історичного процесу в цілому. Наші загальні висновки

повинні будуватися, якщо вони претендують на наукове обґрунтування, на цих попередніх приватних і місцевих спостереженнях, і лише при наявності цих місцевих спостережень загальна побудова наша буде вірна і правильна [2, с. 118-119].

Потрібно зазначити, що дана позиція була піддана критиці академіком М.Я. Марром, який незабаром після конференції заявив, що краєзнавча робота може не тільки підтвердити або не підтвердити загальне положення, отримане без її врахування, але й відкинути (заперечити) таку постановку питання і нав'язати новий метод самого дослідження, зажадати перебудови всієї роботи [8, с. 8].

Побіжно зазначимо, що історична наука в СРСР структурувалася або «за основними проблемами», або за республіканськими ознаками, де республіки, власне, і відігравали роль регіонів. Саме поняття «регіон» якщо і вживалося, то лише в географічному чи економічному розумінні слова. Регіон як історична або соціально-політична реальність спеціально не досліджувався, оскільки сам термін однозначно асоціювався з деструктивними, відцентровими процесами. Про якусь чітку грань між локально-історичними, краєзнавчими дослідженнями тоді мова взагалі не велась.

Тепер наші історики досить часто згадують і розглядають 20-30-і роки як «зоряний час» розвитку вітчизняного краєзнавства – зі швидким інституційним оформленням первинних осередків «вивчення рідного краю» і теоретичними дискусіями навколо того, чим усе-таки було і є краєзнавство – наукою чи методом, формою масового руху, чи виховним засобом. Найчастіше його розглядали як форму масового руху, покликаного нести досягнення науки в широкі народні маси й зробити, зрештою, саму науку загальнонародним надбанням.

Без перебільшення, масштаби краєзнавчого руху тоді були вражаючі, але науковий рівень краєзнавчих публікацій, часто-густо, не витримував ніякої критики. Тому не дивно, що невдовзі політизація краєзнавства, стимульована владою, спочатку поставила його в опозицію до надбань і спадщини дореволюційного «батьківщинознавства», а потім успішно перетворила на допоміжний інструмент для ліквідації всього-го того, що тій же владі бачилося таким собі «замилуванням старовиною» та всілякими націоналістичними вивертами.

Таким чином, історичне краєзнавство ще у своєму зародку, навіть, як кажуть, не зіп'явшись на ноги, поступово втрачало свою сутність, тому що простір для його розвитку обмежувався, хоч і доволі вагомими на той час прикладними завданнями пошуку додаткових місцевих ресурсів для розвитку економіки рідного краю, зокрема, вивчення природних багатств округи, накопичення силами місцевих осередків точних знань у галузі природи та обробки даних, що стосуються продуктивних сил конкретного регіону [6], що, власне, й зводило нанівець його історико-краєзнавчу сутність. Як результат, в українському краєзнавстві довше всього протримався лише той напрям, що займався дослідженням та забезпечував написання історії фабрик і заводів. Цим, очевидно, й були зумовлені загальний хаотичний стан краєзнавства як галузі знань та зволікання з оформленням його статусу [1, с. 69-74].

Попри всі ці негаразди, найбільш плідними в українському краєзнавстві виявилися в той час теоретичні розробки в галузі історико-культурних краєзнавчих досліджень, в основу яких було покладено співпереживання «героеві» і «вживання» в епоху, що піддавалась реконструкції. Фактично ці методи спиралися на основні положення герменевтики (наука про тлумачення текстів) німецького історика культури Вільгельма Дільтея (1883 - 1911 рр.) [4], що мала на увазі проблему розуміння чужого світу шляхом повного занурення в нього. Злиття і взаємодія методологічних основ краєзнавства та філософії дозволили вченим «школи культурно-історичного краєзнавства» розробити спеціальні прийоми - «екскурсійний» і «повного занурення» в епоху.

Як уже зазначалось вище, систему накопичення й осмислення історичних знань про регіони, зазвичай, підводять під поняття «краєзнавство». На наш погляд, проблема полягає в тому, що, оперуючи величезною кількістю споріднених понять, таких, як краєзнавство, історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія, місцева історія, провінційна історіографія, регіональна історіографія тощо, дослідники в кожній з цих окремих галузей історичної науки, як правило, не особливо переймаються розмежуванням їх змістовного наповнення. Швидше всього механічне запозичення нових понять із зарубіжної історіографії, що відображають специфіку західних наукових традицій (Heimatkunde - нім., Lebenskunde - австр., Regional History, Ethnografia regional, Etudes regionales тощо) і призвело, з одного боку, до використання окремих понять, наприклад, «краєзнавство» і «регіонознавство» як синонімів, а з другого – до довільного використання термінів без належної їхньої диференціації, тобто недиференційованої терміно-логічної практики, а, отже, до появи лексичних тавтологій та зайвих понятійних нашарувань [9, с. 290-292; 10, с. 22].

Разом з тим, мабуть, варто ще раз підкреслити, що лише історичне краєзнавство дає нам можливість більш виразно побачити речі, яких раніше не помічали. Саме так сформулював суть мікроісторії як

експериментального методу Дж. Леві [7, с. 171, 184]. Він же зауважив, що мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, у центрі її уваги мають бути конкретні вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкидати всіляку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів.

І тут, очевидно, важко все вирішити лише з допомогою розширення масиву архівних документів. Власне, історики віддавна відчували, що архівним документам бракує того, що називають людським виміром. Колишній президент Організації американських істориків Еліс Кесслер-Харріса підкреслювала, що будь-які документи піддавались і піддаються попередній цензурі, оскільки, вони мають особливе призначення, і готуються тільки з певною конкретною метою, тому й відображають лише формальні стосунки між членами суспільства, а, отже, позбавлені багатьох деталей повсякденного життя широкого кола людей [15, с. 1].

Вочевидь краєзнавці, щоб не ходити давно протоптаними стежками, повинні віднайти в архівах не лише тільки ті справи (одиниці зберігання), які їхнім попередникам здавалися нецікавими, але й більш сміливо увійти в ті суміжні сфери наукового пізнання, які вже доволі добре освоєні антропологами, етнографами, політологами та соціальними психологами. При цьому дуже важливо зберегти відчуття міри, у тому числі й у розмаїтті категорій і понять. Слід звільнити термін «краєзнавство» від надто розширених трактувань, якомога чіткіше відмежувавши предметне поле цього наукового напрямку від суміжних полів історичної науки. А головне – подбати про те, щоб краєзнавчі підходи не стали інтелектуальною модою, яка здатна знецінити все те суттєво нове, що виводить краєзнавство на новий, якісно вищий рівень наукових узагальнень.

На цьому фоні заклики до повернення історичним дослідженням «людського виміру» якоюсь мірою маскували розгубленість гумантаріїв, що виразно побачили наукову неспроможність застарілих методів пізнання й реконструкції давно минулих подій і явищ. Але значно більшою мірою в них віддзеркалені реальні потреби зміни акцентів (переосмислення) історичного знання – від констатації «загальних закономірностей» до проникнення в деталі соціальної взаємодії і культурних взаємовпливів.

Краєзнавці також мають прийняти до уваги, що поява мікроісторії (термін «мікроісторія», застосований ще в 1960-х рр. Ф.Броделем) як наукового напрямку уже ознаменувала утвердження нового, особистісно-психологічного підходу до аналізу минулого. Хоча цей напрям уже й зазнав складної еволюції, але його зростаючу роль у розширенні історичного горизонту сьогодні відзначають і соціологи. Річ, очевидно, у тім, що сучасній людині по-трібні «свідки повсякденності», які доносять до нас думки й почуття «ма-леньких, але справжніх агентів історичного процесу». Причому їй потрібні не коментатори, а аналітики, здатні створити ефект «пробудження розуму». Нашому часові надто вже не вистачає глибоких роздумів (рефлексії) або «радикального сумніву», а «розсекречування історії» неможливе лише через архівний документ. Щоб «далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення», стверджує, наприклад О.Яніцький [14, с. 150-151]. З таким твердженням до певної міри можна погодитись, але як бути тим історикам, в тому числі й краєзнавцям, які не мають у своєму арсеналі «живих свідчень» і лише тільки тому, що вже нікому свідчити й нікого спитати?

Зрозуміло, що, мабуть, не слід очікувати ні від мікроісторії, ні від нової локальної історії, ні від регіоналістики подолання всіх вад, притаманних стереотипам наділення народів, етносів, держав здатністю «мислити», прагнути до досягнення певних, наперед заданих цілей. Вони, ці вади, закорінені настільки глибоко, що жоден напрям історичних досліджень не здатен поки що уникнути ідеалізації одних подій і явищ та подання інших у негативному ракурсі. Тому, на наш погляд, тільки через взаємопроникнення різних підходів можна уникнути антиісторичності, а значить наблизитися до минулої реальності, а також позбутися спокуси перенести сучасний світогляд на минулі об'єкти [5, с. 82].

Можливості історичного краєзнавства, цього досить впливового напрямку сучасної історіографії, що базується на непереборному повсякденному інтересі не лише пересічних громадян, але й значної частини науковців, до всього неординарного в історії краю, у людських долях і їхніх взаємовідносинах на побутовому рівні, надзвичайно великі. Будемо сподіватись, що подальша історіографічна розробка доробку істориків-краєзнавців, високий рівень деталізації й освоєння дослідниками нових джерельних пластів допоможуть розвинути сучасну модель краєзнавства, виводячи локальну і персональну історію на рівень широких соціальних узагальнень.

2. Богословский М. М. *Областная история России, ее научные основания и современные задачи* // *Вопросы краеведения. Сб. докладов, сделанных на [I] Всерос. конференции научн. обществ по изучению местного края в Москве в дек. 1921 г., созданной Академ. Центром.* - Н.-Новгород, 1923.
3. Голубко В., Качараба С., Середяк А. *Історичне краєзнавство. Навчальний посібник.* – Ч.І. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005.
4. Дильтей В. *Собрание сочинений в 6 тт. Т.4: Герменевтика и теория литературы* / Под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова / Пер. с нем. под ред. В. В. Библихина и Н. С. Плотникова. — Научное издание. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001.
5. Зашильняк Л. *Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-нарративів* // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки* / Голов. ред. В. А. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 3. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007.
6. *Історичне краєзнавство в Українській РСР.* - К., 1989.
7. Леви Дж. *К вопросу о микроистории* // *Современные методы преподавания новейшей истории.* - Москва, 1996.
8. Марр Н. Я. *Краеведение.* Л., 1925.
9. Попова Т. *Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия* // *Историко-географічні дослідження в Україні. Зб. наукових праць.* — Ч. 7. — К., 2004.
10. Попова Т. Н. *Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии* // *Записки исторического факультета Одесского национального университета.* — Вип. 11. — Одеса, 2001.
11. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. *Пути и перепутья современной цивилизации.* - К., 1998.
12. Рейли Дональд Дж. *Некоторые мысли о кризисе в исторической науке и об изучении локальной истории* // *История России: диалог российских и американских историков. Материалы российско-американской научной конференции (Саратов, 18-20 мая 1992 года).* - Саратов, 1994.
13. Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. *История исторического знания.* – М., 2004.
14. Яницкий О. Н. *Расширение исторического горизонта* // *Социологический жур-нал.* - 2008. - № 4. - С. 150 - 151.
15. Kessler Harries, Alice. *Introduction, in: Grele, Ronald J. (ed) Envelops of Sound: the Arts of Oral History.* Chicago: Precedent, 1991. P. 1.; http://en.wikipedia.org/wiki/Alice_Kessler-Harris.

Анатолій ПІСОЦЬКИЙ (Володимир-Волинський)

КОВЕЛЬЩИНА КРІЗЬ ВІКИ

Історією Волинського Полісся займалось не одне покоління істориків. Та найбільше відомою працею стала робота волинського церковного історика Миколи Теодоровича «Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом но и друг. Отношениях. Ковельский уезд», яка побачила світ в 1903 році.¹ Своєю працею автор описує села, церкви, історію в межах історичної Ковельщини, яка включала в себе землі нині Ковельського, частини Турійського, Ратнівського, Камінь-Каширського, Старовижівського районів. На кінець XIX- початок XX ст. найбільш детальної наукової праці, яка б базувалася на архівних джерелах не було. В той самий час над історією України працює відомі історики Володимир Антонович, Михайло Грушевський, які йдуть власним шляхом історичних досліджень Волині. До початку XX ст. Волинське Полісся залишалось малодослідженим краєм, а подорож по ньому була дещо незвичайна. Ось як в часописі невідомий автор (прим.-А.П: можливо Самійло Підгірський) писав:»...Цікаво побачити цю незнану країну Полісся... Село поліське бідне з вигляду, бідне й по суші. Землі доброї немає, всюди піски або мокрі левади, гриби та ягоди в лісу, худоба та вівці. Так і чуєш на ярмарку поліським: гриби й оріхи, це головний продукт збуту. Врешті коноплі лен та полотна. Домашні полотна тут чудові. В кожній хаті ткацький верстат, на якому газдиня тче полотна на одяг для всіх. Так і бачиш на жінці весь одяг - сорочка, спідниця, фартух, усе з полотна. Дещо дома фарбують одного красного, а по верха одягають сірак, витканий сірою вовною на конопляній основі. Оті сіраки це найхарактерніша ноша поліщуків. Вишивок тут мало, вони головню квітчасті. Сорочки прибирають витканою червоною вуставкою. Голову зав'язують часто білою хусткою, теж тканною дома, на якій є виткані кругом червоні краї. Такі самі червоні краї стрічаємо на домашніх рушниках, настільниках на запасах...»². Ці спогади, безсумнівно, належать волинянину, якому не байдужа доля поліщуків:»...Ось вона,- для нас до тепер – мало відома країна. А при цьому наша, прадідівська, яку не лише здобували, але й рядили століттями наші предки. І росте гордощами душа на вид оцих безмежних просторів. У бадьорім настрою вертає у свої сторони, бо знаєте – «чий ми діти». Автор про

волинське Полісся мимоволі запрошує читача подорожувати по цьому краї та не забувати про інші миловидні куточки :»... Поворот із Полісся знову пароплавом, а там трохи в бік залізницею, щоб оглянути старі волинські міста... Кременець прекрасний і православний Почаїв, то знову Володимир-Волинський із старовинними будівлями княжої доби.»

В 20-30pp ХХст волинський археолог і історик неодноразово звертався до історії Ковельщини, а відтак волинського Полісся, а згодом в 50-70pp помістив свої розвідки про села та містечка в двотомній праці «Стара Волинь і волинське Полісся». Частина історичних нарисів були опубліковані в часописі «Життя і знання», зокрема про Ковель³. Досліднику частково вдалося відтворити суспільно-політичний устрій міста та показати економічне життя XV-ХVІст. Краєзнавець називає давні вулиці Ковеля, зокрема, Козій Район, Базар, Парканську вулицю, Заріччя, Ксензівську Вульку. Серед найдавніших храмів міста називає Воскресенську, Благовіщенську, Воздвиженську церкви (з ХVІст), костел Св. Анни (ХІХст). В 1935 році О. Цинкаловський опубліковує історичну розвідку «Московський князь Андрій Курбський на Волині»⁴. Про перебування на Волині московського князя писало ряд дослідників, зокрема, церковний історик Микола Теодорович. Олександр Цинкаловському вдалося віднайти цікаві біографічні деталі з життя Андрія Курбського. Одружений князь був двічі лише на Волині на кн. Марії Гольшанській, а згодом на Олександрі Сангушівні. Помер і похований кн. Андрій Курбський в с. Верба (Ковельський район). В селі Миляновичах (нині село Турійського району) Андрій Курбський створив гурток православних інтелектуалів, які в 60pp ХVІст. займалися перекладом церковних книг. Подібний гурток організував в Острозі кн. Костянтин Острозький в 1576р. Сам Андрій Курбський часто практикує релігійну полеміку, яка близька до протестантської. Константин Острозький в 1582 році подарував А. Курбському книгу «Послання до латин із їх же книг» у відповідь на трактат Петра Скарги «Про єдність Божої церкви під одним Пастиром». В дарованій книзі А. Курбський написав: «По вік нечувано/... аби християнин правовірний от аріянина христоненависного услаждался епістоліями»⁵.

... Ковельщина і в ХVІІІ-ХІХст була в центрі політичного життя Волині. В 1879 році в с. Колодяжне переселилась сім'я Косачів, зокрема, відома українська поетеса Леся Українка. Перед І Світовою війною в Ковелі діяла гімназія і досить таки успішно, яку в часи воєнного лихоліття, за словами історика Дмитра Дорошенка евакуювали на Чернігівщину. З приємністю Дмитро Іванович згадував губернського комісара освіти Стаднюка, який до евакуації російською владою подалі на схід України працював викладачем в Ковельській гімназії, українського історика Аркадія Верзиліва, який по тих же спогадах працював в гімназії перед П. Я. Дорошенком.⁶ В 1918 році Дмитро Дорошенко працював в гетьманському уряді П. Скоропадського. З метою інспекції він побував в Рівному, Кременці, Ковелі. Ось які спогади про ті часи в Ковелі залишив Дмитро Дорошенко: «... Я поїхав на розвід. Їхати треба було в німецькому вагоні, бо звідси була зона німецької окупації. У Ковелі розшукав місцевого повітового старосту, тутешнього українського діяча і до нього зайшов. М. Косач (син Олени Пчілки), що був місцевим дідичем і теж здається виконував якусь адміністративну функцію.

... Ковельські земляни дуже побоювались виступів з боку поляків, котрі все ближче присували свої озброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавились місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидше вивезти своїх з України... Я вперше в житті був у Ковелі, в цій кутку Західної Волині, і мені цікаво було придивитись до нього. Та не було часу. Все таки мені впало у вічі кілька українських вивісок, українська книгарня «Просвіта», кооперативна крамниця. Ковель своїм зверхнім виглядом нагадував мені типове провінціальне місто на Україні; великі площі, багато садів, жидівські крамниці... А тут, дарма що під німецькою окупацією і серед знищеною війною краю, все ж таки було всього досить: скрізь можна бачити по крамницях сало, ковбаси, білі булки.»⁷ В роки і Світової війни на Ковельщині просвітницькою діяльністю займалися Українські Січові Стрільці на чолі з сотником Дмитром Вітовським, так як на Володимирщині українські школи відкривав чотар Микола Саєвич. Цікаво є те, що в районі села Голоби проходила вузькоколія, де потрібно було пересідати на інший потяг, щоб добратися в Німеччину. Фактично тут проходив умовний кордон між Україною і Німеччиною, як згадував Дмитро Дорошенко.

Взимку, весною 1919 року Волинь була в центрі військових дій армії УНР, УГА, більшовицьких військ. Правобережний фронт йшов по лінії м. Лучинець далі через Ковель до Володимира-Волинського і до Сокаля, куди доходили позиції Галицької Армії. До середини травня в районі Володимира-Волинського зосереджувалися війська генерала Галлера, які зіграли негативну роль у розгромі військ ЗУНРу, а 15 травня 1919р поляки зайняли Луцьк.⁸

... Ковельщина відома славними іменами людей освіти, науки, культури. Славу Ковельщині приніс уродженець м. Ковеля літературознавець, історик-архівіст Володимир Варламович Міяковський (1888-1972), член Наукового товариства імені Т. Шевченка, дійсний член Української вільної академії

наук, професор. Він досліджував діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, декабристський рух на Україні, діяльність української Громади в ХІХст, творчість і політичну діяльність Т.Шевченка, М.Костомарова та ряд інших діячів України. В еміграції за океаном Володимир Міяковський був секретарем УВАН. Всього ним було написано близько 100 наукових праць. Не можна не назвати відомого громадського, політичного діяча Самійла Максимовича Підгірського уродженця с.Любитів Ковельського повіту (1888- 1945), члена Центральної Ради, депутат польського Сейму двох скликань. Очолював Українська Парламентську Репрезентацію. Загинув в тюрмі НКВС м.Києва 1945р, а його дружину Олександру німці розстріляли в Ковелі за належність до УПА.⁹

...Чим далі досліджуєш історію цього краю, тим більше розумієш його значимість і велич в Україні. Саме славетній Лесі Українці в ХІХст вдалося одній з першій в казці-феєрії «Лісова пісня» привернути увагу непересічного українця до цього загадкового, в піснях і легендах оспіваного, волинського Полісся.

1. Теодорович Н.И. Вольнь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом. Археологическом и друг. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархии. Том V. Ковельский уезд. - Почаев, 1903. - С. 3 - 359.

2. Подорож у невідоме // Нова хата. - жовтень 1933. - Ч.10. - С.5.

3. Цинкаловський О. Ковель // Життя і знання. - Рік VII. - 1934, лютий. - Ч. 2. - С. 38 - 39.

4. Цинкаловський О. Московський князь Андрій Курбський на Волині // Життя і знання. - Ч. 9. - вересень 1935. - С. 261.

5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К.: Критика, 2009. - С. 226.

6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1914 – 1920). В чотирьох частинах: Галицька руїна-Центральна Рада- доба Гетьманщини – доба Директорії. Друге видання, Українське видавництво. - Мюнхен, 1969. - С. 168.

7. Там само. С. 388 - 389.

8. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій українських Збройних Сил 1917- 1921. - Вінніпег, 1954. - С. 50.

9. Фонди Ковельського історичного музею.

**Олександр РОМАНЧУК (Острозь),
Світлана ЛОКАЙЧУК, Григорій ОХРИМЕНКО,
Віктор ПИШУК, Іванна СУМЛЕННА (Луцьк)**

ГОСПОДАРСТВО КУЛЬТУР ШНУРОВОЇ ТА ПОСТШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Незначна кількість пам'яток культур шнурової кераміки на заході України, у т. ч. середньодніпровської культури (СДК), представлених переважно короткочасними стоянками та підкурганними похованнями, привертають увагу до питання про особливості їхнього господарства. Тим більше цікаво прослідкувати еволюцію та метаморфози епішнурових культур Волині, які засвідчили значний динамізм поступу. Цим проблемам присвячується запропонована стаття.

Господарство носіїв культур шнурової кераміки (КШК) вивчали, зокрема, С. Березанська, І. Свешніков, К. Бунятян, археологи Польщі – Я. Махнік, Я. Крук та ін. Орієнтуючись на їхні напрацювання та інші дослідження вітчизняних археологів, спробуємо з'ясувати ці проблеми.

Описуючи тип господарства південніших груп КШК, зокрема Західної Малопольщі, Подністров'я, Ян Крук звертає увагу на дещо відмінні природні зони цих теренів – лесову та підкарпатську, але відзначає домінування кочового скотарства, в якому переважали далекосяжні мандрі. Іншою, ніж на лесових височинах, була система випасу лісової зони. За спостереженнями Я. Крука, є підстави для припущення, що тут практикувалося випалювання лісів під пасовища, а також застосувалася ротаційна система використання пасовищ [Kruk, 1980, s. 332].

Загалом спільноти доби ранньої бронзи (культури кулястих амфор, КШК) мали різні системи поселень – короткочасні та більш довгочасні. Останні характерні для тих районів, де були сприятливі умови для землеробства (Wiślański, 1969, s. 247-248). Дослідники відзначають, що цим громадам все ж властиві були напівкочові форми господарства (Hofmaister, 1953, s. 169; Clark, 1959, s. 59). Так, на лесових відкритих полях худоба випасалася частіше влітку, а лісові масиви здебільшого використовувалися взимку. Розвиткові скотарства сприяли умови раннього суббореального періоду з його теплішим кліматом. Припускають,

що в місцях з родючими землями носії КШК займалися присадибним скотарством та землеробством. Відомо, що козам добувати корм взимку було важко, вівці могли розгрібати сніг до глибини 15-20 см. У таких суворох умовах практичнішим був кінь, який міг копитами добиратися до паші на глибині 70-100 см. Крім того, ця тварина могла використовуватися для транспортування вантажів [Kruk, 1980, s. 316].

Даних для з'ясування ролі землеробства у носіїв культур шнурової кераміки, зокрема підкарпатської, дуже мало. Доказом його є зернотерки, виявлені в Кавському, Кульчицях, вкладні до серпів (Кавське, Русилів), серпоподібні ножі (Баличі). У Підкарпатті, на землях південної Волині могла застосовуватися підсічно-вогнева система розчистки землі під поля. Для зрубування дерев використовували крем'яні сокири більших розмірів, які часто знаходять на поселеннях та стоянках [Свешников, 1990, с. 62].

Дослідники звертають увагу на значну кількість крем'яних знарядь, пов'язаних, імовірно, зі скотарством: 69% від загальної кількості становлять м'ясні ножі, скребки для обробки шкір, а землеробські знаряддя (зернотерки, вкладні, серпи) – 31% [Свешников, 1990, с. 63]. Про розвиток тваринництва у носіїв КШК довідуємося за знахідками кісток тварин у похованнях людей, а також знарядь праці, виготовлених з кістки. Цей остеологічний матеріал походить від ВРХ, овець, кіз, свиней. Як зазначає Я. Крук, “в паркових степах лесової зони Малополющі та Подністров'я були сприятливі умови для цього виду діяльності” [Kruk, 1973, s. 197-222]. Для поселень і пасовищ вибиралися здебільшого високі місця, можливо, для того, щоб зберегти стада від хижаків [Praistoria, 1979, s. 402].

Рослинництво у населення КШК фіксується в розвинутий період культури. На 125 посудинах виявлено відбитки культурних рослин, зокрема ячменю (*Hordeum vulgare*), пшениці (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*) та вівса (*Avena spelta*). Ці матеріали походять зі Східної Німеччини та Краківщини, Сандомирщини. Так, в Брноціцах виявлено рештки пшениці, гороху звичайного (*Pisum sativum*), чечевиці та ін. (Matthias, Schultze-Motel, 1967, 1969, 1971). З поселення культури лійчастого посуду Зимне на Волині походить кераміка з відбитками зернівок пшениці однозернянки, пшениці голозерної, ячменю плівчастого [Пашкевич, Охріменко, 2010, с. 64-66].

Деякі дослідники дотримуються думки, що КШК належала до пастуших формацій (Gimbutas, 1956, 1987; Child, 1958; Buchwaldek, 1986a, Vencl, 1994). Є прихильники гіпотези про рільничий характер цих спільнот (Mathias, Schultze-Motel, 1967, 1969, 1971; Bekrens, 1973, 1994). Проте переважають думки про належність цього населення до напівкочового типу господарства [Wielka historia świata, 2005, s. 183]. Так, дослідники Я. Крук з Кракова та С. Мілісаускас (США) подають цікаві відомості про рухливе напівкочове населення КШК. За їх даними, на рідкісних короткочасних поселеннях часто знаходять кістки собаки, яка, ймовірно, використовувалася в їжу. Припускають також, що спільноти КШК мали значну кількість коней. Розводили переважно овець та кіз, яких було більше, ніж ВРХ та свиней [Kruk, 1980]. Носії культури кулястих амфор (ККА) на території Малополющі вирощували пшеницю, ячмінь, горох. Археологічні матеріали свідчать, що представники ККА розводили найбільше велику рогату худобу та свиней (Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993; Szmit, 1996). Менше значення в господарстві мали вівці та кози, коні, а також собаки [Kruk, 1980; Kruk, Milisauskas, 1999, s. 202].

Я. Крук у своїй статті “Pasterstwo w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Problemy i perspektywy identyfikacji przyzrodniczej” піднімає два важливі питання. Перше стосується проблеми, де і коли було одомашнено коня і чи сприяло це збільшенню рухливості кочових груп періоду КШК [Kruk, 2004, s. 25]. Це питання залишається без відповіді. Друге питання – про розвиток рільництва в ранній період КШК – також залишається відкритим, так само, як і про ступінь розвитку кочівництва в цього пастушого населення. Тобто по суті поставлена дилема: для носіїв КШК характерний пасторалізм чи номадізм? [Kruk, 2004, s. 27].

У статті Я. Махніка “Pasterstwo w społeczeństwie kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru” звертається увага на те, що на Волинському Побужжі культури лійчастого посуду (КЛП) та шнурової кераміки могли співіснувати певний час (Machnik, 2004, s. 138; Bronicki, Kadrow, Zakoścelna, 2003). Оскільки перша з них була одночасно і землеробською, і скотарською, то можна припустити, що в цій зоні носії КШК приділяли хоча б незначну увагу землеробству, зокрема під впливом населення КЛП. Тим більше, що родючих ґрунтів було в достатку. Проте на рідкісних поселеннях КШК, як наприклад Сіде, не знайдено спеціальних землеробських знарядь, у т.ч. зернотерок (Machnik, 2004, s. 139; Machnik, Sosnowska, Zuhylyk, 1997).

Деяке уявлення про поселення та господарство КШК дали розкопки поблизу с. Сіде на Львівщині. У 1999 р. спільною українсько-польською експедицією проводилися розкопки на курганному могильнику в уроч. Верхи біля села Сіде Самбірського р-ну Львівської обл. на рівному плато. Досліджувалася площа пам'ятки 400 мІ – 4 пари поховань з курганом посередині [Грибович та ін., 1999, с. 191-195]. Починаючи з глибини 0,35 м від сучасної поверхні траплялася ліпна кераміка, вуглинка, шматочки обмазки. На глибині

0,45 м помічено збільшення кераміки КШК та крем'яних виробів. Нижче горизонту КШК траплялися уламки посуду КЛП. В різних місцях розкопу відкрито сліди короточасних вогнищ. У північно-західному секторі виявлено рештки вогнища діаметром 1,1 м. Це був шар землі, випалений до червоного кольору товщиною 10 см, на якому були вуглини та кераміка КШК. Сліди ще одного вогнища знайдено в північно-східному секторі – випалена до червоного площадка розміром 0,25Ч0,6 см. У південно-східному секторі, крім вуглинок, кераміки, кременців, відкрито сліди ямок, від стовпів споруди (житла – ?). Тобто припускається, що тут було поселення КШК. Про розміри його говорити важко. Можна допустити, що на поселенні Сіде Самбірського р-ну залишилася обмазка від аналогічних або подібних жител, відкритих в уроч. Ісковщина біля Канева. Вважають, що це двокамерні житла стовпової конструкції з глиняною долівкою, глинобитними стінами та, імовірно, двосхилим дахом, розмірами 6Ч5 м [Археологія України, 2005, с. 165].

В південній частині розкопу в неглибокій овальній видовженій ямі (розмірами 0,8Ч1,4 м) виявлено прикрашену відтисками шнура посудину з широким дном та злегка опуклими стінками, що плавно переходили у високі, ледь розхилені вінця, яка, за І. Свешніковим [Свешніков, 1974, рис. 2: 44], може бути віднесена до раннього етапу дністровської групи КШК (перша половина 3-го тис. до н.е.). Поховання могло бути пов'язане з курганом № 1.

Отже, біля с. Сіде відкрито поселення старшої фази КШК. Воно знаходилося, як і кургани того часу, на найвищих точках піднесення – 360 м на рівнем моря.

Господарство середньодніпровської культури (СДК) характеризують як скотарсько-землеробське. До складу стад носіїв СДК входили велика рогата худоба, свині, коні, вівці, кози. Знахідки крем'яних сокир, жнивних ножів, рогових мотик, зернотерок свідчить про розвиток землеробства на заплавах ґрунтах [Археологія України, 2005, с. 167].

В епішнуровий період доби бронзи система господарства змінюється та ускладнюється – зростає питома вага землеробства. Крім цього фактора, на рухливість населення впливає і розвиток ремесел – металургії та особливо кременярства. В межах спільнот (назвемо умовно – племінних груп) виділяються досвідчені ремісники, інша частина населення більше займається землеробством, ще інша – скотарством [Бунятян, 1997, с. 32–39]. Демографічна ситуація в певних районах також змінюється: більш заселеними стають центри видобутку та обробки кременю, базальту, міді, де зафіксовано значну концентрацію та розміри поселень, наприклад, межановицької (МК), стжижовської (СК), городоцько-здобицької (ГЗК) культур (басейни Ікви, Усті, Стубли, Млинка – останній поряд з сучасними селами Великий Мідськ, Малий Мідськ, Осова та ін.). В інших місцях з добрими пасовищами та великими масивами родючих земель над річками (наприклад, басейни Черногузки, Сарни, Луги біля Луцька, Володимира-Волинського) виявлено чимало поселень здебільшого хутірського типу, але вони невеликі. Значні площі сучасних чорноземів Дубнівщини, Млинівщини, часто розташованих ближче до річок, фіксують здебільшого великі тогочасні лісові масиви, які могли бути вже в атлантичному та пізніших періодах. Віддалені від водойм нечорноземні ґрунти на підвищеннях використовувалися, ймовірно, як відкриті пасовища.

Цікаво, що приблизно в середині 3-го тис. до н. е. на Повісленні в носіїв культури променистої кераміки основою економіки було землеробство, зосереджене в певних мікрорегіонах. Застосовувалася орно-облогова система обробітку землі. Ймовірно, стада носіїв епішнурових культур на території Малопольщі, Придністров'я, Західної Волині були значними та випасалися протягом теплого періоду року в прирічкових долинах, а взимку худобу утримували в хлівах [Kruk, 1980, s. 332]. Згаданий автор підкреслює, що роль мисливства була відносно значною в період неоліту, енеоліту, проте з кінця 4-го тис. до н. е. – в першій половині 3-го тис. до н.е. помічається спад ролі полювання [Kruk, 1980, s. 318]. Хоча в різних місцях однієї і тієї самої зони могли бути певні кількісні коливання щодо співвідношення остеологічних матеріалів свійських і впольованих диких тварин. Така особливість, напевно, зберігалася на території Західної Волині до кінця II тис. до н.е., зокрема в носіїв тшинецької культури.

Домінування скотарства спостерігається і в період городоцько-здобицької культури, хоча значно були вдосконалені крем'яні та кам'яні знаряддя, пов'язані з землеробством, зокрема сокири для вирубування лісів під посіви, крем'яні серпи та кам'яні зернотерки, на яких працювали широкими розтирачами. Лише в носіїв СК напрямок господарства визначається як землеробсько-скотарський [Археологія України, 2005, с. 172]. Хоча так могло бути не скрізь (наприклад, на Поліссі) і не завжди (в посушливі періоди). Не виключено, що в населення межановицької і городоцько-здобицької культури завершального етапу землеробство було порівняно розвинутим.

Дослідник городоцько-здобицької культури І. Свешніков вказував на питому вагу тваринництва в господарстві її носіїв. Так, відсоток ножів для переробки продуктів тваринництва на поселеннях Зозів I та Зозів II становлять, за його підрахунками, відповідно 45,6 та 46,5% від загальної кількості знарядь.

Численні керамічні вироби – амфори, черпаки, кубки – могли бути пов’язані з молочним напрямком господарства. У стадах населення ГЗК переважала велика рогата худоба, на другому місці були вівці, далі кінь та свині. На здовбицькому етапі більше зростає поголів’я овець, коней, свиней. З об’єктів полювання на поселенні Зозів I знайдено кістки дикого кабана та бобра [Свешников, 1990, с. 67].

Землеробство в цього населення також мало вагоме значення: серпи та вкладні становлять 12% від загальної кількості знахідок крем’яних виробів на поселеннях, крем’яні сокири для розчистки полів – 12,4% — 14%. Зернотерки знаходять в усіх житлах. В період здовбицького етапу виготовлялися масивні серпоподібні ножі [Там само].

I. Свешніков, пишучи про розвиток землеробства та скотарства епішнурового населення, використав різноманітні дані, але вони, на жаль, не є численними (мало збільшилася джерельна база і за останні десятиліття). Спробуємо проаналізувати їх.

1. В той час, як на неолітичній кераміці (наприклад, культура лінійно-стрічкової кераміки), пізньотрипільській, культури лійчастого посуду виявлено десятки й сотні відбитків зернівок, то в носіїв пізньошнурових культур (ГЗК, СК, МК) такі відбитки майже невідомі. Подібна картина простежується і на матеріалах тшинецької культури. Якщо в згаданих вище землеробських спільнот неоліту-енеоліту зерна продукувалося багато, воно могло потрапити в глину, з якої робився посуд. І навпаки, носії епішнурових культур, менше зайняті зерновиробництвом, зберігали зерно ощадливо.

2. На городоцькому етапі ГЗК, за словами I. Свешнікова, використовувалися серпи з крем’яними вкладнями. Проте їх знахідки є дуже рідкісними [Маркус, Охріменко, 2010, с. 250]. Імовірно, з 2200–2100 рр. до н. е. в населення ГЗК з’являються біфасціальні крем’яні серпи. З появою сформованої стжижовської культури такі вироби стають звичайними знаряддями і в них. Більше того, носії СК під впливом, напевно, межановицького та городоцько-здовбицького населення освоюють тонкощі кременярства, виготовляючи досконалі ножеподібні вкладні до серпів, сокири більших та менших розмірів різного призначення, а також зброю: кинджали, наконечники списів та стріл. Про широке використання серпів свідчать їх знахідки в закритих об’єктах: біля с. Осова (уроч. За корчі) Маневицького району – в житлі СК поряд із крем’яними відщепами, уламками великих сокир були фрагменти від чотирьох серпів [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 99].

За визначенням I. Свешнікова, “широкі ножеподібні серпи з дугастою спинкою, рівним або вигнутим лезом, покриті по всій поверхні відтискнуою ретушшю, належать до найбільш характерних крем’яних виробів СК” [Свешніков, 1974, с. 133].

3. Аргументом на користь гіпотези про певний розвиток землеробства в носіїв епішнурових культур (МК, ГЗК), на думку I. Свешнікова, є поселення людності СК на родючих землях Волині, зокрема на берегах річок, де частіше бувають ґрунти кращої якості. Проте і в зоні Полісся відомо до півсотні поселень та їх слідів носіїв цих культур переважно на піщаних ґрунтах. “Міцна осілість”, на наш погляд, навряд чи була притаманна носіям СК цієї зони. Підтвердженням може бути і порівняно незначна насиченість знахідками об’єктів на поселеннях та культурного шару поселень навіть лесової зони (поселення Озеро, Торчин, Усичі, Шепель). Тобто прийнятною є теза про відносну рухливість населення СК. Причину такої рухливості I. Свешніков вбачав у виснаженні пасовиськ навколо поселень – витоштуванні їх свійською худобою. З цією думкою важко погодитися. По-перше, на самих поселеннях (швидше всього, це були хутори з кількох хат) не було багато худоби. По-друге, сучасні етнографічні дані показують, що і для чисельної худоби з великих сіл пасовищ вистачає, навіть за наявності великих площ сінокосів. Відносна рухливість носіїв СК зумовлена, очевидно, багатьма чинниками, наприклад, зміною клімату, несприятливою етнічною обстановкою, пошуками кращих природних місць для проживання, поширенням хвороб (епідемії), ініціативою соціальної (жрецької?) верхівки тощо [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 402]. На Рис. 1, Рис. 2, Рис. 3 подано матеріали доби бронзи шнурових (Рис. 1:2) та постшнурових культур (Рис. 1:1, 4, 9), аналогічно на (Рис. 2:1-9; Рис. 3:1-9) фрагменти городоцько-здовбицької культури, зібрані на лівому березі р. Горині Олександром Романчуком. Імовірно басейном р. Горині від її верхівів і далі на північ (так як і басейном р. Стиру) з Подністров’я розселилися на Волинь носії шнурових та постшнурових культур, для яких цей край виявився придатним для проживання.

Висновки. В епішнурових культурах Західної Волині ускладнюється відтворювальне господарство, зростає роль землеробства, що призводить до більшої, ніж у шнурових культурах, осілості. Розвиток ремесел – металургії, особливо кременярства – був стимулом далекоюсяжного обміну та із сусідами, а це, у свою чергу, активізувало суспільно-політичні процеси, що вели до посилення родо-племінної верхівки. Нагромадження отриманих внаслідок обміну престижних речей – один із чинників мілітаризації стосунків, що бачимо в значній кількості зброї з кременю, каменю, палеометалів.

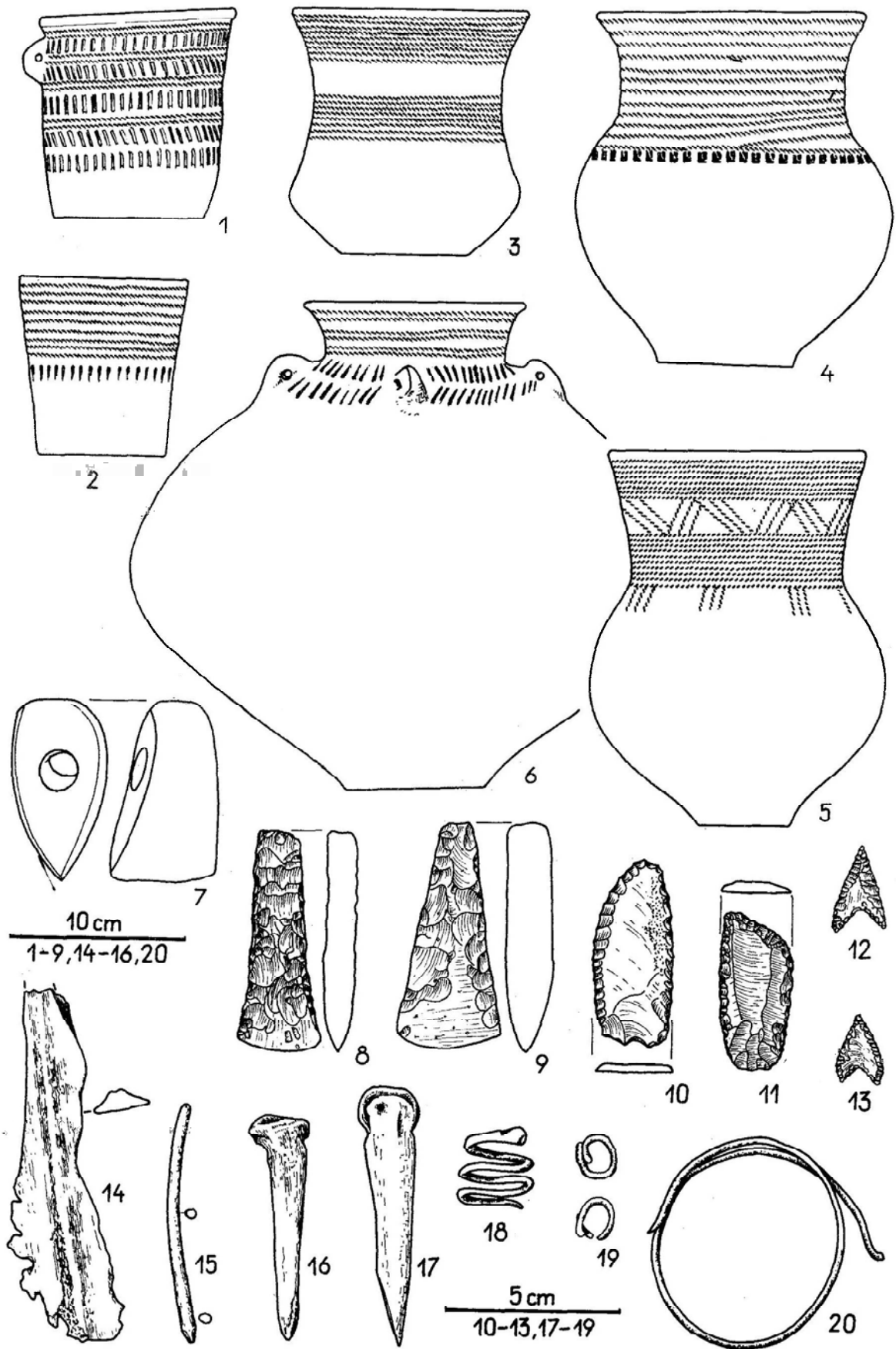

Рис. 1. Основні форми посуду, знарядь праці та прикрас культури шнурової кераміки.

2. *Археологія Української РСР: В 3-х т. / За ред. Березанської С.С., Захарука Ю.М. та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. Первісна археологія. – 450 с.*
3. *Бунятян К. П. Господарство та спосіб життя / К. П. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32–39.*
4. *Грибович Р. та ін. Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті / Р.Грибович, В.Цигилик, Л.Мацкевий, В.Гупало // Львівський історичний вісник. Рятівна археологічна служба № 1. – Львів, 1999. – С.191-195.*
5. *Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.*
6. *Охріменко Г. Розвиток керамічного виробництва на Волині : монографія / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Кубицька. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 246 с.*
7. *Пашкевич Г. Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н.е.): навч посіб. / Г. Пашкевич, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 364 с.*
8. *Свешников И. К. Ранний период бронзового века Прикарпатья и Вольни // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / [Э. А. Балагури, А. П. Черныш и др.]. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 59-63.*
9. *Свешников И. К. История населения Передкарпатья, Подолля и Волини в конце III – на початку II тысячелетия до нашей эры: монография // И. К. Свешников. – К. : Наук. думка, 1974. – 206 с.*
10. *Kruk J. Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciach p. n. e. – Wrocław : Ossolineum, 1980. – 363 s.*
11. *Kruk J. Pasterstwo w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Problemy i perspektywy identyfikacji przyrodniczej // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu): dyskusje. – Poznań : Wyd. Poznańskie uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 2004. – Т. 3. – S. 25-27.*
12. *Kruk J. Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych. – Wrocław : Ossolineum, 1973. – S. 197-222.*
13. *Kruk J., Milisauskas S. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Kraków : Instytut Archeologii i Etnologii Pol. Akad. Nauk, 1999. – 403 s.*
14. *Machnik J. Pasterstwo w społeczeństwie kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). – Poznań : Wyd. Poznańskie uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 2004. – Т. 3. – S. 137-143.*
15. *Prahistoria ziem polskich / [Pod. red. W. Hensla]. – Wrocław-Warszawa : Wyd. PAN, 1979. – Т. 2. – 452 s.*
16. *Wielka historia świata / Pod. red. J. Śliwy. – Kraków: Fogra, 2005. – Т. 2. Stary i nowy świat. – 672 s.*

Богдан ЯНОВИЧ (Володимир-Волинський)

АЛЬБЕРТ НОВІКОВ: ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ І ПОЕТА

Шістдесяті роки двадцятого століття стали прикметними в історії України – то був час хрущовської «відлиги», розвінчування культу особи Сталіна, відбувалося потепління у громадському і суспільно-політичному житті, котре дало можливість з'явитися новим іменам в літературі і мистецтві, серед яких такі велети духу як Ліна Костенко, Іван Драч, Іван Дзюба та Іван Світличний, Алла Горська та ін. Їх ще називають дисидентами, тобто інакомислячими.

Серед поетів-дисидентів, які залишили свій слід на Володимирщині був Альберт Новіков. Його ім'я відоме небагатьом, але поезія Новікова – змістовна і високопрофесійна.

«Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох». Ці слова відомої петеси Ліни Костенко можна сказати і про нашого земляка Альберта Новікова, доля якого пов'язана з Володимиром-Волинським. Біографічні відомості про поета досить скупі, але дещо нам вдалося відшукати.

Альберт Афанасійович Новіков народився в Німеччині, росіянин за походженням. Дитячі і юнацькі роки літератора минули у Володимирі-Волинському. Навчався у 6-ій російській школі, ще в учнівські роки виявив неабиякі здібності до математики. По закінченні школи навчався у Львівському політехнічному інституті. Писав вірші. Одного разу молодий Альберт приїхав на канікули до Володимира-Волинського, вже будучи студентом львівського вишу. Юнак прочитав кілька власних віршів своїй шкільній вчительці, довірився їй. Поряд з ліричними поезіями молодий автор писав вірші у яких тонко критикував тоталітарну радянську систему (« И в термоядерной гигиене сгорит Багряная жена , и враг людей и всей вселенной, с багряным ликом Сатана»). Вчителька доповіла про ці вірші та їх автора до місцевого КДБ. Так для Альберта розпочалася його власна Голгофа, котра тривала 7 років у таборах для політичних в'язнів. Цей час був важким для поета морально – часто в'язні сумління сиділи разом з кримінальними злочинцями, але саме в ув'язненні Альберт Новіков збагатив свої знання – він багато читав, вивчав твори російських та зарубіжних філософів , яких цитував у бесідах з однодумцями. Там же спілкувався хз технічною інтелігенцією – професорами різних вузів колишнього СРСР, яких спіткала така ж доля.

Після звільнення працював вантажником на Володимир-Волинській меблевій фабриці. Новіков спілкувався з такими знаменитими російськими дисидентами, як Борис Сосновський (нині живе за кордоном)

та Валентином Соколовим.

Тоталітарна система намагалася зламати його морально, але не змогла знищити духовно. Після ув'язнення Альберт Афанасійович не хотів публікуватися ані у республіканській, а ні в місцевій пресі, хоча мав що сказати. Та й душу свою відкривав не всім, бо раз вже зрадили (як не згадати слова Ліни Костенко «В людині бійся душу ошукать – як в цьому схибиш, то уже назавжди»).

Альберта Афанасійовича пам'ятають як інтелектуала – чоловік досконало знав поезію Анни Ахматової та Марини Цвєтаєвої, був майстерним шахматистом, віруючою людиною, хоча не адептом конкретної церкви, а радше прихильником ідей Миколи Бердяєва та Льва Толстого.

Життя багатьох творчих і геніальних людей є трагічним. Доля ніби випробовує їх на міцність. Не оминула ця чаша і Новикова. Доводилося жити взимку у холодній квартирі, впроголодь. Лише турбота місцевого жителя Володимира Тулупова, з яким поета пов'язувала творча дружба, та небайдужість міського голови Петра Саганюка допомогли у цій скрутній ситуації.

12 січня 2003р. Альберт Новиков помер. Завдяки піклуванню Володимира Тулупова та журналістки Надії Замриги-Лизун і благодійників побачила світ невелика збірка поезій «... И тоска моя, и печаль...»

Поезія Новикова без перебільшення – професійна, високодуховна і ще багато літ озиватиметься в серцях тих людей, які розуміють могутність віршованого Слова.

Тематика віршів Альберта Новикова – різноманітна, але домінуюча тема – це оспівування величного кохання до Жінки і міркування над злободенними проблемами людей 21 століття – бездуховністю, культом споживацтва, жорстокістю і байдужістю.

Часто життя багатіїв закінчується за могильною плитою. Справжні ж поети, такі як Альберт Новиков, завдяки непересічному таланту і силі свого слова залишаються жити у віках, стають безсмертними.

Пропонуємо Вашій увазі один з віршів А.Новікова. Це своєрідні роздуми над сенсом прожитого життя, над трагічною долею людини і поета, яка відкинута сучасним суспільством, для якого пріоритетними є не духовні, а матеріальні, споживацькі цінності. Думки, викладені у поезії, на жаль, не втрачають актуальності і в сучасній Україні...

Альберт Новиков

*У последней стоишь черты...
Ничего впереди не видишь
Не печник и не плотник ты,
И совсем, совсем не Овидий.*

*Ни любви, ни отрады нет,
Все что мог и не мог я продал,
А в кармане все нет монет,
Как не было их отроду.*

*Я живу среди стада свиней-
Им бы только пожрать и похрюкать...
Ну а ты – дуралей – соловей,
И голодным искать будешь звуки.*

*Я живу среди своры зверей,
Что за кость друг с другом грызутся
Я ж мечтаю о светлой заре
После сумерек всех конституций!*

*И кому твои песни, певец?
Разве что для наивных и чистых...
А для этих послушных овец
Звук нагайки понятен с присвистом.*

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - М., 1992
2. Курносоев Ю. О. Инакомыслия в Україні (60-ті – перша половина 80-х років 20 ст.). – К, 1994.
3. Новиков А. А. «И тоска моя, и печаль...». – Володимир-Волинський, 2003.
4. Спогади Тулупова Володимира Миколайовича, жителя м. Володимира- Волинського.

РЕЦЕНЗІЯ

на навчальний посібник Михайла Кучинка, Зоряни Кучинко
та Олексія Златогорського „Історія культури Волині давнього та середньовічного часу”
(Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 224с.)

Із запровадженням з 2005 року у багатьох загальноосвітніх школах Волинської області факультативу «волинезнавство», постало питання забезпечення його посібниками, підручниками, методичними розробками, особливо з питань археології, етнографії, культури краю. Вони мають забезпечити достатній рівень викладання і запити вчителів, викладачів, учнів і студентів.

Постійно виходять з друку ґрунтовні праці з проблем археології та культури давньої і середньовічної Волині, авторами яких є науковці Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. І ось перед нами нова цікава книжка – навчальний посібник з питань культури Волині, призначений для шкільної і студентської молоді. Авторами його є професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Михайло Кучинко, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Олексій Златогорський та завідувач музею археології університету Зоряна Кучинко. Цей посібник є першою спробою подати в науково-популярній формі відомості про розвиток матеріальної й духовної культури Волині впродовж багатьох тисячоліть. На базі археологічних пам'яток в посібнику характеризується рівень розвитку волинського суспільства, його заняття, а також характер культурних зв'язків племен Волині на ранньому етапі і цивілізованого суспільства середньовіччя.

Посібник потрібний тому, що в період структурної перебудови системи освіти в Україні відчувається потреба як у нових підручниках так і навчально-методичних посібниках. А в рецензованій праці названих авторів етнокультурна історія Волині ґрунтовно розглянута за період від кам'яного віку до кінця XVII століття.

Структура книги чітка, співвідношення її окремих частин не викликає суттєвих заперечень, виклад матеріалу подано у хронологічній послідовності.

Посібник складається з передмови, дванадцяти розділів, висновків та літератури, поміщеної в кінці тексту. У вступі подано географічне становище і опис природи Західної Волині. Для учнів і студентів аргументовано розкрито такі поняття, як археологічні пам'ятки та археологічні культури, докладно охарактеризовано методи датування пам'яток. Серед них автори виділяють релятивні або відносні (спорно-пилковий, типологічний, стратиграфічний та ін.) і абсолютні або точні (дендрохронологічний, радіокарбонний, калієво-аргоновий та ін.).

В дванадцяти розділах у хронологічному порядку викладається археологія Волині від раннього кам'яного віку аж до початку нового часу. Крок за кроком автори розкривають питання заселення волинського регіону в епоху палеоліту, дальше освоєння території в середньому кам'яному віці, появу перших землеробів і скотарів на Волинській височині та зміни в господарській діяльності населення поліських районів. Досить докладно показано історію вивчення та етнографічні особливості археологічних культур доби міді-бронзи (IV-III тис. до н. е.). Разом з тим, вказано на те, що варто уникати таких випадків, коли на один рівень ставлять широко досліджені пам'ятки і випадково зібрані речі в тому чи іншому пунктах. Ґрунтовно написано ті частини посібника, де мова йде про культури лійчастого посуду, шнурової кераміки, поморської, а також ранньослов'янських археологічних культур. Тут дано не лише морфологічну характеристику культур, а й проаналізовано господарську діяльність, суспільні відносини та духовність населення. На широкій джерельній базі написаний розділ, присвячений пам'яткам IX – середини XVI ст., адже в розпорядженні авторів були як різні публікації, так і матеріали власних досліджень міст Володимира, Луцька, кількох городищ та селищ.

Значне місце в навчальному посібнику відводиться пізньосередньовічній археології Західної Волині. Авторами вперше залучено відомості про сільські поселення, оборонні замки XV-XVII ст. та археологічні матеріали, пов'язані з славним минулим України – Козаччиною. Таким чином, археологія Волині логічно доведена до рубежа пізнього середньовіччя і нового часу, що є цілком оправданим з огляду на наявні джерела.

Рецензований навчальний посібник написаний на належній джерельній базі та на відповідному науковому і навчально-методичному рівні. Крім суто археологічних джерел, вдало використані історичні художні твори. У книзі вміщено ілюстрації, після кожного розділу питання для самоконтролю та додатки з списком літератури і термінологічним словником, що полегшує роботу з текстом. Немає сумніву, що посібник стане в пригоді вчителям історії і сприятиме підвищенню успішності учнів.

АВТОРИ ЗБІРНИКА

Атаманенко Віктор, кандидат історичних наук, завідувач кафедри Національного університету “Острозька академія”, м. Острог Рівненської області

Білик Вікторія, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Бірюліна Олена, завідувач Музею історії Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Болук Олег, кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник відділу народного мистецтва Інституту народознавства Національної Академії наук України, м. Львів

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

Бортніков Валерій, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Булавін Олександр, професор Національної академії СБ України, генерал-майор у відставці, м. Луцьк

Василевська Світлана, провідний науковий співробітник Музею волинської ікони, м. Луцьк

Вернидубов Олександр, завідувач відділу науково-методичної роботи із громадськими музеями Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Вигоднік Ангеліна, провідний науковий співробітник Музею волинської ікони, м. Луцьк

Вознюк Орися, науковий співробітник ДКЗ «Стародавній Володимир», м. Володимир-Волинський

Войтюк Надія, директор Нововолинського міського історичного музею, м. Нововолинськ

Ворон Василь, магістр державного управління, м. Луцьк

Гика Володимир, директор Державного архіву Волинської області, м. Луцьк

Голій Роман, аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Львів

Гринчук Петруня, науковий співробітник ДКЗ «Стародавній Володимир», м. Володимир-Волинський

Гулько Геннадій, краєзнавець, м. Луцьк

Дем'янюк Олександр, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету “Україна”, м. Луцьк

Діба Юрій, кандидат архітектури, доцент кафедри «Реставрація та реконструкція архітектурних комплексів» Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Доскоч Ганна, науковий співробітник Володимир-Волинського державного історичного музею, м. Володимир-Волинський

Жельчик Олег, історик, викладач Горохівського коледжу Львівського національного аграрного університету, м. Горохів

Каліщук Оксана, кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

-
- Карліна Оксана**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Климчук Андрій**, журналіст, ТО «Мистецькі грані», м. Рівне
- Кінд-Войтюк Наталія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Крамар Юрій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк
- Криштапок Лариса**, старший науковий співробітник відділу науково-методичної роботи із громадськими музеями Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
- Кучинко Зоряна**, асистент кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Кучинко Михайло**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Лис Сергій**, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
- Лодзинська Олена**, старший науковий співробітник відділу музейних фондів Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ
- Локайчук Світлана**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Мазурик Юрій**, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини Луцької міської ради, м. Луцьк
- Маркус Ігор**, в. о. завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
- Мицько Ігор**, кандидат історичних наук, м. Львів
- Невесенко Тетяна**, магістр кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Ковель
- Остапок Олександр**, директор Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль
- Охріменко Григорій**, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, провідний науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
- Пасюк Ігор**, директор Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, відділу Національного військово-історичного музею України, голова правління ВОГО "Сумління", аспірант ВНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Пась Наталія**, директор Камінь-Каширського краєзнавчого музею, м. Камінь-Каширський
- Петрович Валентина**, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- Пишук Віктор**, м. Луцьк
- Півницький Микола**, кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, керівник робочої групи по підготовці тому "Звід пам'яток історії та культури України. Волинська область", м. Луцьк
- Пісоцький Анатолій**, викладач Володимир-Волинського агротехнічного коледжу, м. Володимир-Волинський
-

Романчук Олександр, завідувач етнографічного відділу Нетішинського міського історичного музею, м. Нетішин

Рудянин Іван, кандидат історичних наук, асистент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Радехів

Савицький Володимир, аспірант кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, старший науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Сажок Оксана, кандидат історичних наук, провідний бібліотекар відділу періодичних видань бібліотеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

о. Микола Смолярчук, настоятель Раків-Ліської Благовіщенської церкви, Камінь-Каширський район, Волинська область

Смольська Ірина, м. Луцьк

Стрільчук Людмила, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Сумленна Іванна, м. Луцьк

Томчук Микола, заступник начальника управління містобудування та архітектури Волинської ОДА, член робочої групи з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Волинська область», м. Луцьк

Федосєєва Світлана, завідувач відділу обліку, паспортизації та наукових досліджень Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», м. Володимир-Волинський

Хоміч Дмитро, аспірант історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Царук Ярослав, краєзнавець, м. Володимир-Волинський

Янович Богдан, магістр культурології, науковий співробітник Володимир-Волинського державного історичного музею, м. Володимир-Волинський

Яцечко-Блаженко Тетяна, старший викладач кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ЗМІСТ

Розділ I. ХРИСТИАНСТВО В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ

Білик Вікторія, кандидат історичних наук, м. Луцьк Становище василіанських монастирів Правобережної України у суспільно-політичних умовах Російської імперії (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.)	3
Болюк Олег, кандидат мистецтвознавства, м. Львів Мистецтвознавча експедиція 2012 року на територію Західної Волині: анотації про окремі твори церковного мистецтва Горохівського району	8
Бортніков Валерій, доктор політичних наук, м. Луцьк Християнські цінності сучасної соціал-демократії	12
Войтюк Надія, м. Нововолинськ Поборники українського православ'я на Волині (Никанор Абрамович, Арсен Річинський, Афанасій Робітницький)	17
Гика Володимир, м. Луцьк Документи Державного архіву області про святкування 900-ліття та 1000-ліття хрещення Русі	31
Голій Роман, м. Львів Перехід волинських православних парафіян на католицтво і унію в 30-их роках XIX століття: джерелознавчий аспект	69
Гулько Геннадій, м. Луцьк До питання дослідження сакральної символіки в добу «двовір'я» на Волині (кін. 10 - сер. 13 ст.)	74
Гулько Геннадій, Мазурик Юрій, м. Луцьк З історії дослідження печер Святогірського монастиря в с. Зимне на Волині	81
Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк Різдвяні звичаї на Волині (за польовими дослідженнями)	91
Каліщук Оксана, кандидат історичних наук, м. Луцьк Реакція церкви на українсько-польське протистояння на західних землях України у 1942–1944 рр.	96
Карліна Оксана, кандидат історичних наук, м. Луцьк Конфесійна ситуація у Володимир-Волинському повіті Волинської губернії у першій половині XIX ст.	100
Климчук Андрій, м. Рівне Клеванський костел Благовіщення	107
Крамар Юрій, кандидат історичних наук, м. Луцьк Ставлення польської влади до процесів національно-церковного відродження на Волині у 1920-1930-х рр.	112
Лис Сергій, м. Луцьк Закриття православних храмів у Луцьку в контексті хрущовської антирелігійної кампанії 1958 – 1964 років	116

Лодзинська Олена, м. Київ Оклад голобинського напрестольного «Євангелія» кінця XVIII ст. – пам'ятка народного мистецтва Західного Полісся	120
Невесенко Тетяна, м. Ковель Ковельська парафія Святої Анни	123
Остапюк Олександр, м. Любомль, Савицький Володимир м. Луцьк Давньоруські енкалпіони у збірці Любомльського краєзнавчого музею	126
Пасюк Ігор, м. Луцьк Іконографічні зображення на нумізматичних пам'ятках	137
Пась Наталя, о.Микола Смолярчук, м. Камінь-Каширський Раків-Ліська церква Благовіщення Пресвятої Богородиці: минуле і сьогодення	143
Рудянин Іван, кандидат історичних наук, м. Радехів Міжконфесійні відносини на Волині у кінці XVI – XVIII ст.	148
Сажок Оксана, кандидат історичних наук, м. Луцьк Джерела до вивчення культурно-просвітницької діяльності церковних православних братств Волинської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст.	152
Федосєєва Світлана, м. Володимир-Волинський «Да пламенеет и впрעדь дух Ваш любовью к Богу...». Єпископ Володимир-Волинський Фадей (Успенський)	156
Хоміч Дмитро, м. Луцьк Православна церква на Волині під час франко-російської війни 1812 року	160
Яцечко-Блаженко Тетяна, м. Луцьк Пам'ятки сакральної архітектури в місті Кременці (XVII – XVIII ст.)	164
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Арсеній Мацієвич – митрополит-мученик	168
Янович Богдан, Доскоч Ганна, м. Володимир-Волинський Протестантизм на Волині : історія і сучасність	171
Бірюліна Олена, м. Луцьк Луцький кафедральний маєток Полонка як маркер раннього етапу утворення Луцької єпископії	173
Василевська Світлана, Вигоднік Ангеліна, м. Луцьк Холмський Чудотворний образ Богородиці у Музеї волинської ікони	177
Микола Півницький, Микола Томчук, м. Луцьк Сакральна архітектура Володимира-Волинського	180

Розділ II. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Маркус Ігор, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Савицький Володимир, м. Луцьк Пам'ятки археології Володимира-Волинського району	188
--	-----

Кучинко Михайло, доктор історичних наук, м. Луцьк Про час виникнення та ранню історію міста Володимир	206
Вознюк Орися, м. Володимир-Волинський Топоніми Володимира та його околиць	209
Диба Юрій, кандидат архітектури, м. Львів Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії	112
Мицько Ігор, кандидат історичних наук, м. Львів Чоловіки княгині Ольги Олегівни	227
Дем'янюк Олександр, кандидат історичних наук, м. Луцьк Місто Володимир у військово-політичній історії Київської Русі	235
Атаманенко Віктор, кандидат історичних наук, м. Острог Первинний поборовий реєстр маєтків Василя Гулевича 1569 року	238
Петрович Валентина, кандидат історичних наук, Стрільчук Людмила, кандидат історичних наук, м. Луцьк Церкви-ротонди міста Володимира	243
Пісоцький Анатолій, м. Володимир-Волинський Наукова краєзнавча діяльність історика Олександра Цинкаловського	246
Царук Ярослав, м. Володимир-Волинський Початок війни: бої в напрямку Устилуг – Луцьк (22 – 25 червня 1941 р.)	249
Мазурик Юрій, Гулько Генадій, м. Луцьк Перебування військовополонених у місті Володимир-Волинську (1941-1944)	263
Булавін Олександр, м. Луцьк Навічно в пам'яті володимир-волинців	267
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Наталія Грабарчук – берегиня володимирської історії	269
Ворон Василь, м. Луцьк До і після 1000-ліття. Проблеми літописного Володимира на сторінках місцевої преси	273
Розділ III. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ВОЛИНЕЗНАВСТВА ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	
Гринчук Петруня, м. Володимир-Волинський Історія реставрації в Україні (Волинська спеціальна госпрозрахункова науково-реставраційна, проектно-виробнича дільниця)	281
Жельчик Олег, м. Горохів Горохівський палацово-парковий ансамбль Валеріана Стройновського як один із осередків культури Волині та Польщі кінця XVIII - першої чверті XIX ст.	288
Кінд-Войтюк Наталія, кандидат історичних наук, м. Луцьк XII з'їзд Ради консерваторів Другої Речі Посполитої (20-24 вересня 1927 року) : дослідження, збереження та каталогізація пам'яток народно-побутової культури Волині	298

Криштапюк Лариса, Вернидубов Олександр, м. Луцьк Родина Лукашуків і музей Михайла Кравчука в селі Човниця	302
Кучинко Зоряна, м. Луцьк Проблеми вивчення старожитностей Волині русько-литовського періоду (XIV-XVI ст.).....	304
Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Сумленна Іванна, Смольська Ірина, м. Луцьк Археологічні матеріали з Волинського Полісся в Державному археологічному музеї Варшави	307
Півницький Микола, кандидат історичних наук, м. Луцьк Історіографія регіональної історії як проблемне поле краєзнавчих досліджень (деякі методологічні міркування)	310
Пісоцький Анатолій, м. Володимир-Волинський Ковельщина крізь віки	314
Романчук Олександр, м. Острог, Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Пишук Віктор, Сумленна Іванна, м. Луцьк Господарство культур шнурової та постшнурової кераміки	316
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Альберт Новіков: трагедія людини і поета	320

РЕЦЕНЗІЇ

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, м. Луцьк Рецензія на навчальний посібник Михайла Кучинка, Зоряни Кучинко та Олексія Златогорського „Історія культури Волині давнього та середньовічного часу” (Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 224с.)	324
---	-----

Управління культури Волинської облдержадміністрації
Володимир-Волинська міська рада
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Володимир-Волинський історичний музей
Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир»
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Державний архів Волинської області
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України
Волинська обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури
Волинської області»

Наукове видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ. ХРИСТІЯНСТВО В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО ТА ВОЛИНИ

Науковий збірник

Випуск 47

*Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 1025-й річниці Хрещення Київської Русі
та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський,
м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19-20 червня 2013 року*

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олександр Трофімук.

Здано на виробництво 5.06.2013 р. Підписано до друку 15.06.2013 р.
Формат 60x68 1/8. Гарнітура Times.
Папір друкарський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 37,9. Обл.-вид. арк. 53.
Накладом 300 прим. Вид. № 481.
Ціна вільна. Замовне.

Віддруковано на МП «Пульс». 43000, м.Луцьк, вул.Б.Хмельницького, 3/9.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Випуск 47. Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2013. – 332 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в м. Луцьк і м. Володимирі-Волинському 19-20 червня 2013 року, присвячені археології, історії, культурі та етнографії Володимира-Волинського і Волині в контексті української та світової історії. Окремий розділ присвячено ролі християнства в історії та культурі краю.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

УДК [93 + 02] (477.82) 08

ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33